2023

VIDÉKTÖRTÉNET 4

VIDÉKTÖRTÉNET 4.

Demográfia & Politika

Kihívások, korlátok, alkalmazkodási módok

Bölcsészettudományi Kutatóközpont

VIDÉKTÖRTÉNET 4

Demográfia & Politika

Kihívások, korlátok, alkalmazkodási módok

VIDÉKTÖRTÉNET

Szerkesztőség:
Csikós Gábor
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Ö. Kovács József

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2023

VIDÉKTÖRTÉNET 4

Demográfia & Politika

Kihívások, korlátok,
alkalmazkodási módok

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2023

A kötet megjelenését
az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport támogatta.

© BTK, 2023
© Szerzők, 2023

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes tanulmányokat illetően is!

ISBN 978-963-416-380-0
ISSN 2498-8804

A címlapon: Fortepan / Buzás Balázs
100559 (1930)

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Balogh Balázs
Nyomdai előkészítés:
BTK Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető és kiadói szerkesztő: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Villás Valéria
Borító és tördelés: Horváth Imre
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

Módszertanok

Gyimesi Réka
A bonyhádi lakosság a 19. század második felében az első polgári népszámlálások tükrében 7
Illés Tamás
A székelyföldi katolikus és unitárius gyülekezetek pretranzíciós termékenységének sajátosságai és térbeli mintázatai 35
Nagy Bertalan
A spanyolnátha-járványban elhunytak a Derecskei járásban (1918–1919) 57
Buzgó Gábor
A csoportképződés lehetséges útjai Nagylétán a 20. század első harmadában 85
Laczkó-Albert Elemér
Narratív élettörténetek elemzésének egy lehetséges módja 119

Tanulmányok

Koloh Gábor
„Nálunk a dollár rendes fizetési eszköz". A magyar gazdasági és társadalmi elit vidékképe a kivándorlási ankétokon (1907–1908) 145
Bedők Péter
A horvát alsópapság és a magyar hatóságok a Muraközben 1941 és 1945 között 175
Luka Dániel
A nagyüzemi földhasználat kialakításának kezdete a Rákosi-korszak első éveiben a jogi szabályozás vizsgálata alapján 213
Kurucz Réka
Kitelepítés, visszatérés, elvándorlás és a szőlőművelés kapcsolata az Ormánságban 1945 után 239
Kimmel Máté
Tanyafelszámolás és községesítés Imrehegy példáján (1952–1990) 269

Forrás

Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián
A kollektivizálás kortárs jogállami tükörben.
A Német Szövetségi Köztársaság parlamentjének és kormányának nyilatkozatai az Ulbricht-rezsim gyakorlatáról (1960) 301

Könyvek

Sulák Péter Sándor
A történeti tér kutatásának metodológiai kézikönyve 309
Tompa László
A történeti táj interdiszciplináris vizsgálata 319
Szilágyi Zsolt
Tanyatörténet jogtanácsosi szemmel 325
Gárdonyi Máté
Az egyházi birtokosság hatása a helynévadásra 331
Radák Kálmán
Források a hajdani katolikus tanítók, kántortanítók világából 334
Koloh Gábor
Az ellenállás örvényei 337
Kosztolányi Tímea
Egyéni és kollektív traumák az elhurcolás világából 340
Csikós Gábor
A román vidék hangja sztetoszkópon 345
Horváth Gergely Krisztián
Föld – hatalom – nemzetépítés 350
Csikós Gábor
A másodrendűek lázadása 353
Horváth Gergely Krisztián
Alapkutatási minta a megyetörténetekhez 359
Csikós Gábor
Kuláktalanított falvak, humortalanított viccek.
Kulákkérdés a Ludas Matyiban 363
Horváth Gergely Krisztián
A téeszlobbi esete a történetkutatással 367
Horváth Gergely Krisztián
Tiszai anziksz 376
Jankó Ferenc
A kockaház el van vetve 379

Szerzőink 387
Contents 389

Gyimesi Réka

A bonyhádi lakosság a 19. század második felében az első polgári népszámlálások tükrében

Bonyhád a Tolna–Baranyai-dombság részét képező, agrártérségként jellemezhető Völgység központi funkciókkal rendelkező települése, mely a 18. században indult dinamikus fejlődésnek. Ebben fontos szerepet játszott „földrajzi kapu" helyzete, egyrészt kereskedelmi út vezetett át rajta, másrészt az itt található két híd biztosította az átkelést a völgyön. A város történetével foglalkozó szakirodalomban fokozatosan városiasodó, ipari-kereskedelmi centrum szerephez jutó helységként írják le, mely 1782-ben mezővárosi rangot kapott, évi négy vásártartás jogával, majd az 1850-es években a Völgységi járás közigazgatási központjává is vált.[1] Bácskai Vera és Nagy Lajos városi szerepköröket vizsgáló munkájában azonban Bonyhád egy olyan településként tűnik fel, melyet csak a saját lakossága vallott vásároshelyének, vagyis nem rendelkezett komoly vonzáskörzettel.[2] Később azonban ez a kötet is kiemeli a település kereskedőinek részvételét a megye forgalmának lebonyolításában.[3]

A török kiűzését követően református magyarok és ortodox szerbek éltek a településen, majd néhány éven keresztül a helyet elnéptelenedett pusztaként tartották számon. A 18. században nagyarányú német betelepítés vette kezdetét, melyet az uralkodók mellett világi és egyházi földesurak is ösztönöztek a gyéren lakott területek benépesítése érdekében.[4] Míg 1715-ben hét magyar és kilenc szerb háztartást írtak összesze, 1728-ban már 42 magyar és 15 német család lakta a települést, 1748-ban pedig 11 magyar és 29 német adózó családot írtak össze.[5] A bonyhádi lakosságszám a következő évszázadban folyamatosan nőtt, a II. József-féle népszámlálás a település 342 házában 581 családot talált, 3009 fős tényleges népességgel.[6] Egyed Antal szerint 1820-ban 4709 fő élt Bonyhádon, melyből 1586 római katolikus, 1132 evangélikus, 360 fő refor-

1 Szőts 2007, 196.
2 Bácskai–Nagy 1984, 49, 222.
3 Uo. 252.
4 Solymár 1987, 42.
5 Várady 2006, 88.
6 Az első magyarországi népszámlálás, 1960, 188.

mátus és 1631 zsidó volt.[7] A népszámlálási kötetek szerint Bonyhád lakossága 1857-ben 6903 fő, 1869-ben 5610 fő.[8]

A német területekről római katolikus vallású telepesek mellett nagy számban érkeztek lutheránusok is. Tolnában – és Bonyhádon is – az evangélikusokhoz hasonlóan hesseni eredetű református németek is letelepedtek, ők általában beolvadtak a lutheránus többségbe.[9] A magyar lakosok a római katolikus és a református felekezethez tartoztak, a 18. század közepén pedig megindult a zsidók városba települése is, mely az 1780-as években vett nagyobb lendületet, ekkor már 400 zsidó lakost írtak össze.[10] Ennek a folyamatnak a következményeként Bonyhád felekezeti szempontból sokszínűvé vált, a 19. század elejére a római katolikusok mellett a reformátusoknak és a lutheránusoknak is épült templomuk, valamint a zsidóknak is volt zsinagógájuk a településen.[11]

Források

Az elemzéshez az 1857-es és az 1869-es népszámlálás lajstromos íveit használtuk fel, melyek az egy házban élőkről tartalmaznak adatokat. A forrásanyag fennmaradása önmagában is szerencsés, hiszen a mai Magyarország területét tekintve viszonylag kevés településről maradtak fent a népszámlálások eredeti felvételi ívei.[12] Bonyhád amellett, hogy egyike azon településeknek, amelyekről elérhető ez a forrásanyag, felekezeti és társadalmi sokszínűsége miatt megfelelő helyszínül szolgált az elemzéshez.

Az 1857-es népszámlálás meglévő anyaga[13] sem teljes, de a lakosság körülbelül kétharmad részét lefedi. A felvételi íveken feltüntették az országot, a megyét, a községet, az adott ház birtokosának nevét, a házszámot, az ingatlanban élők nevét és a születési évét. A többi adatot előre meghatározott rovatokba behúzott strigulákkal vették fel, ilyen

7 Wilhelm Knabel adatai hasonló megoszlást mutatnak, eszerint 1826-ban 4639 fő élt Bonyhádon, akik közül 1678 római katolikus, 1299 protestáns és 1662 zsidó volt. Knabel 1972, 22–23.

8 Népszámlálás 1870, 604. Az 1857-es adat azonban – amit aztán a későbbi kötetek és irodalmak is átvesznek – Bonyhádhoz számít több környékbeli pusztát is, ezek lakosságának levonásával a településre megadott népességszám 6524-re csökken, ezt az adatot használjuk a népesség számának alakulását bemutató ábra elkészítéséhez. Azonban az 1857-es összeírást követő népszámlálás lakosságszáma is arra utal, hogy még ezt a számot is érdemes némi forráskritikával kezelni.

9 Schmidt 1939, 81.

10 Várady 2006, 88.

11 Szita 1996, 7–8. Bonyhád szerkezetéről, gazdaságáról és lakosságáról az általunk vizsgált korszakban készült leírások tájékoztatnak, melyek nagy hangsúlyt fektetnek a különböző felekezetek együttélésének körülményeire. Fényes 1851, 238.

12 Az 1869-es népszámlálás fennmaradt forrásairól országos szinten végzett kutatást Őri Péter és Pakot Levente (Őri–Pakot 2016). Az 1869-es népszámlálás anyagait feldolgozták többek között: Torna megye: Pozsgai 2000; Magyaróvár: Horváth 2011; Kiskunhalas: Őri 2005; Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye: Őri 2017; Két székelyföldi település, Szentesegyházasfalva és Kápolnásfalva: Pakot 2012; Sátoraljaújhely: Demeter–Bagdi 2016; Mohács: Gyimesi 2014.

13 MNL TML IV. B. 152./b.

volt az egyének vallása, foglalkozása, különböző korcsoportokba sorolása,[14] a családi állapotuk, valamint hogy jelen vagy távol voltak-e az összeíráskor. Ez a forrásanyag 4108 bonyhádiról tartalmazza a fenti adatokat, a hiányzó ívek miatt a 173 és a 352 közötti házszámok alatt élőkről nincsenek információk.

A következő népszámlálást a kiegyezés évében, a Keleti Károly vezetésével létrejövő Statisztikai Szakosztály kezdte el megszervezni. Emiatt a végrehajtásban részt vevők köre, az összeírás módja és szemlélete is különbözött az előző összeírástól.[15] Emellett a népszámlálások megszervezése során egyre inkább érvényesült az 1850-es évek második felétől rendszeresen megrendezett nemzetközi statisztikai kongresszusokon megfogalmazott tudományos céloknak való megfelelés.[16] A népszámlálást végül 1870-ben bonyolították le, 1869. december 31-i eszmei időponttal.

Az 1869-es népszámlálás anyaga[17] Bonyhád teljes lakosságáról fennmaradt, vagyis 6036 főről tartalmazza az alábbi adatokat. Összeírták a háztartásokban élők nevét, nemét, születési évét, vallását, családi állapotát, foglalkozását és munkaviszonyának típusát,[18] születési helyét. Megadták, hogy helybeli-e vagy idegen, jelen van-e vagy távol, illetve tud-e írni-olvasni.[19] A sort egy megjegyzés rovat zárta, ahová bejegyezhették, ha valaki a katonaság kötelékéhez tartozott, ha távol van, akkor hol tartózkodik, de ide jegyezték fel azt is, ha valaki testi vagy szellemi fogyatékossággal élt. Ezenkívül a felvételi ív tartalmaz egy lakásstatisztikai összesítést is, ahol az adott házszám alatti épületről adták meg, hogy hány darab és milyen típusú helyiségből áll, van-e emelete, félemelete, és milyen melléképületek tartoznak hozzá. Az utolsó oldalon a háziállatokat vették számba.[20]

14 Az 1857-es népszámlálás felvételi ívein a férfiak kormegoszlására részletesebben kérdeztek, mint a nőkére. Míg utóbbiak esetében 7 korcsoportot alakítottak ki, addig a férfiaknál 16 rovat szerepelt, külön kiemelve a 14–21 éves kor közöttieket, ahol minden egyes életév külön oszlopot kapott, hogy részletes adatot gyűjthessenek a (jövőbeli) katonakorúakról.

15 Őri–Pakot 2011, 14.

16 https://www.isi-web.org/index.php/about-isi/what-is-isi/history, 2020. szeptember 15.

17 TML V. 709./c.

18 A népszámlálási felvételi íveken szereplő leírás szerint: „Munka- vagy szolgálati viszonya: e rovatban ki kell tüntetni vajjon az illető a kijelölt foglalkozásnál önállóan mint vállalkozó, vagy mint segéd működik-e? Vajjon mint tulajdonos, haszonbérlő, évi vagy havi bér vagy napszám szerint dolgozik-e gazdaságban, gyárban, stb.? Mesterlegény, inas-e valamely mesterségnél? Birtokos, segéd, könyvvezető, inas-e valamely üzletben? Szolgálatban van-e háztartásnál, stb.?" MNL TML V. 709./c.

19 Az 1869-es népszámlálás az első, amelyben felmérték a lakosság írni-olvasni tudásának szintjét. Az alfabetizációt a 6 éven felüli népesség körében vizsgálták, ezt azonban a következő, 1880-as összeírásnál megváltoztatták. Ekkor egy évvel kitolták a korhatárt és a 7 éven felüli lakosságot vették alapul, egyrészt, hogy a külföldi adatokkal összehasonlítható eredményeket kapjanak, másrészt, mert ugyan az iskolakötelezettség 1868-as törvényben is rögzített 6 éves kortól kezdődött, de az első évben még sok gyermek nem tudott írni-olvasni, így ez torzíthatta az 1869-es eredményeket. Népszámlálás 1880, 226.

20 A tervezett, de ekkor még meg nem valósult mezőgazdasági összeírás helyett mérték így fel a háztartásokban tartott háziállatokat. https://www.ksh.hu/mult_kronologia, 2020. szeptember 15.

Az adatok térképre vetítése

A 19. század második felében a Magyar Korona országaiban kataszteri felméréseket hajtottak végre, mely 1856-ban indult az ország nyugati részén, és fokozatosan haladt kelet felé. Az 1860-as évek közepére befejezték Tolna megye felmérését is,[21] így rendelkezésre áll a népszámlálásokkal közel egyidejű kataszteri térkép Bonyhádról.[22] Ez a forrás önmagában is fontos információkat hordoz a település földrajzi elhelyezkedését, szerkezetét illetően, ám a térképeket közzétevő honlapon a forrásokat összekapcsolták az OpenStreetMap és a Google Maps térképekkel, így a település minden pontjáról elérhetők annak koordinátái is.[23]

A térképek és az ábrázolni kívánt adatok el(ő)készítése

A népszámlálás adatait ábrázoló térképek előállítása során olyan szoftvereket alkalmaztunk, melyek alkalmasak a vizuális megjelenítés mellett a statisztikai elemzések elvégzésére is. Ezek a programok mindenki számára hozzáférhetők, így használatuk nemcsak a források összekapcsolásának és az összefüggések vizsgálatának folyamatát könnyítette meg, hanem lehetővé teszi hasonló kutatások elvégzését, ezáltal segíti a hasonló módon és szempontok szerint elvégzett elemzések összehasonlíthatóságát.[24]

Első lépésként az alaptérkép alapján poligonokat (tetszőleges sokszögeket) határoztunk meg, melyek a településen található házakat reprezentálják, ezekhez kapcsoltuk hozzá a házszámok segítségével a népszámlálás egyénekre és házakra vonatkozó adatait. A poligonokat az Inkscape nevű program[25] segítségével rajzoltuk meg, amely egy open-source vektorgrafikus képszerkesztő.[26] Az Inkscape az SVG (Scalable Vector Graphics) standardot követi, amely lehetővé teszi kis méretű, de jól skálázható ábrák létrehozását. A folyamat többi lépését R programnyelvben végeztük el *(1. ábra)*.[27]

21 Török 2015, 11.

22 Biszak–Timár, 2010.

23 https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral, 2022. január 27.

24 Hasonló célt fogalmaznak meg Sátoraljaújhely vizsgálata során is, melynek elemzési szempontjaira jelen tanulmány is reflektál. Demeter–Bagdi 2016.

25 https://inkscape.org, 2022. január 27.

26 A térképek szerkesztésére szintén megfelelő megoldás lehet a QGIS térinformatikai szoftver használata. A sátoraljaújhelyi térképeket ezzel a programmal készítették el. Demeter–Bagdi 2016.

27 https://www.r-project.org, 2022. január 27. Az R környezetben több nagy grafikai csomag található, mi ezek közül a ggplot2-t (Wickham 2016) és annak térképes kiegészítőjét, a ggmap csomagot (Kahle–Wickham 2013) alkalmaztuk.

1. ábra

Poligonok készítése az Inkscape programban

A településen a házszámozás folytatólagos volt, vagyis utcákra való tekintet nélkül az 1-es számtól elkezdve folytatódtak az azonosítók egészen addig, ahány ház volt a településen. A két népszámlálás között a házszámozást illetően nem tapasztaltunk különbséget. Az utcaneveket nem minden esetben tüntették fel a népszámlálási íveken – annak ellenére, hogy 1869-ben volt erre külön rovat –, a kataszteri térképen pedig egyáltalán nem nevezték meg az utakat.[28] Alapul véve azokat a házakat, ahol 1869-ben feltüntették az utca nevét, néhányról kikövetkeztethető, hogy a térképen hol helyezkedik el.[29] Az elemzés szempontjából azonban megkönnyíti a helyzetet, hogy az utcanevek ismerete nélkül, mindössze a házszám alapján is össze lehet kapcsolni az adatsorokat.

A népszámlálások eltérő szerkezete különböző vizsgálatokat tesz lehetővé, míg az 1857-es népszámlálás tartalmazza a ház tulajdonosának a nevét is, így a ház birtoklásával kapcsolatos adatokat is megvizsgálhatjuk – ugyanez az 1869-es összeírásból hiányzik –,

28 A kataszteri térképeken ábrázolt több nagyobb város esetében is láthatók az utcanevek, például Pécs, Mohács, a kisebb településeken azonban nem jellemző, hogy feltüntetik őket. https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral, 2022. május 26. A bonyhádi utcák számozásáról és az utcanevekről ezt írja a *Bonyhád Lexikon:* „Bonyhád utcáinak tulajdonnévvel való ellátásáról 1892. aug. 29-én döntött a községi képviselő-testület. Azt megelőzően az utcák köznyelvben meghonosodott népi neveket viseltek, a házakat pedig szakadatlan sorrendben körbeszámozták." Steib 2017, 325.

29 A település központjában elhelyezkedő római katolikus templomtól északra tartó nagy utca a Fő utca, egészen addig, míg a vele párhuzamosan futó másik széles utcával összetorkollik. Onnan ugyan halad az utca északra tovább, de a település határáig már az Alváros utca nevet viseli. A római katolikus templomtól délre tartó hosszú utca, mely kivezet a városból, a Hidasi utca. Ennek az utcának egy kis leágazása kelet felé a Patak utca, mely a Patak mentén délre kanyarodva a Malom utca nevet kapta (ez párhuzamosan fut a Hidasi utcával). A Hidasi és a Malom utca között, ezekkel szintén párhuzamosan halad a Kereszt utca. A templom alatt, de már a Hidasi útról ágazik be nyugati irányban az Ignácz utca. A többi utca megnevezését már nem tartalmazza a népszámlálás.

addig 1869-ben részletes lakásstatisztikai felmérést is csináltak, de ezt ekkor készítették el először, így 1857-ből nincsenek ilyen adataink.[30]

A házakra, együttélési formákra és módokra vonatkozó adatokon túl, a lakók – ábrázolástechnikai és módszertani okokból főként a háztartásfők – népszámlálásokban rögzített egyéni adatait vizsgáljuk, kapcsoljuk össze, illetve vetítjük térképre. Elsősorban a bonyhádi lakosság felekezetek és foglalkozás szerinti eloszlására – földrajzi megoszlására –, illetve az ezek közti viszonyra fókuszálunk. Ezzel a vizsgálattal többek között célunk e változók közötti jól ismert kapcsolatok érvényességének más típusú források bevonásával való újbóli tesztelése – ilyen például, hogy a zsidók főként kereskedelemmel foglalkoztak –, valamint a már elvégzett elemzések eredményeinek összehasonlítása a bonyhádi adatokkal. Míg Sátoraljaújhelyen a zsidók belvárosi koncentrációján kívül más felekezeti mintát nemigen fedeztek fel, a helytörténeti irodalomban leírtak alapján joggal feltételezhetjük, hogy egy 18. században újratelepített város esetében másféle eredményeket hozhat ez a kutatás.[31]

Mivel az egyének foglalkozásának vizsgálata az egyik fontos aspektusa a kutatásnak, ezért az elemzés hatékonyságának növelése és a korábban jelzett forráskritikai problémák részbeni orvoslása érdekében az 1869-es népszámlálásban feltüntetett foglalkozásokat[32] – ahogy a korábbi fejezetek elemzéseiben is – öt nagy főcsoportba vontuk össze Őri Péter és Pakot Levente munkái nyomán. Ők a nemzetközi HISCLASS[33] osztályozást alapul véve alakították ki az alábbi kategóriákat: (1) szabadfoglalkozású, értelmiségi,[34] (2) iparos, kereskedő, (3) földtulajdonos, (4) napszámos, munkás és (5) egyéb.[35]

A források lehetőséget biztosítanának a Laslett-féle háztartástípusok[36] térbeli eloszlásának vizsgálatára, mely a családok szerkezetét nem a benne élők száma szerint, hanem az együtt élők közötti viszony alapján kategorizálja. Ugyanígy vizsgálható a kor-

30 A tulajdonosok feltüntetésekor azt láthatjuk, hogy a házak nem feltétlenül csak egy személy birtokában voltak. Előfordult, hogy ugyanazon a házszámon belül több lakófél volt és lakófelenként különbözött a tulajdonos neve is, vagyis valamilyen módon felosztották egymás között – birtoklás szempontjából is – a házat akár nem rokon családok is.

31 Demeter–Bagdi 2016, 17.

32 Míg 1857-ben 18 előre meghatározott gyűjtőkategória szerepelt az íveken, addig 1869-ben közel kétszázféle bejegyzés került ebbe a rovatba.

33 Van Leeuwen – Maas 2010.

34 Az értelmiségi kifejezés, illetve a HISCLASS nyomán kialakított „szabadfoglalkozású, értelmiségi" csoport esetében is tisztában vagyunk azzal, hogy ez az elnevezés különböző típusú és jellegű foglalkozásokat tömörít, melynek különböző jellemzői – például a családszerkezet, melyben élnek, mobilitásuk stb. – nem csak egyfélék lehetnek, hiszen az értelmiségi gyűjtőfogalomba is sok alfoglalkozás-típus került. A tanulmányban azonban – ugyan nem teljesen homogén, mégis – csoportként szükséges kezelnünk őket annak érdekében, hogy elemezhető kategóriákat alakíthassunk ki. Ezt a problémát már az 1869-es népszámlálás feldolgozásánál Keleti Károly is megfogalmazta: „Bármily csekély százalék essék egyébiránt az értelmiségi kereset után élő lakosságra szemben más foglalkozási csoportokkal, s bármily vegyesek az elemek, melyek e nevezet alá foglaltattak, mégis fontosnak látszik e csoport, mert, kapcsolatban más tényezőkkel, a vidék miveltségi állapotára és némely társadalmi viszonyaira okvetlenül enged következtetnünk." Keleti 1873, 55.

35 Őri–Pakot 2014, 17.

36 Laslett 1972, 1–89.

struktúra térbeli mintázata is, de mind a háztartástípusok, mind a korcsoportok szerinti vizsgálatról elmondható, hogy nem mutat jellegzetes térbeli szerveződést, így a továbbiakban ezeknek a kérdéseknek a földrajzi vonatkozásait nem részletezzük.

Házbirtokosi adatok

Az 1857-es népszámlálásban rögzített házak birtokosát és a házban élők személyét összevetve többféle variációt látunk a családok státuszát tekintve, ezért egy saját kategóriarendszert dolgoztunk ki a különböző változatok ábrázolásához. Voltak közöttük olyanok, akik a saját tulajdonukban lévő házban laktak, nem élt velük más család, és az összeírás szerint nem volt más nem rokon elem sem rajtuk kívül az épületben (1. kategória). Ennek egy változata, amikor szintén a saját tulajdonú házában élt a család, de rajtuk kívül más, nem rokon elemek is találhatók a saját lakófelükön belül, ez általában egy-egy egyedülálló személyt jelent (szolgák, szolgálók) (2. kategória).[37] A következő eshetőség, hogy a család és (sokszor ugyanazt a nevet viselő) közeli rokona lakott egy házban, de külön lakófelekben. Itt vagy a család egy tagjának a tulajdonában volt a ház és a két rokon család külön lakófélben élt, vagy az épület tulajdoni megoszlása is visszatükrözte ezt az állapotot, így a két lakófél esetében két különböző tulajdonos volt megnevezve, habár a házszám ugyanaz. Vagy szerepelhetett mindkét esetben a házbirtokos megnevezésénél egy testvérpár együtt vagy egy teljes család (például Kliegl Familie). Olyan verzió is előfordult, hogy látszólag nem volt rokonság az együtt élő lakófelek között, de a tulajdonjog így is fel volt osztva, vagyis a házon belül mindenki a saját lakófelének a birtokosaként szerepelt (3. kategória). Az első három csoport a birtoklás szempontjából nagyon hasonló, hiszen mindegyik alapja, hogy a család a saját maga által birtokolt épületben élt, azon más „kívülálló" (nem tulajdonos, nem rokon) családdal nem osztozott. Emiatt az adatok térképre vetítésekor az első három kategóriát ugyan különválasztottuk, de hasonló színekkel jelenítettük meg.

Előfordult olyan is, hogy a tulajdonos családjával a házban élt és rajta kívül egy vagy több, vele nem rokon háztartás is található az adott házszám alatt, külön lakófélben összeírva (4. kategória).[38] Végül voltak olyan esetek is, mikor a tulajdonos nem élt a házban, vele nem rokon család vagy családok laktak az épületben. Ennek egy speciális változata volt, amikor nem egy személyé az épület, hanem a településé (például Rathaus – városháza) vagy egy-egy közösségé (például Israelitische Gemeinde, Kraus Isak Stiftung) (5. kategória) – *2. ábra*.

37 Itt érdemes ismét megjegyeznünk, hogy 1857-ben feltehetőleg sok szolga, szolgáló, iparoslegény, tanonc stb. idegenként kimaradt az összeírásból, mely a jogi népesség rögzítését célozta meg. Emiatt viszonylag kevés szolgálóval, szolgával élő háztartást találtunk.

38 E kategória kapcsán idéznénk Husz Ildikó zsámbéki kutatását, aki a zsellérház szabad adásvétele kapcsán állapította meg a zsellérekről, hogy házuk eladása miatt jelentős részük lakóként élt más házában, de gyakran fordult elő körükben az is, hogy megosztották másokkal a házat, amiben éltek. Husz 2002, 111–112.

2. ábra

A házbirtokos és a házban élők közötti kapcsolat 1857-ben Bonyhádon

A térképen jól látszik az 1857-es népszámlálási anyag hiányossága, ebből fakadóan a város déli utcáinak jelentős részéről nem rendelkezünk információval. A fennmaradt adatok alapján készített ábra bizonyos térbeli mintázatot így is mutat. Úgy tűnik, hogy a saját birtokukban lévő házban élőket főként a település északi felében találjuk, a város központjában lévő ingatlanokra sokkal inkább jellemző, hogy vagy osztoznak rajta a tulajdonosok más családdal, családokkal, vagy teljes mértékben bérlők lakják. A házak a tulajdonosuk személye és a bennük élők viszonya alapján kialakított öt kategória szerinti megoszlását mutatja az *1. táblázat*.

1. táblázat
A házak és a lakófelek megoszlása a különböző tulajdonosi kategóriák szerint, 1857

Kategória	Házak száma	Százalék	Lakófelek száma	Százalék
1. saját házban él	180	46,51	180	22,09
2. saját házban él nem rokonnal	18	4,65	18	2,21
3. több család, mind saját tulajdonú házban	12	3,10	24	2,94
4. tulajdonos, nem rokon családdal	121	31,27	447	54,85
5. tulajdonos nincs, csak bérlők	56	14,47	146	17,91
Összesen	**387**	**100,00**	**815**	**100,00**

A házak több mint felében éltek olyanok, akik a saját ingatlanukat birtokolták és nem osztoztak azon más olyan családdal, akik nem tulajdonosai annak (első három kategória). Ha a lakófeleket nézzük, akkor magától értetődően megváltoznak az arányok, mivelhogy megnő az abba a típusba tartozók aránya, amelyekben többen élnek együtt, jellemzően ilyen kategória a 4-es és az 5-ös.

Az itt kialakított együttélési típusokat foglalkozások és felekezetek szerint is megvizsgáljuk, ehhez azonban leegyszerűsítjük a fenti öt kategóriát, két nagy csoportot kialakítva. Az első csoportot azok képezik, akik a saját birtokukban lévő házban élnek (1-es, 2-es, 3-as kategória és a 4-esből azok a családok, akik a házat birtokolják), míg a második csoportba azok kerülnek, akik más által birtokolt házban laknak (a 4-esből azok a családok, akik nem a birtokosok, 5-ös kategória).

2. táblázat
A saját tulajdonú házban élés aránya felekezetek szerint, 1857

Felekezetek	Saját házban él	Százalék	Nem saját házban él	Százalék
Evangélikus	198	71,22	80	28,78
Református	36	66,67	18	33,33
Római katolikus	96	46,83	109	53,17
Zsidó	23	8,27	255	91,73
Összesen	**353**	**43,31**	**462**	**56,69**

A *2. táblázat* alapján megállapíthatjuk, hogy számottevő különbségek jellemzik a felekezeteket abból a szempontból, hogy saját tulajdonú házban éltek-e. Az evangélikusok körében volt a legmagasabb azok aránya, akik a saját ingatlanukban laktak (71,22%), őket szorosan követték a reformátusok, akiknek kétharmada birtokolta a házát. A ró-

mai katolikusoknál már csak fele-fele ez az arány, míg a zsidók esetében a 10%-ot sem éri el a saját házban élők aránya.[39] Mivel egyrészt már a korábbi elemzésekben is kiderült, hogy a bonyhádi adatok alapján a felekezeti hovatartozás és a foglalkozási csoportok között kapcsolat áll fenn, másrészt vannak olyan csoportok, melyekről a fenti fejezetekben bebizonyosodott, hogy mobilabbak másoknál – így feltételezhetjük, hogy körükben nagyobb azok aránya, akik nem a saját házukban éltek –, érdemes megvizsgálni a házbirtokosság és a foglalkozási csoportok kapcsolatát is. Mivel az 1857-es fog-

3. táblázat

A saját tulajdonú házban élés aránya foglalkozási csoportok szerint, 1857

Az 1857-es népszámlálás foglalkozási kategóriái	Saját házban él	Százalék	Nem saját házban él	Százalék
Egészségügyi személyek	2	33,33	4	66,67
Egyéb: nők és gyerekek	11	18,33	49	81,67
Egyéb: 14 éven felüli férfiak	6	8,00	69	92,00
Földbirtokosok	190	99,48	1	0,52
Gyárosok és iparosok	60	36,36	105	63,64
Ház- és járadékbirtokosok	49	96,08	2	3,92
Hivatalnokok	2	10,53	17	89,47
Iparüzleti segédmunkások	2	9,09	20	90,91
Katonák	1	100,00	0	0,00
Kereskedelmi segédmunkások	1	9,09	10	90,91
Kereskedők	11	14,47	65	85,53
Másféle szolgák	2	8,33	22	91,67
Mezőgazdasági segédmunkások	1	50,00	1	50,00
Napszámosok	14	13,46	90	86,54
Papok	0	0	4	100,00
Tudósok és művészek	0	0	2	100,00
Ügyvédek, jegyzők	1	50,00	1	50,00
Összesen	**353**		**462**	

39 Ennek hátterében az állt, hogy a zsidók sokáig nem birtokolhattak ingatlant, melyen a 19. század folyamán kezdtek el változtatni. Az 1840. évi XXIX. törvénycikk rögzíti, hogy lehetnek olyan települések, ahol az izraelita felekezethez tartozók is rendelkezhetnek polgári telkekkel. (1840. évi XXIX. törvénycikk a zsidókról: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000029.TV.)

lalkozáskategóriákat nem lehet egyértelműen az öt nagy főcsoportba besorolni, ezért az eredeti osztályozást meghagyva, különböző forráskritikai szempontokat érvényesítve vizsgáljuk meg a *3. táblázat*ot.

Egyrészt vannak olyan kategóriák, amelyeket nem tudunk feloldani, valódi foglalkozáshoz kötni, ilyen a két „egyéb" kezdetű osztály. Másrészt vannak kis esetszámú csoportok, melyek a társadalom egészét nézve is kis létszámúak, ilyenek például a különböző értelmiségi foglalkozások. A kitöltő árnyalatokkal azt kívántuk jelezni, hogy melyek azok a kategóriák, amelyekről érdemes nagyobb egységként következtetést levonnunk. Világosabb szürkével jelöltük a magas státuszú csoportokat, habár esetszámuk még közösen se túl magas, azt mégis láthatjuk, hogy az ide tartozók jellemzően nem saját házban éltek – ez fakadhat abból is, hogy a különböző foglalkozásokhoz (orvos, pap, jegyző stb.) szolgálati lakások jártak, így az adott közösség vagy a település birtokában lévő ingatlanban éltek, amíg az adott pozíciót töltötték be. Sötétebb szürke színnel a különböző képzetlen munkaerőt, szolgálatot teljesítőket jelöltük, az ő esetükben is megállapítható, hogy túlnyomórészt más házában éltek bérlőként. Ez esetükben jelenthette azt is, hogy az őket felfogadók adtak nekik szállást, de vannak olyan házak is, melyekben több, egymással nem rokon, adott esetben máshol szolgáló család élt egy fedél alatt.[40]

A kereskedők jelentős része szintén nem a saját házában élt, ennek hátterében az állt, hogy ők túlnyomórészt zsidók voltak, akiknek a birtokában ebben az időszakban még szinte alig voltak ingatlanok. Az iparosok kapcsán is azt láthatjuk, hogy kétharmad részük bérlőként élt valaki más házában, mindössze egyharmaduknak volt sajátja az ingatlan, amiben lakott.[41]

Két olyan csoport van, ahol fordítva alakultak az arányok, egyrészt a ház- és járadékbirtokosoknál, akik érthető módon a legtöbb esetben a saját tulajdonukban lévő épületben éltek, sokszor bérlők is éltek velük, valamint a földművesek körében, ahol szinte 100% azok aránya, akik a birtokukban lévő ingatlanban laktak. A földműveseknél a föld mellett jellemzően a ház is saját tulajdonú volt, ahogy láttuk, körükben gyakoribb volt, hogy több családmag élt együtt, így a közös gazdálkodás, közös háztartás helyszíne volt az ingatlan.

Lakásstatisztikai adatok

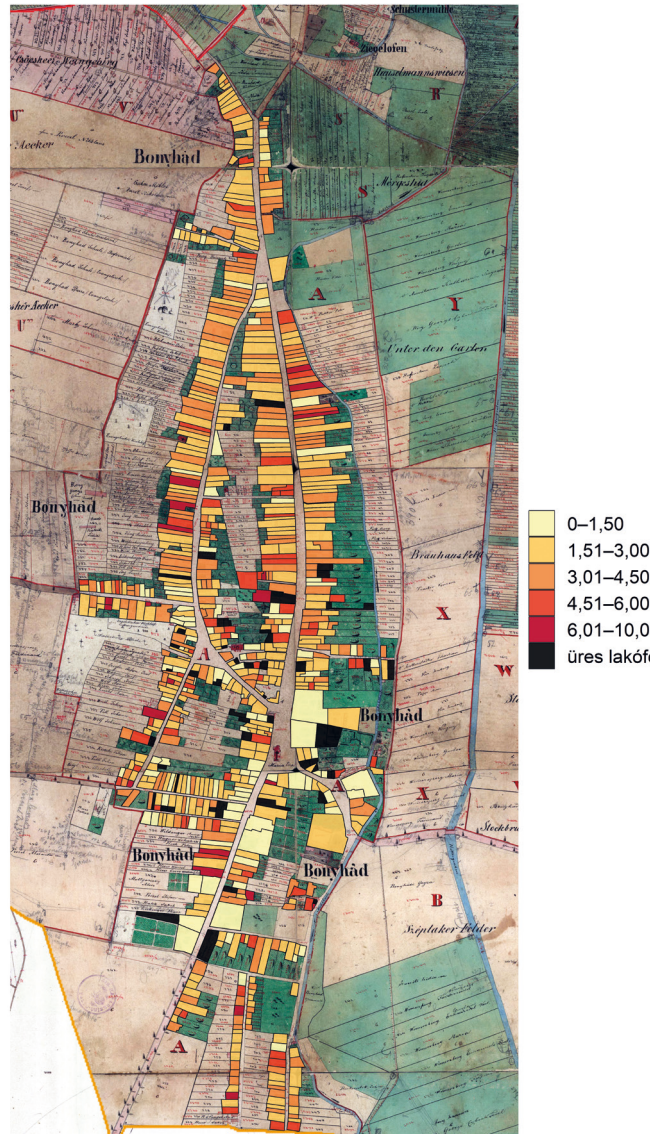
Az 1869-es népszámlálási íveken található házakra vonatkozó adatok lehetőséget biztosítanak arra, hogy röviden megvizsgáljuk a bonyhádiak lakókörülményeit is. A lakhatási viszonyok különbségeit legbeszédesebben a lakósűrűség mutatja meg, mely az egy

40 Ez a jelenség nem új keletű, már Benda Gyula keszthelyi forrásaiban is megkülönböztették azokat, akik nem a saját házukban éltek, vagyis házatlan zsellérként szerepeltek az összeírásokban. „Ezek közül azonban számosan önállóan laktak, többen uradalmi házat béreltek, vagy a szőlőhegyre költözött háztulajdonostól árendálták városi házát." Benda 2008, 197.

41 Benda Gyula is megemlíti forrásaira támaszkodva azokat a Keszthelyre költözött iparosokat, akik néhány évig más házában lévő lakást és műhelyt béreltek. Uo.

szobára jutó lakosok átlagát jelenti. 1869-ben Bonyhádon ez az érték 2,64 fő/szoba, a *3. ábra* az egyes házakra jellemző lakósűrűséget mutatja meg.[42]

3. ábra
A lakósűrűség Bonyhádon, 1869

42 Ugyanez a mutató Sátoraljaújhelyen 1869-ben 1,5 fő/szoba, vagyis Bonyhád házai jóval sűrűbben lakottak. Szintén beszédes, hogy hány szoba jut egy lakófélre, ez az érték Bonyhádon 1,75 szoba/lakófél, míg ugyanekkor Sátoraljaújhelyen 1,5 szoba/lakófél. Demeter–Bagdi 2016, 19.

E térkép is jól mutatja, hogy a lakósűrűség jobbára az átlag körül mozog, kevés olyan ház van, ahol egy szobára átlagosan 4,5 főnél több lakó jut, ezeket jelzik a sötét narancssárga és piros színek. Különösebb térbeli mintázatot nem látunk ennek kapcsán, a városban elszórtan találhatók az átlagnál sűrűbben lakott ingatlanok. A főtér közelében (a római katolikus templom mellett) és az attól délre vezető út mentén találhatunk több nagyobb alapterületű, de az átlagnál kevesebb fő által lakott házat. Erre találhatók a Perczelek és más nagyobb birtokosok sokszobás házai, melyekhez több esetben a térkép tanúbizonysága szerint a ház mögötti részeken kialakított parkok is tartoztak.

A település 763 házából mindössze 20 volt emeletes, a legnagyobb ház 23 szobás volt – igaz, ebben 20 háztartást írtak össze –, vagyis a nagy szobaszám önmagában nem jelenti azt, hogy a házban élők tehetősek is. Ezért is célszerű a lakósűrűséget térképre vetíteni, mely alapján Bonyhádot inkább agrárjellegű, mint városias településnek tekinthetjük.

Bonyhád néhány épületének és lakóinak története

Az alábbiakban a szakirodalom, a kataszteri térkép, a népszámlálások és a genealógia együttes használatával néhány fontosabb épület, nevezetes család vagy esemény kapcsán vizsgálunk meg egyedi eseteket.

A városképet színesítették – és néhol a mai napig meghatározzák – a főúri családok 18–19. században megépülő otthonai, mint a Perczelek kuriális házai, valamint a Nunkovits, a Kliegl család, majd báró Wimersperg palotajellegű ingatlanai.[43] Az utóbbi két épület a térképen a főtéren álló római katolikus templomtól északkeletre található két nagy alapterületű ingatlan, a korabeli térképen a 135-ös és a 136-os házszámot viselik. Mindkettőhöz gondozott, nagy területű kert, illetve park tartozott a térkép tanúsága szerint. Ezenfelül az utcafrontra néző főépületeken kívül több melléképület is állt a birtokon, melyek egy részében a szolgálatot teljesítők éltek. A 135-ös házszám alatt 1857-ben Nunkovits Gyula 35 éves nőtlen földbirtokos élt egyetlen szolgálóval.[44] A 136-os számú házban hét különböző lakófelet írtak össze. Az ingatlan tulajdonosához a B. Wimersperg bejegyzés került, az első két háztartást a családtagok alkották, első helyen Wimersperg Clementina özvegyasszony két gyermekével, őket követte Wimersperg Ferdinand Karl feleségével és két gyermekével. A nyilvánvaló rokonságot a genealógia segítségével nem sikerült alátámasztani, az anyakönyvi adatokból ugyanis nem derült ki, hogy pontosan milyen rokoni szállal kapcsolódott egymáshoz a két lakófél. Rajtuk kívül még

43 Perczelek ingatlanai: a mai Perczel M. u. 7., 16., 44., 50., Nunkovits családé: a mai Szabadság tér 2., Wimerspergé a mai Szabadság tér 1. Steib 2017, 75.

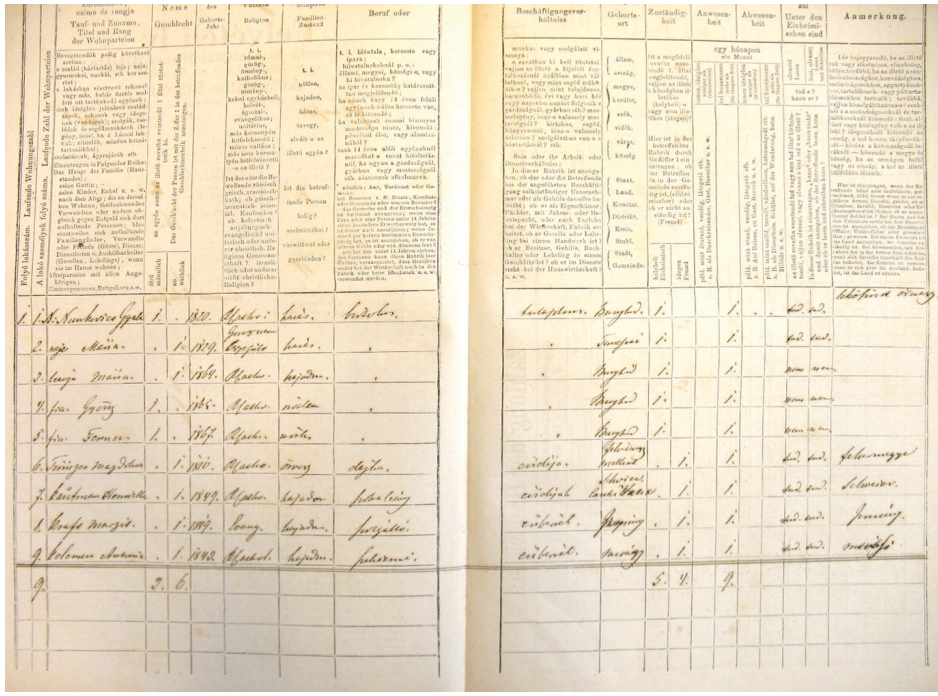
44 Az, hogy egy szolgáló szerepelt, még jelentheti azt, hogy többen is álltak a földbirtokos szolgálatában, de az 1857-es összeírás név szerinti anyagában – melyből a szolgálatot teljesítők nagy része kimaradt – nem szerepeltek.

öt család élt a 136-os házszám alatt, összesen 30 fő, mindannyian zsidók voltak, a háztartásfők foglalkozásából az derül ki, hogy mind kereskedelemmel foglalkoztak.[45]

1869-ben a 135/a házszám alatt élt Nunkovits Gyula, immár feleségével és három gyermekével, valamint négy szolgálóval: egy dajka, egy szobaleány, egy szolgáló és egy szakácsnő tartozott a háztartásukhoz *(4. ábra)*.

4. ábra

A 135/a házszám alatt élők népszámlálási íve 1869-ből

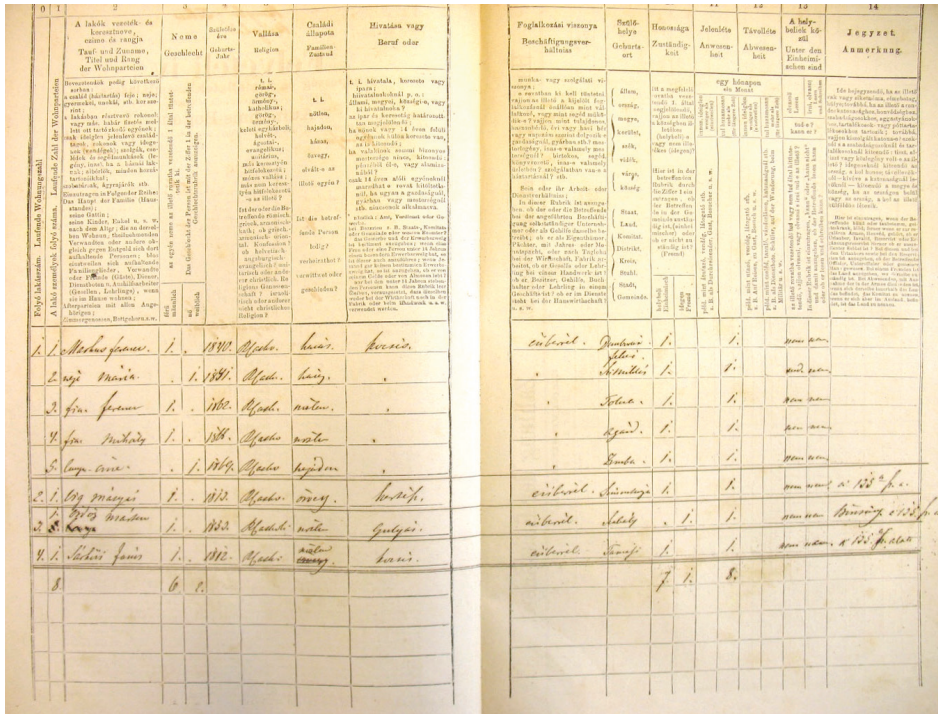

A 135/b jelzésű épületben – ami a térkép tanúsága szerint az utcafronton álló főépülethez tartozó park mögött volt – Márkus Ferenc kocsis élt családjával, valamint külön-külön lakófélben összeírtak még három, évi bérrel szolgálatot teljesítő egyedül élő férfit, egy kertészt, egy gulyást és még egy kocsist. A birtokos alkalmazásában lévő személyek és családtagjaik (összesen 12 fő) mind más településen születtek, egy külföldi is volt közöttük *(5. ábra)*.

45 Nagy Janka Teódóra azt írja a 18. század második felében a városba települő zsidókról, hogy az ekkor érvényben lévő törvények szerint ugyan nem rendelkezhettek földbirtokkal és városi ingatlannal, de a földesuraktól bérelhettek lakást – sokszor béreltek tőlük ezenfelül különböző jogosítványokat és haszonvételeket is, bekapcsolódva így a település gazdasági életébe. Nagy, 2017. https://journals.lib.pte.hu/index.php/dike/article/view/83/54, 2022. március 2.

5. ábra

A 135/b házszám alatt élők népszámlálási íve 1869-ből

A 136. szám alatt szintén két Wimersperg családot találunk, első helyen továbbra is Clementina él már csak egy lányával, illetve egy szolgálóval. A második lakófélben Wimersperg Vincze lakik feleségével, három gyermekével és két szolgálóval. Habár mindkét család szerepel a genealógiában, a rokonság pontos típusára ebben az esetben sem adnak választ az anyakönyvi adatok. A másik két lakófélben zsidó kereskedők élnek családjukkal, de egyik sem azonos a korábbi népszámlálásban ott talált személyekkel.

A település több nagyobb alapterületű, kerttel, parkkal rendelkező házát a Perczelek lakták – például a városból déli irányba kivezető út mentén a nyugati házsor utolsó épületét (241) vagy a vele szinte szemben elhelyezkedő 175-ös számú nagyobb birtokot. Az 1857-es népszámlálás fennmaradt anyagában négy Perczel-háztartást tudunk azonosítani,[46] míg 1869-ben nyolc lakófelet alkotnak Perczelek. Utóbbi összeírásban nemcsak olyan eseteket találunk, mikor a családtagokkal együtt élnek a háztartásfők, előfordulnak olyan Perczelek is, akik egyedül éltek, vagy csak szolgálók laktak még rajtuk kívül a házban. Egy kivételével a családfők mind birtokosok vagy megyei hivatalnokok, ám a 275-ös házszám alatt kilenc másik családdal együtt lakik Perczel Borbála özvegy, aki két gyermekével él a foglalkozási bejegyzése szerint alamizsnából.

46 A családok által lakott épületeken kívül még négy ingatlan volt a birtokukban 1857-ben.

A város tehetős földesuraihoz kötődött a Bonyhádi Takarékpénztár Részvénytársaság megalapítása, melyet Traiber A. Vince kereskedő hozott létre 311 részvényessel.[47] Az 1870-től működő pénzügyi intézet első elnöke Perczel Mór sógora, Bárány Sándor földbirtokos volt, aki 25 éven keresztül töltötte be ezt a posztot. Traiber Vince már az 1857-es összeírásban is szerepelt, a saját házán kívül két másik ingatlan[48] is a birtokában volt. Őt magát a feleségével és három gyermekével írták össze a 163. számú házban. Az 1869-es népszámlálás azonban sokkal részletesebb képet ad Traiber Vince bécsi származású kereskedőről. Ekkor feleségén és öt gyermekén kívül hat kereskedősegéd, illetve -tanonc, valamint egy szakácsnő is élt a háztartásában.[49] Bárány Sándor csak az 1869-es összeírásban szerepelt, a korábban már említett parkkal körülvett 241-es házban élt együtt a feleségén kívül több Perczel családhoz tartozó személlyel az épületben.[50]

Gyógyszertár létesítésére Bonyhádon először – a Perczel és a Kliegl családok közbenjárásával – Kramolin Antal szerzett jogosultságot, 1818-ban. Az Aranysas névre keresztelt intézmény 1820-ban nyílt meg. 1858-tól fia, József a tulajdonosa és a vezetője a gyógyszertárnak. Kramulin József[51] szerepel az 1869-es népszámlálásban, a belváros frekventált részén elhelyezkedő 313. házszámú épületben élt, mely megegyezik a gyógyszertárnak szakirodalom által jelzett helyével.[52] A lakóház egyike volt Bonyhád kevés emeletes épületének, hat szobából és egy konyhából állt, valamint egy bolt és több melléképület is tartozott hozzá. A gyógyszerész feleségével és két leányával élt, valamint a háztartásukhoz tartozott még egy gyógyszerészsegéd és két szolgáló, valamint egy Budáról érkezett hétéves fiú, akiről a forrásban nem tüntettek fel semmilyen további információt, így pusztán a népszámlálási ívek alapján nem tudjuk, hogy a családhoz rokoni szállal fűződött-e, vagy esetleg egy tanuló vagy vendég volt a háznál. Egy budapesti gyógyszertárakkal foglalkozó kötetben azonban szerepel egy Kramolin Vince nevű patikus, aki 1814-ben nyitotta meg „Segítő Szűz Mária" elnevezésű gyógyszertárát. 1841-

47 „A sikeres üzletmenetnek köszönhetően a takarékpénztár tulajdonát képező, Perczel Mór u. 9. sz. alatti egyszintes székházra 1890-ben emeletet építettek." Steib 2017, 63.

48 A 162., 163. és 536. házszámú – a megtévesztő számozás ellenére – három egymás melletti ház a Fő téren. A másik két házban főleg gyárosok és iparosok laktak.

49 Vagyonosságát támasztja alá az is, hogy Bonyhád nagyközség 1877. évi képviselő-testületének legtöbb adót fizető tagjai Straicher Benő, Hirschfeld Mór és Traiber Vince kereskedők voltak. Steib 2017, 333.

50 Ahogy a forrásokról szóló részben említettük, az 1857-es népszámlálás anyaga csak részben maradt fenn, a 173. és a 352. házszámok közötti ívek megsemmisültek. Így, ha Bárány Sándor ugyanott lakott, mint 1869-ben, akkor ez lehet az oka annak, hogy abban az összeírásban nem találjuk.

51 Kramulin Józsefről ezt írja a településről készített történeti lexikon: „Kramulin József (*1830. jan. 2. Bonyhád, †1904. máj. 3. Budapest): gyógyszerész, községi bíró. Bonyhád közéletének egyik legjelesebb tagja. Az 1848-49-es szabadságharcban mint honvéd főhadnagy vett részt. 1870-től két éven át a bonyhádi távírda vezetője. 1865-től tagja, 1871-től elnöke a községi, majd a katolikus felekezetű iskolaszéknek. Az 1872-ben megalakult Bonyhádi Dalárda elnöke, lelkes patrónusa, anyagi támogatója, hangversenyeinek szervezője. Ott találjuk az 1874-ben létrehozott Önkéntes Tűzoltó Egylet alapítói között. Később az egylet elnökévé választották. 1874-ben, önkéntes adakozók élén ő hozta létre Bonyhád – petróleumlámpás – közvilágítását." Steib 2017, 184.

52 A gyógyszertárat a szakirodalom a mai elnevezés szerinti Vörösmarty tér és Szent Imre utca sarkára helyezi. Steib 2017. 131. A lokalizáció megmagyarázza, hogy miért nem szerepel Kramulin József családja az 1857-es népszámlálásban, a 313-as épület ugyanis az azóta megsemmisült forrásanyagban volt.

től özvegye vezeti a patikát, majd 1847–1859 között fia, Kramolin Alajos. A bonyhádi patikaalapító, Kramolin Antal a budai patikus, Kramolin Vince testvére volt.[53] Így elképzelhető, hogy a budai születésű gyermek, Majer Ferencz e rokonságon keresztül érkezett Bonyhádra.

A főtér egyik meghatározó épülete a Straicher üzletház, melynek alapítója id. Straicher Benő[54] volt. 1855-ben nyitotta meg vaskereskedését, melynek árukínálata elsősorban a parasztgazdaságok igényeit elégítette ki. Rendszeresen árusított a környező mezővárosok piacain és vásárain, valamint a közelben fekvő kisfalvak áruellátásáról is gondoskodott. A vas- és fűszerkereskedő Straicher Benő 1869-ben a 301/a számú házban élt feleségével, gyermekeivel és hét kereskedősegéddel, illetve -tanonccal, szolgával, szolgálóval, mely jól mutatja vállalkozása méreteit.

Bonyhádon fényképészeti műterem is működött az 1860-as évek második felétől. Adler Lajos édesapja házában, az 523. házszám alatt indította el vállalkozását. Az 1806-ban épült emeletes Adler-ház kilenc szobával, négy konyhával és négy üzlethelyiséggel, valamint kamrákkal és pincével rendelkezett, összesen négy család lakta. Adler Dávid zsidó szatócs feleségével, négy gyermekével – köztük Lajossal – és egy szolgálóval alkotta az első lakófelet. A rajtuk kívül a házban élő családok mind zsidók voltak és kereskedelemmel foglalkoztak: még egy szatócs, egy lisztkereskedő és egy zsibárus lakott ott a családjával. A forgalom és a közlekedés szempontjából frekventált helyen állt az épület, a település központjában, a Budai út elején, a Fejérvári Gábor üzemeltette vendéglő, a későbbi Arany Oroszlán Szálloda mellett.[55]

Végül egy kis – a főtérhez közeli, mégis peremterületnek nevezhető területen található – épület lakóival kapcsolatos levéltári forrás alapján arról számol be a helytörténeti irodalom, hogy 1870-ben Stein János kocsmáros és bordélyház-tulajdonostól B. Juli kéjhölgy foglalkozásköri betegségének gyógyítására kívánt ápolási költséget behajtani.[56] Az 1869-es népszámlálásban a 143. házszám alatt valóban összeírták Stein János kocsmárost, feleségével és a forrás foglalkozási bejegyzése szerint több szolgálóval – köztük Balog Julival. Ezek szerint a népszámlálásban használt szolgáló kifejezés ebben az esetben jótékonyan elnagyolt a hölgyek pontos foglalkozását illetően. A ház a település keleti határán húzódó kis patakon átvezető híd mellett állt, külterületi mivoltához képest meglepően közel a főtérhez.

53 Sztankai 1935, 154–155. Kramolin Alajos: https://www.gyogyszeresztortenet.hu/wp-content/uploads/2013/10/Kramolin-Alajos.pdf, 2023. január 16. Köszönet illeti Simon Katalint az információért.

54 1832. március 31-én született Tevelen és 1886. augusztus 25-én hunyt el Bonyhádon. Felesége Willinger Katalin, Bonyhád község bírájának lánya volt, akitől nyolc gyermeke született. Az 1870-es évektől mint virilista (a legtöbb adót fizetők egyike) ő és utódja is tagja volt a község képviselő-testületének, elnöke a bonyhádi Kereskedelmi Kaszinónak. Straicher Benőről és az üzletházról további részletekkel szolgál: Steib 2017, 291.

55 V. Kápolnás 2015, 394–395. Az 522. házban a népszámlálás adatai szerint valóban Fehérváry Gábor vendéglős élt családjával és öt alkalmazottal.

56 Steib 2017, 79.

A lakosság felekezeti megoszlásának térbeli mintázata

A szakirodalmi áttekintésben részletesen bemutattuk a település felépítését, melynek területi sajátosságai a 18. századi újratelepítésben gyökereztek. A város lakóinak térbeli eloszlását illetően az alábbi megállapításokkal találkozhattunk. Bonyhádot minden irodalom kettéosztott településként írta le – ez megjelenhetett úgy, hogy a magyarok az alsó, a németek a felső részen építkeztek,[57] máshol Bonyhád keleti házsorát „Magyar-Bonyhádnak", nyugati házsorát „Német-Bonyhádnak" nevezték[58] – valójában ez nem elsősorban etnikai, hanem inkább felekezeti megosztottságként jelentkezett. A kialakult helyzet legpontosabb leírását Wilhelm Knabel német nyelvű helytörténeti kötete adta, amely szerint 1729-ben Bonyhád két birtokosa, Schilson báró és Kun Ferenc elfelezték a települést, így a főtértől délre és nyugatra alakult ki az úgynevezett „német-falu" a fogadóval, mészárszékkel és három malommal, mely a báróé lett, Kun Ferencé pedig az északi és keleti rész, az úgynevezett „magyar-falu" a borozóval és a sörfőzdével. Előbbi főként római katolikus, míg utóbbi inkább református telepeseket keresett. A környéken több evangélikus település is volt, melynek lakói közül többen is Kun Ferenchez telepedtek át.[59]

Ez a leírás látszik kirajzolódni még a több mint egy évszázaddal későbbi viszonyokat tükröző felekezeti megoszlást alapul vevő térképeken is: a település északi részén főként protestánsokat, míg a déli részén többnyire római katolikusokat találhatunk. A zsidók szintén elkülönülve, saját zárt közösséget alkotva éltek a város központjában, a német és a magyar falu között, az ő tevékenységüknek köszönhetően vált a korszakban Bonyhád kereskedelmi központtá.[60] A zsidók belvárosi koncentrációját figyelte meg Demeter Gábor és Bagdi Róbert is a sátoraljaújhelyi 1869-es adatokon. Ez a vizsgálat azonban, a bonyhádi adatoktól eltérően, más felekezet esetében jól elkülöníthető mintázatot nem talált.[61]

Az ebben a fejezetben bevont új forrás, a népszámlálási ívekkel összekapcsolt kataszteri térkép segítségével megalkotott kép is azt igazolja, hogy a vallási hovatartozás meghatározó térbeli rendező elv volt, még a 19. század második felében is.[62] A felekezetek szerinti „berendezkedést" támasztja alá a temetők, templomok helye is, melyek elhelyezkedése megfelel az általunk készített térkép felekezeti mintázatának. Ez nemcsak megerősíti a fent leírtakat, de arról is informál, hogy a betelepítések korában kialakult, vallási szempontból megosztott térszerkezet még a következő évszázadban is fennma-

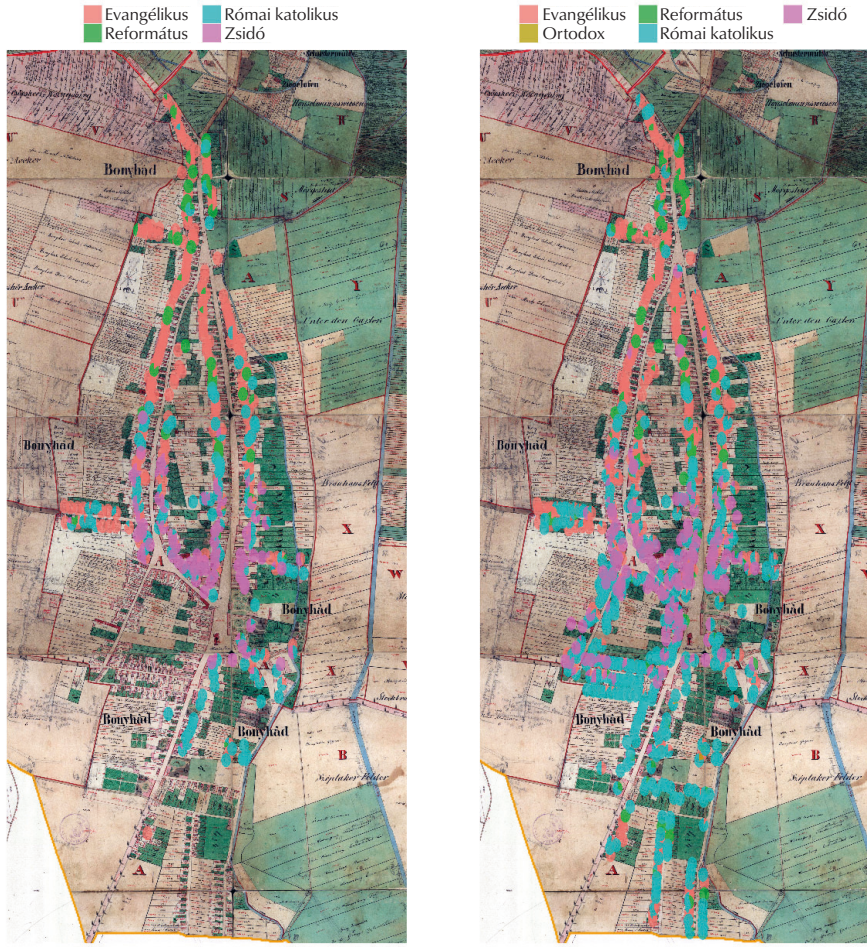
57 Kolta 2001, 15.
58 Solymár 1987, 20.
59 Knabel 1972, 13.
60 Uo. 19.
61 Demeter–Bagdi 2016, 41.
62 Ezt támasztja alá az a több szakirodalomban is olvasható megállapítás, mely szerint a református és evangélikus telepesek nem a német-faluban éltek, a németek lakhattak a magyar-faluban, és a magyarok is a német részeken. Knabel 1972. 14. A felekezetek szerinti letelepítésről: Solymár 1987, 21. Egy falu – egyféle felekezet elve: Schmidt 1939, 49.

radt, jól elkülöníthető térbeli egységeket kirajzolva. Annak érdekében, hogy a házakban lévő összes háztartás adatait minél áttekinthetőbben jeleníthessük meg, az egyes épületekre kis kördiagramokat rajzoltunk, mely a házban élő háztartásfők felekezeti megoszlását tükrözi *(6. ábra)*.[63]

Református

6. ábra

Bonyhád lakosságának felekezeti megoszlása, 1857 és 1869

63 Mivel 1857-ben a fennmaradt anyagban 382 épületben 815 háztartást írtak össze, valamint 1869-ben 763 házban 1306 lakófelet számláltak meg, ezért ha csak egy egyén adatait vesszük alapul a felekezeti megoszlás ábrázolásához, akkor is sok olyan eset van, amikor egynél több lakófél – sok esetben egymástól eltérő – jellemzőit kell ábrázolni meglehetősen kis helyen. Annak ellenére, hogy tisztában vagyunk vele, hogy nem minden esetben képezi le teljes mértékben a háztartásfő vallása a házban élő teljes populáció vallását, mégis a háztartásfő kiválasztása volt a legmegfelelőbb megoldás arra, hogy a különböző változókat vizuálisan megjeleníthetővé tegyük.

A foglalkozási struktúra sajátosságai

Az 1869-es népszámlálás rögzítette a bonyhádi lakosság foglalkozását és foglalkozási viszonyát, mely alapján az elemzés során már többször használt öt nagy kategóriába soroltuk az összeírt személyeket.[64] Ezeket a rovatokat a gyermekek és a nők esetében általában üresen hagyták, de a háztartásfők, a még otthon élő idősebb gyermekek vagy a nem rokon elemek esetében is feltüntették ezeket az adatokat, így összesen 2155 főről tudjuk, hogy milyen tevékenységből származott a jövedelme. A foglalkozási főcsoportokat alapul véve 99 fő volt szabadfoglalkozású vagy értelmiségi, 462 fő foglalkozott iparral vagy kereskedelemmel, 228 fő birtokolt vagy művelt földet, 1302-en napszámosként, segédmunkásként vagy szolgaként, szolgálóként dolgoztak. 64 főt nem lehetett besorolni a fenti kategóriákba (például alamizsnából élt).

Ennek ellenére az adatok térképre vetítéséhez csak a háztartásfők foglalkozását használtuk. Ennek legfőbb oka – amellett, hogy az eddig készített térképekhez is a háztartásfők adatait használtuk – az, hogy így sokkal inkább elkülöníthetők a különböző kereseti forrásból élő családok. Mivel 763 épületben összesen 1306 lakófelet írtak össze, így annak érdekében, hogy mindegyik háztartás jellemzője vizuálisan is érvényesülni tudjon – ahogy a vallási megoszlás esetében is tettük, úgy itt is –, kis kördiagramokat helyeztünk el a térképen. Mivel különböző vallásúak és különböző foglalkozásúak is élhettek egy házon belül, így ez a mód tűnt leginkább megfelelőnek arra, hogy úgy mutassuk meg ezt a sokrétű struktúrát, hogy az áttekinthető is legyen. Ehhez viszont arra volt szükség, hogy csak a háztartásfők adatait vegyük alapul *(7. ábra)*.

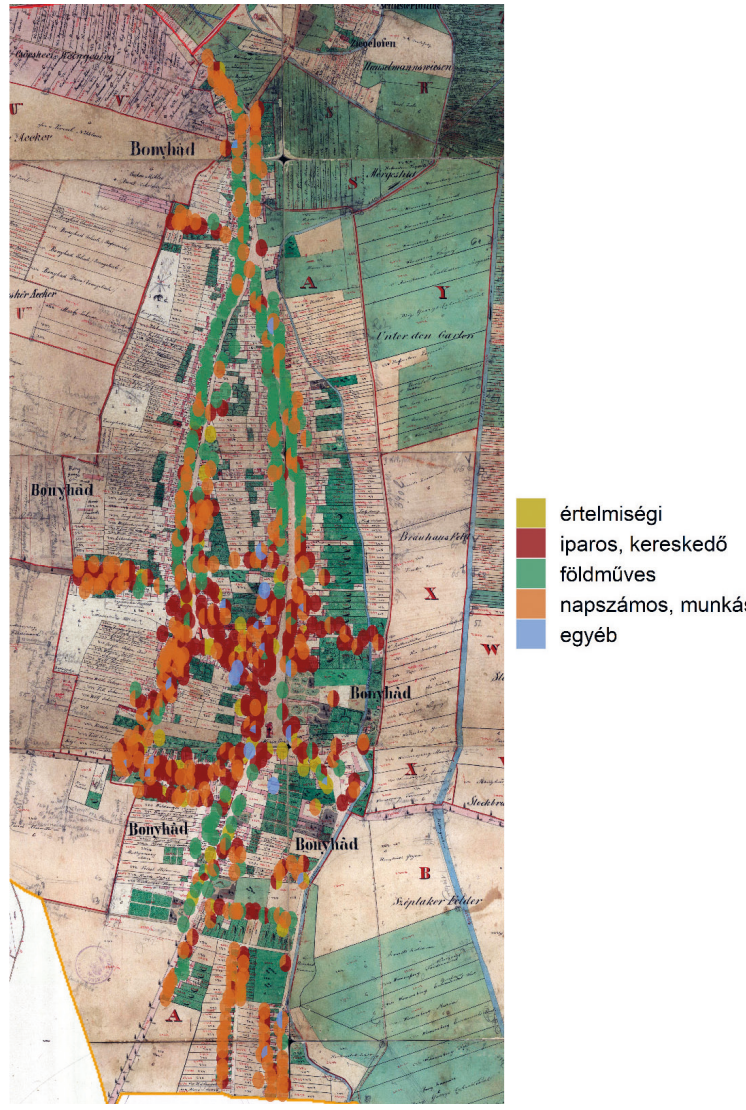
Ahogy a térképen is látszik, a városközpontban élt a legtöbb iparos és kereskedő, valamint ebben a belső magban találjuk az értelmiségi foglalkozást űzők nagy részét is. A földműveléssel foglalkozók jobbára a település északi felében tömörültek, míg a napszámosokat és egyéb képzetlen munkásokat a város minden részén megtalálhatjuk, mind a központi részeken, mind a peremterületeken. Ez nem meglepő, hiszen a háztartásfők több mint a fele ebbe a csoportba tartozott. Annyiban árnyalható ez a kép, hogy a település központjában jellemzőbb a kereskedelmi, ipari segédmunkások jelenléte, míg a külsőbb területeken főként napszámosokat találunk – bár a napszámosok ugyanúgy feltűnnek a város belsejében található bérházakban is.

A térképek alapján megállapíthatjuk, hogy a felekezeti megoszlás térbeli mintázata sok hasonlóságot mutat a különböző foglalkozási ágakban dolgozó családok elhelyezkedésével is. Az egyes foglalkozások bizonyos felekezetekhez való kapcsolódása önmagában nem újszerű megállapítás, ám e kettő kapcsolatának térbeli vizsgálata egy a 18. században újratelepített város esetében továbbgondolandó kérdéseket vet fel. A szakirodalom, valamint a lakosság felekezetek szerinti megoszlását ábrázoló térkép is alátámasztotta azt, hogy a társadalom szerveződését még a 19. században is alapvetően meghatározták a 18. századi betelepítések, melynek során egyrészt a földesurak is törekedtek

64 Az 1857-es népszámlálás foglalkozási kategóriái és azok klasszifikációs problémái miatt a foglalkozások esetében csak az 1869-es adatokat visszük térképre.

7. ábra

A lakosság foglalkozási kategóriák szerinti megoszlása, 1869

a telepesek vallások szerinti elkülönítésére, másrészt a betelepülők igénye is megfigyelhető a felekezeti elkülönülésre. Egyértelműnek mondható a kapcsolat a zsidók városközpontban élése és az itt tömörülő iparos-kereskedő réteg között. Mivel a zsidóknak sokáig nem lehetett földbirtoka,[65] ezért az is érthető, hogy a város sűrűn lakott, központ-

65 A szabad letelepedésük, iparűzésük és birtokvásárlásuk csak az 1840-es években válik lehetővé. Katus 2012, 107.

ti területén telepedtek le, ahol a foglalkozásukat is sikeresebben űzhették. De ugyanilyen egyértelmű a kapcsolat a protestánsok – jelen esetben főleg evangélikusok – és a földművelésből élő réteg között? Adja magát a válasz, hogy a német telepesek toborzásakor éppen az volt a cél, hogy az elnéptelenedett területekre olyan embereket keressenek, akik a földet megművelik, ám mind a szakirodalom, mind a korabeli törvények tanúskodnak arról, hogy a 18. századi állami és földesúri törekvések nemcsak az agrárszférában tevékenykedőknek biztosítottak kedvezményeket, hanem az iparosok betelepülését is ösztönözni kívánták.[66] A Bonyhádra betelepülő magyarok és németek tehát nemcsak földművelők vagy mezőgazdasági segédmunkások lehettek és voltak, hanem iparosok is.

Mindenesetre erős a kapcsolat a város északi felében élők különböző jellemzői között: akik itt laknak, jellemzően földműveléssel foglalkoznak, saját birtokukban lévő házukban élnek, túlnyomórészt evangélikusok és reformátusok. A város déli részén jobbára római katolikusok éltek, itt nagyobb volt a napszámosok, bérmunkások aránya és ezzel összefüggésben azoké is, akik más házában éltek bérlőkként. A választóvonal nem éles, nem tűnik teljesen zártnak a rendszer, de ezek a markáns, 18. századi gyökerű jellegzetességek megfigyelhetők, ha a 19. század második felében a településen élők jellemzőinek vizsgálatába a térbeli aspektust is bevonjuk.

Költözések a településen belül

Azokat az egyéneket alapul véve, akiket mindkét népszámlálásban megtaláltunk, azt is megvizsgáltuk, hogy megváltoztatták-e a településen belüli lakhelyüket. Mivel mindkét forrásban feltüntették a házszámokat, ezért ezeket hasonlítottuk össze, annyi módosítást eszközölve, hogy csak a számokat vettük alapul, a betűkkel való továbbosztást (például 112/a, 112/b) nem vettük figyelembe, ezekre ebben az esetben egy épületként tekintettünk. A számmal és betűvel is jelzett ingatlanoknál sok esetben nem egyezett a két népszámlálás sem egymással, sem a korabeli kataszteri térképpel (az egyik forráson bontva volt az épület, a másikon nem), így az ilyen típusú eltéréseket – ha például valaki az egyik forrásban a 112. szám alatt lakott, a másikban pedig a 112/a-ban – nem tekintettük költözésnek.[67]

66 III. Károly törvényei a betelepítések elősegítése érdekében: 1723. évi CIII. törvénycikk az ország benépesítéséről (6 évi adómentességet ígér minden szabad embernek), míg külön törvény intézkedik a „különfélenemű kézmüveseknek az országba behozataláról" (1723. évi CXVII. törvénycikk), melyben 15 évnyi adómentességet biztosít a betelepülő iparosoknak. A földesuraknak is érdekük, hogy lakatlan falvaik és pusztáik minél előbb hasznot hozzanak, ezért a 18. század eleje óta megfigyelhető, hogy a telepítők a szántókra és malmokra 3 évi, a szőlőre többnyire 6 évi adómentességet ígértek. Szilágyi 1983, 35.

67 A rögzített költözések kapcsán egyébként megállapítható, hogy nem az volt a jellemző, hogy egy egyén házszáma 112/a-ról a 112/b-re változott volna, vagyis egyébként is elenyésző lett volna az ilyen esetek száma. A problémát az jelentette, hogy az egyik népszámlálásban nem volt felosztva a ház, a másikban

1449 olyan egyén volt, akiket sikerült azonosítani mindkét népszámlálásban, közülük 624 főt másik házban írtak össze a két népszámlálás alkalmával, 825-en pedig ugyanabban az épületben maradtak. Megvizsgáltuk, hogy mely tényezők lehettek azok, amelyek hatással voltak arra, hogy valaki a településen belül lakóhelyet váltott. Figyelembe vettük az egyének nemét, életkorát, vallását, foglalkozási csoportját, és hogy a saját tulajdonú házában élt-e vagy sem. Az eredményeket egy többváltozós logisztikus regressziós modell segítségével értelmezzük. A *4. táblázat*ban szereplő értékek azt mutatják meg, hogy az adott változók hogyan befolyásolják annak a valószínűségét, hogy valaki ugyanabban a házban maradt-e a második népszámlálásra, mint ahol először összeírták.

Az eredmények értelmezését megelőzően egy az elemzés hatékonyságát elősegítő lépést is szükséges ismertetni. A foglalkozási kódokat – melyeket eredetileg csak azoknál hoztuk létre, akiknél a népszámlálás során bejegyeztek valamilyen foglalkozást, így jellemzően nem szerepelt például a gyermekek esetében – kiterjesztettük mindenkire. Ez azt jelenti, hogy ha valakinél nem tüntették fel ezt a változót, akkor a háztartásfő foglalkozásának megfelelő kódot jegyeztük be hozzá, így a családtagok is a családfő státuszának megfelelő besorolást kapták.

A logisztikus regressziós modell alapján megállapíthatjuk, hogy rendkívül erősen befolyásolta a helyben maradás valószínűségét az, ha valaki a saját maga által birtokolt házban élt, ahhoz képest, mint amikor bérlőként lakott egy épületben. Ez összefügg azzal is, amit korábbi vizsgálataink során megállapítottunk, hogy jellemzően azok laktak más tulajdonában lévő épületekben, akik mobilabbak voltak, felfogadták őket az adott munka elvégzésére (napszámosok, bérmunkások), majd továbbköltöztek.

Az egyének neme is meghatározónak bizonyult a helyben maradásuk valószínűségét illetően, a nők nagyobb eséllyel változtattak lakóhelyet a második népszámlálásra, mint a férfiak. Ennek hátterében az állhat, hogy a házasságkötést követően jellemzően a férfiak maradtak otthon, és az újdonsült feleség költözött a férje családjához.

A lakosok felekezete nem mutatkozott erősen meghatározó tényezőnek a lakhelyváltoztatásnál. Az evangélikusokhoz képest a reformátusok nagyobb arányban maradtak helyben, míg a római katolikusok kicsit nagyobb valószínűséggel változtattak lakóhelyet, de ez az érték még 10%-os szinten sem szignifikáns. Mivel a zsidó személyek közül mindössze 5 főt sikerült mindhárom forrásban azonosítani, ezért az itt kapott érték alapján – habár szignifikáns – nem érdemes következtetéseket levonni, ugyanis azért mutatkozik erősen szignifikánsnak a helyben maradásuk valószínűsége, mert éppen olyanokat sikerült összekapcsolni, akik ugyanabban a házban maradtak, nem azért, mert az izraelitákra csoportként az lett volna a jellemző, hogy nem változtatnak lakóhelyet.

A foglalkozási csoportokat illetően a földműveseket választottuk referenciakategóriának, hozzájuk képest az iparos-kereskedő réteg értéke nem volt sem szignifikáns, sem jelentősen eltérő. Az értelmiségi csoporthoz tartozók a modell szerint nagyobb valószínűséggel maradtak ugyanabban az épületben a második népszámlálás idején, mint

pedig igen, emiatt változott volna meg az egyén házszáma, ami feltehetően nem tükrözött valódi helyzetváltoztatást.

4. táblázat

Logisztikus regresszióelemzés az egyén helybenmaradására a két népszámlálás adatai alapján

		Exp (B)	Sig.	N	Százalék
Ház tulajdonlása	nem saját házban él	(ref.)		316	21,81
	saját házban él	14,62	***	1133	78,19
Nem	férfi	(ref.)		729	50,31
	nő	0,44	***	720	49,69
Vallás	evangélikus	(ref.)		817	56,38
	református	1,51	.	126	8,70
	római katolikus	0,94		501	34,58
	zsidó	6,76	.	5	0,35
Foglalkozási csoportok	szabadfoglalkozású, értelmiségi	2,39	.	41	2,83
	iparos, kereskedő	0,96		291	20,08
	földtulajdonos	(ref.)		516	35,61
	napszámos, munkás	0,48	***	590	40,72
	egyéb	4,24	.	11	0,76
Korcsoportok	<16	(ref.)		642	44,31
	16–25	0,47	***	288	19,88
	26–35	1,48	.	193	13,32
	36–45	1,64	*	184	12,70
	46–55	2,73	***	103	7,11
	55<	2,29	.	39	20,69

*** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; . p < 0,1

ahol az elsőben összeírták őket. Ennek hátterében az állhat, hogy a legtöbb hivatalhoz (jegyző, pap, lelkész, rabbi stb.) épület is tartozott (paplak, községháza stb.) így azok, akiket mindkét népszámlálásban azonosítani tudtunk, jellemzően mindvégig az adott hivatalt viselték és ugyanott éltek. Ehhez az eredményhez az is hozzájárulhatott, hogy ha valakit közben áthelyeztek, másik településen vállalt tisztséget, akkor elköltözött a városból, így nem találhattuk meg a második népszámlálás ívein, vagyis csökkentette annak a valószínűségét, hogy a településen belül helyet változtatók között megtaláljuk, hiszen a foglalkozásából fakadóan sokkal nagyobb volt annak az esélye, hogy elköltözzön a városból, mint hogy azon belül költözzön egy másik házba. Szintén nagyobb volt az ugyanabban a házban lakás valószínűsége, ha valaki az egyéb kategóriába tartozott, itt is fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy rendkívül alacsony esetszámmal szerepelnek az elemzésben. Ők egyébként jellemzően az „alamizsnából él" bejegyzéssel ke-

rültek ebbe a kategóriába, idős rokonok voltak, akiket befogadtak fiatalabb családtagjaik, így érthető, hogy ők jellemzően nem költöztek máshova a népszámlálások között. A napszámos, munkás kategóriába tartozók sokkal nagyobb valószínűséggel változtattak lakóhelyet, mint a földművesek, hiszen nekik jellemzően nem is volt saját tulajdonú házuk és a foglalkozásukból fakadóan is szerves része volt a költözés az életüknek.[68]

Az életkor is meghatározónak bizonyult a költözés valószínűségét illetően. A gyermekeket (0–15 éves korig) tettük meg referencia kategóriának, az eredményeket tekintve az összes korcsoport valamilyen szinten szignifikánsnak bizonyult. A 16–24 éves korosztály kisebb valószínűséggel maradt ugyanabban a házban, ami teljesen érthető, hiszen jellemzően az ebbe a korcsoportba tartozók vállaltak szolgálatot más háztartásában vagy kötötték meg első házasságukat, mely rendszerint legalább az egyik fél részéről lakóhely-változtatással járt. Ezt követően viszont azt állapíthatjuk meg, hogy minél idősebb korosztályba tartozik valaki, annál valószínűbb, hogy ugyanabban a házban marad a második népszámlálásra, mint ahol az első során összeírták.

Összegzés

A korabeli kataszteri felmérés eredményeként létrejött térkép lehetőséget biztosított arra, hogy az egyének ismérveit térben is ábrázoljuk és elemezzük az így megfigyelhető sajátosságokat. A térkép és az adatok előkészítését követően az épületek és a lakosság több jellemzőjét is bemutattuk, valamint néhány épületet külön is megvizsgáltunk az elérhető források és a szakirodalom alapján.

Elemzés alá vontuk az 1869-es népszámláláshoz tartozó lakásstatisztikai adatokat, ezek közül a lakósűrűséget vetítettük térképre. Az 1857-es összeírás arra is lehetőséget biztosított, hogy megvizsgáljuk a házbirtokos és a házban élők közötti viszonyokat, és ezek alapján különböző kategóriákat alakítsunk ki. Ezeket a csoportokat egyrészt térképen is megjelenítettük, és jellemző mintázatot láthattunk azt illetően, hogy mely területeken laktak a családok saját tulajdonú házban és hol volt jellemző, hogy a tulajdonos bérbe adta ingatlanát másoknak. Másrészt a saját házban élés jelenségét más demográfiai jellemzőkkel is összevetettük, valamint az egyének foglalkozása és felekezeti hovatartozása szerint is megvizsgáltuk. Azt láthattuk, hogy a ház- és járadékbirtokosok cso-

68 A gyakori lakóhely-változtatás mögött az örökösödéssel kapcsolatos jelenségek is állhattak. A zsellérek esetében Husz Ildikó is megállapította, hogy a családok lakóhelye gyakran változott, mivel a zsellérház szabadon adható-vehető volt. Mindez látszólagos társadalmi mobilitást is eredményezett, főleg a német családoknál. Mikor az apa még fiatal volt, de az idősebb fia(i) már megházasodtak és nem akartak otthon maradni, úgy tudtak saját háztartást alapítani, hogy vagy előnyös házasságot kötöttek (például elvettek egy földdel és házzal rendelkező özvegyasszonyt), vagy megvettek egy zsellérházat. Ha a fiú zsellérházat vett, így szerepelt a forrásokban, majd apja halálakor visszaköltözhetett az ősi házba (ha ő volt az örökös) és jobbágyként dolgozott tovább. A házuk eladása miatt Husz a zsellérek jelentős részét lakóként találta más házában, de gyakran fordult elő körükben az is, hogy megosztották másokkal a házat, amiben éltek. Husz 2002, 111–112.

portja mellett jellemzően a földművesek voltak azok, akik saját házukban éltek. A felekezeti hovatartozás e kérdés kapcsán a foglalkozásokkal összekapcsolódva érvényesült, vagyis az evangélikusok azért jelentek meg házbirtokosként, mert ők főként földművesek voltak.

Térképre vittük a bonyhádi lakosság felekezetek szerinti megoszlását, mely jól tükrözte a város 18. századi újratelepítéséből származó sajátosságokat. Bonyhád északi felében éltek a reformátusok és az evangélikusok, a déli utcákban pedig főként római katolikusokat találtunk. A település központjában laktak a zsidók, akiket a foglalkozásuk a belvárosi területhez kötött és ott több szempontból elkülönülő közösséget hoztak létre.

Ezt követően a foglalkozási nagycsoportok szerinti összetétel térbeli mintázatait vizsgáltuk meg, ahol szintén megfigyelhetők voltak különböző jellegzetességek. A térképen való ábrázolás csak megerősítette azt, hogy a ház birtoklása, a felekezeti hovatartozás és a foglalkozási struktúra között – ha rendelkezésre állna a lakosság nemzetiségi összetételéről is adat, akkor bizonyára az is ebbe a sorba kerülne – szoros összefüggés van.

Végül a településen belüli lakóhely-változtatást befolyásoló jellemzőket vizsgáltuk meg. A logisztikus regresszióelemzés alapján megállapítottuk, hogy alapvető hatással volt a lakóhely megváltoztatására az, hogy valaki saját tulajdonú házban élt-e, továbbá a vizsgált egyén neme és életkora.

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára (MNL TML)

IV. B. 152./b Tolna Megyei Cs. Kir. Megyehatóság iratai 1850–1860. A népszámlálás iratai 1850, 1857. 9–13. doboz.

V. 709./c Közigazgatási iratok 1850–1949. Bonyhád nagyközség iratai, 1869. évi népesség és háziállatok összeírása. 512–513. doboz.

Nyomtatott források

A Magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal, Athenaeum, Pest, 1871. (Népszámlálás 1870.)

A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal, Athenaeum, Pest, 1882. (Népszámlálás 1880.)

Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787. Szerk.: Dányi Dezső – Dávid Zoltán. KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest, 1960.

Tolna megye (Georeferált vármegyei kataszteri térképek): 1859–1864. Biszak Sándor – Timár Gábor (szerk.) Arcanum, Budapest, 2010.

Internetes források

Inkscape program: https://inkscape.org.

Fényes Elek 1851, *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik.* Nyomatott Kozma Vazulnál, Pesten. http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-geografiai-szotara-fenyes-elek-BABC3/ b-BAD42/bonyhad-BB0CC/.

Kataszteri térképek a 19. századból: https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral.

Kramolin Alajos: https://www.gyogyszeresztortenet.hu/wp-content/uploads/2013/10/Kramolin-Alajos.pdf.

R programnyelv: https://www.r-project.org.

Szakirodalom

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benda Gyula 2008, *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Demeter Gábor – Bagdi Róbert 2016, *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben.* Debrecen–Budapest.

Gyimesi Réka 2014, Mohácsi háztartás-rekonstrukció: Az 1869-es népszámlálás felvételi íveinek feldolgozása. *Demográfia,* (57) 2–3. 183–212.

Gyimesi, Réka – Kehl, Dániel 2019, A Spatial Analysis of the Socio-economic Structure of Bonyhád Based on the Census of 1869. *Hungarian Historical Review: New Series Of Acta Historica Academiae Scientiarium Hungaricae,* (8) 1. 28–51.

Horváth Gergely Krisztián 2011, Város a városban: főhercegi ingatlanok Magyaróváron az 1869. évi népszámlálás tükrében. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma: Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére: a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 249–257.

Husz Ildikó 2002, *Család és társadalmi reprodukció a 19. században.* Osiris Kiadó, Budapest.

Kahle, David – Wickham, Hadley 2013, ggmap: Spatial Visualization with ggplot2. *The R Journal*. 144–161.

V. Kápolnás Mária 2015, Fényképészek és műtermek Bonyhádon 1868–1948. In: Gaál Zsuzsanna – K. Németh András (szerk.): *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXVII.* Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 393–428.

Katus László 2012, *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Kronosz Kiadó, Pécs.

Keleti Károly 1873, *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából.* Buda-Pest.

Knabel, Wilhelm 1972, *Geschichte Bonyháds (Bonnhards) von der Urzeit bis 1945.* München.

Kolta László 2001, A közigazgatás változásai Bonyhádon. In: Szita László – Szőts Zoltán (szerk.): *A Völgység huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok. III. Völgységi konferencia.* Bonyhád, 15–20.

Laslett, Peter 1972, Introduction: The history of the family. In: Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and family in past time.* Cambridge University Press, Cambridge, 1–89.

Nagy Janka Teodóra 2017, „Kulturális diverzitás és/vagy közösségi integritás?" Nemzetiségek, népcsoportok és jogi kultúrák egymás mellett élése Bonyhádon. https://journals.lib.pte.hu/index.php/dike/article/view/83/54.

Őri Péter 2005, Kiskunhalas népessége 1869-ben. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig.* Kiskunhalas, 269–292.

Őri Péter 2007, Család és házasodás a 18–19. századi Magyarországon: Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall,* (8) 30. 61–98.

Őri, Péter – Pakot, Levente 2011, *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania. MPIDR Working Paper WP 2011-020.* Rostock, 1–57.

Őri, Péter – Pakot, Levente 2014, *Residence patterns in nineteenth century Hungary: Evidence from the Hungarian MOSAIC sample. Working Papers on Population, Family and Welfare, no. 20.* Hungarian Demographic Research Institute, Budapest.

Őri Péter – Pakot Levente 2016, Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. A MOSAIC-adatbázis elemzésének első eredményei. *Korall,* (17) 65. 164–192.

Pakot Levente 2012, Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében. *Demográfia,* (55) 4. 268–291.

Pozsgai Péter 2000, *Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. Történeti Demográfiai Évkönyv.* KSH NKI, Budapest, 166–224.

Schmidt János 1939, *Német telepesek bevándorlása Hesszenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében.* Baross Nyomda, Győr.

Solymár Imre 1987, Bonyhád – hajdan Bonyha. In: Bábel Ernő – László Péter (szerk.): *Tanulmányok Bonyhád történetéből.* Bonyhád Város Tanácsa – Tolna Megyei Lapkiadó Vállalat, Bonyhád, 39–63.

Steib György (szerk.) 2017, *Bonyhád Lexikon.* Bonyhád.

Szilágyi Mihály 1983, Az újratelepülő Tolna megye 1710–1720. In: K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből 10.* Szekszárd, 33–169.

Szita László 1996, *A lutheránus németség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 5.* 5–163.

Szőts Zoltán 2007, *A völgységi nemzetiségi-etnikai csoportok együttélése a második világháborútól napjainkig.* Völgységi Múzeum, Bonyhád.

Sztankai István 1935, *A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszertárakra vonatkozó adatok.* Budapest.

Török Enikő 2015, A kataszteri részletes felmérés előrehaladása Magyarországon 1856 és 1916 között. *Catastrum: Évnegyedes Katasztertörténeti Folyóirat,* (2) 1. 11–18.

Van Leeuwen, M. H. D. – Maas, I. 2010, *HISCLASS: A Historical International Social Class Scheme.* Leuven University Press, Leuven.

Várady Zoltán 2006, Bonyhád története a törökkor végétől Mária Terézia koráig. In: Szőts Zoltán (szerk.): *Előkészületek Bonyhád monográfiájához.* Bonyhád, 83–92.

Wickham, Hadley 2016, *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis.* Springer, New York.

Illés Tamás

A székelyföldi katolikus és unitárius gyülekezetek pretranzíciós termékenységének sajátosságai és térbeli mintázatai

Bevezetés

A történeti termékenységről azt tartjuk, hogy az évszázadokon keresztül magas szinteken hullámzott, amit a halandóság szintén magas szintjei ellensúlyoztak. Az emberek a munkaerő támasztotta igény, a vallási normák vagy éppen a megcsontosodott kulturális értékrendszerek hatására tudatosan vagy ösztönösen reprodukciójuk maximalizálására törekedtek. Mindez azonban nem jelentett egyformán alkalmazott reprodukciós sémákat, különösen azokban a térségekben, ahol a társadalmi és kulturális normákat kodifikáló felekezeti hovatartozásnak kitüntetett szerep jutott. Ez a beállítás hatványozottan érvényes volt a 19. századi Magyarországra, hiszen itt a termékenység a rendkívül heterogén társadalmi-gazdasági feltételek és jelentős regionális különbségek mellett látványos felekezeti sokszínűségbe ágyazódott. Az ország ilyetén adottságai miatt Andorka Rudolf találóan nevezte a hazai vizsgálati terepet „demográfiai laboratórium"-nak.[1]

A termékenység felekezetspecifikus mintázatainak vizsgálatához Székelyföldnél aligha találunk ideálisabb földrajzi egységet, mivel itt a koherens társadalmi berendezkedés, valamint a viszonylag egyveretű kulturális háttér mellett a római katolikus, református és unitárius egyház is jelentős mértékben képviseltette magát a magyar ajkú hívek körében. Ezt a „helyzeti előnyt" kihasználva jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy a székelyföldi termékenységet a felekezeti hovatartozás szempontjából tegye vizsgálat tárgyává, ezzel pedig választ találjon arra a szakirodalmat is régóta feszegető kérdésre, hogy a termékenység hogyan módosult a felekezetek szintjén.

A kutatás földrajzi keretét nyújtó Székelyföldre nem létezik kétségbevonhatatlan térbeli definíció, annak lehatárolása időben és a vizsgálatok tárgyának függvényében is változhat. Ugyanakkor a sokrétű adatgyűjtés és adatrendezés, illetve a kezelhetőség elve is pontos területi lehatárolást követelt, így a kutatás során Székelyföld alatt Csík, Háromszék és Udvarhely vármegyéket vettem számításba, az Osztrák–Magyar Monarchia

1 Andorka 1991, 35.

1910-es közigazgatási beosztásának megfelelően. Ennek következtében a főleg Maros-Torda (és a történelmi Aranyosszék révén Torda-Aranyos) vármegyében található egyéb székely településekről a bizonytalanul meghúzható határvonal, valamint az adatgyűjtés során személyes kutatási kapacitásaim végessége miatt is kénytelen voltam eltekinteni. Az empirikus vizsgálat tehát a három székely vármegye összesen 301 településén – korabeli szóhasználattal községsorán – megtalálható gyülekezetek adatainak elemzésére épül, ezáltal hangsúlyosan területi szempontokat érvényesít egy alapvetően demográfiai jellegű témában, hiszen – egy történészektől kölcsönzött mottó szerint – „a demográfia túl fontos ahhoz, hogy azt a demográfusoknak hagyjuk".[2]

A kutatás fő célja a székelyföldi gyülekezetek legfontosabb termékenységi jellemzőinek bemutatása különböző időmetszetekben és az ezekből kirajzolódó mintázatok térképi megjelenítése. Az 1866 és 1895 közötti időszakot felölelő elemzésben továbbá arra a kérdésre is választ kívánok nyújtani, hogy a termékenység variációiban a felekezetek között vagy a felekezeteken belül húzódtak-e a törésvonalak. Ugyanakkor az egyházi regiszterekből származó adatok feldolgozása a székelyföldi túlnépesedés közismert vélekedésének felülvizsgálatára is lehetőséget teremt. A korabeli feljegyzésekből ugyanis Székelyföldről egy olyan demográfiai portré körvonalazódik, mely a régiót egységesen túlnépesedettnek, a székelységet pedig valamilyen prehistorikus adottságánál vagy nemzeti hivatásánál fogva osztatlanul „szapora" csoportként jellemzi.[3]

A kutatás közvetlen előzményének a székelyföldi unitáriusok vallásföldrajzi sajátosságait felgöngyölítő tanulmányom tekinthető.[4] Ebben felvázoltam az unitáriusok többi felekezethez viszonyított folyamatos térvesztését, s bár az okok között felvetettem a demográfiai viselkedés felekezetspecifikus vonzatait, ez a vizsgálat eltérő súlypontjai és módszerei miatt többnyire a kutatás lehetséges jövőbeli iránya maradt. A téma feldolgozatlanságát jól mutatja, hogy az eddigi, Erdélyt érintő történeti termékenységelemzések csak ritkán vonatkoztak Székelyföldre, és – a magyar települések népesedéstörténetének részeként – leginkább a pontszerűen kijelölt kalotaszegi és szilágysági egyházi anyakönyvek feldolgozásából táplálkoztak.[5]

Külön érdemes kitérni a romániai történeti demográfia legfontosabb kutatói műhelyének számító, kolozsvári székhelyű Népességkutató Központra (Centrul de Studiere a Populației), mely kutatási profiljában jellemzően a 19. századi Erdélyre fókuszál. A Központ gondozásában készült el az Erdélyi Történeti Népességadatbázis (HPDT), amely célkitűzésében arra törekedett, hogy évtizedek adatrögzítéseiből létrehozott holland, svéd vagy norvég történeti adatbázisok mintájára rendszerbe foglalja az 1850–1914 közötti erdélyi egyházi regiszterekből kinyerhető demográfiai adatsorokat. Jóllehet a célkitűzés ambiciózusan a történeti Erdély népességének 7%-át kívánta teljes területi reprezentativitás mellett feldolgozni (így a 12 kijelölt mikrozónából kettő is

2 Gillis–Tilly–Levine 1992, 3.

3 Kozma 1879; Vitos 1894; Beksics 1896; Molnár 1902; Jancsó 1921; Gyallay 1941; Venczel 1980 [1937]; Szádeczky-Kardoss 1993 [1927].

4 Illés 2016.

5 Vasas 1978; Pakot 2002; Ájus 2010; Tőtős 2012; Koloh 2018.

székelyföldi), az adatbázisra építő, eddig megjelent tanulmányok kikerülték Székelyföldet, sőt sajnálatos módon tematikailag a termékenységet is.[6]

Így a történeti termékenység Székelyföldet érintő feldolgozása továbbra is hiányosnak mondható. A kevés kivételt képező munkákra általában jellemző, hogy rendszerint individuális szinten egy-két település részletes demográfiai jellemzőinek bemutatását célozták.[7] Ugyanakkor ezen tanulmányok címeiből és következtetéseiből kivehető egy olyan hajlam, hogy az egymás szomszédságában található települések eredményeit olyan, földrajzi kritikának bőven teret hagyó extrapolálással tálalták, mintha azok egy nagyobb térségre vagy akár a teljes Székelyföldre érvényesek lennének.[8] Ennek ellentételezését is szolgálja a jelen munkában hangsúlyos földrajzi nézőpont érvényesítése, annak érdekében, hogy a székelyföldi termékenységi különbségeket a különböző demográfiai aspektusokon túlmenően a területi sajátosságok mentén is érzékeltetni tudjuk.

Adatbázis, módszerek

A kutatás alapvetően kvantitatív eszköztárra épült, melyet kiterjedt adatgyűjtés előzött meg. A székelyföldi pretranzíciós termékenység települési szintű tanulmányozásához kizárólag az egyházi anyakönyvezés szolgálhatott kiindulási alapként. Ennek érdekében kezdeti lépésként a Csík, Háromszék és Udvarhely alkotta területegység három legszámosabb felekezetét adó katolikus, unitárius és református egyház erdélyi gyűjtőlevéltárait kerestem fel. Sajnos ezek közül a református levéltárban azzal szembesültem, hogy a kutatás szempontjából relevánsnak tekinthető teljes iratanyag megsemmisült, miután a második világháborús kimenekítés során a vonatszerelvénynek épp azt a részét érte bombatalálat, amely a népességstatisztikai kimutatásokat is tartalmazta.[9]

Mivel tudomásom szerint korábban egyáltalán nem történt ilyen jellegű próbálkozás, a kolozsvári székhelyű Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában (MUEKvGyLt) csak hosszas kutakodás után sikerült leszűkíteni a keresést arra a két fondra, amelyekben legalább az esélye fennállt valamilyen népesedési adatforrás felbukkanásának. Az egyik valamelyest rendszerezetten, éves bontásban tartalmazta az egyházközségek (eklézsiák) anyakönyvi összesítéseit a 19. század első feléből.[10] Itt a legkorábbról fellelt latin

6 A mikrozónák lehatárolásához lásd: Crăciun–Holom–Popovici 2015; a Központ berkeiből származó tanulmányok egyik legfrissebb példájaként pedig lásd: Holom–Hărăguș–Bolovan 2021.

7 Pakot 2013; Lakatos 2020a.

8 Vö. Pakot 2009, 2010, 2013; Lakatos 2020b.

9 Tóth Levente levéltáros szóbeli tájékoztatása alapján.

10 Az unitárius eklézsia (egyházközség) székelyföldi vonatkozásban általában egy, az anyaegyháznak helyt adó települést és esetenként egy-két hozzá tartozó leányegyházat jelentett. Az eklézsiák fölötti adminisztratív szintet az egyházkörök alkották, melyek közül a székelykeresztúri, székelyudvarhelyi és háromszéki fedte le a három székely vármegye területét, továbbá a felsőrákosi eklézsia révén az alsó-fehéri egyházkör is képviseltette magát.

nyelvű irat 1812-ig nyúlt vissza, mely az egyházkörök összesítésében minden egyházközségnél tartalmazta a kereszteltek, meghaltak és házasságot kötöttek számát; ám sajnálatos módon mindezt a lélekszám feltüntetése nélkül. A reformkori törekvéseket érzékeltetve az 1830-as évektől már magyar nyelven jelentek meg ezek az iratok, viszont a többi erdélyi egyházkörrel ellentétben a székelyföldiek esetében csak a „lelkek mennyiségét" közölték a férfiak, „fejérnépek" és özvegyek szerinti bontásban. A történelmi fordulópontok lenyomataként az 1850-es évek kimutatásai már német nyelven összesítették az évenkénti keresztelések számát, sőt bizonyos években a korcsoportonkénti halálozásokra és halálokokra is kitértek. Balszerencsémre tehát mindhárom időszelvénynek ugyanaz volt a hiányossága: bármilyen demográfiai mutató kiszámításához hiányzott vagy a nevezőhöz, vagy a számlálóhoz szükséges jelzőszám.

A keresztelések és lélekszám együttes feltüntetésére egészen az 1879-es évig kellett várni. Ettől az időponttól kezdve azonban megszűnt az iratok népességstatisztikai rendszerezettsége, így a kívánt egyházköri összesítések elszórtan csak a püspöki levelezések fondjából kerültek elő.[11] Mivel már egyévnyi levelezés is többszázas nagyságrendű iratcsomót foglalt magában, a kutatás e fázisának nehézsége abban állt, hogy az iratoknak csak egyesével történő átlapozása biztosíthatta az anyakönyvi összesítések megtalálását. A levéltári munka „sikerességéről" az *1. táblázat* első oszlopa tanúskodik. Az 1895-ös év levelezésének doboza után újabb táblákat már nem találtam, ami annak fényében érthető, hogy pontosan ettől az évtől váltotta fel Magyarország területén az állami anyakönyvezés az egyházak lajstromos rendszerű népmozgalmi gyűjtéseit.[12]

A katolikus felekezetek pretranzíciós népmozgalmának rekonstruálásához a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Érseki Levéltára (GyFL ÉL) teremtett lehetőséget.[13] Az iratok rendszerezettsége meglehetősen nagy hasonlóságot mutatott az unitárius levéltárban tapasztaltakkal, ugyanis az anyakönyvi összesítések bizonyos évei külön dobozokban voltak elhelyezve, a többit szintén – az unitáriushoz képest nagyságrendekkel vaskosabb – püspöki levelezésekből lehetett kiszűrni. A székelyföldi plébániákat tartalmazó katolikus anyakönyvi összesítésekről (Conspectus matricularum) elmondható, hogy a legkorábbi az 1799-es évből származik, és kisebb-nagyobb kihagyásokkal (ilyen például a Bach-korszak) ezek a későbbi évekből is fennmaradtak.[14]

Fontos mindenekelőtt kitérni arra a körülményre, hogy az anyakönyvi táblák katolikus és unitárius részről is a keresztelések évenkénti összesítéseit foglalták magukban, mégis mivel ebben az időszakban – Molnár Lehel és Vass Csongor helyi levéltárosok meggyőződésével összhangban – gyakorlatilag mindenkit megkereszteltek, ezért a ke-

11 Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Molnár Lehel levéltárvezetőnek és Kovács Sándornak, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet docensének a kutatásban nyújtott hathatós támogatásukért.

12 Kármán 1990.

13 Köszönettel tartozom Vass Csongor levéltárvezetőnek, akinek a lelkes hozzáállása nélkül a kutatás bizonyosan kisebb sikerrel zárult volna.

14 Az erdélyi katolikus egyházszervezetben a plébániák jelentették a legalacsonyabb területi szintet, melyek fíliáik révén egyszerre akár több települést is magukban foglaltak. A plébániák főesperesi kerületekbe tömörültek, melyek közül Alcsík, Felcsík, Gyergyó, Kézdi-Orbai, Küküllő, Sepsi-Miklósvár, valamint Udvarhely érintették a vizsgált területet.

resztelések adatsoraiból számoltam ki az élveszületési arányszámokat. Ehhez viszont a helyi hívek lélekszámára is szükség volt, amire csak az unitárius táblák tértek ki. Katolikus részről ennek áthidalásához az egyházi sematizmusokat hívtam segítségül, melyek adott évre vonatkozóan az erdélyi katolikus egyházmegye összes plébániájára közöltek adatokat, így többek között a katolikus hívek lélekszámait is tartalmazták (bizonyos esetekben filiákra bontva). A sematizmusok levéltári elérhetősége egyúttal a katolikus településekre kiszámolható termékenységi értékek időbeli horizontját is behatárolta, ezáltal a kezdőévet a Bach-korszak adathiátusát követő első, 1866-os Conspectus jelölte ki az 1870-es sematizmusra vetítve. Mivel a sematizmusok csak elszórtan, bizonyos

1. táblázat

Az unitárius egyházközségeket és katolikus plébániákat tartalmazó anyakönyvi összesítések és sematizmusok feldolgozott évei

Unitárius egyházközségek kereszteléseinek és lélekszámainak táblái	Katolikus plébániák kereszteléseinek táblái	Katolikus plébániák lélekszámainak sematizmusai
	1866	
	1868	
	1870	1870
	1871	
	1872	
	1874	
	1876	
	1877	
	1878	
1879	1879	
1880	1880	1878
1881		
1882		
1883		
1884*	1884	
	1885	
	1886	
	1887	
	1888	
	1889	
1890		1888
1891	1891	
	1892	
	1893**	
1895		

* Székelyudvarhelyi egyházkör nélkül. ** Felcsík főesperesi kerület nélkül.
Megjegyzés: a szaggatott vonalak a kutatás során használt időbeli tagolásokat jelölik.
Forrás: saját szerkesztés.

évekből maradtak fenn, ezért ezek kiválasztásánál elsődleges szempont volt az elemzési időszakok arányosságára való törekvés *(1. táblázat)*.

Az arányszámok földrajzi vizualizációjához a GISta Hungarorum térinformatikai keretrendszert vettem alapul. A felhasznált 1910-es közigazgatási beosztást tükröző községhatáros alaptérkép ugyan nem tekinthető kataszteri pontosságúnak, de a dualizmus kori területi folyamatok elemzésének céljához tökéletesen megfelel.[15] A kutatási célkitűzésekhez igazodó korrekcióként az alaptérkép településeinek egymással szomszédos exklávéit (jellemzően legelő- és erdőterületeit) aggregáltam, és azokat a térképek előállítása során attribútum nélküli területi entitásként kezeltem. A módosítás indoka kettős volt: egyrészt így sikerült elkerülni a fals mintázatok kirajzolódását (hiszen az exklávék anyatelepüléseik értékeit tükrözték volna vissza), másrészt a lakatlan területek egy részét sikerült leválasztani a tematikus tartalomról, s ezzel a térképeket vizuálisan valamelyest „tehermentesíteni".

Egy másik területi standardizálásra az egyházi regiszterekben szereplő gyülekezetek beosztása kényszerített, ami bizonyos pontokon inkompatibilitást mutatott az alaptérképpel. Ennek érdekében végül azokat a leányegyházakat vontam össze az anyaegyháznak helyt adó településsel, melyeknél a köztes időpontnak tekinthető 1880-as népszámlálás értelmében ugyanaz a felekezet helyben relatív többséget is alkotott – természetesen nemcsak a katolikus és unitárius, hanem az egyéb (például református, ortodox, evangélikus) csoportokat is figyelembe véve. Ha adott településen egyszerre katolikus és unitárius egyházjelenlét is megfigyelhető volt, akkor a települést ahhoz a felekezethez soroltam, amelynek hívői a népszámlálási adatok alapján helyben népesebb közösséget alkottak. Ugyanakkor ezeket a sajátos eseteket, a demográfiai viselkedés úgynevezett „felekezeti kontaktzónáit" a térképeken is kiemeltem, melyekkel részletesebben a későbbi részekben foglalkozom. A tematikus térképek elkészítéséhez a nyílt forráskódú QGIS térinformatikai szoftver 3.14-es verzióját használtam.

Bizonyos fokú – főleg az unitárius eklézsiákra jellemző – kihagyások és töredezettség mellett az anyakönyvi összesítések egyúttal a törvénytelen születésszámot is közölték. Mivel ezeket az értékeket a táblák egy megkülönböztetett oszlopban tartalmazták, a keresztelések és lélekszámok hányadosából kiszámolt mutatót célszerű inkább házas élveszületési arányszám megnevezéssel illetni. Ez a kutatás célkitűzései szempontjából inkább számít előnynek, mintsem megkötésnek, mivel a tudatos utódtervezés színtereként kétségtelenül a házasságokra vonatkozó termékenységi arányszámok nyújtják a gyermekvállalási hajlandóság legalkalmasabb indikátorait, miközben a házasságon kívüli születések új elemzési távlatokat nyitnak a közösségi és vallási normákat megkerülő demográfiai viselkedés tanulmányozására.

15 Demeter et al. 2021.

A termékenység változásának fő jellemvonásai

A pretranzíciós termékenységi különbségek feltérképezéséhez a Háromszék, Csík és Udvarhely vármegyék területén található katolikus plébániák, valamint unitárius egyházközségek anyakönyvi összesítései jelentették a kiindulási alapot, így a csaknem három évtizedet felölelő forrásanyag feldolgozása kiváló lehetőséget nyújtott a székelyföldi katolikusok és unitáriusok reproduktív magatartásának longitudinális vizsgálatához. Ehhez az évenként kiszámolt házas élveszületési arányszámokat az unitárius egyházkörök, valamint a katolikus főesperesi kerületek szintjén vettem górcső alá.[16]

Az eredményeket szintetizáló *1. ábra* egyszerre ad választ arra a két, a munka célkitűzéseként is megfogalmazott kérdésre, hogy a felekezetek között, illetve a felekezeteken belül a termékenység milyen szinteken mozgott, továbbá ebben az időszakban hogyan módosult.[17] A grafikonról mindenekelőtt érdemes kiemelni a katolikus főesperességek és unitárius egyházközségek házas élveszületési arányszámainak meglehetősen szűk sávok közötti változását, ami egybevág Pakot Levente népszámlálási adatokon nyugvó, Udvarhely vármegyére vonatkozó megállapításaival.[18] Katolikusok esetében az arányszám átlaga szinte végig a 35-40‰-es szintek között mozgott, a legmarkánsabb eltérést megjelenítő 1875 és 1880 közötti időszak bizonyosan az 1872–1873-as kolerajárvány számlájára írható, ennek tulajdoníthatóan úgy tűnik, hogy a halálozásokhoz mérten a lakosság nagyobb mértékben halasztotta el a fogantatásokat. Az arányszám másik kirajzolódó beesése az 1885–1890 közötti időszakra tehető, ami a vámháború gazdasági sokkhatásával hozható összefüggésbe. Mindebből tisztán lekövethető, hogy a három vármegye lakosságának – az 1880-as népszámlálás tanúsága szerint – 49,2%-át kitevő katolikusok reproduktív magatartásukban az epidemiológiai és a gazdasági válságokra is egyaránt reagáltak.[19]

16 A vármegyei lehatároláshoz ragaszkodva a felső-fehéri Felsőrákos unitárius egyházközséget a háromszékihez soroltam, ugyanakkor a bordosi, magyarzsákodi és székelyvéckei – eredetileg a Küküllő főesperesi kerülethez tartozó – katolikus plébániákat az udvarhelyihez átszámítva vettem figyelembe. Csíkszeredát a hektikusan változó átsorolások miatt összevontam Csíkzsögöddel és Csíkszentlélekkel. Az adatsorok konzisztenciájának fenntartása érdekében a kis létszámú katolikus gyülekezetek közül Bodzát Zágonba, Balánbányát Csíkszentdomokosba, Csíkszépvizet Csíkszentmiklósba, Hídvéget Miklósvárba, Borszéket Ditróba, a gyergyószentmiklósi örményeket pedig a városi katolikus gyülekezetbe aggregáltam. Unitáriusok esetében ugyanezen megfontolásból Magyarandrásfalvát hozzáadtam Szentábrahámhoz. A vonatkozó térképek poligonjai természetesen az adatrendezéseknek megfelelően módosultak.

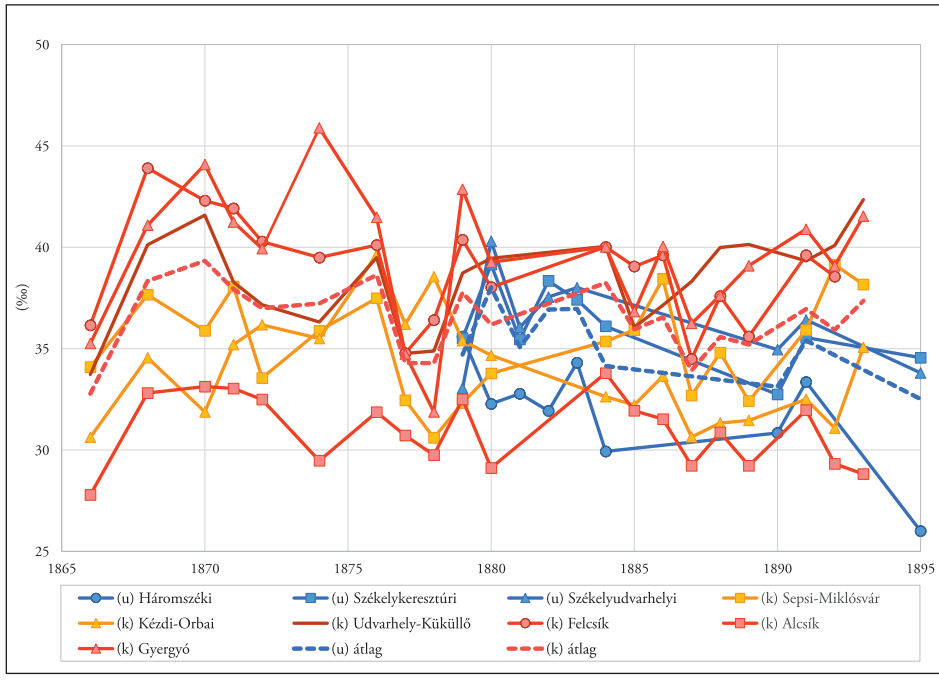
17 A diagramoknál természetesen már nem volt szükség a módszertani fejezetben részletezett település-összevonási logika érvényesítésére, így azok főesperesi kerületenként és egyházkörönként az adott felekezet – filiákra is kiterjedő – teljes lélekszámát magukban foglalják.

18 Pakot 2008.

19 MKON 1880, II. k.

1. ábra

Csík, Háromszék és Udvarhely vármegye katolikus főesperesi kerületeiben (k), illetve unitárius egyházköreiben (u) regisztrált házas élveszületési arányszám változása 1866–1895 között

Forrás: MUEKvGyLt; GyFL ÉL alapján saját szerkesztés.

Mindemellett észrevehető vonás a katolikusok és unitáriusok között stabilan fennálló termékenységi különbözet. Az unitáriusok arányszáma csak az 1880-as évben haladta meg a katolikus átlagot, ezt követően átlagosan 1-2‰-pontos különbséggel végig a katolikus átlag alatt maradt, sőt az 1890-es évek adatai a két felekezet közötti olló kinyílására engednek következtetni. Jóllehet az egyházközségi adatok csak 1879-ig nyúlnak vissza, egy korábbi tanulmányban felvázolt, 1850–1880 közötti székelyföldi unitárius térvesztésből valószínűsíthető, hogy a két felekezet termékenységében tapasztalható eltérés már az 1880-as éveket megelőző időszakban is fennállhatott.[20]

A termékenység felekezetek szerinti differenciáltsága mellett az adatokból levonható másik fontos tanulság a földrajzi fekvés kitüntetett szerepe. Ennek meggyőző példájaként hozható az alcsíki főesperesi kerülethez tartozó katolikusok termékenységének elmaradása a többi katolikus, sőt unitárius térségtől is. Ez azért is lehet meglepő, mert szakirodalmi ismereteink alapján Alcsík társadalmi berendezkedése, gazdasági

20 Illés 2019.

fejlettsége, katolikus dominanciája nem különbözött a vele szomszédos Felcsík vagy Kézdi-Orbai térségektől, így feltehetően a demográfiai magatartásban valamilyen lokális minta érvényesülhetett. Erre engednek következtetni Vitos Mózes csíkszentkirályi plébános sorai is, aki a kászonalcsíki járás népesedési viszontagságait a kivándorlás mellett az „angyalcsinálás lappangó sötét bűnével" hozta összefüggésbe.[21] Ugyanakkor talán az sem véletlen, hogy a magyarországi születésszabályozás néprajzi anyagának egyik legjobb összefoglaló kötete külön megemlíti a Csíkban használt lőport, melyet az a hiedelem övezett, hogy „mint a puskába tett lőpor a golyót kihajtja a csőből, illetőleg a puskanyílásból, úgy a terhes nőnek adva, a magzatot is kihajtja a foramenből".[22] A demográfiai viselkedés térbeli meghatározottságának további bizonyítékaként érdemes még kitérni a különösen az 1880-as évektől hangsúlyosabban csökkenő kézdi-orbai arányszámra. Nem véletlen, hogy a vámháború épp ebben a térségben járt gazdasági összeomlással, ami a reprodukcióban mért visszaesés gyújtópontja lehetett. A mutató 1890-es években tapasztalható ismételt emelkedése viszont a térség lassú gazdasági kilábalására reflektálhat, ami ennek folytán a szülési hajlandóságban is kifejeződhetett. A többi katolikus térség közül Sepsi-Miklósvár termékenysége a felekezeti átlag körül mozgott, másfelől Felcsík, Gyergyó és Udvarhely termékenységi pályái meglehetősen hasonlóan alakultak.

Az unitáriusokat illetően megfigyelhető a két nagy székelyföldi unitárius tömbterületet (Nyikómente és Homoródmente) leképező egyházkörök együttmozgása, egyszersmind a legkisebb, ezzel együtt pedig a felekezetközi érintkezéseknek leginkább kitett háromszéki egyházkör átlagtól elmaradó termékenysége. Mivel a háromszéki unitáriusok összesen csak kilenc szétszórt településen alkottak relatív többséget, az alacsony arányszám mögött a kényszerű vegyes házasságok számukra kedvezőtlenebb felekezeti kimenetele gyanítható. Egy másik érdekes összevetésre nyújt lehetőséget Pakot azon megállapítása, hogy Udvarhely vármegye nyers élveszületési arányszáma főleg az 1880-as évektől kezdett csökkenni.[23] Az itt kibontakozó trendek viszont az udvarhelyi katolikusok részéről stagnálást, sőt a századfordulóhoz közeledve inkább növekedést jeleznek, ezért megalapozott lehet az a következtetés, hogy az unitáriusokhoz hasonlóan a vármegye lakosságának relatív többségét (34,62%) adó reformátusok termékenységének is csökkennie kellett ebben az időszakban.

A termékenységi szintek mintázatai

A következőkben a területi különbségek és időbeli változások árnyalásához célszerű a termékenységi szinteket plébániák, illetve egyházközségek szintjén is vizsgálat alá vonni.

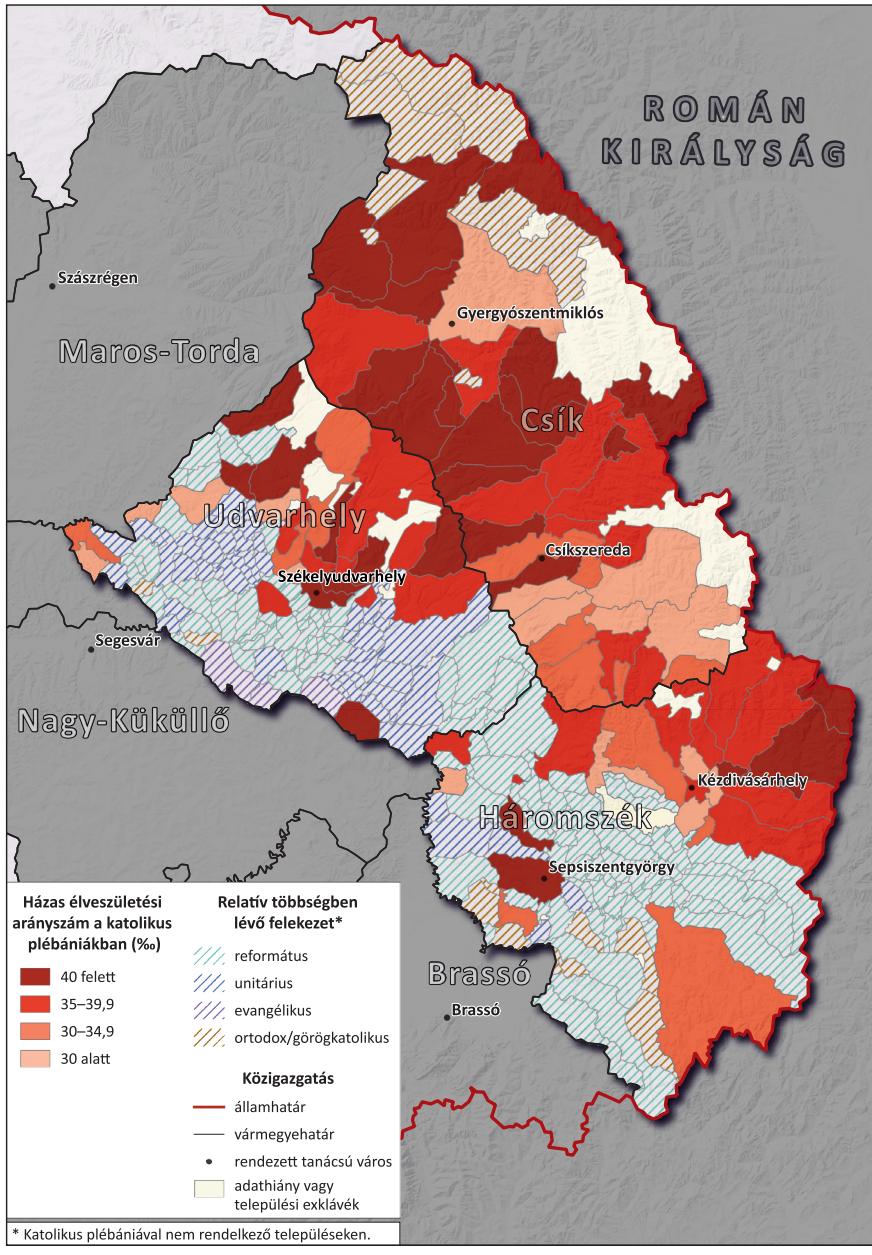
21 Vitos 1894, 452. Az angyalcsinálás a nem kívánt vagy titkolt terhesség szándékos megszakítására használt kifejezés. Az elnevezés alapja az a néphit volt, hogy az ily módon elpusztított magzatok az égbe jutva kis angyalokká válnak.

22 Temesváry 1899, 22.

23 Pakot 2008.

2. ábra

Házas élveszületési arányszám az 1866–1874 évek átlagában Csík, Udvarhely és Háromszék vármegye katolikus plébániáiban

Forrás: saját szerkesztés.

* K

Települési szinten az évenkénti születésszámok hektikusan változhattak, így a trendek kisimítására az elemzett időszakot három nagyobb szakaszra bontottam, s az arányszámokat ennek megfelelően átlagoltam. Az első időablak felöleli a katolikus plébániák 1866 és 1874 közötti arányszámait, a második a plébániák részéről az 1876–1884-es, az eklézsiák részéről pedig az 1879–1884 közötti évek átlagain nyugszik. Végül az utolsó időszak a plébániák 1885 és 1893 közötti, egyházközségek esetében pedig az 1890 és 1895 között elérhető adatokra épül *(1. táblázat)*.

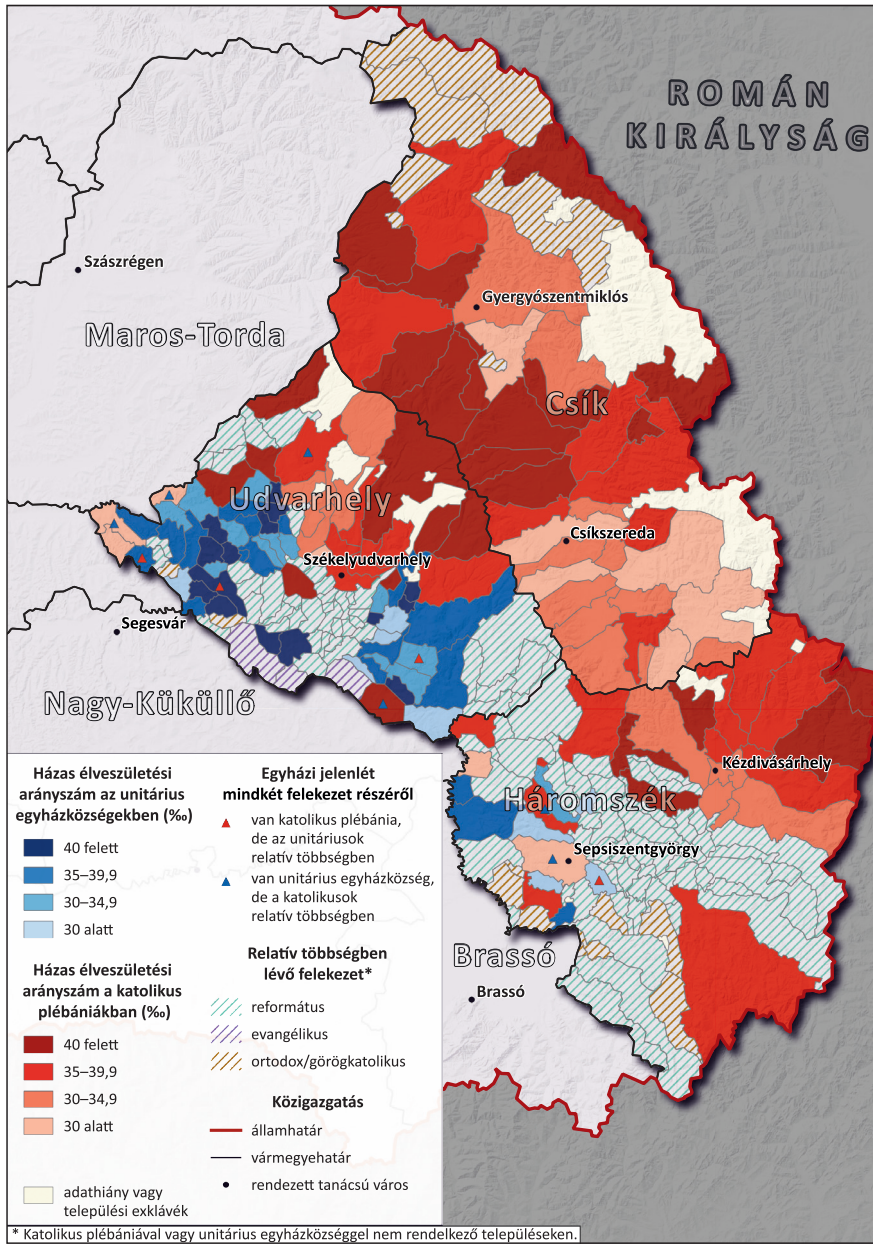
Az első időszak mintázatai *(2. ábra)* egyrészt alátámasztják a nagyobb léptékű megállapításokat, vagyis az alcsíki települések alacsony termékenységi szintjeikkel valóban elkülönültek a szomszédos főesperesi kerületek plébániáitól, másrészt az látszik, hogy a nagyobb népességszámot tömörítő, egyszersmind nagyobb területtel rendelkező gyergyói falvak tudtak magasabb értékeket felmutatni. Gyergyószék pozitív összképe alól csupán a térség központjának számító Gyergyószentmiklós képezett kivételt, miközben a többi, gazdasági konjunktúrának örvendő székelyföldi város esetében a kedvezőnek látszó arányszámokat a falvakról beköltözők is feltornázhatták. Az elemzés ezen „spekulatív" részén az adatokból és mintázatokból úgy tűnik, hogy a termékenység egyik legfontosabb tényezője a földterületek mennyisége lehetett, ugyanis a környezetükhöz képest arányszámaikkal épp azok a falvak tudtak kiemelkedni, ahol még bőségesen rendelkezésre álltak feltörésre alkalmas földek, illetve hegyvidéki erdő- és legelőterületek. Ezt a feltételezést támasztják alá a gyergyói, a Hargita hegylábfelszíneire felkúszó csíki és udvarhelyi, valamint a Kézdiszék keleti részén elhelyezkedő falvak viszonylag kedvező értékei.

Az 1876–1884 közötti termékenységi arányszámokat bemutató *3. ábra* hasonló nagyságrendi beosztás mellett egyszerre szemlélteti a katolikus plébániákon, valamint az unitárius egyházközségeken regisztrált házas élveszületési arányszámokat. Előbbiek nem mutattak jelentősebb elmozdulásokat a korábbi időszakhoz képest, csupán a városokban kitapintható csökkenést érdemes kiemelni, vélhetően a lassan kibontakozó polgárosodás eredményeként. Unitárius vonatkozásban a termékenység viszont érezhetően sokkal mozaikosabb területi mintázatot öltött, melynek akár az egymással szomszédos darabjai is rendkívül eltérő demográfiai viselkedésről árulkodnak. Ebben a tekintetben feltűnő, hogy az unitárius magterülethez közeli katolikus arányszámok rendszerint az unitárius termékenységi szintekhez simultak. Ez látható a Székelyudvarhelytől északra fekvő Székelylengyelfalva, Szentlélek, Oroszhegy és Farkaslaka esetében, vagy az Udvarhely vármegye nyugati részén található Bözödújfalunál, Bordosnál és Székelyvéckénél. Szintén a földrajzi közelség és szomszédsági hatások jelentőségére utal a Homoródmente Hargitához közel eső unitárius településeinek magasabb születésszáma, ami összhangban a Lakatos és Pakot által kutatott falvak ezen időszakra vonatkozó megállapításaival, a közeli katolikus települések magas értékeivel vetekedett.[24]

24 Pakot 2013; Lakatos 2020a.

3. ábra

Házas élveszületési arányszám az 1876–1884 évek átlagában Csík, Udvarhely és Háromszék vármegye katolikus plébániáiban és unitárius egyházközségeiben

Forrás: saját szerkesztés.

Az 1885–1895 közötti időszak mintázatait bemutató *4. ábra* tovább finomítja az egyházkörök és főesperesi kerületek szintjén eddig levont következtetéseket (vö. *1. ábra*). Főképp ebben az időbeli keresztmetszetben válik vizuálisan is nyilvánvalóvá az unitárius és katolikus területek eltérő termékenységi dinamikája. Az unitárius eklézsiák mindkét magterületén az arányszám jelentős mérséklődésének lehetünk szemtanúi, mindamellett több katolikus plébániában is feltűnően csökkent a termékenység. A főleg Felcsíkon szembetűnő visszaesés azonban csak átmeneti – akár a vámháború tovagyűrűző hatásának is betudható – megingás lehetett, ugyanis egy korábbi demográfiai munka megállapításai alapján 1890 után akkora megugrás jelentkezett bizonyos felcsíki községek születésszámában, hogy az 1905 és 1910 közötti élveszületési arányszámok 46,3‰-es átlaga megközelítette az országos csúcsot.[25] Ugyanakkor szinte bizonyosan a vámháború számlájára írható a Kézdi-Orbai kerülethez tartozó települések születésszámaiban megnyilvánuló csökkenés, mivel épp a kézművesipari termékek exportjára berendezkedett Kézdivásárhely és környéke mutatta a leglátványosabb visszaesést.

A házasságon kívüli születések egyházkörönként, illetve főesperesi kerületenként megfigyelt alakulása *(5. ábra)* összességében a mutató nagy fokú stabilitásáról tanúskodik. A katolikusok esetében az értékek szinte végig a 8-10%-os tartományon belül maradtak, az unitáriusok átlaga pedig ezt némileg meghaladva 10-11% körül alakult. Az unitáriusoknál a törvénytelen születések magas aránya már korábban is probléma lehetett; nem véletlen, hogy 1823-ban épp a döntően unitáriusok által lakott Keresztúr fiúszékben folytattak le a hatóságok egy erkölcsrendészeti eljárást, és 21 faluban összesen 69 „megesett lányról" tudósítottak.[26] A felekezetiségnél azonban ez esetben is hangsúlyosabbnak tűnnek a területi különbségek. Háromszék kiemelkedése nem tekinthető új keletű jelenségnek, mivel Kőváry László az MTA levelező tagjaként már az 1843-as *Erdélyország statistikája* című munkájában Háromszéken találta a házasságon kívüli születések legmagasabb arányát, amit ő akkor 1:8 arányúnak becsült.[27] Érdekes módon ez a korábbi évtizedekben megfigyelt kb. 12,5%-os érték nagyjából egyezik az itt unitáriusokra és katolikusokra kiszámolt, 1866–1895 közötti időszakra vonatkozó háromszéki átlaggal (12,91%).

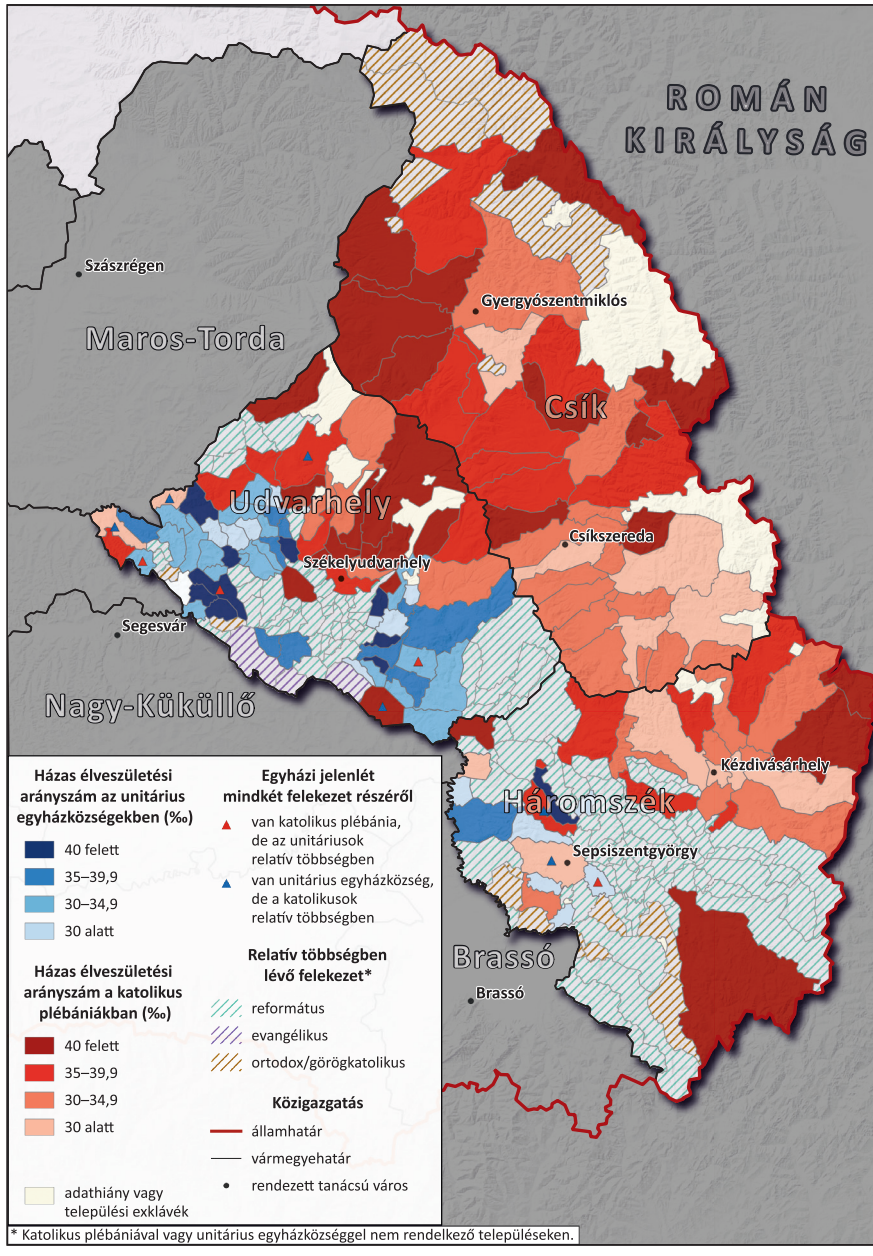
25 Venczel 1980 [1937].

26 A kor patriarchális berendezkedését jól jelzi, hogy a „fattyat vetett" nőket szigorúan – sok esetben korbácsolással és árestommal – büntették, miközben a házasságrontó férfiakat csak nagyon ritkán marasztalták el. Imreh 1979.

27 Kőváry 1847.

4. ábra

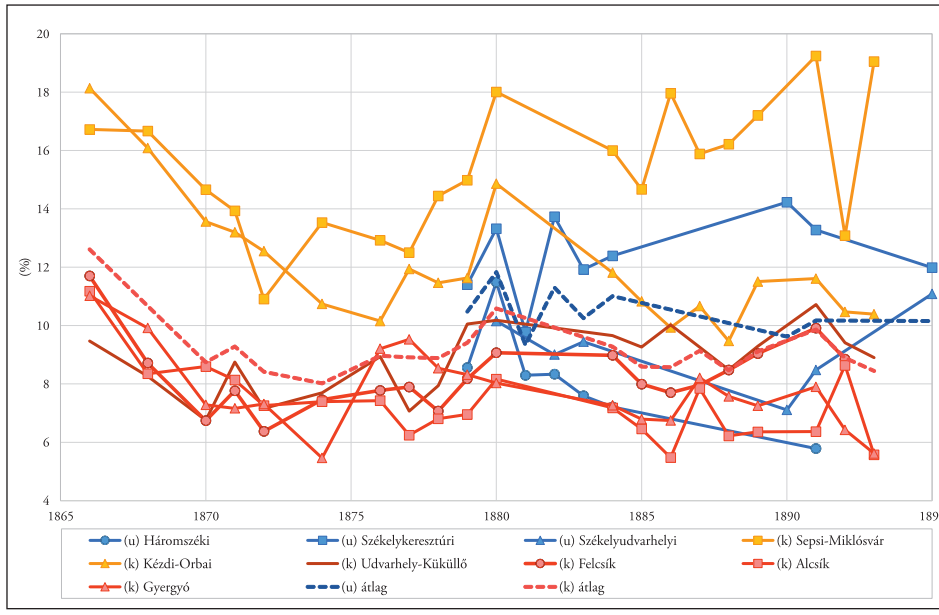
Házas élveszületési arányszám az 1885–1895 évek átlagában Csík, Udvarhely és Háromszék vármegye katolikus plébániáiban és unitárius egyházközségeiben

Forrás: saját szerkesztés.

5. ábra

Csík, Háromszék és Udvarhely vármegye katolikus főesperesi kerületeiben (k), illetve unitárius egyházköreiben (u) regisztrált házasságon kívüli születések arányának változása 1866–1895 között

Forrás: MUEKvGyLt; GyFL ÉL alapján saját szerkesztés.

A születéskorlátozás 19. századi jelei Székelyföldön

Az eddig felvázolt elemzés értelmében a székelyföldi termékenységi mintázatokat területi vagy akár felekezeti szempontból is jelentős eltérések tarkították. Az átlagtól leginkább elmaradó településeknél érdemes lehet feltenni a kérdést, hogy azoknál tágabb kitekintésben mennyire folyt kiterjedt születéskorlátozás; másképp fogalmazva, a kor demográfusainak beskatulyázása alapján mennyiben voltak ezek a települések egykézéssel „vádolhatók". Az egyke határának akár az Elek és szerzőtársainak kötetében szereplő 20‰-es, akár a Központi Statisztikai Hivatal elnöki posztját 1924 és 1936 között betöltő Kovács Alajos által javasolt 25‰-es élveszületési arányszámot vesszük alapul, a székelyföldi unitárius egyházközségek és katolikus plébániák népmozgalmi adatai kevés esetben valószínűsítenek egykézést.[28] Mivel az *5. ábra* értelmében hozzávetőlegesen minden tizedik gyermek jött világra házasságon kívül, a fenti megengedőbb definíciót

28 Kovács 1923; Elek et al. 1936.

ezzel az értékkel módosítva a házas élveszületési arányszám egykézési küszöbszintje 27‰-nél húzható meg. E tekintetben katolikus részről csak az alcsíki Csíkszentgyörgy, valamint Bözödújfalu estek az egykézés kategóriájába. Érdemes gyorsan hozzátenni, hogy Bözödújfalu közel sem számított homogén katolikus falunak, mivel négy felekezet (a római katolikus mellett görögkatolikus, unitárius és a statisztika által izraelitaként számontartott szombatos) közel egyenlő részt tett ki a település lakosságából.[29] Az unitárius egyházközségek részéről ugyanakkor Sepsibodok, Sepsiszentkirály, Homoródjánosfalva és Székelyszenterzsébet is mindvégig 27‰ alatti tartományban tartózkodott az elemzett időszakban. Utóbbi esetében az alacsony arányszám talán nem véletlen annak tükrében, hogy Székelyszenterzsébet volt az első székelyföldi település, melyről az eladósodottság elviselhetetlen terhe miatt tömegesen indultak útnak az Egyesült Államokba.[30]

Mindemellett a levéltári forrásanyag a legoptimistább várakozásokat is felülmúlva lehetővé tette, hogy helyben teszteljem azt a szakirodalmi konszenzust, amely a magas státuszú városi népességben a termékenységi átmenet előfutárát vélte felfedezni.[31] A katolikus anyakönyvi összesítések ugyanis külön tartalmazták a csíkszépvízi, illetve a gyergyószentmiklósi örmény közösség születésszámait, a sematizmusok pedig azok lélekszámait. Székelyföldön a két örmény közösségnél aligha találhatnánk társadalmi berendezkedésében, egyúttal mérsékelt számosságában és helyhez kötöttségében is alkalmasabb entitást a fenti hipotézis vizsgálatára, amit Orbán Balázs csíkszépvízi feljegyzései is megerősítenek: „[…] sokkal városiabb külleme van, mint a város névvel fennelgő Csíkszeredának, téres piacán több emeletes ház is volt, s élénk kereskedelmi mozgalom, mit az itt lakó és vállalkozó szellemű örmények idéznek elő, sőt Szépvíz örménylakói éppen az élénk kereskedés által emelkedtek azon jólétre, hogy a csak földműveléssel és marhatenyésztéssel foglalkozó ős székely lakosságot a falu főbb utcáiról és piacáról kiszorítva, a mellékutcákba kiterelték."[32]

A *2. táblázat* alapján kijelenthető, hogy a két örmény közösség valóban alulmúlta a szomszédos közösségek termékenységi szintjeit. A nagyobb örmény közösségnek helyt adó Gyergyószentmiklóson az örmények termékenysége csupán a köztes időintervallumban haladta meg elenyésző mértékben a római katolikusokét, az 1866–1874 közötti évek átlagában viszont kisebb lett annál, a század végéhez közeledve pedig már szignifikáns különbség mutatkozott a két csoport reprodukciója között. A csíkszépvízi örmény termékenység nemcsak elmaradt a szomszédos két közösség, Csíkszentmihály és Csíkszentmiklós értékétől, hanem a következő időszakban még nagyobb mértékben is csökkent azokhoz képest.

29 Bözödújfalu a szombatos vallás fellegvárának számított, a népszámlálásban megjelenő izraeliták is nagy valószínűséggel mind szombatosokat jelöltek (a „zsidózó székelyekről", kiváltképp a bözödújfalusi szombatosokról lásd bővebben Újlaki-Nagy 2019).

30 Barabás 2001 [1902].

31 Livi-Bacci 1986; Bardet 1990; Perrenoud 1990.

32 Orbán 1869, 75.

2. táblázat

Székelyföldi örmény-, illetve azokkal szomszédos római katolikus plébániák lélekszámának és házas élveszületési arányszámának összehasonlítása a 19. század második felében

Plébániák	Lélekszám			Házas élveszületési arányszám (‰)		
	1870	1878	1888	1866–1874	1876–1884	1885–1893
Gyergyószentmiklós (római katolikus)	6307	5645	5695	28,78	30,26	32,86
Gyergyószentmiklós (örménykatolikus)	750	680	688	25,56	30,88	23,62
Csíkszentmiklós*	3511	3858	3637	38,55	37,2	37,12
Csíkszentmihály**	2021	2150	2146	39,34	35,35	34,35
Csíkszépvíz (örménykatolikus)	240	246	198	31,25	27,78	21,65

* Csíkszentmiklóshoz tartozott filiaként Csíkborzsova és a római katolikusok Csíkszépvízről.
** Csíkszentmihályhoz tartozott még filiaként Ajnád.
Forrás: GyFL ÉL; Schematismus 1870; Schematismus 1878; Schematismus 1888 alapján saját szerkesztés.

A termékenység differenciálódása felekezeti kontaktzónákban

Végül azokat a térképen is jelölt, felekezetileg vegyes településeket veszem górcső alá, ahol a katolikusok és unitáriusok egyházszervezetileg egyaránt jelen voltak *(3. táblázat)*. Amennyiben csak a két felekezet házas élveszületési arányszámait állítjuk egymás mellé, meglehetősen kaotikus kép rajzolódik ki előttünk, amiből úgy tűnik, hogy adott felekezet kisebbségi vagy többségi helyzete nem befolyásolta a termékenységet. Ugyanakkor ezt a relációt térségi kontextusba helyezve már megnyilvánul az a sajátosság, hogy létszámfölénytől függetlenül, a szórványhelyzetben lévő felekezeti csoport termékenysége környezetéhez képest rendszerint alacsonyabb lett. Ez lehet a magyarázat arra, hogy a jellemzően protestáns vidéken fekvő Magyarzsákod, Bordos és Bözödújfalu plébániákon vagy – az egyébként a székelyföldi unitáriusok kulturális központjának tartott – Székelykeresztúron a katolikusok viszonylag alacsony születésszámokkal rendelkeztek, míg a döntően katolikus vidékbe ékelődő Szentiványlaborfalva, Korond és Sepsikőröspatak unitáriusainak termékenysége szintén alulmúlta a környező katolikusok értékeit.

Ugyanakkor kissé leegyszerűsítő lenne a kisebbségi helyzetet a demográfiai eltérések teljes értékű és önmagában ható magyarázataként elfogadni. Érdemes a képlethez a házasságon kívüli születéseket is hozzáadni, a katolikusok esetében ugyanis szembetűnő,

3. táblázat

A katolikus plébániával és unitárius egyházközséggel is rendelkező székelyföldi települések termékenységi mutatói az 1876–1895 évek átlagában (szám és részarány az 1880-as népszámlálási adatok alapján)

Katolikus plébánia / unitárius egyházközség	Katolikusok száma (fő) és részaránya (%)	Unitáriusok száma (fő) és részaránya (%)	Katolikusok házas élveszületési arányszáma (‰)	Unitáriusok házas élveszületési arányszáma (‰)	Katolikusok házasságon kívüli születéseinek aránya (%)	Unitáriusok házasságon kívüli születéseinek aránya (%)
Karácsonfalva	135 (13,96)	650 (67,22)	35,71	32,53	26,59	6,7
Magyarzsákod	332 (44,62)	396 (53,23)	26,57	34,51	19,53	12,32
Szentiványlaborfalva	250 (28,09)	261 (29,33)	37,87	25,03	19,65	11,57
Székelykeresztúr	439 (14,79)	741 (24,97)	34,12	43,13	21,61	18,26
Bordos	464 (84,21)	66 (11,98)	29,58	30,09	14,49	4,76
Bözödújfalu	178 (25,99)	117 (17,08)	21,86	45,49	25,6	21,67
Korond	1961 (65,61)	935 (31,28)	44,36	36,91	15,37	11,93
Sepsikőröspatak	572 (48,39)	356 (30,12)	42,41	35,2	22,01	7,56
Sepsiszentgyörgy	928 (17,62)	117 (2,89)	23,84	19,38	29,78	12,86

Forrás: MUEKvGyLt; GyFL ÉL; MKON 1880 II. k. alapján saját szerkesztés.

hogy az minden – a módszertani lehatárolásnak megfeleltethető – vegyes felekezetű településen jelentősen felülmúlta a székelyföldi katolikusok erre az időszakra átlagolt 9%-os értékét. Ennek hátterében az állhatott, hogy a katolikus egyház csak reverzális esetén asszisztált a vegyes házasságokhoz, ennek hiányában azonban a kánonjog alapján a házasságot érvénytelennek tekintették.[33] Ebből adódóan valószínűsíthető, hogy a felekezeti kontaktzónákban a vegyes házasságokból fogant újszülöttek a katolikus adminisztrációban a törvénytelen születések sorait gazdagították. Mindez rámutat a Szé-

33 Korinna–Nóda 2008.

kelyföldre jellemző felekezeti diverzitás relevanciájára és a demográfiai magatartások diverzifikálásban betöltött funkciójára.

Összefoglalás

Jelen tanulmányban a 19–20. századi termékenységet településszinten vizsgáltam Csík, Háromszék és Udvarhely vármegyékben, kiemelten kezelve a felekezeti hovatartozás, valamint a térbeliséghez kapcsolódó földrajzi fogalmak (mint a hely, távolság, szomszédság) mintázatok kialakulásában és változásaiban játszott szerepét. A katolikus és unitárius anyakönyvi összesítések (a reformátusok kihagyását a megsemmisült forrásanyag indokolta) feldolgozása során megbizonyosodtam arról, hogy a 19. század második felében Székelyföldön a társadalom reproduktív magatartásában alkalmazkodott a külső körülményekhez (például kolerajárvány, vámháború vagy a gazdasági konjunktúra időszakai). Továbbá a kutatás egyik legfontosabb hozadékaként sikerült igazolni a két felekezet között stabilan fennálló termékenységi különbözetet. Fontos azonban hozzátenni, hogy a rendelkezésre álló elemzési eszköztár nem tette lehetővé a különbözetet kitermelő társadalmi-gazdasági vagy éppen kulturális tényezők feltárását, így a katolikusok termékenységi többlete és unitáriusok termékenységi hiánya mögött is kérdéses, hogy azok mennyiben voltak pusztán a felekezeti hatásra visszavezethetők.

A tematikus térképek egyértelművé tették, hogy egyazon felekezet esetében térben legalább olyan markáns törésvonalak léteztek, mint a felekezetek között. Az egyik legszembetűnőbb ilyen törésvonal a társadalmi berendezkedésében és kulturális jegyeiben is általában egyveretűnek ábrázolt Felcsík és Alcsík között húzódott, ami hosszú idősoron 1 szülőképes korú nőre átlagban 1 gyermek különbözetében nyilvánult meg. A térbeliség szempontjából szintén fontos kiemelni Székelyföld heterogén felekezeti megoszlásának termékenységben is lecsapódó vonzatait, mivelhogy szórványhelyzetben az unitárius és katolikus felekezethez tartozók is kisebb termékenységgel rendelkeztek, amire a vegyes házasságok támasztotta biológiai kényszerhelyzet mellett a reverzális fennálló intézménye is befolyással lehetett. Így minden bizonnyal a kisebbségi helyzetben lévő katolikusok körében kimutatott törvénytelen születések magas aránya sem egy vallási normatagadást jelzett, hanem a reverzálist övező egyházi adminisztráció anomáliájára volt visszavezethető. Végezetül a vizsgálat színezőelemeként Székelyföldön is sikerült a termékenységi átmenet előfutáraként azonosítani egy csoportot a városiasodott, magas státuszú örmény lakosság képében.

Források

Egyházi sematizmusok

Schematismus 1870. *Catalogus Venerabilis Cleri Dioecesis Transsylvaniensis.* Typis Episcopalibus, Albae-Carolinae

Schematismus 1878. *Catalogus Venerabilis Cleri Dioecesis Transsylvaniensis.* Typis Lycei Rom. Cath., Claudiopoli

Schematismus 1888. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transsylvaniensis.* Papp & Ferdinand Typographi–Typis Lycei Episcopalis, A.-Carolinae

Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Érseki Levéltára (GyFL ÉL)
Népesedési statisztikák, jelentések (GyFL ÉL, I. 1/d), 2. doboz

Püspöki/érseki hivatal iktatott iratai (GyFL ÉL, I. 1/a). Anyakönyvi ügyek (29. csoport). 1867–1894. évek dobozai

Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKvGyLt)
Népesedési kimutatások 1812–1824 (1. doboz)
Népesedési kimutatások 1825–1851 (2. doboz)
Unitárius püspöki iratok (UP) 1879–1895 (a dobozok évenkénti rendszerezésben)

Népszámlálások

MKON 1880, II. k. [A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve, II. kötet]. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest

Hivatkozott irodalom

Ájus Ferenc 2010, Születésszám, modernizáció, vallás és birtokaprózódás Erdélyben, 1901–1910. *Demográfia,* (53) 2–3. 135–156.

Andorka Rudolf 1991, Településszintű családrekonstitúciós vizsgálatok egyes eredményei. *Történeti Demográfiai Füzetek,* 9. 35–41.

Barabás Endre 2001 [1902], Az Amerikába irányuló székely kivándorlás. In: Egyed Ákos (vál.): *A megindult falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 164–172.

Bardet, Jean-Pierre 1990, Innovators and Imitators in the practice of Contraception in Town and Country. In: van der Woude, Ad – de Vries, Jan – Hayami, Akira (eds.): *Urbanization in History. A Process of Dynamic Interactions*. Clarendon, Oxford, 264–281.

Beksics Gusztáv 1896, *A nemzeti politika programmja Erdélyben és a Székelyföldön*. Athenaeum Nyomda, Budapest, 32.

Crăciun, Bogdan I. – Holom, Elena C. – Popovici, Vlad 2015, Historical Population Database of Transylvania: Methodology Employed in the Selection of Settlements and Micro Zones of Interest. *Romanian Journal of Population Studies,* (9) 2. 17–30.

Demeter Gábor – Szulovszky János – Szilágyi Zsolt – Pénzes János 2021, A területi egyenlőtlenségek történeti gyökerei. A dualizmus kori Magyarország – trianoni Magyarország, 1910–1930. In: Ress Boglárka – Bali János – Kulcsár László – Garaczi Imre – Duray Miklós (szerk.): *Ibolyától krizantémig 1867–1920*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 105–115.

Elek Péter – Gunda Béla – Hilscher Zoltán – Horváth Sándor – Karsay Gyula – Kerényi György – Koczogh Ákos – Kovács Imre – Pócsy Ferenc – Torbágyi László 1936, *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Bt., Budapest.

Gillis, John R. – Tilly, Louise A. – Levine, David 1992, *European experience of declining fertility, 1850–1970*. Blackwell, Cambridge, 385.

Gyallay Domokos 1941, A föld és nép kapcsolata a Székelyföldön. In: Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete, Budapest, 203–216.

Holom, Elena C. – Hărăguş, Mihaela – Bolovan, Ioan 2021, Socioeconomic and Marital-Status Inequalities in Longevity: Adult Mortality in Transylvania, 1850–1914. *The Journal of Interdisciplinary History,* (51) 4. 533–564.

Illés Tamás 2016, Unitáriusok a székelyföldi megyékben – Vallásföldrajzi vizsgálat (1850–2011). *Földrajzi Közlemények,* (140) 2. 152–167.

Illés Tamás 2019, A székelyföldi unitáriusok demográfiai térfolyamatai a népszámlálási adatok tükrében. *Keresztény Magvető,* (125) 1. 16–43.

Imreh István 1979, *Erdélyi hétköznapok. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Jancsó Benedek 1921, *A székelyek. Történeti és néprajzi tanulmány*. Hornyánszky Nyomda, Budapest.

Kármán Tamásné 1990, *A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon az állami anyakönyvezés bevezetésétől az első világháborút követő évekig, 1895–1920*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Koloh Gábor 2018, Születésszabályozás a Borsa völgyében: Kide termékenységtörténete, 1860–1959. *Korunk,* 2018/4. 70–79.

Korinna, Zamfir – Nóda Mózes 2008, Az erdélyi római katolikus egyház történetének jelentősebb eseményei a felekezetközi viszony szemszögéből. In: Brandes, Dieter – Grăjdian, Vasile – Lukács Olga (szerk.): *Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története*. Presă Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 55–78.

Kovács Alajos 1923, Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle,* (1) 4–6. 65–79.

Kozma Ferenc 1879, *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet, Budapest.

Kőváry László 1847, *Erdélyország statistikája, első kötet*. Tilsch János tulajdona, nyomatott az ev. ref. kolegyom betüivel, Kolozsvár.

Lakatos Sándor 2020a, *Homoródszentmárton és Homoródalmás népesedéstörténete* (Doktori értekezés). Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem, Civilizáció, Kultúra Doktori Iskola, Kolozsvár.

Lakatos Sándor 2020b, Házasságkötés, megözvegyülés és újraházasodás a Homoródok vidékén (1830–1939). In: Erdélyi Gabriella (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 37–68.

Livi-Bacci, Massimo 1986, Social-Group Forerunners of Fertility Control in Europe. In: Coale, Ansley J. – Watkins, Susan C. (eds.): *The Decline of Fertility in Europe. The Revised*

Proceedings of a Conference on the Princeton European Fertility Project. Princeton University Press, Princeton, 182–200.

Molnár Józsiás 1902, *Székelyföldi arányosítás*. Pátria Nyomda, Budapest.

Orbán Balázs 1869, *A Székelyföld leirása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. Csík-szék (2. kötet)*. Ráth Mór Bizománya, Pest.

Pakot Levente 2002, Evoluția demografică a satului Vișlea (1785–1914). In: Bolovan, Ioan (red.): *Transilvania în epocile modernă și contemporană. Studii de demografie istorică a Transilvaniei*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 54–69.

Pakot Levente 2008, Népesedési folyamatok és a demográfiai viselkedés kistérségi mintái: Udvarhely vármegye a 19. század végén, 20. század elején. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2006–2008*. Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest, 123–155.

Pakot Levente 2009, Megözvegyülés és újraházasodás székelyföldi rurális közösségekben. *Demográfia,* (52) 1. 55–88.

Pakot Levente 2010, Csecsemőhalandóság székelyföldi rurális közösségekben: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva, 1838–1940. *Demográfia,* (53) 4. 406–436.

Pakot Levente 2013, *Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. Budapest, KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest.

Perrenoud, Alfred 1990, Aspects of Fertility Decline in an Urban Setting: Rouen and Geneva. In: van der Woude, Ad – de Vries, Jan – Hayami, Akira (eds.): *Urbanization in History. A Process of Dynamic Interactions*. Clarendon, Oxford, 243–263.

Szádeczky-Kardoss Lajos 1993 [1927], *A székely nemzet története és alkotmánya*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Temesváry Rezső 1899, *Előítéletek, népszokások és babonák a szülészet körében Magyarországon*. Dobrowsky és Franke, Budapest.

Tőtős Áron 2012, Naşterea în Zăuan (1850–1910). *Buletinul Cercului de Ideologii Politice şi mentalităţii* 2013/2. 31–38.

Újlaki-Nagy Réka 2019, *Zsidó székelyek. A bözödújfalusi szombatos közösség emlékezete*. Balassi Kiadó, Budapest.

Vasas Samu 1978, Egyre gazdagabban, egyre kevesebben. In: Imreh István (szerk.): *Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 61–72.

Venczel József 1980 [1937], Öt oltmenti székely község népmozgalma. In: Imreh István (bev. és jegyz. ell.): *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 106–118.

Vitos Mózes 1894, *Csíkmegyei füzetek. Adatok Csíkmegye leírásához és történetéhez*. Györgyjakab Márton, Csíkszereda.

Nagy Bertalan

A spanyolnátha-járványban elhunytak a Derecskei járásban (1918–1919)

Tanulmányom elkészültekor, 2022-ben már több mint három éve tombolt a világban a koronavírus-járvány. Mint a krízishelyzetekben általában, gyakran fordul ilyen különleges időszakokban az emberek figyelme történelmi analógiák felé. Ez vezetett engem is arra, hogy a nagyjából száz éve kitört spanyolnátha-járvánnyal foglalkozzak, pontosabban a járványt egy szűkebb tér, a Bihar vármegyei Derecskei járás esetében vizsgáljam. A kutatás alapját a járás nyolc településének 1918-as és 1919-es halotti anyakönyvei adják.

A vonatkozó szakirodalom, valamint az adatrögzítés során szerzett tapasztalatok alapján kutatásom elején több hipotézist is megfogalmaztam. Így egyrészt az a feltevésem, hogy a spanyolnátha-járvány idején a járás halottainak korstruktúrája átalakult, a csecsemők és az idősek kiemelkedő halálozása mellett a fiatal felnőtt korosztály halottainak száma is megemelkedett a korábbiakhoz képest. Második hipotézisem az, hogy a spanyolnátha és a tüdőgyulladás, mellhártyagyulladás között erős korrelációt találhatunk, azaz a spanyolnáthás esetek számának emelkedésekor a tüdő- és mellhártyagyulladásos esetek száma is megnő. Harmadik hipotézisem pedig az, hogy a spanyolnátha-járványban elhunytak nagyobb része, ahogy ezt már más kutatások kimutatták, a Derecskei járásban is nő volt.

Bár a járvány nemzetközi története jól feltárt, irodalma gazdag,[1] hazai monografikus igényű feldolgozása nem született. A legrészletesebb áttekintést Géra Eleonóra adta *A spanyolnátha Budapesten* című munkájában.[2] Természetesen a nagy, összefoglaló igényű munkákban megjelenik a spanyolnátha is,[3] azonban csak epizódjelleggel, s áttekintésként, mélyebb elemzés nélkül. A téma jellegéből fakadóan az orvostörténészek és a hadtörténészek figyelmét is felkeltette, de általában csak mint az első világháború katona-egészségügyének záróakkordja.[4] Változás az utóbbi években történt, egyrészt a spanyolnátha-járvány kitörésének 100. évfordulója,[5] másrészt a koronavírus-járvány

1 Erre részletesebben lásd: Kincses–Szakály 2021, 338.
2 Géra 2009.
3 Például Hanák 1983, 403–516; Tóth 1998, 405–416; Romsics, 2010.
4 Így említhető Kótyuk 2015, 130–142 és Kiss Gábor 2018.
5 Mokánszki 2018, 23–40.

újból felkeltette a kutatók figyelmét, s lokális szintű mélyebb elemzések is létrejöttek, halotti anyakönyveket is vizsgálva.[6]

A historiográfiai áttekintésnek egy egyedibb szeletét adja, hogy a járványról orvos-egészségügyi, biológiai megközelítéssel is születtek munkák,[7] részben szintén a koronavírus-járvány kitörése által felkeltett érdeklődés idejében.[8] Ezeket a munkákat természettudományi jellegüknél fogva csak részben tudtam tanulmányom során felhasználni, azonban mindenképp egy új látószöget nyújtottak elemzéseim során.

A spanyolnátha 1918-ban ütötte fel a fejét, s 1918–1919-ben 20-100 millió ember halálát eredményezte.[9] Egy influenzavírus, közelebbről az *influenza A* vírus okozta a járványt, annak is a H1N1 altípusa.[10] Ennek genetikai anyaga jelentősen eltért a ma is ismert influenza A vírusétól, tisztán madárinfluenza-vírus volt, ami mutációkon esett át.[11] A köhögéssel, magas lázzal, bágyadtsággal, fej- és izomfájással kezdődő megbetegedés súlyos esetben akár egy nap alatt is halálhoz vezetett. Legtöbbször torokgyulladással, valamint hányással, hidegrázással együtt jelentkezett, s gyakran követték szövődményként légzőszervi megbetegedések, elsősorban hurutos tüdőgyulladás, mellhártyagyulladás vagy agyhártyagyulladás, amelyek a megbetegedettek halálát okozták.[12]

Spanyolnátha Magyarországon és a Derecskei járás

Az influenza Magyarországon sem volt ismeretlen, a 19. század utolsó éveiben hazánkban is megjelent, először 1889–1890-ben az orosznátha-járvány. Halálozási aránya azonban meg sem közelítette például a kolera, a vérhas, a diftéria vagy a kanyaró halálozási arányát, s az elhunytak is elsősorban a fellépő tüdőgyulladásba haltak bele. Ezért a halálok ritkán maga az influenza, így a tüdőgyulladásban elhunytak számának drasztikus növekedése már az influenza jele lehet.[13]

Magyarországon 1918 nyarán jelent meg a spanyolnátha, júniusban az olasz hadszíntérről a budapesti Zita Kórházba szállított katonákon, foglyokon észlelték azt. Július közepétől már tömeges megbetegedések is előfordultak, majd Budapestről a vasúthálózatnak is köszönhetően eljutott a vidéki városokba is. Debrecen környékén 1918 júliusában jelentették az első feltételezhetően spanyolnáthás megbetegedéseket, ekkor még enyhébb lefolyással. Augusztus közepén ugyan alábbhagyott a betegség terjedése, ez azonban csak rövid ideig tartott, szeptember közepén robbanásszerű növekedésnek indult a megbetegedettek száma. A korábbi járványokkal szemben ez nem keletről, ha-

6 Például Czékus 2020, 41–70; Végső 2020, 90–95.
7 Olson et al. 2005, 11059–11063; Tumpey et al. 2005.
8 Martini et al. 2019, E64–E67.
9 Tumpey et al. 2005, 77.
10 Jordan 2019; Hornyák 2020.
11 Kiss László 2015, 111.
12 Géra 2009, 209–210; Kótyuk 2015, 140; Kiss Gábor 2018, 62–63; Czékus 2020, 43.
13 Géra 2009, 215; Mokánszki 2018, 27.

nem nyugatról érkezett, s már nyáron megnőtt a tüdőgyulladásban és mellhártyagyulladásban elhunytak száma, jelezve a járvány jelenlétét. A frontvonalak mögötti katonakórházak egyenesen 80%-os mortalitásról számoltak be a kórházi ápolásra szorulók körében.[14]

A járvány októberben és novemberben tetőzött Magyarországon, majd november közepén a betegek száma csökkenni kezdett. November végén–december elején tetőzött még újra a járvány, majd december közepétől a betegek száma lecsökkent, és 1919 elején hirtelen véget is ért a pandémia ezen hulláma.[15] Érdemes megjegyezni, hogy – ha lényegesen kisebb intenzitással is, de – később is visszatért a járvány.[16] Utolsó uralkodónk, IV. Károly halálát Madeira szigetén 1922-ben okozta tüdőgyulladással súlyosbított spanyolnátha, azonban az 1920 utáni felbukkanások már csak szórványosak voltak.[17]

Számszerűsítsük a hazai adatokat – amennyire persze ez lehetséges. A *Magyar Statisztikai Évkönyv* szerint 1918-ban 53 201 ember vesztette életét influenzában, az összes haláleset 11,24%-át okozva ezzel.[18] A statisztikai évkönyv halálokai közül a tüdőgümőkór (61 402, 12,97%), valamint a tüdő- és mellhártyagyulladás (87 359 fő, 18,45%) előzte meg ebben az évben. Tegyük hozzá, hogy már az ezt megelőző években is nyilvántartottak influenza következtében elhunytakat, 1916-ban 342-en, 1917-ben 313-an haltak bele a fertőzésbe.[19] Az 1918-as hullámot követően még visszatért kisebb intenzitással a járvány, 1919-ben 2757-en, 1920-ban már ismét megemelkedve, az év eleji fertőzések következtében 5683-an,[20] 1921-ben viszont, visszaállva nagyjából a háború előtti szintre, 478-an haltak meg influenzában. Innentől évről évre jelentősen változik az adat, de az ezres nagyságrendet nem túllépve.[21]

A fertőzöttek számát pontosan nem tudjuk megállapítani, a becslést viszont segítheti, hogy Budapesten a járvány első két hetében 12 500 fertőzöttet jelentettek, s közülük 700-an hunytak el.[22] Ez 5,6%-os letalitást mutat, ugyanakkor Budapesten a bejelentett betegek halálozási aránya egész októberre 8%-ra, novemberre 9%-ra, decemberben pedig már 10%-ra emelkedett.[23] Általánosságban 8-9%-os halálozási aránnyal számolva az 1918–1920 között elhunyt, nagyjából 60 ezer személy körülbelül 650-750 ezer fer-

14 Géra 2009, 215–216.

15 Uo. 227–230.

16 A járványnak Johnson–Mueller 2002, 107. szerint általánosan három nagy hulláma volt, ezek közül az 1918 augusztusában–szeptemberében kitörő volt a legpusztítóbb és a legnagyobb kiterjedésű. A gyors, pár hét alatt a teljes Földet elérő terjedésnek Jones 2007, 14. szerint a szövetségesek háború végi mozgósítása és kereskedelmi útvonalainak kiteljesedése is oka lehetett.

17 Czékus 2020, 42; Hornyák 2020.

18 Johnson–Mueller 2002, 113. a magyarországi halálesetek számát 100 ezer főre becsüli, bár nem közli, hogy milyen határok között. Horvátországban ugyanakkor 109 ezer főben jelöli meg a halottak számát.

19 *MSÉ ÚF* 24., 25., 26 (1924). 24–25.

20 Koloh 2018, 39.

21 *MSÉ ÚF* 27., 28., 29., 30. (1924) (továbbiakban *MSÉ ÚF* 27., 28., 29., 30.).

22 Ablonczy 2020, 206–207.

23 Géra 2009, 225.

tőzött közül kerülhetett ki.[24] Érdemes azonban megjegyezni, hogy ez csak a hivatalosan influenzában elhunytak számát takarja, s mint azt később bemutatom, az egyéb, különféle szövődmények következtében elhunytak egy része nem került be semmilyen statisztikába, holott halálukhoz valószínűleg a járvány vezetett.

A járvány nemzetközi és hazai terjedésének bemutatását követően vegyük szemügyre a vizsgált járást. A Derecskei járást az 1900-as,[25] 1910-es[26] és 1920-as[27] népszámlálások segítségével ismertetem általánosan. A járás ez alatt a három népszámlálás alatt Bihar vármegyéhez tartozott, annak az északnyugati részén helyezkedett el. Az 1900-as és az 1910-es népszámlálás idején nyolc település alkotta: Derecske, Hajdubagos,[28] Hosszúpályi, Konyár, Monostorpályi, Sáránd, Tépe és Vértes. Vértes ezután átmenetileg a Nagylétai járáshoz került, azonban ahogy azt az 1920-as népszámlálás első táblája 1923-ban rögzíti,[29] időközben visszacsatolták a Derecskei járáshoz, így tehát a járásról tudtam a különböző népszámlálások idején egy általános képet kapni, összehasonlítani a különböző időpillanatban történt adatfelvételeket.

A járás területe lényegében nem változott, 69 146 kataszrális hold volt a nyolc település együttes területe.[30] A népességszám az 1900-as 24 104 főről[31] 1910-re 25 468 főre,[32] 1920-ra pedig 26 602 főre[33] emelkedett. Ez 1900-ról 1910-re 5,67%-os, 1910-ről 1920-ra 4,45%-os növekedést jelent.[34] A legnépesebb mindvégig a járás névadó települése, Derecske maradt, a járás lakosságszámának több mint 35%-át adva mindvégig (8767 főről előbb 9287 főre, majd 9843 főre nőtt a lakosságszám). Országos viszonylatban 1900-ról 1910-re 8,5%-kal bővült[35] mind a Horvátország nélküli Magyarország, mind a Horvátországgal kiegészült Magyarbirodalom lakosságszáma, ettől lényegesen elmaradt a vizsgált járás népességgyarapodása.

A férfiak és nők számának egybevetésekor az 1000 férfira eső nők számát tekintettem relevánsnak. Ez a járásban az 1900-as 1018 után 1910-re 1010-re csökkent, 1920-ra viszont 1057-re növekedett. Az 1920-ra történő változás minden szinten megmutatkozott, oka az első világháborúban elesett férfi katonák nagy száma. Országosan 1910-ben 1015 nő esett 1000 férfira (a trianoni országhatárok között 1007), 1920-ban már 1062. A járás települései közül kiemelésre érdemes Konyár és Sáránd, előbbinél

24 Ablonczy 2020, 207.
25 *MSK ÚS 1.*
26 *MSK ÚS 42.*
27 *MSK ÚS 69.*
28 A település helyesen ma Hajdúbagos, tanulmányomban a korabeli használatnak (népszámlálás, anyakönyvek) megfelelően Hajdubagosként szerepeltetem.
29 *MSK ÚS 69.* II. Részletes kimutatások. Magyarország (mai terület). 118.
30 *MSK ÚS 1.* II. Táblás kimutatások. 284., *MSK ÚS 42.* II. Részletes kimutatások. 284., *MSK ÚS 69.* II. Részletes kimutatások. Magyarország (mai terület). 118.
31 *MSK ÚS 1.* II. Táblás kimutatások. 284.
32 *MSK ÚS 42.* II. Részletes kimutatások. 284.
33 *MSK ÚS 69.* II. Részletes kimutatások. Magyarország (mai terület). 118.
34 A százalékos értékek saját számítás eredményei.
35 *MSK ÚS 69.* I. Általános jelentés. 1.

1021-ről 1097-re, utóbbinál 1034-ről 1101-re nőtt az 1000 férfira jutó nők száma, a járásban kiemelkedő változást mutatva.[36]

A járás lakosainak korösszetétele szinte teljesen megegyezett az országos átlaggal, s a vármegyei adatoktól sem nagyon tért el. 1910-ben a járás lakosainak 16%-a volt 6 évesnél fiatalabb, ugyanekkor az országos vonatkozó adat 15,3%, a vármegyei viszont 17,1%. A járáson belül már nagyobb eltéréseket találunk, a legfiatalosabb társadalom képét Monostorpályi mutatja, ahol 1910-ben a lakosság 18,5%-a volt 6 éven aluli (és a további, kiskorúakat összefogó kohorsznak is átlagon felüli a településen belüli aránya). A másik véglet Konyár, ahol 1910-ben a lakosságnak mindössze 12,1%-a volt 6 évesnél fiatalabb. A kutatásom – várakozásaim szerinti – legrelevánsabb korcsoportja, a 20–39 évesek körében sem tapasztalható szignifikáns eltérés a járás, a vármegye és az ország 1910-es adatai között. Míg a járás lakosságának 26,9%-a, a vármegyéének 27%-a, az országénak pedig a 27,7%-a tartozott ebbe a korcsoportba. Figyelemre érdemesnek tartom még a 60 évesnél idősebbek csoportját is, a járás népességének 8,5%-át, a vármegyéének 6,9%-át, az országénak pedig 8,2%-át alkották. Települési szinten a legnagyobb arányban Konyáron éltek idős lakosok (11,2%), a legkisebb arányban pedig Vértesen (6,9%). Látható, hogy a járás lakossága valamennyivel elöregedettebb a vármegyéénél, azonban az országos átlagtól nem tér el lényegesen.[37]

A családi állapotot vizsgálva, 1910-ben a járás 49,6%-a volt nőtlen vagy hajadon, 44,2%-a házas, 5,9%-a özvegy, és 0,3%-a törvényesen elvált. A nőtlenek, hajadonok aránya a vármegyei (54,2%) és az országos (53,4%) átlagtól is elmarad, míg a házasok aránya nagyjából ugyanilyen arányban meghaladja a vármegyei (39,8%) és az országos (40,2%) átlagot. A járás rurális jellegéből fakadóan ez az előzetes várakozásoknak megfeleltethető, valószínűsíthetően itt még korábban köttettek a házasságok. Az özvegyek aránya, mint (járványügyi szempontból is) kiszolgáltatottabb csoport, nem mutat jelentős eltérést a vármegyei (5,8%) vagy az országos (6,2%) adatoktól.[38]

Bár járványügyi szempontból kevésbé relevánsak, a teljesség kedvéért röviden ismertetem a járás anyanyelvi és vallási viszonyait is. Anyanyelvét tekintve a járás abszolút magyar többségű, 1910-ben a lakosság 99,8%-ának volt magyar az anyanyelve. Vallás terén református többségű mindegyik vizsgált település, a járás 82,8%-át alkották a reformátusok. A második legnagyobb arányszámban jelen lévő felekezet a római katolikus volt, 9,4%-kal, ezen túl még az izraeliták 3,8%-os és a görögkatolikusok 3,5%-os jelenléte számottevő. A műveltség, számszerűsítve az írni-olvasni tudás viszont már jelenthet járványügyi szempontból is különbséget egyes települések között, ugyanis a hatékony védekezést megkönnyítheti az írni-olvasni tudók nagyobb aránya (újságok, hirdetmények elolvasása és betartása). A járás lakosságának 67,8%-a tudott 1910-ben írni-olvasni, ez a 6 évesnél idősebb lakosság 80,8%-át jelenti. Ez jelentősen meghaladta

36 *MSK ÚS 1.* I. Általános jelentés. 3., II. Táblás kimutatások. 284., *MSK ÚS 42.* I. Általános jelentés. 3., II. Részletes kimutatások. 284., *MSK ÚS 69.* I. Általános jelentés. 7., II. Részletes kimutatások. Magyarország (mai terület). 118. alapján saját számítások.

37 *MSK ÚS 42.* I. Általános jelentés. 3–4., II. Részletes kimutatások. 284., 296. alapján saját számítások.

38 *MSK ÚS 42.* I. Általános jelentés. 5., II. Részletes kimutatások. 284., 296. alapján saját számítások.

nemcsak a vármegyei (42,7% a teljes lakosságra vetítve, 51,5% a 6 évesnél idősebbek közül), de az országos (51,6% a teljes lakosságra vetítve, 61,4% a 6 évesnél idősebbek közül) átlagot is.[39] A járást szinte kizárólag magyarok lakták, akik körében alacsonyabb volt az analfabetizmus aránya.[40]

Járványügyi szempontból talán a legérdekesebb elem lehet, amit a népszámlálási ívekről megtudhatunk, az a lakóházak száma és milyensége, valamint az ebből kiszámolható egy lakóházra jutó egyén. A Derecskei járásban 1900-ban még 4784, 1910-ben 5090, 1920-ban pedig 5150 ház volt. Az egy lakóházra eső egyének száma 1900-ban és 1910-ben így 5 fő, 1920-ban 5,2 fő volt. Ez mindegyik esetben alacsonyabb, mint az országos átlag (1900-ban 6 fő, 1910-ben 5,9 fő, 1920-ban, az új határok között 6,8 fő). Mivel kisebb a lakósűrűség a járásban az országos adatnál, a járvány is lassabban terjedhetett. A járás települései között jelentős eltérést tapasztalhatunk azonban, míg Konyáron 4,3 fő, Tépén 4,5 fő jutott egy házra, addig Hosszúpályiban 7,1 fő.[41]

A lakóházaknak és tetőzetüknek a minősége is fontos szempont lehet. A járásban a kőből vagy téglából épült házak aránya mindvégig 2% alatt maradt (nyilván a domborzati adottságok miatt). A kő- vagy téglaalappal készülő házak aránya növekedett, 1900-ban még csak a házak 8,7%-a, 1910-ben viszont már 15,2%-a épült így. A növekedés üteme azonban megtorpant, 1920-ban 16,3% a vonatkozó adat. A házak többsége, 77,7–82,1%-a felmérések időpontjában vályogból vagy sárból épült. A fából vagy más anyagból készülő házak száma az 1900-as 7,5%-ról 1910-re 1,8%-ra csökkent, 1920-ra azonban ismét emelkedett, 4,6%-ra. Ilyen téren jelentősen különbözött a járás lakóházainak milyensége mind a vármegyei, mind az országos átlagtól. A vármegyében, bár szintén a vályogból vagy sárból épült házak alkották a lakóházak többségét, több mint 30%-a mindvégig fából vagy más anyagból készült (köszönhetően elsősorban a vármegye délkeleti, az Erdélyi-középhegységbe nyúló hegyvidéki részein épült házaknak). Országos átlagban sokkal kiegyensúlyozottabb volt a négy típus aránya, 1910-ben a lakóházak 21%-a épült kőből, 18%-a kő- vagy téglaalappal, 33%-a vályogból vagy sárból, és 28%-a fából vagy más anyagból.[42]

39 *MSK ÚS 42.* I. Általános jelentés. 9., II. Részletes kimutatások. 284–285., 296–297. alapján saját számítások.

40 T. Kiss 2013, 28. A vonatkozó oldalon található táblázat a 15 évesnél idősebb lakosság írni-olvasni nem tudását mutatja meg anyanyelv szerint 1900-ban. Ez alapján a magyarok körében az analfabetizmus közel feleakkora volt, mint a teljes, 15 éven felüli lakosság körében.

41 *MSK ÚS 1.* I. Általános jelentés. 8., II. Táblás kimutatások. 285., *MSK ÚS 42.* I. Általános jelentés. 9., II. Részletes kimutatások. 285., *MSK ÚS 69.* I. Általános jelentés. 16., II. Részletes kimutatások. Magyarország (mai terület). 119. alapján saját számítások.

42 *MSK ÚS* 1. I. Általános jelentés. 9., II. Táblás kimutatások. 285., 297., *MSK ÚS* 42. I. Általános jelentés. 10., II. Részletes kimutatások. 285., 297., *MSK ÚS* 69. I. Általános jelentés. 16., II. Részletes kimutatások. Magyarország (mai terület). 119. alapján saját számítások.

Magyarország egészségügye

Milyen volt az ország egészségügyi, s különösen járványügyi helyzete, felkészültsége? A spanyolnátha mennyire modern vagy mennyire leterhelt egészségügyi infrastruktúrára, milyen társadalomra érkezett?

A 19. század második felétől az orvosi statisztikák megkülönböztettek járványbetegségeket, ipari betegségeket és népbetegségeket. A járványbetegségek – a kolera, a diftéria, a kanyaró, a himlő, a tífusz vagy a vérhas – elleni védekezés az orvosi terápia mellett a megfelelő közegészségügyi szabályozások kialakításával volt lehetséges,[43] melynek eredményeképp az 1880-ban még a halálozások 20%-át kitevő járványos fertőző betegségek aránya 1913-ra 8,7%-ra csökkent.[44]

A tuberkulózis (tbc), más néven gümőkór, avagy tüdővész – ami a 19. század végétől hazánkat sújtotta a legsúlyosabban egész Európában –,[45] az 1880-as évek elején a halálozások 12%-áért, az 1890-es évek elején 11%-áért, 1913-ban már 13,5%-áért volt felelős.[46] 1900-ban például Budapest halálozásainak 26%-át a tbc okozta, de egyes kerületekben ez a 48%-ot is elérte, s a peremkerületek lakosságának közel fele tbc-beteg volt!

Külön kiemelendő a halálozások közül a csecsemő- és gyermekhalandóság. A dualizmus alatt javulás észlelhető, azonban így is rendkívül magas maradt európai összehasonlításban. 1846-ban 1000 újszülöttből 288 halt meg életének első évében, 1910-ben ez a szám 206-ra csökkent. Az ötéves kort előbbi időpontban 1000 gyerekből 535 élte meg, utóbbiban 690. Még az 1910-es adatok is azt jelentik azonban, hogy az összes haláleset 30%-át az egy éven aluliak adták, az öt éven aluliak pedig összesen 45%-át.[47] Európai viszonylatban ez kiemelkedően magas volt, csak az oroszországi értékek haladták meg.[48] Más európai országokban elég széles skálán változott a csecsemőhalandóság értéke, a századforduló környékén azonban Svédországban vagy a függetlenné váló Norvégiában 1000 gyerekből már „csak" 100 halt meg élete első évében, ami a magyarországi érték fele.[49]

Összességében a dualizmus alatt a magyar egészségügy fejlődésnek indult, azonban Magyarország továbbra is az európai halálozási ranglisták élén állt. A születéskor várható élettartam a kiegyezéskori 30 évről 1910–1911-re 40 évre emelkedett.[50]

Ilyen egészségügyi helyzetben lépett be tehát az ország a nagy háborúba. A 18 264 000 főre 5805 orvos és sebész, továbbá 461 kórház jutott. Az egészségi viszonyok egyre romlottak, a táplálkozás hiányossá vált, egyre szélesebb rétegeket érintett az éhezés, a betegségekkel szembeni ellenálló képesség csökkent, fertőző és járványos be-

43 Kapronczay 2001, 425.
44 Hanák 1983, 422.
45 Tóth 1998, 410.
46 Uo.
47 Hanák 1983, 422.
48 Tóth 1998, 409.
49 Corsini–Viazzo 1993, 9.
50 Hanák 1983, 422–423.

tegségek terjedtek.[51] A háború alatt egyebek mellett a tuberkulózisos megbetegedések száma is emelkedett, az orvosok jelentős részét a hadikórházakba vezényelték, a szanatóriumokat hadicélra engedték át, s a katonai szolgálatra besorozottak 16-17%-a beteg volt.[52] A háborús évek alatt a tuberkulózisban elhunytak száma és az összes haláleseten belüli aránya is – igaz, évről évre változóan, de – emelkedett. Az 1913-as 38 026 fő után a csúcsérték az 1918-as 65 433 fő volt, a szintén 1913-as 14,09% arány pedig 1917-ben már 15,87% volt az összes haláleset közül.[53]

A járványban elhunytak vizsgálata[54]

Az 1901–1910 között elkészült települési szintű népmozgalmi összeírásból[55] erről az időszakról pontos képet kaphatunk a járás településeinek születési, halálozási, termé-

51 Kótyuk 2015, 130.

52 Kapronczay 2001, 429.

53 Kótyuk 2015, 134.

54 Kutatásomhoz a mormon egyház által működtetett https://www.familysearch.org/ oldalt használtam fel, ahol mikrofilmre vett egyházi és polgári anyakönyvek is megtalálhatóak, ezek közül az 1918–1919-es halotti anyakönyveket használtam fel a Derecskei járás nyolc települése esetében. A halotti anyakönyvekből egy Excel-táblázatot építettem fel, mely tartalmazta minden elhunyt esetében az általam generált ötjegyű egyedi azonosítószámot, az elhunyt nemét, foglalkozását, lakhelyét, vallását, életkorát, a halál okát, a megjegyzéseket, az elhalálozás helyét, ha az nem az elhalt lakásán történt, valamint saját megjegyzéseket. A nyolc településen 1918–1919 során 1280 halotti anyakönyvi bejegyzés született. Ezek közül azonban 124 korábbi években történt elhalálozást rögzített, valamennyien a háborúban elesett hősi halottak voltak, akiknek halálesetét 1918-ban vagy 1919-ben jegyezték be. Mivel jelen tanulmányban csak a vonatkozó két év halottait vizsgálom, ezért ezt a 124 hősi halottat nem vettem bele az elemzésembe. Így alakult ki az az 1156 fős esetszám, amivel dolgoztam. Az 1156 halálesetnél 180 különböző halálok volt megnevezve az anyakönyvekben, így szükségessé vált ezek beazonosítása, csoportosítása. A beazonosításban segítségemre volt a Magyar Családtörténet-kutató Egyesület halálokokat listázó segédlete *(Magyar Családtörténet-kutató Egyesület, Kutatás, Segédletek, Halálokok)*.
A csoportosítás során elsősorban a kutatás fókuszát jelentő spanyolnáthát kiemelve egy saját haláloki rendszert állítottam fel *(1. melléklet)*. A kategorizáció során kilenc főcsoportot alakítottam ki – néhol kényszerű összevonásokkal, hogy a háromjegyű kódolást egyszerűbbé tegyem. Ezek a spanyolnátha (1); a légzőrendszer, tüdő, mellhártya betegségei (2); az emésztőrendszeri és vesebetegségek (3); az agyat érintő; szív- és érrendszeri; csont- és vérképzőszervi megbetegedések (4); a daganatos megbetegedések (5); a fertőző megbetegedések (a spanyolnátha nélkül) (6); a veleszületett gyengeség, fejletlenség, egyéb gyermekbetegségek (7); az öregkori végelgyengülés (8) és az egyéb halálokok (9), mely tartalmazza azon eseteket is, ahol halálok nem volt feltüntetve. A kategorizációt nehezítette, hogy ugyanarra a betegségre sok különböző nevet használtak (a spanyolnáthára például nyolc különböző alakot), vagy hogy ma már nem ismert névalakokat használtak (például az epilepsziára az eskórt). Ahol nem volt egyértelműen beazonosítható a halálok, mert két különböző betegség is fel volt tüntetve, az eset az egyéb kategóriába (909-es kóddal minden egyéb) került. A korban is létezett kategorizáció az orvos által megállapított halálokok tekintetében (*MSK ÚS 70.* I. Általános jelentés. 62.), azonban a 20 főcsoportból álló osztályozási rendszer főcsoportjainak nagy része (például élősdiek okozta betegségek, bőrbetegségek) számomra nem releváns, így a gyakorlati használat jegyében ettől eltértem. A főcsoportokon belül szükség esetén alcsoportokat hoztam létre, s a végső kódot minden betegségnél egy három-

szetes és tényleges szaporodási mutatóiról is. Az évtizedben átlagosan 948 élveszületés történt a járásban évente és 656 halálozás, ami 292 fős átlagos évi természetes szaporodást jelent.[56] Az 1900-as és az 1910-es népszámlálások népességadatainak számtani középértékét véve[57] ez 38,2‰-es születési és 26,4‰-es halálozási arányok mellett 11,8‰-es természetes szaporodást jelent. Összességében az évtized alatt 2912 fős természetes szaporodás állapítható meg a járás nyolc települését vizsgálva, a vándorlási egyenleg negativitása miatt azonban ez 1364 fős tényleges szaporodást jelent. A 10 év alatt évi átlagban a természetes szaporodás tehát 11,8‰-es volt, a járás lakosságszáma azonban ténylegesen 5,5‰-kel nőtt átlagosan. Mindkét érték elmarad a vármegyei átlagtól, Bihar vármegyében a természetes szaporodás átlagosan 13,8‰-es volt, a tényleges pedig 9,9‰-es, tehát a Derecskei járásban alacsonyabb természetes szaporodással és magasabb vándorlási veszteséggel számolhatunk.[58]

A települések közül érdemes kiemelni Monostorpályit, amelynek 18,7‰-es átlagos éves természetes szaporodása messze kiemelkedik a többi település közül. Jellemző azonban, hogy a tényleges szaporodás még itt is átlagosan csak 6,8‰-es évente. A települések közül Tépe esetében a vándorlási negatívum a természetes szaporodás mértékét is meghaladta, az évi átlagos 10,3‰-es természetes szaporodás ellenére 3,8‰-es tényleges fogyást könyvelhetett el évente e település. Az egyetlen pozitív vándorlási egyenleggel rendelkező település a járásban Hajdubagos volt, a 8,1‰-es átlagos évi természetes szaporodás ellenére a tényleges növekmény 13‰-es volt.[59]

A halottak esetében részletes életkori megoszlást a statisztikai közlemény nem tartalmaz, csak a halva születettek, az 1 éven aluli, az 1–6 éves és a 7 éven felüli halottak számát. Ezek szerint a halálozások 3,5%-át a halva születettek, 29,6%-át az 1 év alatt elhalálozottak, 19,4%-át az 1–6 éves koruk között meghaltak, 51,1%-át pedig a 7 év felett elhunytak adták. A halva születettek száma több mint másfélszerese a vármegyei 2,1%-os átlagnak, ugyanakkor mind az 1 év alatt, mind az 1–6 év között meghaltak aránya alatta marad néhány százalékponttal a vármegyei értéknek (előbbinél 33,1%, utóbbinál 21,2% a vármegyei átlag).[60]

A statisztikai adatokból kiderül az is, hogy a járás halottainak 80,8%-a részesült orvosi kezelésben, s a halottak 84%-a esetében orvos állapította meg a halált. Ezek az arányok messze meghaladják a vármegyei 38,7%-os és 43,4%-os értékeket. Hosszúpályi és Konyár külön kiemelendő, ugyanis itt minden halott esetében orvos állapította meg a halál okát. A további elemzés előtt azért tartottam fontosnak ezt megállapítani, mert

jegyű szám adja meg. A kilenc főcsoporton belül 31 kategóriába osztottam az anyakönyvekben szereplő 180 különböző haláloki megnevezést. Az így keletkezett adatokból a Microsoft Excel program segítségével végeztem elemzéseket, szerkesztettem diagramokat, végeztem korreláció-analízist.

55 *MSK ÚS 46.* – A településszintű népmozgalmi összeírások közül ez volt a korszakban az első, amely egy évtizedet átfogóan tárgyalt, s egyúttal az utolsó is.

56 *MSK ÚS 46.* Részletes kimutatások. 285.

57 *MSK ÚS 46.* III–IV.

58 *MSK ÚS 46.* Részletes kimutatások. 284–285., 296–297. adatai és azok alapján saját számítások.

59 *MSK ÚS 46.* Részletes kimutatások. 284–285. adatai és azok alapján saját számítások.

60 *MSK ÚS 46.* Részletes kimutatások. 284–285., 296–297. adatai és azok alapján saját számítások.

ezen értékek azt jelzik, hogy a feljegyzett halálok megbízhatónak tekinthető, abból további következtetéseket vonhatok le.[61]

A halálokoknál a vonatkozó statisztikai évkönyv fertőző betegségeket, egyéb betegségeket, erőszakos halálokokat és ismeretlen halálokokat különböztet meg, a 6562 halálesetet ezekbe a kategóriákba osztották be. A fertőző betegségek mintegy 22%-nyi részesedésének nagy részét, az összes halálozás 16,8%-át a gümőkór (azaz a tuberkulózis) okozta. 1% felett volt a kanyaró és a vörheny, alig 1% alatt a roncsoló toroklob (torokgyík) és a hasi hagymáz (hastífusz). Az egyéb betegségek között tartották számon többek között a veleszületett gyengeséget (13%), az aggkori végkimerülést (9,5%), a gutaütést (3,8%), a görcsöket (3%), valamint a tüdő- és mellhártyagyulladást (10,9%) is. Az egyéb betegségeknek is volt egy további egyéb kategóriája, amit nem részletezett a statisztika, ez a halálozások több mint harmadát jelentette. Emiatt nehéz árnyalt képet alkotni. Az erőszakos halálokokat 1,2%-nyi baleset, 0,9%-nyi öngyilkosság és 0,2%-nyi (összesen 13) gyilkosság jelentette.[62]

Az 1918–1919-es halotti anyakönyvekben szereplő 1156 bejegyzés közül 659 szólt 1918-as halálról, 497 pedig 1919-esről. Némiképp meglepő lehet, hogy az 1918-as év a járvánnyal együtt is alig haladta meg az előző évtized átlagát, az 1919-es pedig jócskán elmaradt attól. Erre a választ az elmaradt születésekben kell keresnünk. Mint korábban láttuk, a járás 1901–1910 közötti halálozásainak közel felét a 7 év alattiak, azon belül az összes haláleset közel 30%-át az 1 év alattiak tették ki. A háború alatt viszont a lecsökkent születésszám együtt járt a rendkívül magas csecsemőhalandóság csökkenésével is.[63]

A pontosabb kép érdekében az éveket felbontottam triádokra, minden hónapot további három részre osztva. Ez azért volt praktikus, mert a heti beosztáshoz képest kezelhetőbbé vált a két év. A halottak számát triádonként ábrázoltam is, ezt mutatja az *1. ábra*.

Az ábrán láthatjuk, hogy a halottak számának eloszlása a két év során közel sem egyenletes.[64] A legkevesebb halott a 7. triád idején, 1918. március 1–10. között volt, mindössze 7, míg a legtöbb a 31. triád idején, 1918. november 1–10. között. Az ábra alapján kirajzolódik a járvány valószínűsíthető ideje, a többlethalálozás 1918 októberében (28–30. triádok) jelentkezik először és főképp december végéig (36. triád) tart, bár 1919 elején is van még néhány kiemelkedő oszlop. A korábban elemzett 1901–1910-es időszakban átlagosan 55 haláleset történt a járásban egy hónapban. Ehhez képest érdemes az 1918. októberi–decemberi havi átlagokat is megnézni. 1918. októberben 97, novemberben 126, decemberben pedig 94 halálesetet rögzítettek az anyakönyvek. A kiugró értékek minden valószínűség szerint a spanyolnáthának tulajdoníthatók.[65]

61 *MSK ÚS 46.* Részletes kimutatások. 284–285., 296–297. adatai alapján saját számítások.

62 *MSK ÚS 46.* Részletes kimutatások. 627. adatai és azok alapján saját számítások.

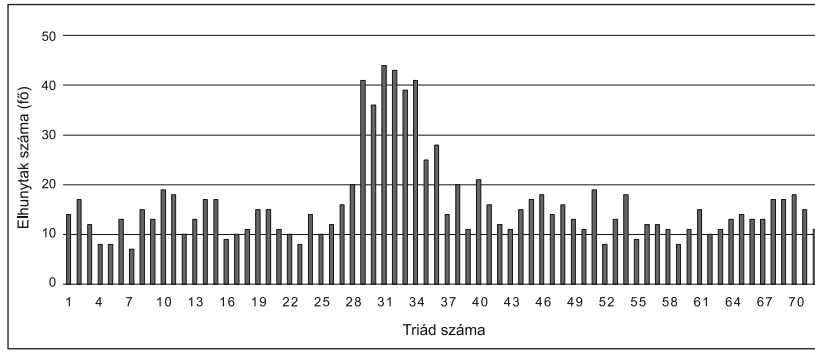
63 Koloh 2018, 37.

64 Az egyenes függőleges vonal a két év határát jelöli, a szaggatott vonalak pedig az évszakok határát.

65 *FS Derecske, FS Hajdubagos, FS Hosszúpályi, FS Konyár, FS Monostorpályi, FS Sáránd, FS Tépe* és *FS Vértes* alapján saját számítások.

1. ábra

A halálozások száma triádonként a Derecskei járásban, 1918–1919

Forrás: FS Derecske, FS Hajdubagos, FS Hosszúpályi, FS Konyár, FS Monostorpályi, FS Sáránd, FS Tépe és FS Vértes alapján saját szerkesztés.

Az anyakönyvek tanúsága szerint is a járványban meghaltak számának elemzése előtt érdemes a halottak életkori sajátságaira is figyelmet fordítani. Mint láttuk, a háború alatt csökkent a születések száma, ezáltal a csecsemő- és gyermekhalandóság is. A korábban említett kategorizáció szerint ez azt jelenti, hogy a járásban 1918–1919-ben a korábbi, 1901–1910 közötti 48,9%-ról 29,4%-ra csökkent a 7 éven aluliak aránya az összes haláleset közül. Az 1 év alattiaknál ez 29,6%-ról 16,8%-ra való csökkenést mutat. Mivel az 1901–1910 közötti időszak statisztikája a halottak korába nem enged ennél mélyebb betekintést, első hipotézisem verifikálásához az 1918-as év első felét veszem alapul kontrollidőszakként. Kutatásom elején azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy a spanyolnátha-járvány idején a járás halottainak korstruktúrája átalakult, a csecsemők és az idősek kiemelkedő halálozása mellett a fiatal felnőtt korosztály halottainak száma is megemelkedett a korábbiakhoz képest.[66] Az 1918. január 1. és 1918. június 30. között elhunyt 231 személy életkorát a *2. ábra* világosszürke vonala mutatja.[67]

66 Tumpey et al. 2005, 77. és Roser 2020. alapján állapítható meg, hogy a járvány a korábbi influenzajárványoktól eltérően a 15–34 éves korosztályt érintette legsúlyosabban, körükben olyan magas halálozási aránnyal, amit se előtte, se azóta nem okozott influenzavírus. A fiatalabb korosztályokat sújtó pusztítást mutatja, hogy a születéskor várható átlagos élettartam egyes fejlett országokban 1917-ről 1918-ra 10 évvel is csökkenhetett. Kiemelkedő érintettségükre magyarázatot jelenthet, hogy esetükben a halált vérzéses tüdőgyulladás okozta elsősorban – azaz a szervezetük immunrendszere elpusztította a tüdőszöveteket. Egy másik magyarázatként egy korábbi influenzajárvány szolgálhat. Az 1889-ben kitört orosznátha-járvány Európát és Észak-Amerikát is elérve néhány év alatt 1 millió ember halálát okozta, s már a korabeli orvosszakértők is ehhez a járványhoz hasonlították az 1918-ban kirobbant új pandémiát. A hasonló vírusfertőzés eredménye lehet a viszonylagos védettség, így akik akkor éltek és elkapták a vírust, azok körében az 1918-ban induló influenzajárvány nem volt olyan halálos. Géra 2009, 209–210; Mokánszki 2018, 26–27; Roser 2020.

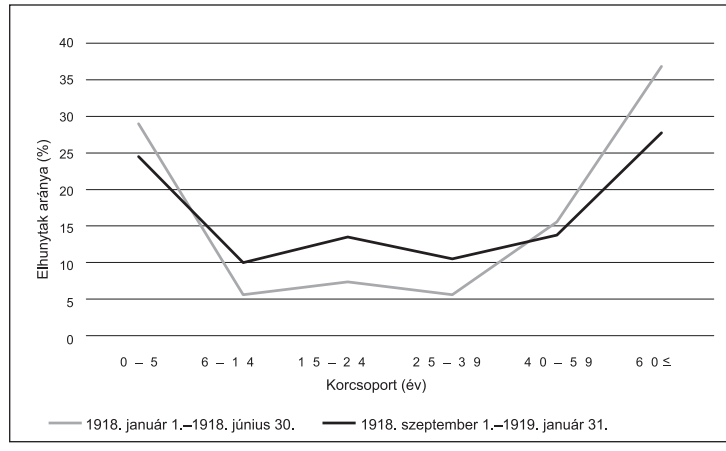
67 *FS Derecske, FS Hajdubagos, FS Hosszúpályi, FS Konyár, FS Monostorpályi, FS Sáránd, FS Tépe* és *FS Vértes* alapján saját számítások.

A korcsoportokat Olson és munkatársainak tanulmánya[68] alapján alakítottam ki, azonban módosítva, elsősorban a magyar népszámlálások korcsoportbeosztásához igazítottam azt. Így a legfiatalabb korcsoportba a 6 évesnél fiatalabbak kerültek az 5 évesnél fiatalabbak helyett, a legidősebb korcsoportba a 60 éves vagy annál idősebbek kerültek a 65 éves vagy annál idősebbek helyett, a második legidősebb korcsoport kezdő évét pedig 40-re tettem 45 helyett. Az elemzés szempontjából relevánsabb középső korcsoportok beosztását nem változtattam meg. Mivel jelen vizsgálat során az adott időszak összes halottjához viszonyított arányszámot elemzem, ellentétben a hivatkozott kutatással, nem számoltam összlakosságon belüli arányszámot. Az ábrán egyértelműen kirajzolódik a 6 éven aluliak és a 60 éves vagy annál idősebbek kiemelkedő halálozási aránya. A fiatalabb korcsoportokból elhunytak aránya eközben 6-7% körül alakult.[69]

A járvány alatti időszakot vizsgálva, azt tágabban értelmeztem, az október és december közötti csúcshoz képest 1918. szeptember 1. – 1919. január 31. között elemeztem a halottak életkori megoszlását. Ezen időszak alatt összesen 400 halottat anyakönyveztek a járásban, s életkori megoszlásuk jelentősen változott a kontrollként szolgáló 1918 első félévéhez képest, ezt mutatja a *2. ábra* fekete vonala.

2. ábra

A halálozások aránya korcsoportonként a Derecskei járásban, 1918. január 1. – 1918. június 30. és 1918. szeptember 1. – 1919. január 31.

Forrás: FS Derecske, FS Hajdubagos, FS Hosszúpályi, FS Konyár, FS Monostorpályi, FS Sáránd, FS Tépe és FS Vértes alapján saját szerkesztés.

A járvány időszakában kiegyenlítettebbé vált az elhunytak életkor szerinti megoszlása. A csecsemők és kisgyermekek, valamint az idősek és idősebb középkorúak (40 éve-

68 Olson et al. 2005, 11061.

69 *FS Derecske, FS Hajdubagos, FS Hosszúpályi, FS Konyár, FS Monostorpályi, FS Sáránd, FS Tépe* és *FS Vértes* alapján saját számítások.

sek és annál idősebbek) aránya csökkent, míg a 6–39 éveseké nőtt. A korábbi U alak helyett, ha nem is túl markánsan, de egy W alakot fedezhetünk fel az elhunytak életkorát ábrázoló vonaldiagramban.[70] Tehát már az összes halálozás is arra enged következtetni, hogy 1918 végén, 1919 elején a fiatalok, fiatal középkorúak közt hatványozottan pusztító járvány jelen volt a járásban és igen sok halálos áldozatot követelt. Első hipotézisem tehát igazolást nyert.

Maga a spanyolnátha a halotti anyakönyvekben, mint arra már korábban utaltam, több különböző alakban is szerepel. Vértesen következetesen influenzát jegyzett fel az anyakönyvvezető, ezen túl a településeken vegyesen szerepelt spanyolbetegség, spanyolbetegség tüdőlob, spanyolinfluenza, spanyolkór, spanyolnátha, spanyolnátha tüdőgyulladás, tüdőgyulladás spanyolnátha alakokban, mint látható több esetben tüdőlobbal, tüdőgyulladással együtt. Ezeket az eseteket is a spanyolnáthához soroltam, ugyanis nyilvánvalóan nem véletlenül kerültek egymás mellé a spanyolnátha és a tüdő ezen betegségei. Egyúttal pedig el is érkeztünk második hipotézisemhez: a spanyolnátha és a tüdőgyulladás, mellhártyagyulladás között erős korrelációt találhatunk, azaz a spanyolnáthás esetek számának emelkedésekor a tüdő- és mellhártyagyulladásos esetek száma is megnő.[71]

Előzetesen érdemes az összes halálokot áttekinteni, s azon belül az említetteket is. Az 1918–1919-ben bejegyzett 1156 halálesetből a legnagyobb arányt, 221 esettel 19,1%-ot a különféle neveken feltüntetett aggkori végkimerülés, öregkori végelgyengülés teszi ki. Ez lényegesen magasabb, mint az 1901–1910 között vizsgált érték, ott ugyanis mindössze 9,5%-nyi volt az aggkori végkimerülés. Ennek oka lehet a többi halálok, elsősorban a csecsemőhalandóság csökkenése is, azonban abszolút számokban is növekedés történt. Míg a korábbi évtizedben átlagosan 62,5 személyt jegyeztek be ezen halálokkal évente, addig 1918–1919 során évente átlagosan 110,5-et, azaz több mint másfélszeresét. A magyarázat adminisztratív is lehet, a korábbi évtized statisztikájában, mint említettem, a halálesetek harmada a közelebbről meg nem nevezett egyéb kategóriába került, így végelgyengülésben meghalók is kerülhettek ide. Továbbá magyarázat lehet, hogy az eltelt időszak alatt a település öregedett, több idős személy jutott el abba a korba, ahol halálát végkimerülésnek titulálhatták.[72]

A korábban említett okok ellenére a veleszületett gyengeség, fejletlenség, koraszülöttek kategóriája csak néhány százalékot csökkent, 1918–1919-ben is a halálozások 10,5%-át tették ki. A részletes, kategóriánkénti esetszámokat az *1. melléklet* tartalmazza, érdemes még kiemelni belőle a 4,5%-nyi emésztőrendszeri megbetegedéseket, a 4,1%-nyi vesebetegségeket, az 5,4%-nyi agyi betegségeket és az 5,5%-nyi szív- és érrendszeri megbetegedéseket. Ezeket a korábbi évtized adataival összehasonlítani nem tudom, többségük valószínűleg az egyéb kategóriában kapott helyet. A nem tüdőt érintő

70 Olson et al. 2005, 11061.

71 *FS Derecske, FS Hajdubagos, FS Hosszúpályi, FS Konyár, FS Monostorpályi, FS Sáránd, FS Tépe* és *FS Vértes* alapján saját számítások.

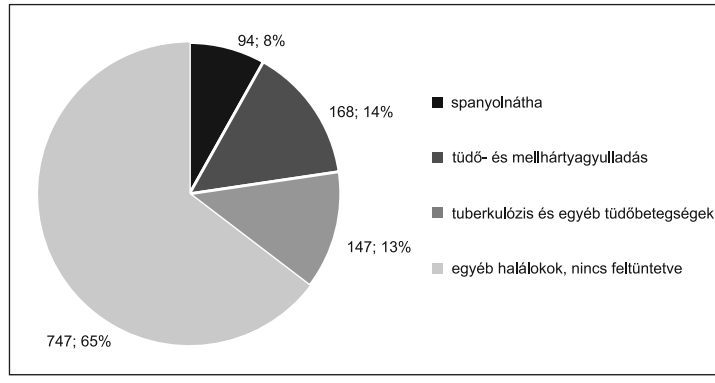
72 *FS Derecske, FS Hajdubagos, FS Hosszúpályi, FS Konyár, FS Monostorpályi, FS Sáránd, FS Tépe, FS Vértes* és *MSK ÚS 46.* Részletes kimutatások. 284–285. adatai alapján saját számítások.

fertőző betegségek 2,6%-ot tettek ki. Az 1901–1910 közötti átlagban a gümőkór nélküli fertőző betegségek aránya 5,1% volt. A fertőző betegségek visszaszorítását célzó, korábban tárgyalt egészségügyi intézkedések tehát ezen betegségek (például kanyaró, vörheny, roncsoló toroklob, hasi hagymáz) esetében sikeresek voltak, az összes halálozáson belüli arányuk, továbbá abszolút számuk is a felére csökkent – a világháborús helyzet és a nélkülözés ellenére.[73]

A tüdőbetegségeket szándékosan a végére hagytam, ugyanis ezekkel folytatom majd a további elemzést. 1918–1919 során a spanyolnáthát nem számítva 315 fő hunyt el valamilyen légzőrendszeri, tüdő- vagy mellhártyabetegség következtében. Ez az összes halálozás 27,2%-a. A részletesebb adatokat három fő csoportra osztottam elemzésem szempontjait szem előtt tartva: a tüdő- és mellhártyagyulladásra, a tuberkulózisra, valamint egyéb tüdőbetegségekre. Tüdő- és mellhártyagyulladás okozta halált 168 esetben tüntettek fel, ez az összes haláleset 14,5%-a, ami harmadával több, mint az 1901–1910 közötti átlagos 10,9%-os érték. A szakirodalom alapján emögött a spanyolnátha hatását lehet sejteni, erről részletesebben később lesz szó. A tuberkulózis az 1901–1910 közötti átlagos 16,8%-os értéket meg sem közelíti, a halálesetek 4,2%-át, 49 főt jegyeztek be a gümőkórnak is nevezett betegség áldozataként. Árnyalva a helyzetet, az egyéb tüdőbetegségek közé sorolt halálesetek jelentős része, elsősorban a 21 fő halálához bejegyzett tüdőhurut, valamint a 64 főhöz felírt tüdősorvadás is elsősorban tuberkulózis lehetett, azonban egyértelműen nem tudtam az elnevezések alapján odasorolni. Mindenesetre a tuberkulózis 4,2%-a és az egyéb tüdőbetegségek 8,5%-a összeadva (12,7%) sem éri el a korábbi értéket.[74] Utóbbi adatokat a *3. ábra* szemlélteti, százalékra kerekített értékekkel.

3. ábra

A spanyolnátha és a tüdőbetegségek aránya az összes halálozáson belül a Derecskei járásban 1918. szeptember 1. – 1919. január 31.

Forrás: FS Derecske, FS Hajdubagos, FS Hosszúpályi, FS Konyár, FS Monostorpályi, FS Sáránd, FS Tépe és FS Vértes alapján saját szerkesztés.

73 Uo.
74 Uo.

Bár a szakirodalomban találni olyan esetet, amikor a tüdőgyulladás egy részét, jelesül az általában heveny gyulladást jelző tüdőlobot a járványos időszakban egyáltalán nem tekintették külön betegségnek, hanem eseteit a spanyolnáthához sorolták,[75] mielőtt ilyesmit tettem volna, korrelációvizsgálatot végeztem az egyes halálokok között. A Microsoft Excel segítségével elvégezhető Pearson-féle korreláció megmutatja, hogy a vizsgált adatsorok között van-e lineáris kapcsolat.[76] Ehhez kigyűjtöttem triádonként, hogy az egyes halálokokból hány esett az adott időszakra. Az adatokból egy korrelációs mátrixot hoztam létre, majd a vizualizációt feltételes színezéssel igyekeztem látványosabbá tenni, ezt mutatja a *2. melléklet*.[77]

A korrelációs érték legalább –1-es és legfeljebb 1-es értéket vesz fel. A 0 a lineáris korreláció hiányát mutatja, az 1 teljes pozitív korreláció, a –1 teljes negatív korreláció. Tehát a vizsgált esetben, ha két halálok korrelációja 0, akkor egymástól teljesen függetlenül jelentkeznek. Ha a korreláció pozitív, akkor az egyik esetszámának növekedésével a másik is növekedik általában, 1-es korrelációnál teljesen együtt mozognak. A korrelációs mátrix átlójában látható 1-esek esetében a halálokokat önmagukkal hasonlítjuk össze, így az együttható természetesen 1. Ha pedig a korreláció negatív, akkor az egyik halálok következtében elhunytak számának növekedésekor a másik halálok következtében elhunytak száma csökken, –1-es korreláció esetében teljesen ellentétesen mozognak.

A teljes 1918–1919-es évekre vonatkozó korrelációs mátrix mellett elkészítettem az 1918. szeptember 1. és 1919. január 31. közötti időszakra vonatkozó korrelációs mátrixot is, ezt a *3. melléklet* tartalmazza.[78] Mindkét mátrixra igaz, de különösen a szűkített időintervallumot vizsgálóra, hogy a kis esetszámú halálokok néha fals korrelációt eredményezhetnek. Így például az 1918. szeptember 1. – 1919. január 31. közötti korrelációs mátrixban a 209-es kódú egyéb légzőszervi megbetegedések és a 919-es kódú egyéb erőszakos halálesetek között 1-es korreláció mutatkozik.[79] Azonban mindkét halálok mögött csak egy eset van, ezek pedig pont egy triádban történtek. Emiatt a mátrixok bal oldalán és tetején a kódok mellett az esetszámokat is feltüntettem, az ilyen alacsony esetszámú halálokok közti korreláció vizsgálata ugyanis nem releváns.

A spanyolnátha és a többi halálok kapcsolatának elemzésekor[80] a legszembetűnőbb a spanyolnátha és a 201-es tüdőgyulladás közötti közepesnél erősebb, majdnem erős korreláció. A 0,77-es érték mögött magas esetszámok vannak, így a korreláció hitelesnek tekinthető, és további vizsgálatot is érdemel a kapcsolat. A csak a járványos időszakra korlátozott korrelációs mátrixban ez az érték 0,66-os, a közepesnél szintén erősebb.

75 Végső 2020, 92.

76 A korrelációs mátrix elkészítésében segítségemre volt Kispetik Dániel: Korrelációs mátrix Excel segítségével. *AdatTérKép*. https://adatterkep.com/korrelacios-matrix-excel-segitsegevel.

77 A korrelációs mátrix nem tölti ki teljesen a táblázatot, ugyanis az átló felett ugyanazok az értékek szerepelnek, mint alatta, csak transzponálva.

78 Meg kell jegyeznem, hogy a szűkített időintervallumban néhány, egyébként is kis esetszámú halálok nem szerepelt, így azokat a mátrixban már nem tüntettem fel. Ezek a 403-as kódú agyvízkór, a 601-es kódú diftéria, torokgyík, roncsoló toroklob, a 901-es kódú egyéb gyulladások és a 913-as kódú lövés.

79 A kódok feloldását az *1. melléklet* segíti.

80 Ehhez a *2. és 3. melléklet* 3., 101-es kódú oszlopát érdemes figyelni.

Arra nem találtam magyarázatot, hogy mi lehet a teljes időszakhoz viszonyított csökkenés oka, mindenesetre az 5 feletti esetszámmal rendelkező halálokok közül továbbra is ezzel, a tüdőgyulladással korrelál leginkább a spanyolnátha. A 202-es kódú tuberkulózis a teljes időszakra vonatkoztatott mátrixban nem mutat szignifikáns korrelációt a spanyolnáthával, 1918 szeptember és 1919 januárja között viszont a közepesnél erősebb a korreláció. Ez azzal magyarázható, hogy a tuberkulózis 1919 elejét leszámítva szinte folyamatosan követelt egy-két áldozatot a járásban a két évben, ezért a spanyolnáthával korrelációt nem lehet kimutatni. A szűkített, 5 hónapos periódusban viszont zömmel egyszerre voltak jelen, s 1919 elején egyszerre is tűntek el egy időre az anyakönyvi bejegyzésekből. A tuberkulózisos esetek száma viszont nem kiugró más időszakokhoz képest, így nincs kellő okunk azt feltételezni, hogy a spanyolnátha-járvány megemelte volna a tuberkulózisos esetek számát.[81]

Kiemelésre érdemesek még a 701-es és a 801-es halálokok is. Ezek a veleszületett gyengeség, fejletlenség, koraszülöttek, valamint az öregkori végelgyengülés, mindkét csoport jelentős esetszámmal. A spanyolnáthával való korrelációjuk a közepesnél gyengébb (0,31 és 0,37) a teljes időszakra vonatkoztatva, a szűkített időtartamban viszont a veleszületett gyengeség, fejletlenség, koraszülöttek kategóriája már a közepesnél erősebb korrelációt (0,58) mutat. Tehát a spanyolnáthás halálesetek számának emelkedése együtt járhatott a csecsemők és az idősek specifikus halálokainak emelkedésével. Ennek magyarázata az őszi–téli magasabb csecsemőhalandóság és az idősek magasabb halandósága lehet, ami 1919 végén is jelentkezik, tehát részben független a spanyolnáthától. Nem tekinthetünk el azonban attól sem, hogy a spanyolnátha közrejátszott egyes csecsemők vagy idős emberek halálában, a halotti anyakönyvben viszont nem azt tüntették fel halálokként. A csecsemőhalandóság növekedése azt is jelezheti, hogy a spanyolnátha megindíthatja hamarabb a szülést, így a megszületett gyermek kisebb eséllyel maradhatott életben. Ezt azonban megfelelő szakirodalom hiányában nem tudom alátámasztani, a korreláció pedig nem elég erős ahhoz, hogy ezt a kijelentést megtegyem.

A pozitív előjelű korrelációk után nézzük meg a negatív előjelű korrelációt is. Ahol ezt tapasztaljuk, ott felmerülhet, hogy valamilyen alapbetegség rizikófaktorként jelentkezik, így magasabb kockázati tényezőt jelent, s ha valaki elkapja a spanyolnáthát, az abban nagyobb eséllyel meghal, ezzel csökkentve a másik betegségben elhunytak számát. A teljes időszak alatt csak gyenge negatív korreláció jelentkezik, így egyik halálok esetében sem releváns a mélyebb vizsgálat. Az 1918 szeptembere és 1919 januárja közötti intervallumban a 203-as mellhártyagyulladás –0,40-es értéke kiemelkedik a többi közül, azonban az alacsony esetszám miatt (3 halálozásnál volt mellhártyagyulladás feltüntetve) részletesebb elemzésbe nem érdemes bocsátkozni.

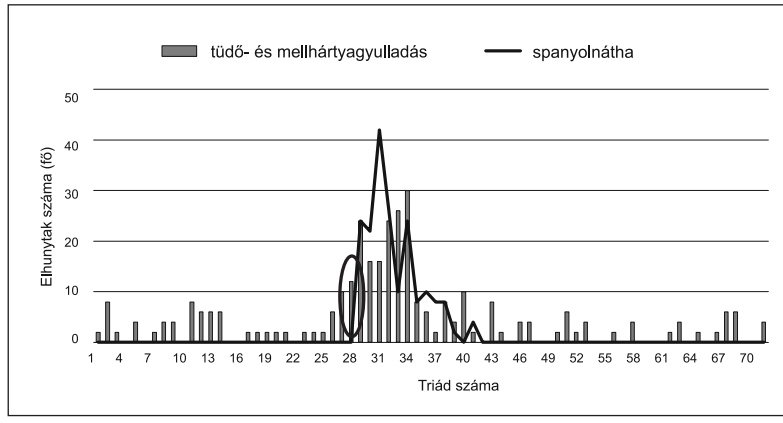
Visszatérve a tüdőgyulladás és a spanyolnátha kapcsolatára, egyúttal második hipotézisemre, a kapcsolatot részletesebben is megvizsgáltam. Végül a tüdő- és mellhártyagyulladáshoz, illetve a spanyolnáthához köthető halálesetek számát egy diagramon ábrázoltam *(4. ábra)*. A vizualizáció egyértelműen elénk tárja, hogy a spanyolnátha-járvány alatt a tüdő- és mellhártyagyulladásban elhunytak száma jelentősen megemelke-

81 A két változó közötti kapcsolat szorosságának értelmezéséhez: Kispetik [é. n.].

dett. Míg 1918 szeptembere előtt és 1919 januárja után egyszer sem lépte át az 5 főt a triádonkénti tüdő- és mellhártyagyulladásos halottak száma, a köztes időszakban a 15 főt is elérte. Az ábra fekete ellipszissel jelölt része, azaz a 27–28 triádok (1918. szeptember 21–30. és 1918. október 1–10.) idején jelentkező megemelkedett tüdő- és mellhártyagyulladásos esetek száma emellett arra enged következtetni, hogy két-három héttel korábban kezdődött a járvány a járásban, mint ahogy az az anyakönyvekben megjelenik, csak ekkor még nem ismerték fel azt.

4. ábra

A spanyolnáthához, valamint a tüdő- és mellhártyagyulladáshoz köthető halálozások száma triádonként a Derecskei járásban, 1918–1919

Forrás: FS Derecske, FS Hajdubagos, FS Hosszúpályi, FS Konyár, FS Monostorpályi, FS Sáránd, FS Tépe és FS Vértes alapján saját szerkesztés.

Második hipotézisem beigazolódott, a spanyolnáthában elhunytak számának emelkedése magával vonta a tüdő- és mellhártyagyulladásban elhunytak számának emelkedését. A *4. ábra* alapján egyértelműen látszik, hogy a spanyolnáthában elhunytak száma lényegesen több lehet, mint ahány főt az anyakönyvi bejegyzések alapján azonosítani tudunk. Ez összhangban van azzal a nemzetközi jelenséggel, hogy ahol részletesen megvizsgálták kutatók a járvány vélhető halottainak számát, az szinte mindenhol jelentős arányban a kanonizált adatok fölé kalkulálta a ténylegesen a járványban elhunytak számát.[82] Az 1918. szeptember 1. és 1919. január 31. között elhunytak közül 97 esetben szerepelt a halotti anyakönyvben a halál okaként a tüdő- vagy mellhártyagyulladás. Jelen tanulmányban nem vállalkozom annak megbecslésére, hogy ezen szám mekkora része lehet a spanyolnátha-járvány egyértelmű áldozata, azonban az egyértelmű, hogy több, hasonló jellegű kutatás segítségével nemcsak lokális térben, hanem országos szinten is újra lehetne értelmezni a járvány áldozatainak számát.

82 Johnson–Mueller 2002, 109.

Végezetül rátérek röviden a harmadik hipotézisemre. A spanyolnátha-járványban elhunytak nagyobb része, ahogy ezt már más kutatások kimutatták, a Derecskei járásban is nő. Ehhez csak a spanyolnátha 94 halottját vettem alapul. A spanyolnáthában elhunytak 56%-a, 53 fő volt nő és 44%-a, 41 fő férfi. Néhány szakirodalommal összehasonlítva, ez alatta marad a Mokánszki János által vizsgált debreceni adatok nőtöbbletének (60%)[83] és a Czékus Géza által vizsgált szabadkai adatok nőtöbbletének (58%) is.[84] Géra Eleonóra az október eleji budapesti jelentések kapcsán pedig egyenesen 3:1-es nő-férfi arányról ír a megbetegedettek körében, vagyis a járványt elkapók 75%-a ebben az időszakban Budapesten nő volt – legalábbis a hivatalos jelentések szerint.[85] A prekoncepció validitása azonban így is bizonyított, a vizsgált járásban is magasabb volt a nők körében a halandóság. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy a veszélyeztetett fiatal lakosság férfi tagjai közül sokan elestek a háborúban, így a spanyolnátha-járvány őket már nem érintette. Egy másik lehetséges magyarázat szerint viszont a nők szervezete kevésbé volt ellenálló a vírussal szemben.[86]

Összegzés

Írásomban a spanyolnátha-járvány Derecskei járásbeli történetének feltárására tettem kísérletet. Az elemzés során az 1918–1919-es halálozásokat vizsgálva kimutattam a járvány alatti megemelkedett esetszámot. Vizsgáltam a halottak körének a járvány hatására átalakuló korstruktúráját, s igazoltam azt a hipotézisemet, hogy a járvány alatt a korábbi korstruktúra kiegyenlítettebbé vált és a középkorúak halálozásának nagyarányú növekedése következett be. Második hipotézisem a spanyolnátha, valamint a tüdő- és mellhártyagyulladás között kapcsolatot feltételezett. A halotti anyakönyvekben megjelenő halálokok ismertetése után kifejtettem az általam végzett korrelációvizsgálatokat, majd igazoltam hipotézisemet, s a közepesnél erősebb korreláció kimutatása mellett vizuálisan is megjelenítettem a két betegségtípus együtt mozgását. Végül harmadik hipotézisemre tértem ki, s igazoltam azt, hogy a nők aránya magasabb a spanyolnáthában elhunytak között, mint a férfiaké.

A második hipotézisem kapcsán kifejtett közepesnél erősebb korreláció a spanyolnátha, valamint a tüdő- és mellhártyagyulladás között bizonyítja azt, hogy a spanyolnáthában elhunytak száma magasabb volt az anyakönyvekben bejegyzett áldozatok számánál, így ha az egyéb rokonítható halálok-megnevezéseket is spanyolnáthaként azonosítjuk, akkor a járvány pusztítását sokkal nagyobbra tehetjük. Amennyiben hasonló vizsgálatok más települések esetén is ugyanilyen eredményre jutnának, az az áldozatok számát a valós értékhez közelítve hozzájárulhat a spanyolnátha hazai történetének újraírásához.

83 Mokánszki 2018, 33.
84 Czékus 2020, 49.
85 Géra 2009, 218.
86 Mokánszki 2018, 33.

Mellékletek

1. melléklet. A Derecskei járás 1918–1919-es halotti anyakönyveiben szereplő halálokok kategorizálása

1. spanyolnátha **összesen 94 db**

101 spanyolnátha összesen 94 db: influenza (25 db); spanyolbetegség (9 db); spanyolbetegség tüdőlob (2 db); spanyolinfluenza (2 db); spanyolkór (6 db); spanyolnátha (46 db); spanyolnátha tüdőgyulladás (3 db); tüdőgyulladás spanyolnátha (1 db).

2. légzőrendszer, tüdő, mellhártya betegségei **összesen 315 db**

201 tüdőgyulladás összesen 160 db: aggkori gyengeség tüdőlob (2 db); tüdőgyulladás (130 db); tüdőlob (28 db).

202 tuberkulózis összesen 49 db: általános tuberkulózis (1 db); gümőkór (1 db); tuberkulózis (1 db); tüdőbaj (3 db); tüdőcsúcshurut (1 db); tüdőgümőkór (7 db, ebből 1 db 1918-as hősi halott); tüdővész (35 db, ebből 1 db 1918-as hősi halott).

203 mellhártyagyulladás összesen 8 db: mellhártyagyulladás (5 db); mellhártyalob (3 db).

204 rostonyás (gennyes) tüdőgyulladás összesen 6 db: rostonyás tüdőgyulladás (2 db); rostonyás tüdőlob (4 db).

205 tüdőhurut összesen 21 db: tüdőhurut (21 db).

206 tüdősorvadás összesen 64 db: tüdősorvadás (64 db).

209 egyéb légzőszervi megbetegedések összesen 7 db: hökhurut (1 db); idült hörghurut (2 db); idült hörghurut tüdőtágulás (1 db); rostonyás tüdő- és mellhártyalob (1 db); tüdő- és mellhártyalob (1 db); tüdőgyulladás és idült hörghurut (1 db).

3. emésztőrendszeri és vesebetegségek **összesen 99 db**

301 emésztőrendszeri megbetegedések: bél, epe, gyomor, has, máj összesen 52 db: bél- és hörghurut (1 db); bélcsavarodás (1 db); bélgümőkór (1 db); bélgyulladás (1 db); bélhurut (36 db); béllob (4 db); epekőképződés (1 db); gyomorbaj (1 db); gyomorfekély (1 db); gyomorvérzés (1 db); hasmenés (1 db); idült bélhurut (1 db); májbecsúszás (1 db); májlob (1 db).

311 vesebetegségek, anyagcsere-betegségek, vízibetegségek összesen 47 db: cukorbetegség (1 db); cukorkór (1 db); has- és lábvízkór (1 db); hasvízkór

(1 db); húgyvérűség (urémia) (1 db); köszvény (1 db); vesebaj (4 db); veselob (10 db); veselob vízkór (1 db); vízibetegség (13 db); vízkór (13 db).

4. agyat érintő; szív- és érrendszeri; csont- és vérképzőszervi megbetegedések összesen 134 db

40x agyi betegségek összesen 62 db

401 agyguta, gutaütés, stroke, agyvérzés, agyhűdés összesen 48 db: aggkori gyengeség és szélhűdés (1 db); agyguta (4 db); agyhűdés (1 db); agyszélhűdés (14 db); agyvérömlés (2 db); agyvérzés (6 db); gutaütés (16 db); szél- v. gutaütés (2 db); szélhűdés (2 db).

402 agygyulladások összesen 13 db: agygyulladás (1 db); agyhártyalob (6 db); agyvelőgyulladás (3 db); fejtífusz (2 db); gumós agyhártyalob (1 db).

403 agyvízkór összesen 1 db: heveny agyvízkór (1 db).

41x szív- és érrendszeri megbetegedések összesen 64 db

411 szív- és érrendszeri megbetegedések összesen 64 db: érelmeszesedés (1 db); szervi szívbaj (19 db); szívbaj (3 db); szívbénulás (2 db); szívbillentyűelégtelenség (6 db); szívbillentyűtágulás (1 db); szívburoklob (1 db); szívelgyengülés (2 db); szívgörcs (4 db); szívgyengeség (2 db); szívhűdés (1 db); szívreuma (1 db); szívszélhűdés (21 db).

42x csont- és vérképzőszervi megbetegedések összesen 8 db

421 csontbetegségek összesen 8 db: állcsontgyulladás (1 db); angolkór (4 db); csontgyengülés (1 db); csontkór (2 db).

5. daganatos megbetegedések összesen 22 db

501 daganatos megbetegedések összesen 22 db: agydaganat (1 db); bélrák (1 db); gyomorrák (13 db); májdaganat (1 db); méhrák (3 db); mellrák (2 db); vesedaganat (1 db).

6. fertőző megbetegedések összesen 30 db

601 diftéria, torokgyík, roncsoló toroklob összesen 11 db: difteritis (1 db); roncsoló toroklob (5 db); torokgyík (4 db); toroklob (1 db).

602 tífusz, hasi hagymáz összesen 14 db: hasi hagymáz (7 db); hastífusz (2 db); kiütéses tífusz (2 db); tífusz (3 db).

609 egyéb fertőző betegségek összesen 5 db: gyermekágyi láz (1 db); tetanusz (1 db); vérhas (2 db); vérmérgezés (1 db).

7. veleszületett gyengeség, fejletlenség, egyéb gyermekbetegségek összesen 128 db

701 veleszületett gyengeség, fejletlenség, koraszülöttek összesen 121 db: fejletlenség (5 db); halva született (2 db); koránszülött (2 db); koraszülött (1 db); szülés alatt elhalt (1 db); veleszületett gyengeség (110 db, ebből 1 halva született).

702 gyermekaszály, gyermekek hasmenése összesen 7 db: gyermekaszály (3 db); gyermekek hasmenése (4 db).

8. öregkori végelgyengülés összesen 221 db

801 öregkori végelgyengülés összesen 221 db: aggkimerülés (4 db); aggkori elgyengülés (9 db); aggkori gyengeség (7 db); aggkori kimerülés (4 db); aggkori végelgyengülés (14 db); aggkori végkimerülés (84 db); öregkori gyengeség (1 db); végelgyengülés (93 db); végkimerülés (5 db).

9. egyéb halálokok összesen 113 db

90x egyéb nem erőszakos halálokok összesen 64 db

901 egyéb gyulladások összesen 4 db: gennyes hashártyalob (1 db); hashártyalob (1 db); méhgyulladás (2 db).

902 epilepsziák összesen 1 db: coma epileptikum (1 db).

903 görcsök összesen 33 db: görcsök (20 db); ránggörcs (13 db).

909 minden egyéb összesen 26 db: agygerinc elgyengülése (1 db); belső elvérzés (1 db); eskór [epilepszia] és agyhártyalob (1 db); hadjáratban kapott elmebaj (1 db); hátgerincsorvadás (1 db); kizáródott sérv (1 db); malária végkimerülés (1 db); rheuma (1 db); szervi szívbaj és eskór (1 db); szülés utáni elvérzés (1 db); tagelesés (1 db); tüdő- és bélhurut (2 db); tüdő- és szívtágulás (1 db); veselob és szervi szívbaj (1 db); veselob és tüdőgyulladás (1 db); villámcsapás (2 db); vízkór szívgyengeség (1 db); csont- és mirigytuberkulózis (1 db); csonttuberkulózis (2 db); gégesorvadás (2 db); mirigytuberkulózis (1 db); nyílt csont- és mirigytuberkulózis (1 db).

91x erőszakos halálesetek összesen 42 db

911 öngyilkosság összesen 24 db: önakasztás 12 db; önakasztás kötél által (1 db); öngyilkosság akasztás által (2 db); öngyilkosság akasztás útján (2 db); öngyilkosság kötél által (1 db); öngyilkosság kötél által felakasztva (2 db); öngyilkosság önakasztással (2 db); öngyilkosság vízbe fúlás által (1 db); vonat alá fekvés általi öngyilkosság folytán belső vérzés (1 db).

912 baleset összesen 11 db: baleset (1 db); baleset egy dézsa vízbe fúlt (1 db); baleset fegyverlövéstől eredő belső vérzés (2 db); baleset lúgkő-

mérgezés (1 db); baleset vonatelgázolás (1 db); földomlás következtében fulladás (1 db); hátzúzódás (1 db); vízbe fulladás (1 db); vízbefúlás (2 db).

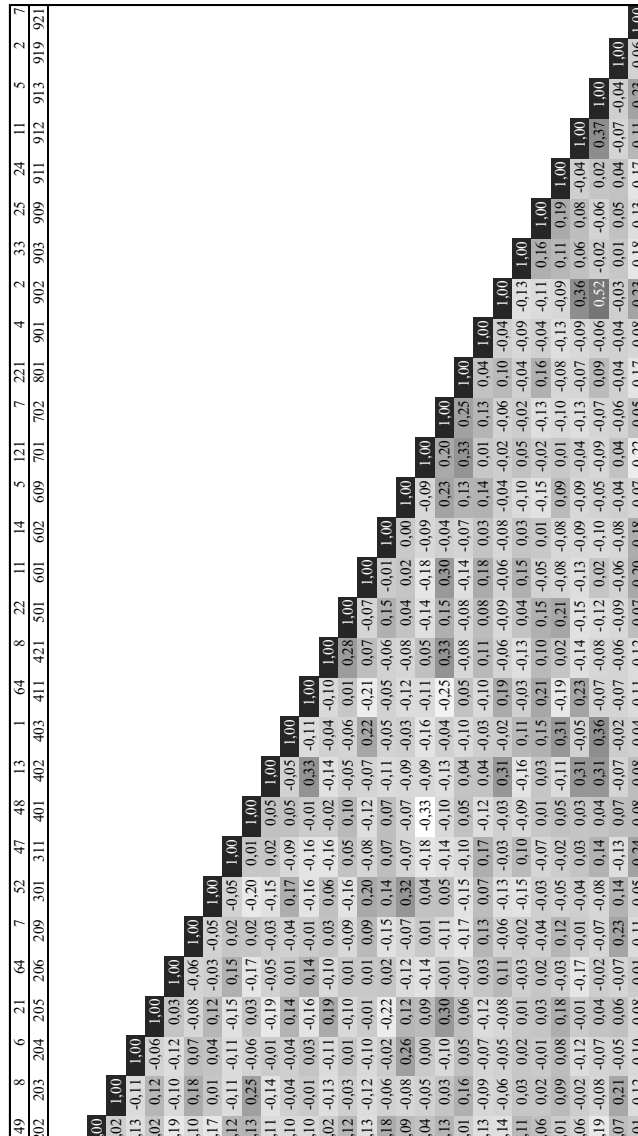
913 lövés összesen 5 db: lövés (3 db); lövéstől eredő sebesülés (1 db); önlövés (1 db).

919 egyéb erőszakos halálesetek összesen 2 db: jobboldali halántékon mintegy 3 cm hosszú nyílt seb, koponyacsonttörés (1 db); kézigránát okozta roncsolások következtében elvérzés (1 db).

921 nincs feltüntetve halálok összesen 7 db: temető árkában talált fiú csecsemő hullája kb. 1 hete halott (1 db); semmi, 78 éves férfi (1 db); semmi, 26 éves férfi (1 db); semmi, 6 hónapos fiú (1 db); semmi, 2 hónapos fiú (1 db); semmi, hősi halott (2 db).

Összesen 1156 db bejegyzett haláleset.

2. melléklet. A különböző halálokok korrelációs mátrixa. Derecskei járás, 1918. január 1. – 1919. december 31. Saját szerkesztés az anyakönyvi bejegyzések alapján

Fő		94	160	49	8	6	21	64	7	52	47	48	13	1	64	8	22	11	14	5	121	7	221	4	2	33	25	24	11	5	2	7
	Kód	101	201	202	203	204	205	206	209	301	311	401	402	403	411	421	501	601	602	609	701	702	801	901	902	903	909	911	912	913	919	921
94	101	1,00																														
160	201	0,77	1,00																													
49	202	0,12	0,09	1,00																												
8	203	-0,08	0,02	-0,02	1,00																											
6	204	-0,11	-0,05	-0,13	-0,11	1,00																										
21	205	0,17	0,21	0,02	0,12	-0,06	1,00																									
64	206	0,24	0,18	-0,19	-0,10	-0,12	0,03	1,00																								
7	209	-0,06	-0,07	-0,10	0,18	0,07	-0,08	-0,06	1,00																							
52	301	0,02	0,07	-0,17	0,01	0,04	0,12	-0,03	-0,05	1,00																						
47	311	-0,21	-0,18	0,12	-0,11	-0,11	-0,15	0,15	0,02	-0,05	1,00																					
48	401	-0,10	-0,14	0,13	0,25	-0,06	0,03	-0,17	0,02	-0,20	0,01	1,00																				
13	402	-0,11	-0,15	-0,11	-0,14	-0,01	-0,19	-0,05	-0,03	-0,15	0,02	0,05	1,00																			
1	403	-0,04	-0,08	-0,10	-0,04	-0,04	0,14	0,01	-0,04	0,17	-0,09	0,05	-0,05	1,00																		
64	411	0,09	0,19	-0,10	-0,01	0,03	-0,16	0,14	-0,01	-0,16	-0,16	-0,01	0,33	-0,11	1,00																	
8	421	0,02	0,06	-0,02	-0,13	-0,11	0,19	-0,10	0,03	0,06	-0,16	-0,02	-0,14	-0,04	-0,10	1,00																
22	501	-0,19	-0,19	0,12	-0,03	0,01	-0,10	0,01	-0,09	-0,16	0,05	0,10	-0,05	-0,06	0,01	0,28	1,00															
11	601	-0,12	-0,10	-0,13	-0,12	-0,10	-0,01	0,01	0,09	0,20	-0,08	-0,12	-0,07	0,22	-0,21	0,07	-0,07	1,00														
14	602	0,02	-0,11	0,18	-0,06	-0,02	-0,22	0,02	-0,15	0,14	0,07	0,07	-0,11	-0,05	-0,05	-0,06	0,15	-0,01	1,00													
5	609	0,19	0,10	0,09	-0,08	0,26	0,12	-0,12	-0,07	0,32	-0,07	-0,07	-0,09	-0,03	-0,12	-0,08	0,04	0,02	0,00	1,00												
121	701	0,31	0,27	0,04	-0,05	0,00	0,09	-0,14	0,01	0,04	-0,18	-0,33	-0,09	-0,16	-0,11	0,05	-0,14	-0,18	-0,09	-0,09	1,00											
7	702	0,44	0,26	0,13	0,03	-0,10	0,30	-0,01	-0,11	0,05	-0,14	-0,10	-0,13	-0,04	-0,25	0,33	0,15	0,30	-0,04	0,23	0,20	1,00										
221	801	0,37	0,43	-0,01	0,16	0,05	0,06	-0,07	-0,17	-0,15	-0,10	0,05	0,04	-0,10	0,05	-0,08	-0,08	-0,14	-0,07	0,13	0,33	0,25	1,00									
4	901	-0,08	-0,13	-0,13	-0,09	-0,07	-0,12	0,03	0,13	0,07	0,17	-0,12	0,04	-0,03	-0,10	0,11	0,08	0,18	0,03	0,14	0,01	0,13	0,04	1,00								
2	902	0,21	0,28	-0,14	-0,06	-0,05	-0,08	0,11	-0,06	-0,13	-0,03	-0,03	0,31	-0,02	0,19	-0,06	-0,09	-0,06	-0,08	-0,04	-0,02	-0,06	0,10	-0,04	1,00							
33	903	-0,12	-0,09	0,11	0,03	0,02	0,01	-0,03	-0,02	-0,15	0,10	-0,09	-0,16	0,11	-0,03	-0,13	0,04	0,15	0,03	-0,10	0,05	-0,02	-0,04	-0,09	-0,13	1,00						
25	909	-0,03	0,00	0,06	0,02	-0,01	0,03	0,02	-0,04	-0,03	-0,07	0,01	0,03	0,15	0,21	0,10	0,15	-0,05	0,01	-0,15	-0,02	-0,13	0,16	-0,04	-0,11	0,16	1,00					
24	911	-0,13	-0,19	-0,01	0,09	0,08	0,18	-0,03	0,12	-0,05	-0,02	0,05	-0,11	0,31	-0,19	0,02	0,21	-0,08	-0,08	0,09	0,01	-0,10	-0,08	-0,13	-0,09	0,11	0,19	1,00				
11	912	-0,09	-0,12	-0,06	-0,02	-0,12	-0,01	-0,17	-0,01	-0,04	0,03	0,03	0,31	-0,05	0,23	-0,14	-0,15	-0,13	-0,09	-0,09	-0,04	-0,13	-0,07	-0,09	0,36	0,06	0,08	-0,04	1,00			
5	913	-0,06	-0,15	-0,19	-0,08	-0,07	0,04	-0,02	-0,07	-0,08	0,14	0,04	0,31	0,36	-0,07	-0,08	-0,12	0,02	-0,10	-0,05	-0,09	-0,07	0,09	-0,06	0,52	-0,02	-0,06	0,02	0,37	1,00		
2	919	0,03	-0,01	0,07	0,21	-0,05	0,06	-0,07	0,23	0,14	-0,13	0,07	-0,07	-0,02	-0,07	-0,06	-0,09	-0,06	-0,08	-0,04	0,04	-0,06	-0,04	-0,04	-0,03	0,01	0,05	0,04	-0,07	-0,04	1,00	
7	921	-0,12	-0,17	0,01	-0,12	-0,10	-0,08	-0,01	-0,11	-0,05	0,24	0,08	0,08	-0,04	-0,11	-0,12	0,07	0,20	0,18	-0,07	-0,22	0,05	-0,17	-0,08	0,23	-0,18	-0,13	-0,17	0,11	0,23	-0,06	1,00

3. melléklet. A különböző halálokok korrelációs mátrixa. Derecskei járás, 1918. szeptember 1. – 1919. január 31. Saját szerkesztés az anyakönyvi bejegyzések alapján

Fő	Kód	101	201	202	203	204	205	206	209	301	311	401	402	411	421	501	602	609	701	702	801	902	903	909	911	912	919	921
71	101	1,00																										
94	201	**0,73**	1,00																									
9	202	0,13	0,24	1,00																								
3	203	-0,36	-0,25	-0,19	1,00																							
1	204	-0,27	-0,19	-0,23	-0,13	1,00																						
7	205	0,45	0,26	0,12	-0,11	-0,20	1,00																					
23	206	-0,14	0,01	-0,47	-0,28	-0,15	-0,42	1,00																				
1	209	-0,04	-0,19	-0,23	0,53	-0,07	0,23	-0,15	1,00																			
14	301	0,08	0,07	-0,12	0,35	0,02	0,15	-0,36	-0,23	1,00																		
2	311	-0,18	0,24	-0,06	0,29	-0,10	0,02	0,19	-0,10	0,21	1,00																	
9	401	-0,06	-0,31	0,17	0,04	-0,18	0,22	-0,38	0,12	-0,31	-0,27	1,00																
1	402	-0,04	-0,31	-0,23	-0,13	-0,07	-0,20	0,41	-0,07	-0,23	-0,10	-0,18	1,00															
19	411	0,19	0,18	-0,12	0,19	-0,07	-0,39	0,06	-0,07	-0,16	-0,10	0,19	-0,07	1,00														
1	421	0,41	0,34	-0,23	-0,13	-0,07	0,66	-0,15	-0,07	0,52	-0,10	-0,18	-0,07	-0,32	1,00													
1	501	-0,27	-0,31	-0,23	-0,13	-0,07	-0,20	0,13	-0,07	0,02	-0,10	0,12	-0,07	-0,32	-0,07	1,00												
2	602	-0,39	-0,15	0,22	-0,20	-0,10	-0,30	0,19	-0,10	-0,16	-0,15	-0,04	-0,10	-0,47	-0,10	0,68	1,00											
2	609	0,35	0,10	0,53	-0,13	-0,07	0,23	-0,43	-0,07	0,27	-0,10	-0,18	-0,07	-0,32	-0,07	-0,07	-0,10	1,00										
33	701	0,53	0,60	0,19	-0,24	-0,05	0,64	-0,23	-0,05	0,12	0,11	0,01	-0,05	-0,33	0,68	-0,29	-0,07	-0,05	1,00									
3	702	0,31	0,34	0,52	-0,25	-0,13	0,43	-0,28	-0,13	0,35	-0,20	0,46	-0,13	-0,60	0,53	-0,13	0,29	0,53	0,51	1,00								
67	801	0,41	0,65	0,61	-0,28	-0,15	0,41	-0,18	-0,15	-0,23	0,46	0,05	-0,26	-0,07	-0,05	-0,36	-0,15	0,26	0,53	0,23	1,00							
1	902	0,41	0,51	-0,23	-0,13	-0,07	-0,20	0,41	-0,07	-0,23	-0,10	-0,18	-0,07	0,44	-0,07	-0,07	-0,10	-0,07	-0,05	-0,13	0,06	1,00						
3	903	0,31	0,34	0,28	-0,25	-0,13	0,16	-0,10	-0,13	-0,28	0,29	0,23	-0,13	0,35	-0,13	-0,13	-0,20	-0,13	0,21	-0,25	0,62	-0,13	1,00					
6	909	-0,01	-0,21	0,06	-0,05	-0,17	0,04	-0,02	-0,17	-0,06	0,06	0,55	-0,17	0,35	-0,17	-0,17	-0,26	-0,17	-0,12	-0,33	0,09	-0,17	0,49	1,00				
2	911	-0,02	-0,28	-0,06	0,29	-0,10	0,34	-0,22	0,68	-0,34	-0,15	0,40	-0,10	0,09	-0,10	-0,10	-0,15	-0,10	-0,07	-0,20	0,01	-0,10	0,29	0,39	1,00			
2	912	-0,18	-0,24	0,22	0,29	-0,10	0,02	-0,42	-0,10	0,02	-0,15	0,40	-0,10	0,46	-0,10	-0,10	-0,15	-0,10	-0,25	-0,20	-0,07	-0,10	0,29	0,39	0,42	1,00		
1	919	-0,04	-0,19	-0,23	0,53	-0,07	0,23	-0,15	1,00	-0,23	-0,10	0,12	-0,07	-0,07	-0,07	-0,07	-0,10	-0,07	-0,05	-0,13	-0,15	-0,07	-0,13	-0,17	0,68	-0,10	1,00	
1	921	-0,27	-0,31	-0,23	-0,13	-0,07	-0,20	0,13	-0,07	0,02	-0,10	0,12	-0,07	-0,32	-0,07	1,00	0,68	-0,07	-0,29	-0,13	-0,36	-0,07	-0,13	-0,17	-0,10	-0,10	-0,07	1,00

Források

Felhasznált források, adatbázisok

FS Derecske = Family Search, Hungary Civil Registration 1895–1980, Bihar, Derecske, Deaths (Halottak) 1915–1922. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9TVH-T7K?wc=92Q7-C6J%3A40680301%2C42623601%2C43108201&cc=1452460, 2022. április 1.

FS Hajdubagos = Family Search, Hungary Civil Registration 1895–1980, Bihar, Hajdubagos, Deaths (Halottak) 1915–1937. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTVH-YPT?wc=92Q7-ZN1%3A40680301%2C43672701%2C43729801&cc=1452460 2022. április 1.

FS Hosszúpályi = Family Search, Hungary Civil Registration 1895–1980, Bihar, Hosszúpályi, Deaths (Halottak) 1915–1927. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-LBRK-ZLC?wc=92QH-KXW%3A40680301%2C44052303%2C42379501&cc=1452460, 2022. április 1.

FS Konyár = Family Search, Hungary Civil Registration 1895–1980, Bihar, Konyár, Deaths (Halottak) 1915–1921. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-8BRK-FCG?wc=92QH-J47%3A40680301%2C44793301%2C44905101&cc=1452460, 2022. április 1.

FS Monostorpályi = Family Search, Hungary Civil Registration 1895–1980, Bihar, Monostorpályi, Deaths (Halottak) 1915–1936. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-8BRK-X3C?wc=92QH-N3K%3A40680301%2C46276101%2C46422201&cc=1452460, 2022. április 1.

FS Sáránd = Family Search, Hungary Civil Registration 1895–1980, Bihar, Sáránd, Deaths (Halottak) 1915–1956. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-L9MW-J2SX?wc=92QC-3TP%3A40680301%2C48343601%2C42093201&cc=1452460, 2022. április 1.

FS Tépe = Family Search, Hungary Civil Registration 1895–1980, Bihar, Tépe, Births (Születtek) 1915–1921. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-L9MW-JJPB?wc=92QC-MJW%3A40680301%2C49707301%2C40748902&cc=1452460, 2022. április 1.

FS Vértes = Family Search, Hungary Civil Registration 1895–1980, Bihar, Létavértes, Deaths (Halottak) 1915–1930. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G9MD-SH55?wc=92QC-7MZ%3A40680301%2C45299401%2C45304401&cc=1452460, 2022. április 1.

Magyar Családtörténet-kutató Egyesület, Kutatás, Segédletek, Halálokok. https://macse.hu/society/betegsegek.php, 2022. április 3.

MSÉ ÚF 24., 25., 26. = Magyar Statisztikai Évkönyv, Új Folyam, XXIV., XXV., XXVI., 1916–1918. (1924). https://adt.arcanum.com/hu/view/KormanyjelentesStatisztikaiEvkonyv_1915-1918/, 2023. január 31.

MSÉ ÚF 27., 28., 29., 30. = Magyar Statisztikai Évkönyv, Új Folyam, XXVII., XXVIII., XXIX., XXX., 1919–1922. (1926). https://adt.arcanum.com/hu/view/KormanyjelentesStatisztikaiEvkonyv_1919-1922/, 2023. január 31.

MSK ÚS 1. = Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 1. kötet. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. 1. A népesség általános leírása községenkint (1902). https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_01/?pg=0&layout=s, 2023. január 30.

MSK ÚS 42. = Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 42. kötet. A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912). https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=0&layout=s 2023. január 30.

MSK ÚS 46. = Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 46. kötet. A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenkint (1913). https://bit.ly/KSH_MSK_US_46, 2023. január 30.

MSK ÚS 69. = Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 69. kötet. Az 1920. évi népszámlálás. 1. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint (1923). https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1920_01/?pg=0&layout=s, 2023. január 30.

MSK ÚS 70. = Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 70. kötet. A Magyar Szent Korona országainak 1913–1918. évi népmozgalma (1924). https://bit.ly/KSH_MSK_US_70, 2023. január 30.

Hivatkozott irodalom

Ablonczy Balázs 2020, *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921.* Jaffa Kiadó, Budapest.

Corsini, Carlo A. – Viazzo, Pier Paolo 1993, *The decline of infant mortality in Europe 1800–1950. Four national case studies*. Historical Perspectives 2. UNICEF, Firenze.

Czékus Géza 2020, Spanyolnátha Szabadkán. *Folia Anthropologica,* (16) 3. 41–70.

Géra Eleonóra 2009, A spanyolnátha Budapesten. *Budapesti Negyed,* 2. 208–232.

Hanák Péter 1983, Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918. 1. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 403–516.

Hornyák Árpád 2020, A 20. század legnagyobb tömeggyilkosa: a spanyolnátha. *Újkor.hu,* 2020. 05. 27. https://ujkor.hu/content/20-szazad-legnagyobb-tomeggyilkosa-spanyolnatha, 2022. március 25.

Johnson, Niall P. A. S. – Mueller, Juergen 2002, Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920 „Spanish" Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine,* (76) 2002/1. 105–115. https://www.researchgate.net/publication/11487892_Updating_the_Accounts_Global_Mortality_of_the_1918-1920_Spanish_Influenza_Pandemic, 2022. december 25.

Jones, Esyllt W. 2007, *Influenza 1918. Disease, Death and Struggle in Winnipeg*. University of Toronto Press. https://books.google.hu/books?hl=hu&id=6dcvDy2aGNQC&q=, 2022. december 25.

Jordan, Douglas 2019, The Deadliest Flu: The Complete Story of the Discovery and Reconstruction of the 1918 Pandemic Virus. *Centers for Disease Control and Prevention,* 2019. 12. 17. https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/reconstruction-1918-virus.html#, 2022. március 26.

Kapronczay Károly 2001, Népesség – járványok. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv, 2001.* Központi Statisztikai Hivatal – Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest, 423–430.

Kincses Katalin Mária – Szakály Sándor 2021, A leprától a spanyolnátháig. Szemelvények a medicina egyetemes és magyar vonatkozásaiból, kitekintéssel annak hadtörténeti vonatkozásaira az első világháborúig. *Scientia et Securitas,* (2) 3. 332–341.

Kispetik Dániel [é. n.], Korrelációs mátrix Excel segítségével. *AdatTérKép.* https://adatterkep.com/korrelacios-matrix-excel-segitsegevel, 2022. április 7.

Kiss Gábor 2018, *Orvosok, katonák, katonaorvosok... Mozaikok az osztrák–magyar katona-egészségügy történetéből 1868–1918.* HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

Kiss László 2015, Az orvostudomány válaszai az I. világháború kihívásaira. In: Kapronczay Károly (főszerk.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete.* Magyar Orvostörténelmi Társaság, Budapest, 93–112.

T. Kiss Tamás 2013, Az analfabetizmus. A dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája. In: T. Kiss Tamás – Tibori Tímea (szerk.): *Kultúrkapuk. Tanulmányok a kultúr[politik]áról, az értékközvetítésről és a kulturális valóságról.* Belvedere Meridionale, Szeged, 11–42.

Koloh Gábor 2018, Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 9–46.

Kótyuk Erzsébet 2015, A hátország egészségügyi csatái (1914. június 28. – 1918. november 3.). In: Kapronczay Károly (főszerk.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete.* Magyar Orvostörténelmi Társaság, Budapest, 130–142.

Martini, M. et al. 2019, The Spanish Influenza Pandemic: A lesson from history 100 years after 1918. *Journal of Preventive Medicine and Hygiene,* (60) 1. E64–E67.

Mokánszki János 2018, Az 1918–1919. évi influenza–(spanyolnátha-)járvány Debrecenben. *Új nézőpont,* 4. 23–40.

Olson, Donald R. et al. 2005, Epidemiological evidence of an early wave of the 1918 influenza pandemic in New York City. *Proceedings of the National Academy of Sciences U.S.A.,* (102) 31. 11059–11063.

Romsics Ignác 2010, *Magyarország története a XX. században.* [S. n.], online kiadás. https://tortenelem.unideb.hu/sites/default/files/upload_documents/romsics_magyarorszag_tortenete.pdf, 2022. április 2.

Roser, Max 2020, The Spanish flu (1918–20): The global impact of the largest influenza pandemic in history. *OurWorldInData.org.* https://ourworldindata.org/spanish-flu-largest-influenza-pandemic-in-history, 2022. március 20.

Tóth Zoltán 1998, A népesség gyarapodása és polgárosodása. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918.* Korona Kiadó, Budapest, 405–416.

Tumpey, Terrence M. et al. 2005, Characterization of the Reconstructed 1918 Spanish Influenza Pandemic Virus. *Science,* (310) 5745. 77–80.

Végső István 2020, Spanyolnátha Kiskunhalason az első világháború után. *Forrás,* (52) 10. 90–95.

Buzgó Gábor

A csoportképződés lehetséges útjai Nagylétán a 20. század első harmadában

A tanulmány célja a bihari Nagyléta község református közösségének házassági kapcsolatain és konfliktusmezőin keresztül megérteni a csoportképző stratégiákat. A lokális társadalomban egykoron „létező" csoportok lehatárolására az elmúlt évtizedekben mind a nemzetközi, mind a hazai történetírás részéről számos kísérlet született. Ezek között említhető a foglalkozásszerkezet és a vagyon összetételének vizsgálata alapján elkülönülő csoportok kimutatása, mely lehetőség mára már inkább a hagyományosabb módszertani megközelítések közé tartoznak.[1] A belső csoportképződés vizsgálatának egy másik útját jelentheti, ha a társadalom egyes tagjait valamilyen közös stratégia követése alapján tekintjük csoportnak,[2] illetve szintén újabb szemléletmódot tükröz, ha az egyes csoportok az egyének közötti interakciókon keresztül kerülnek a vizsgálat látóterébe. Ezek mint kontextusok reményeim szerint megérthetővé teszik az egykorvolt egyéni és kollektív társadalmi gyakorlatokat.

Az elemzés során felhasználom a statisztika, a családrekonstrukció és a Barabási Albert-féle hálózatelemzés[3] módszertani eszköztárát. Ahhoz, hogy ezt megtehessem, a nagylétai polgári házassági anyakönyvi kivonatokból Excel-adatbázist építettem az 1899 és 1929 közötti időszakra vonatkozóan, mely jelenleg 1752 rekordot tartalmaz.[4]

A paraszti társadalom párválasztási lehetőségeit tekintve jól ismert társadalomtörténeti tény a szülők és a vagyon befolyásoló szerepe.[5] „Figyelembe kellett venni a vallás, a nemzetiség, a vagyon, a presztízs szempontjait."[6] Tárkány Szűcs Ernő szerint az endogám falu belső szabályainak „alapelve a »hasonló a hasonlóval«".[7] Ezeket a megállapításokat a néprajztudomány tárgykörén belül keletkezett más kutatások is megerősítették.[8] Az egyén társadalmi helyzete tehát behatárolta a választás körét, azonban a

1 Faragó 1999, 72.
2 Benda 2006, 513; Benda 2008, 273–311.
3 Barabási 2016.
4 NATA 1899–1929. Az adatbázis bővített változatát (NATA 1899–1929) bárki számára elérhetővé tettem az academia.edu honlapon. A feltöltött Excel-tábla tartalmazza a tanulmányhoz tartozó mellékleteket is.
5 Fél–Hofer 2010, 151–154.
6 Tárkány Szűcs 2003, 292.
7 Uo.
8 Szilágyi M. 1998, 303; Faragó 2000, 413–418.

párválasztás a társadalmi mobilitás egyik eszköze is lehetett.[9] A közelmúltban a szülők befolyásoló szerepét Koloh Gábornak sikerült árnyalnia Vajszlóra és környékére. Kutatása kiterjedt az ormánsági házassági szerződések vizsgálatára is, mely szerint a 19. században a házasulandó felek közel azonos vagyont vittek be a házasságba, illetve a nők munkaereje a férfiakéhoz hasonló értéket képviselhetett.[10] Csíki Tamás a 20. századi paraszti társadalmat vizsgálta az egyéni emlékezetek tükrében, és egyik lábjegyzetében megjegyezte, hogy „A történetírás és az etnográfia ugyanakkor a mai napig adós annak vizsgálatával, hogy a földet földdel elv miként érvényesült a mindennapok gyakorlatában".[11] Nagyléta kapcsán a házasság útján létrejövő interakciók és a konfliktusmezőkön keresztül kirajzolódó stratégiák, csoportképző mintázatok feltárásával reményeim szerint hozzájárulhatok a „hasonló a hasonlóval" és a „föld földdel" elvek árnyalásához is.

Házasság és földbirtok

A kutatás során a társadalmi interakciók egyik fajtáját, a házassági kapcsolatokat tekintettem a vizsgálat tárgyának. A házassági kapcsolatok feltárásához alkalmaztam a hálózattudomány módszertani eszköztárát. A hálózatelemzés során a kutatás fókuszpontjába a helyi agrártársadalom református törzsökös családjai kerültek, melyet az indokolt, hogy ezek a famíliák régtől fogva a településen laktak, így már szövevényes kapcsolathálót építhettek ki. Törzsökösnek azokat a családokat tekintettem, amelyek az anyakönyvek alapján bizonyíthatóan generációkon keresztül Nagylétán laktak.[12] Ezekkel a családokkal kapcsolatban elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy azok hány másik törzsökös családdal álltak házasság útján rokoni kapcsolatban. A családokhoz tartozó endogám kapcsolatok számát átlagoltam, majd kiszámoltam a szórást (átlagtól való távolság), ezáltal lehetőség nyílt annak meghatározására, hogy mely református törzsökös családok kapcsolatai mutattak extrém eltérést az átlagtól, vagyis tekinthetők szélső értéknek. Az 1899 és 1929 közötti időszakra vonatkozóan összesen 554 törzsökös református családot sikerült elkülöníteni egymástól *(melléklet 2. munkafüzet)*.[13]

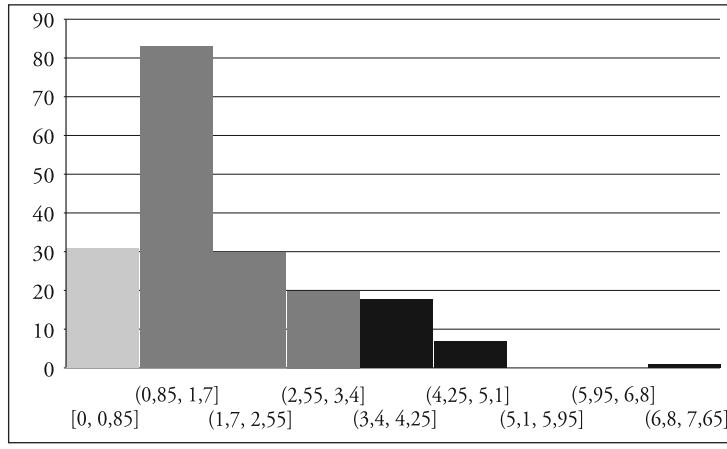
Az elemzés további részébe egyelőre kisebb mintát tudtam bevonni, ennek oka, hogy a kapcsolatok számát szerettem volna összevetni az egyes családok tulajdonában lévő földbirtok kiterjedésével. Emiatt azokat a családokat vizsgáltam, amelyeknél ismert a belső kapcsolatok száma, és a kataszteri birtokívek alapján a földbirtok kiterjedése is. Az egyes famíliákhoz tartozó földbirtok méretét az 1910-es évek elején felvett kataszteri birtokívek alapján lehetett megállapítani.[14] Azon családoknál, amelyeknél van adat a földbirtok méretére, hisztogramon ábrázoltam a kapcsolatok számát. A vizs-

9 Tárkány Szűcs 2003, 289.
10 Koloh 2021, 257–258.
11 Csíki 2018, 88.
12 Örsi 2015, 81–82.
13 NATA 1899–1929.
14 MNL HBML VI. 181/eee 3–18. kötet.

gálat ezen szakaszában 190 családot tudtam elemezni *(melléklet 3. munkafüzet)*.[15] A családok átlagos kapcsolatainak száma 1,66, míg a szórás 1,39 volt.[16] Ezen adatok segítségével felrajzolható egy hisztogram, melyen elhelyezhető a törzsökös családokhoz tartozó kapcsolatok száma *(melléklet 4. munkafüzet)*.

1. ábra

A mintában szereplő református törzsökös családok belső kapcsolatainak száma hisztogramon, 1899–1929

Forrás: NATA 1899–1929. Saját számítás és szerkesztés. Jelmagyarázat: sötétszürke = egyszórásnyi távolságon belül; világosszürke = negatív irányú, kétszórásnyi távolságban; fekete = pozitív irányú, legalább kétszórásnyi távolságban.

A hisztogramon azok az esetek számítanak extrém, szélső értéknek, amelyek pozitív vagy negatív irányban kétszórásnyi távolságon kívül esnek. Általában az esetek 68%-a az átlaghoz képest plusz vagy mínusz egyszórásnyi távolságra helyezkedik el, amennyiben az adatok normális eloszlást mutatnak, a diagram Gauss-görbéhez hasonló futást ír le.[17] Ebben a mintában a családok 70%-a az átlagtól való pozitív vagy negatív irányú egyszórásnyi távolságon belül helyezkedett el, ennek ellenére a diagram kevésbé hasonlít Gauss-görbére. A „nagy átlagba" az egy, a két, illetve a három kapcsolattal rendelkező családok kerültek. Extrém eseteknek az átlagtól legalább kétszórásnyi távolságban lévőket tekintettem. Negatív irányban a családok 16%-a (0 kapcsolat), pozitív irányban 14%-a (4 vagy több kapcsolat) került az extrém esetek közé. Előbbiek valószínűleg a környékbeli falvakból vagy a Nagylétára bevándoroltak között találták meg házastársukat.[18]

15 NATA 1899–1929.
16 Uo.
17 Nagy 2013.
18 NATA 1899–1929.

Az egyes családokhoz köthető kapcsolatok számát befolyásolta az elemzésre kiválasztott időintervallum, hiszen előfordulhat, hogy attól hamarabb vagy később házasodtak az adott család gyermekei. Az 1920-as évek vizsgálatakor több a lezáratlan családlap, így erre az évtizedre bizonyosan torzítanak valamelyest az adatok. További torzítást jelenthet, ha a család termékenységi időszaka a férj vagy a feleség halála miatt hamar lezárult.

A családok földbirtoka átlagosan 11,6 kat. holdat tett ki, viszont a 190-ből csak 66 családnak volt körülbelül ennyi vagy nagyobb földterülete, vagyis a nagyobb kiterjedésű mezőgazdasági üzemmel rendelkező gazdacsaládok valószínűleg feljebb húzták az átlagot, ezért érdemesnek tartottam kiszámítani a fókuszcsoportba tartozók esetében a mediánt is *(melléklet 4. munkafüzet)*. A medián 6,5 kat. holdat mutatott, ami valószínűleg a helyi keretek között közelebb állhatott a tényleges átlagos birtokmérethez.[19]

Ezután következhetett az egyes családokhoz tartozó kapcsolatok és a földbirtok méretének összevetése. A teljes mintát tekintve a két érték között +0,29-es korrelációs együttható állt fent, ami gyenge kapcsolatra utal. Az elemzés során másfajta összevetést is végeztem a kapcsolatok száma és a földparcella mérete között. A kapcsolatok ábrázolásához készült hisztogram alapján külön válogattam az átlagtól az egy, illetve a legalább kétszórásnyi távolságban lévő elemeket, és ezeken a csoportokon belül átlagoltam a földbirtok méretét. Az adatok ebben a csoportosítási formában azt mutatták, hogy a kapcsolatok számának emelkedésével párhuzamosan nőtt a családok átlagos földbirtokmérete is. Egyszórásnyi távolságon belül a földbirtok átlagos mérete 10,9 kat. hold, negatív irányú kétszórásnyi távolságban 5,4 kat. hold, míg pozitív irányú, legalább kétszórásnyi távolságban 24,8 kat. hold volt.[20] Mindez azt mutathatja, hogy a kisebb földbirtokkal rendelkezők inkább hajlamosak voltak arra, hogy ne a lokális társadalmon belül válasszanak párt maguknak.

Azokat a családokat, amelyek a kapcsolatok számát tekintve pozitív irányú, legalább kétszórásnyi távolságban helyezkedtek el, külön elemzés alá vontam. Ebben a mintában összesen 26 család 114 kapcsolata szerepelt. A vizsgálat során arra voltam kíváncsi, hogy azok a családok, amelyek a lokális társadalom vagyonosabb rétegéhez tartoztak (átlag 24,8 kat. hold), illetve négy, öt vagy hét kapcsolatot tartottak fent más református törzsökös családokkal, milyen jövedelmi háttérrel rendelkező családokból választottak párt maguknak az 1899 és 1929 közötti időszakban. A vizsgálatban szereplő családok összesen 114 kapcsolattal rendelkeztek, azonban ezek 29%-a olyan családhoz fűződött, melynek a kataszteri birtokívek alapján egyelőre nem tudtam azonosítani földbirtoka kiterjedését, így a további elemzés alapját összesen 81 kapcsolat alkotta.

Ha a fókuszpontban lévő családok esetében a „föld házasodik földdel" elv érvényesült, akkor valószínűleg hasonló vagyonnal rendelkező famíliákból választottak párt maguknak. Sok esetben azonban inkább ennek az ellenkezőjét tapasztaltam, ezért három módszert alkalmaztam annak felmérésére, hogy kik tudtak a saját családjuk vagyonához képest jóval nagyobb vagy kisebb földbirtokkal rendelkező famíliába beházasod-

19 Uo.
20 Uo.

ni. Az egyes családok esetében vizsgálat alá vontam, melyek házasodtak az övéknél legalább plusz vagy mínusz 5 és 10 kat. holddal, illetve a saját földvagyonuk felénél kisebb vagy nagyobb földbirtokkal rendelkező famíliából. Az 5 kat. hold különbség esetén a 26 család 81 kapcsolatának 70%-a az övéhez nem hasonlító vagyonú családból házasodott, 10 kat. holdnál ugyanez 42%, a harmadik módszernél közel 54%.[21] Az 5 kat. hold különbség valószínűleg nem szemlélteti eléggé a családok közti vagyoni differenciát, ezért a kapott érték elképzelhető, hogy torzított, mely több esetben inkább közelebb állhat még a „hasonló" vagyoni helyzethez. Azonban a 10 kat. holdnál nagyobb különbség, illetve az adott család földbirtokának felénél kisebb vagy nagyobb vagyoni különbség már inkább lehetett valós differenciáló tényező. Az esetek nagy részében az elemzésben szereplő családok gyermekei a sajátjuknál kisebb földbirtokkal rendelkező törzsökös famíliából házasodtak, a vizsgálható esetek körülbelül 10%-ában hozhatott számukra a házasság anyagi értelemben is kifejezhető pozíciónyereséget a helyi társadalomban. Az átlagon felüli kapcsolatrendszerű családok kapcsolatainak körülbelül 32–43%-a olyan házasságot jelentett, melyben sajátjának felével vagy legalább 10 kat. holddal kevesebb földbirtokkal rendelkezett a választott pár családja.[22]

Mindez azt mutatja, hogy éppen a sok belső kapcsolattal rendelkező családok jelenthettek társadalmi emelkedést azok számára, amelyek kevesebb vagyont vittek be a házasságba. Nagylétán tehát a sok belső kapcsolattal rendelkező családok esetében kevésbé érvényesült az az elmélet, hogy a földbirtokos családok hasonló vagyont vittek be a házasságba. Valószínűleg a demográfiai véletlenektől, illetve a házassági piacon éppen elérhető személyek számától is függött, hogy mely családokból tudtak párt választani. Természetesen abban az értelemben érvényesült a „föld házasodik földdel" elv, hogy földparcellával rendelkező családból választottak párt maguknak, azonban ezek vagyoni szempontból egyenlőtlen kapcsolatok voltak.

A családok házassági kapcsolatainak áttekintése során láthatóvá vált, hogy egyes személyek újraházasodtak, ami megemelte a kapcsolatok számát is. Az újraházasodás 11 családban fordult elő, így az a teljes minta 42%-át érintette, azonban a kapcsolatok számát ez a jelenség már kevésbé befolyásolta, ugyanis a 81-ből csupán 12 kapcsolat keletkezett mozaikcsaládban.[23] A mozaikcsaládok kialakulásának legfőbb oka a megözvegyülés volt (10 eset), míg további két alkalommal az előző házasság felbomlását válás okozta. Vagyoni szempontból az újraházasodás alkalmával legtöbben az előző házassághoz hasonló vagy attól előnytelenebb kapcsolatot tudtak kialakítani. A mintában szereplő családoknak tehát általában nem járt együtt vagyoni emelkedéssel az új házasság, bár lehetséges, hogy nem is ez volt a céljuk, hanem az elveszett munkaerő pótlása, a háztartás fenntartása, kiskorú gyermekek nevelése.[24]

A mintában szereplő személyek közül Árva Imre házasodott a legtöbbször, az adatbázisban három házassága vált láthatóvá. Árva Imre Árva Bálint és Szabad Julianna

21 Uo.
22 Uo.
23 Uo.
24 Koloh 2021, 246.

1. táblázat
Az újraházasodók és házastársuk családjának vagyona, 1899–1929

Kód	Név	Kat. hold	1. házasság	Kat. hold	2. házasság	Kat. hold	3. házasság	Kat. hold
Árva1	Árva Imre	20	Erdős Zsófia	17	Erdős Róza	17	Bíró Eszter	6
Árva9	Árva Sándor	28	Barna Rozália	20	Tóth Ilona	0	–	–
Botos2	Botos Imre	23	Balogh Julianna	17	Berzi Róza	6	–	–
Guba10	Guba Julianna	6	Nagy Imre	0	Bún Imre	3	–	–
Nagy47	Nagy Ágnes	7	Guba József	8	Oláh Imre	5	–	–
Pankotai5	Pankotai Eszter	0	B. Vida József	0	Bökönyi Sándor	n. a.	–	–
Papp3	Papp Lídia	20	Papp Péter	9	Zsíros Sándor	11	–	–
Pongor8	Pongor Lídia	8	Pongor Sándor	6	Nagy Sándor	6	–	–
Pongor13	Pongor Ilona	33	Vida József	130	Balogh Bálint	21	–	–
Vida21	Vida Sándor	130	Pokol Erzsébet	55	Zsíros Rozália	n. a.	–	–
Zsíros11	Zsíros Sándor	11	Z. Nagy Lídia	0	Papp Julianna	0	–	–
Zsíros11	Zsíros Imre	11	Papp Lídia	20	Vida Zsófia	6	–	–

Forrás: NATA 1899–1929; MNL HBML VI. 181/eee 3–18. kötet. Saját számítás és szerkesztés.

gyermekeként 20 kat. holdat birtokló családból került ki, első házasságát 1905 januárjában Erdős Zsófiával kötötte,[25] akinek édesapja, Erdős András 17 kat. holdon gazdálkodott.[26] A házaspár gyakorlatilag egyforma vagyoni-jövedelmi környezetből érkezett, így valószínűleg hasonló nagyságú vagyont tudtak bevinni a házasságba. Erdős Zsófia maga is mozaikcsaládból származott, édesanyja, Balogh Zsuzsanna Erdős András második felesége volt (első feleségét Balogh Juliannának hívták). Árva Imre időközben megözvegyült, majd 27 évesen újraházasodott, 1908 augusztusában Erdős Zsófia mostohanővérét, Erdős Rózát vette feleségül,[27] akinek szintén nem ez volt az első házassága, ugyanis a házassági anyakönyvben elváltként szerepelt. Első férjétől, Zs. Nagy Józseftől valamikor 1903 és 1908 között vált el. Vagyoni szempontból az első feleséghez hasonló környezetből érkezett Erdős Róza is. Talán a házasságot is a vagyon összetartása motiválhatta, amire már korábban volt példa a családban, hiszen édesapja is sógornőjét vette feleségül, amikor újraházasodott, ez esetben feltételezhető a családi mintakövetés. Árva

25 NATA 1899–1929.
26 MNL HBML VI. 181/eee 4. kötet. 221. számú birtokív.
27 NATA 1899–1929.

Imre és Erdős Róza házassága azonban nem lehetett felhőtlen, ugyanis 1908 és 1914 között válásra került sor. Árva Imre 1914 januárjában harmadszorra is megházasodott, ekkor a szintén elvált Bíró Esztert vette feleségül.[28] Bíró Eszter szülei, Bíró Sándor és Tóth Lídia 6 kat. holdon gazdálkodtak,[29] vagyis ebben az esetben már egyenlőtlen felek között jött létre kapcsolat, a házasságot már kevésbé motiválhatta a vagyon.

Ha összevetjük a mintában szereplő azon eseteket, amelyekben a család vagyonához képest a házaspár másik tagja kisebb földparcellával rendelkező családból került ki, illetve a második házasságok számát, akkor látható, hogy csak hat alkalommal fordult elő, hogy a második házasság hozott jóval kevesebb vagyont az új háztartásba. Az újraházasodás tehát csak részben magyarázza a jelenséget. További 29 esetben azonban már az első házasság alkalmával is kevesebb vagyon került be a háztartásba a házaspár másik tagjától.

A 26 családból összesen 21-et érintett valamilyen formában az a jelenség, hogy a gyermekek egy része a család vagyonának felénél kisebb földbirtokkal rendelkező, más református törzsökös családból választott házaspárt.

2. táblázat

A négynél több belső kapcsolattal rendelkező családok és a házastárs családjának földbirtoka, 1899–1929

Család	Földbirtok (kat. hold)	Házastárs családja	Földbirtok (kat. hold)
Papp3	20	Balogh11	14
	20	Vida3	–
	20	Papp31	9
	20	Papp19	15
	20	Erdős3	5
	20	Pokol2	39
	20	Zsíros11	11
Pongor13	33	Balogh12	21
	33	Nagy6	5
	33	Nagy25	–

28 Bíró Eszter első férje Zs. Nagy József volt, aki szintén mozaikcsaládból származott, édesanyja megözvegyülése után Hegedűs Sándorhoz ment feleségül, akitől született is egy lány, akit Hegedűs Juliannának hívtak. A család 8 kat. hold birtokolt, vagyis amikor Zs. Nagy József és Bíró Eszter házasságára sor került, közel azonos földbirtokkal rendelkezett a két család. NATA 1899–1929.

29 MNL HBML VI. 181/eee 3. kötet. 116. számú birtokív.

Család	Földbirtok (kat. hold)	Házastárs családja	Földbirtok (kat. hold)
	33	Pongor1	20
	33	Vida21	130
Árva1	20	Erdős1	17
	20	Bíró6	5
	20	Bíró5	15
	20	Bökönyi9	–
	20	Fehér23	21
Balogh11	14	Papp3	20
	14	Erzse2	2
	14	Nagy34	12
	14	Vida17	–
	14	Vida43	79
Zsíros11	11	Papp3	20
	11	Vida9	6
	11	Zsíros8	–
	11	Nagy86	0
	11	Papp22	0
Guba10	6	Nagy72	–
	6	Nagy52	0
	6	Bún3	3
	6	Tóth33	–
	6	Vida31	0
Pankotai5	0	Bökönyi5	–
	0	Karcza5	–
	0	Karcza13	–
	0	Vida16	0
	0	Vida32	0
Papp19	15	Papp3	20

Család	Földbirtok (kat. hold)	Házastárs családja	Földbirtok (kat. hold)
	15	Árva5	47
	15	Pelei16	10
	15	Holló9	7
	15	Tarnóczi1	0
Vida21	130	Pongor13	33
	130	Pokol1	56
	130	Mikó2	–
	130	Zsíros3	–
Fehér22	66	Holló5	21
	66	Berzi1	21
	66	Árva9	28
	66	Buzgó4	–
Fekete4	45	Nagy52	0
	45	Szatmári1	–
	45	Zsíros7	7
	45	Pongor5	13
Árva9	29	Fehér22	66
	29	Barna3	20
	29	Fehér2	–
	29	Tóth25	0
Pongor10	25	Tallódi4	–
	25	Oláh8	–
	25	Orvos4	5
	25	Barna7	–
Botos2	23	Berzi3	6
	23	Balogh6	17
	23	Bíró1	1
	23	Mikó17	14

Család	Földbirtok (kat. hold)	Házastárs családja	Földbirtok (kat. hold)
Papp38	22	Poko1	56
	22	Fehér5	–
	22	Szabad1	14
	22	Vass4	11
Barna3	20	Pokol1	56
	20	Pongor3	7
	20	Árva9	28
	20	Tóth23	–
Balogh6	18	Botos2	23
	18	Zsíros1	11
	18	Nagy53	–
	18	Vass7	0
Bíró4	17	Vida20	–
	17	Papp24	17
	17	Karcza3	4
	17	Papp24	17
Papp24	17	Bíró4	17
	17	Bíró5	15
	17	Tóth36	–
	17	Bíró4	17
Bíró5	15	Papp24	17
	15	Árva1	20
	15	Guba6	11
	15	Oláh8	–
Papp2	9	Nagy4	0
	9	Nagy60	0
	9	Nagy81	–
	9	Mikó12	–

Család	Földbirtok (kat. hold)	Házastárs családja	Földbirtok (kat. hold)
Papp31	9	Papp3	20
	9	Guba15	18
	9	Szabad3	2
	9	Nagy98	2
Pongor8	8	Papp1	–
	8	Pongor29	6
	8	Nagy14	6
	8	Vida36	2
Nagy47	7	Vida1	–
	7	Guba8	8
	7	Oláh5	5
	7	Nagy13	1
Kárándi9	3	Papp34	3
	3	Nagy61	–
	3	Nagy16	–
	3	Fehér7	–
Papp34	3	Kárándi9	3
	3	Fehér30	4
	3	Nagy72	–
	3	Nagy38	–

Forrás: MNL HBML VI. 181/eee 3–18. kötet. Saját szerkesztés.

A 21 családból azonban csupán hat volt olyan, amelyben a párválasztás valódi anyagi visszaesést jelenthetett, ugyanis itt minden gyermek kisebb vagyonúval házasodott. További 15 alkalommal a család kapcsolatrendszere differenciáltan alakult, volt a gyermekek között legalább egy, akinek párja a család vagyonához mérten hasonló körből került ki. Sőt, közülük kilenc esetében jóval nagyobb földbirtokkal rendelkező családból származott legalább az egyik házastárs.[30] A vagyont tekintve komolyabb előrelépést viszont általában csak egy gyermeknek sikerült elérni, az ő ágán biztosíthatták azt, hogy a család anyagi színvonala hosszú távon stabilan magas maradjon. A sok belső

30 NATA 1899–1929.

kapcsolattal rendelkező családok tehát a legtöbbször arra törekedtek, hogy gyermekeik közül egyet futtassanak, a többit lehetőleg hasonló vagyoni helyzetben lévő családhoz adják hozzá, illetve időnként talán a háztartásból kiesett munkaerő pótlására kisebb vagyonú családból is házasodtak. A vizsgálatba bevont családok többségénél a hasonló és egyenlőtlen kapcsolatok dinamikusan változtak, sokszor választottak hasonló vagyoni csoportból házastársat, azonban a személyek szintjén ez nem érvényesült minden alkalommal. Ha csak a kapcsolatok számát vesszük figyelembe, akkor látható, hogy a 81-ből összesen 35-ször (43%) jóval kisebb földbirtokkal rendelkező családból került ki a házastárs. Mindez legalább részben árnyalhatja a „föld földdel" és a „hasonló a hasonlóval" elvét, hiszen bár Nagylétán is volt ennek lecsapódása a református közösségben, mégsem lehet azt mondani, hogy az kizárólagos lett volna akár a gazdacsaládok szintjén is, csak egy-egy gyermek esetében érvényesült, és inkább differenciáltan oszlottak meg a hasonló és egyenlőtlen kapcsolatok.

Két alkalommal a kisebb vagyonnal rendelkező családból történő házasodás nem feltétlenül jelentett hátrányt, ugyanis a Fehér család (Fehér22) 66,[31] míg a Vida család (Vida21) 130 kat. holddal rendelkezett,[32] és mindegyik ismert kapcsolatuk 20–50 kat. holdat birtokló családdal alakult ki, más, hasonló vagyoni helyzetben lévő családot aligha találhattak a községben, így ezek a famíliák már kevésbé számolhattak azzal a lehetőséggel, hogy házasság útján biztosítsák gyermekeik vagyoni gyarapodását.

Egy további esetben a gazdálkodás folytatásához szükséges munkaerő biztosításának stratégiája érhető tetten. Fekete József és Szász Lídia (Fekete4) házasságából öt gyermek érte meg a felnőttkort, két fiú, József és Imre, valamint három lány, Zsuzsanna, Eszter és Róza. Fekete József kataszteri birtokíve szerint a család 45 kat. holdon gazdálkodott,[33] majd a családfő 1910 és 1914 között elhunyt. Fekete Eszter 1918-ban a vagyontalan Z. Nagy Bálinthoz ment hozzá, majd 1920-ban húgát, Rózát is férjhez adták, a 13 kat. holdat birtokló Zs. Pongor Sándor felesége lett.[34] Utóbbi esetben talán kisebb a két család közötti vagyoni kontraszt, azonban a Fekete család így is több mint háromszor annyi földet birtokolt, mint Pongorék.

A legtöbb belső kapcsolattal, szám szerint héttel, Papp Ferenc és Nagy Zsuzsanna (Papp3) családja rendelkezett, akiknek mind a hat felnőtt gyermekük Nagylétán házasodott. A házaspárnak két fia, Antal és Ferenc, valamint négy lánya, Eszter, Rózsa, Ágnes és Lídia született.[35] Papp Ferenc kataszteri birtokíve szerint a család 20 holdon gazdálkodott.[36] A család három alkalommal kötött egyenlőtlen anyagi helyzetben lévő családdal házasságot, ebből kétszer jóval kisebb vagyonnal rendelkezővel, míg egyszer a tőlük duplaannyi földet birtokló Pokol családdal (Pokol2). Papp Rózsa 1909-ben házasodott össze a 9 holdas famíliából származó Papp Józseffel, majd 1910-ben Papp Ágnes

31 MNL HBML VI. 181/eee 5. kötet. 258. számú birtokív.
32 MNL HBML VI. 181/eee 13. kötet. 1315. számú birtokív.
33 MNL HBML VI. 181/eee 5. kötet. 268. számú birtokív.
34 NATA 1899–1929.
35 Uo.
36 MNL HBML VI. 181/eee 9. kötet. 845. számú birtokív.

kötött házasságot Erdős Józseffel, utóbbi családja 5 kat. holdat birtokolt.[37] Papp Eszter férjének vagyona egyelőre ismeretlen. Az emelkedést Papp Ferenc 1914-es házassága jelentette, amikor elvette Pokol Rózát (39 kat. hold).[38] A hat gyermek által kötött első házasságok közül az utolsó volt Papp Ferenc esküvője, tehát 1914 előtt a gyermekek csak hasonló vagy a saját földbirtok felénél kisebb vagyonnal rendelkező törzsökös családból tudtak házasodni. Papp Ferenc apósa, Pokol József nem sokkal a házasság megkötése után, 1914 és 1916 között elhunyt, anyósa, Gyenge Zsuzsanna már az esküvő idején sem élt, és bár a Pokol családban volt két fiú, Lajos és Antal, nem kizárt, hogy sógoruknak is jutott valamilyen szerep a gazdálkodásban.[39] A Papp család parcellái háromnegyed részben a falu belterületétől északra, illetve keletre, a homoktalajon fekvő, belvízre érzékenyebb, Ligeti kaszáló, illetve Feketeföldi kaszáló elnevezésű dűlőkben helyezkedtek el, minőség szerint a 3. és 6. osztályozási csoportba tartoztak, művelési ágat tekintve az egész birtok szántóföldekből állt. A Papp család tehát homogén gazdasági profillal rendelkezett.[40] A Pokol családnak is voltak parcellái az északi határrészben (nem is voltak azok messze Pappék földjeitől), azonban a birtok kétharmada a falu belterületétől délre elhelyezkedő, jó minőségű löszös talajon feküdt, illetve a gazdasághoz tartozott még másfél hold szőlő és kert is.[41] Utóbbit figyelembe véve Pokol József gazdasága valamivel differenciáltabb szerkezetű volt. A földbirtok kétharmada a Papp család esetében kb. 9 korona, míg a Pokol családnál 12 korona tiszta jövedelmet hozott holdanként.[42] A gazdaság szerkezetét és a jövedelmet tekintve Papp Ferenc és Pokol Róza házassága egyértelműen a Papp családra nézve tűnik előnyösebbnek.

Mindez felveti annak lehetőségét, hogy a házastárs kiválasztásában nem elsősorban a földbirtok mérete, hanem annak jövedelmezősége lehetett döntő szempont, ennek megfelelően a sajátjuknál feleakkora földbirtokkal bíró családból történő házasodás nem is jelentett akkora visszalépést a két család hasonló kataszteri tiszta jövedelme esetén.[43] Ezért a legalább négy belső kapcsolattal rendelkező családok körében vizsgálat alá vontam, hogy vajon a földbirtok kiterjedésében tapasztalható családok közti vagyoni különbség változik-e akkor, ha a vizsgálat alapjának a kataszteri tiszta jövedelmet tekintem. Azon esetekben, amelyekben a család földbirtokának felénél kevesebb földdel rendelkező családból került ki a házastárs, a kataszteri tiszta jövedelem nem változtatott a családok közötti vagyoni különbségen, az eleve jóval kisebb parcella jobb minősége sem tudta eltüntetni a kisebb vagyonnal rendelkező család hátrányát. Mindez annak fényében nem meglepő, hogy Nagylétán a földparcella mérete (kat. hold) és annak ka-

37 NATA 1899–1929.
38 MNL HBML VI. 181/eee 10. kötet. 955. számú birtokív.
39 NATA 1899–1929.
40 MNL HBML VI. 181/eee 9. kötet. 845. számú birtokív.
41 MNL HBML VI. 181/eee 10. kötet. 955. számú birtokív.
42 MNL HBML VI. 181/eee 9. kötet. 845. számú birtokív.; MNL HBML VI. 181/eee 10. kötet. 955. számú birtokív.
43 „A földbirtok materiális értéke függ mennyiségétől, minőségétől, a művelési ágak szerinti megoszlástól, tagosítottságától, földrajzi fekvésétől és ezzel összefüggésben megközelíthetőségétől." Molnár 2000, 490–491.

taszteri tiszta jövedelme (korona) között +0,95-ös korrelációs együttható van, ami az adatok rendkívül erős együtt mozgását jelenti.[44] A mintában szereplő családoknál a földbirtokok északi vagy déli határban való elhelyezkedése nem okoz nagy aránytalanságot a kataszteri tiszta jövedelem terén.

Visszatérve a Papp családra, a földbirtok jövedelmezőségének differenciáló szerepe egy-egy család vagy egyén szintjén mégis érvényesült. Például Papp Antal és Balogh Zsófia 1906-os házassága idején a Papp család 20 kat. holdat, a Balogh család 14 kat. holdat birtokolt, előbbinek tehát 30%-kal nagyobb földbirtoka volt, azonban a két család között a kataszteri tiszta jövedelmet tekintve már csak 5% volt a különbség Pappék javára, vagyis a Balogh-parcellák jövedelmezősége eltüntette a földterület tekintetében érzékelhető különbséget.[45] A Papp családnál azonban előfordult olyan eset is, hogy a földbirtok mellett a kataszteri tiszta jövedelem még nagyobb differenciát jelentett. A Pokol család duplaakkora földbirtoka mellé még 129%-os jövedelmi különbség is párosult, mely még inkább szemléletessé tette a két család közti vagyoni különbséget.[46]

A vizsgált családok közül 14 közvetlenül vagy közvetetten összekapcsolható egy 93 csúcsból álló gráfban *(melléklet 5. munkafüzet)*. Az alábbi gráfon azokat a nagylétai református törzsökös családokat láthatjuk, amelyek az 1899 és 1929 közötti időszakban kötött házassági kapcsolatok alapján láncszerűen összeköthetők egymással. A hálózatban nemcsak az átlagtól kétszórásnyi távolságban lévő családok, hanem a „nagy átlag" kapcsolatszámmal rendelkezők is szerepelnek.

Mi lehetett az összetartó erő ebben a széles kapcsolatrendszert mutató hálózatban? A gráf csúcsainak nagy részét a földműves családok alkották, azonban köztük differenciáltan oszlott el a földbirtok mérete, ugyanis a földnélküliektől a 130 kat. holdat birtokló gazdáig széles palettán változott a földterület mérete.[47] Szembetűnő, hogy a gráf számos helyen igen sérülékeny, mivel egy-egy csúcspont kiesésével hamar két nagyobb részre szakadhatott volna. Például ha Árva8-tól Pokol1-ig bármely láncszemet kivennénk, máris két nagyobb részgráfra oszlana a hálózat.

A hálózat egy részét összekapcsolhatta a földterület kiterjedése, közöttük a „föld házasodik földdel" stratégiája érvényesülhetett. Azonban a gráf központi figuráinak csak egy része tartozott ehhez a csoporthoz. Ebben a gráfban a központi csúcspontokat a legalább négy belső kapcsolattal rendelkező családok alkották, ők lehettek a helyi református közösség központi figurái, illetve összekötő elemei. Talán ezzel összefüggésben választhatták azt a stratégiát, hogy kapcsolataikat leginkább a közösségen belül építették. Az összekötők között megtalálhatók a földnélküliektől a kisbirtokosokon át a jómódú gazdacsaládok is, vagyis ez a szerepkör nem biztos, hogy a vagyonhoz kötődött. Sokkal inkább a helyi társadalom bizonyos körön belül köztiszteletben álló, magas presztízsű családjait láthatjuk közöttük. „A nagy rokonság, a sok »jó ember«, egyáltalán

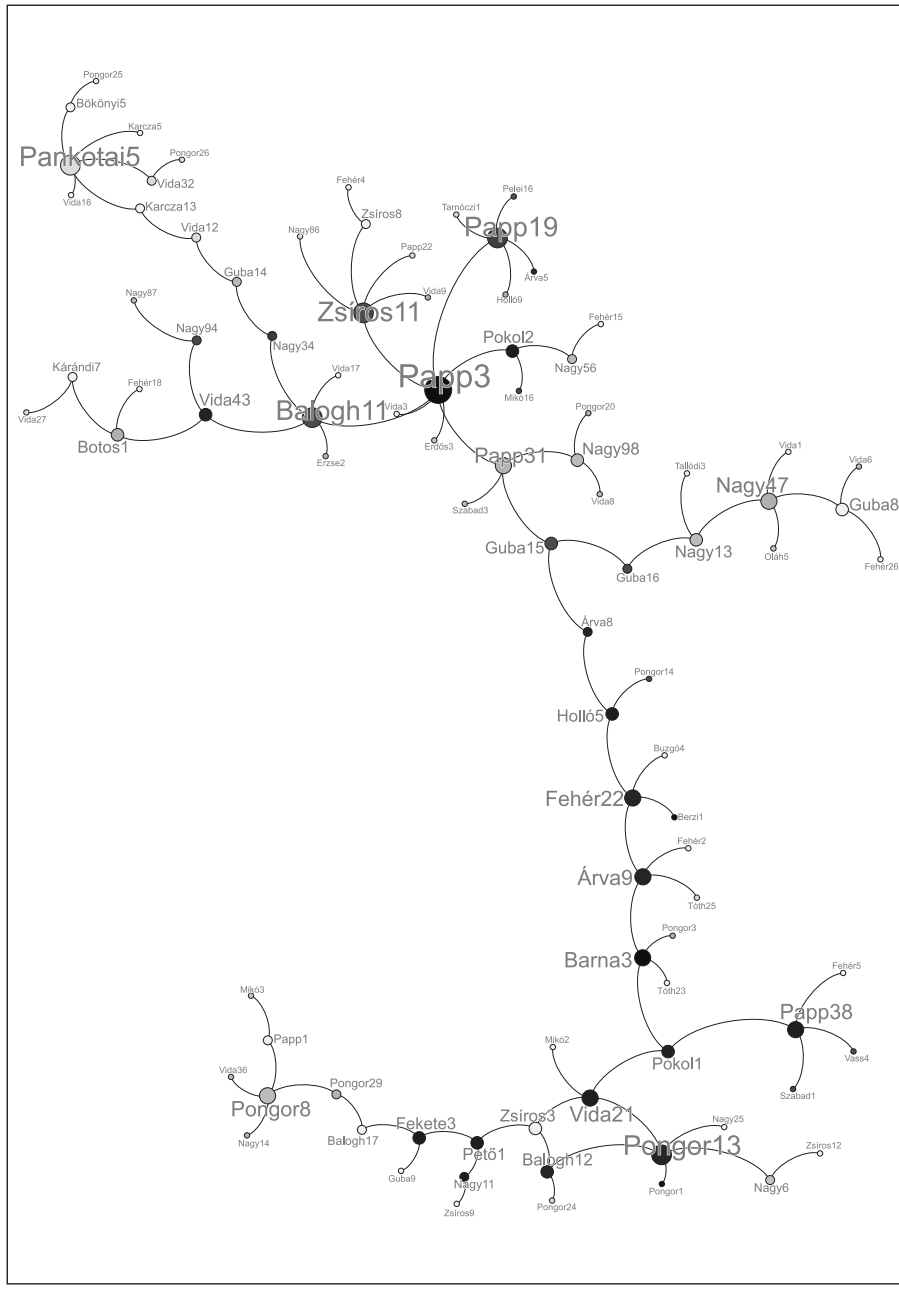
44 MNL HBML VI. 181/eee 3–18. kötet.

45 MNL HBML VI. 181/eee 9. kötet. 845. számú birtokív.; MNL HBML VI. 181/eee 3. kötet. 60. számú birtokív.

46 MNL HBML VI. 181/eee 9. kötet. 845. számú birtokív.; MNL HBML VI. 181/eee 10. kötet. 955. számú birtokív.

47 NATA 1899–1929.

2. ábra
Házassági hálózat, 1899–1929

Forrás: NATA 1899–1929., saját szerkesztés. Jelmagyarázat: fehér = nincs adat, világosszürke = 1. kat. hold alatt, szürke = 1–9 kat. hold, sötétszürke = 10–19 kat. hold, fekete = 20 kat. hold felett.

a társadalmi kapcsolatok kiterjedtsége növelte a tekintélyt. A háznál megforduló látogatók száma, a kapcsolatok intenzitása is a család népszerűségének mércéje."[48] A kapcsolatokban rejlő társadalmi tőkét[49] jól választott egyéni vagy családi stratégiával gazdasági tőkére is lehetett váltani, mint ahogyan fordítva is, egymásra való átváltásuk a mindennapi gyakorlat szintjén is érvényesülhetett.[50] A helyi társadalomnak tehát számos kisebb-nagyobb központi eleme lehetett, a családfők mint ikonikus figurák állhattak egy-egy mikrocsoport élén, melyek a rokonságon keresztül fűződtek egymáshoz. Esetükben a sok belső kapcsolat kialakításának stratégiája a saját mikrocsoportjukon belüli presztízs fenntartását célozhatta meg.

A föld jelentette az érvényesülés tradicionális útját, mely gyakran a mobilitásnak is teret engedhetett.[51] A hálózat azt az érzetet kelti, hogy belülről kifelé haladva egyre inkább csökken a földbirtok mérete. A gráf szélére szorult csúcspontokban elhelyezkedő családok esetében a földbirtok mérete a központi szereplőkhöz képest jelentősen csökkent, a földnélküliektől az 5 kat. holdas kisbirtokosokig találhatók itt családok, akik csak egy-egy szállal kapcsolódtak a nagy hálózathoz. Esetükben lehetséges, hogy a házasságkötés jelentette kapcsolatteremtés stratégiája a felfelé törekvés lehetett, mely alapján nem közvetlenül, de mégis csatlakozni tudtak a református közösség anyagi értelemben vett vezető csoportjához, és így talán pozíciót is tudtak nyerni. A helyi társadalom két végpontja, a földnélküli és a jómódú gazdacsaládok között az 5–19 holdas famíliák képeztek hidat, így közvetett módon ugyan, de a két csoport mégis rokonsági kapcsolatba kerülhetett egymással. Mindez megteremthette az alkalmat arra, hogy a földnélküliek és törpebirtokosok egy része, akik az adott rokonsági csoport tagjai voltak, kapcsolati tőkére tegyenek szert, melyet felhasználhattak a helyi társadalomban való boldogulásuk, érvényesülésük során. Azonban az valószínűleg már az egyén habitusán és tehetségén múlt, hogy a rokoni szálakban rejlő lehetőségeket hogyan tudta mozgósítani és kamatoztatni.

A gráfon kirajzolódó rokonsági csoport[52] nem egy generáció alatt alakult ki, hanem nemzedékek sokaságának egymásra épülő házassági kapcsolatain keresztül jött léte. Számos esetben ugyanis a házaspárok szülei szintén rokonságban álltak egymással. A föld birtoklására mint anyagi tőkére épülő kapcsolatok alapján létrejött rokonságon belül is dinamikusan változhatott az, hogy az egyes családok kezén generációnként mennyi föld maradt, mely azt is befolyásolhatta, hogy a csoportban az adott család fel-

48 Jávor 2000, 645.

49 „A társadalmi tőke azon aktuális és potenciális erőforrások összessége, amelyek a kölcsönös ismeretségek vagy elismerés többé-kevésbé intézményesült viszonyai tartós birtoklásához kapcsolódnak, vagy másként kifejezve, olyan erőforrásokról van szó, amelyek az egy csoporthoz való tartozáson alapulnak." Bourdieu 2010, 160.

50 Jávor 2000, 646; Molnár 2000, 496.

51 Szilágyi Zs. 2017, 326.

52 „Rokoni csoporton olyan, egymással rokoni kapcsolatban álló egyének együttesét értjük, amely mint csoport környezetével kölcsönhatásban önmaga folytonos fenntartására és újratermelésére képes, megszabja tagjai számára az együttélés és kapcsolattartás szervezetét és normáit, a lakóhelyválasztás, a szexualitás és házasodás, a jogok, státusok, és javak bírásának és örökítésének formáit, s bizonyos gazdasági, politikai és rituális feladatokat lát el, illetve funkciókat tölt be." Faragó 2000, 449–450.

felé vagy lefelé mozgott. A demográfiai véletlenek is beleszólhattak abba, hogy a rokonságon belül éppen melyik családhoz került a földbirtok és ezzel az anyagi tőke nagyobb része. A társadalomban betöltött pozíciók így néhány helyi család között dinamikusan ingázhattak. A társadalmi pozíció megtartásának, elvesztésének vagy megnyerésének a saját rokonsági csoporton belül is lehetett jelentősége. A házassági kapcsolatok alapján kirajzolódó hálózat arra szolgáltat példát, hogy két fontos tényező, a nemzetség (törzsökösség) és a vagyon együttesen határozta meg a család pozícióját a helyi társadalomban és hozott létre endogámiát.[53]

A jómódú birtokosok csoportjában a földbirtok egyben tartása mellett más motiváció is arra sarkallhatta ezeket a családokat, hogy egymással házasodjanak. Anyagi jólétük valószínűleg lehetővé tette nekik, hogy a község vezetésében részt vegyenek. A község képviselő-testületi jegyzőkönyveinek vizsgálatával láthatóvá válna, hogy kik tartották kezükben a helyi szintű döntéshozatalt. Nagyléta képviselő-testületi jegyzőkönyve az 1927 és 1943 közötti időszakra vonatkozóan maradt fent a levéltári iratanyagok között.[54] A fennmaradt iratanyag jelentős része tehát kívül esik az anyakönyvekből felépített adatbázis időkeretén, csak az utolsó három év esetében lehet összehasonlítani a kapcsolatok alapján feltérképezett hálózat és a helyi döntéshozatal szereplőit. Azonban a református közösségre vonatkozóan más forrásbázis alapján is kísérletet lehet tenni a döntéshozók meghatározására. Ebben elsősorban az egyházközség presbitériumában keletkezett jegyzőkönyvek segíthetnek, melyek az 1842 és 1930 közötti időszakra vonatkozóan maradtak fent.

A presbiteri jegyzőkönyvek a közelmúltban számos történeti munkában kerültek a vizsgálat homlokterébe, amelyek között említhető Koloh Gábor Vajszlóra, illetve Tőtős Áron Kémerre vonatkozó elemzése.[55] Mindkettőjük kutatásában a családi viszályok feltárása során képezték vizsgálat tárgyát az egyházközség jegyzőkönyvei. A presbiteri jegyzőkönyvekből „képet kapunk a presbitériumoknak az egyes falvakban végzett fegyelmező-, büntetőmunkájáról, erkölcsi felfogásáról, s ennek révén a falvakban előforduló kihágásokról, bűnesetekről is."[56] A nagylétai presbitérium ülésein olykor a közösség konfliktusai szintén felszínre kerültek.

Presbiternek általában jómódú, köztiszteletben álló családos férfit választottak.[57] Vajszlón hivatalból a presbitérium tagja volt időnként a tanító, a bíró és számos esetben a jegyzők, de túlnyomórészt a törzsökös gazdák közül kerültek ki, mint ahogyan Gyulán is.[58] Nagykőrösön az 1940-es évekig a képviselő-testület és a református presbitérium tagjainak nagy része szintén a gazdák közül került ki.[59] Az egyházi és világi elöljáróságok között szoros együttműködés lehetett, személyi állományuk gyakran átfedésben

53 Pápay 1989, 15–39; Csíki 2018, 85.
54 MNL HBML V. 653/b 1–5. kötet.
55 Tőtős 2020; Koloh 2021.
56 Balázs Kovács 1994, 67.
57 Fél–Hofer 2010, 316.
58 Kósa 2003, 17–24; Koloh 2021, 268.
59 Márkus 1979, 119.

volt egymással, majd fokozatosan elkülönült.[60] Vajszlón viszont a szoros összefonódás a 19. században szüntelenül fennmaradt.[61] Kérdés azonban, hogy Nagylétán a 20. század első harmadában volt-e még összefonódás az egyházi és a világi elöljáróság között. Bár 1927-et megelőzően nem maradt fent a település képviselő-testületi jegyzőkönyve, Bihar vármegye alispáni iratainak levéltári anyagában találtam olyan dokumentumokat, melyek megőrizték két nagylétai képviselő-testületi ülés jegyzőkönyvét. Az egyik ilyen irat 1921 áprilisában kelt és az új jegyző, Klotz Lajos megválasztását rögzítette, ezen az ülésen összesen 46-an vettek részt, valószínűleg a képviselő-testület teljes vagy ahhoz közeli létszámban jelent meg.[62] A másik dokumentum 1923 júniusában keletkezett, mely a tompahegyi föld eladása ügyében született. Ezen az ülésen 36-an vettek részt.[63]

3. táblázat
Az elöljáróság és a presbitérium közötti személyi összefonódás

Név	Elöljáróság tagja 1921-ben	Presbitérium tagja 1900 és 1921 között	Presbitérium tagja 1921-ben
Árva Imre	igen	nem	nem
Árva József	igen	igen	nem
Barna József	igen	igen	nem
Barna Péter	igen	igen	nem
Fekete József	igen	igen	igen
Guba József	igen	igen	nem
Ifj. Papp Sándor	igen	igen	nem
Ifj. Pongor István	igen	nem	nem
K. Holló József	igen	igen	igen
K. Vida József	igen	igen	igen
Kárándi Sándor	igen	igen	igen
Karcza Sándor	igen	igen	nem
L. Nagy Lajos	igen	igen	igen
M. Nagy Bálint	igen	igen	igen
M. Nagy József	igen	igen	igen

60 Fél–Hofer 2010, 316.
61 Koloh 2021, 270.
62 MNL HBML IV. 406/b 81. doboz. 2329/1922.
63 MNL HBML IV. 406/b 100. doboz. 7923/1923. Nagyléta község, a tompahegyi föld eladása.

Név	Elöljáróság tagja 1921-ben	Presbitérium tagja 1900 és 1921 között	Presbitérium tagja 1921-ben
M. Papp József	igen	igen	nem
Mikó Bálint	igen	nem	nem
Nagy P. József	igen	igen	igen
Papp Imre	igen	nem	nem
Pető Lajos	igen	nem	nem
Pokol József	igen	nem	nem
Szabad József	igen	nem	nem
Tóth József	igen	igen	igen
Vida Imre	igen	nem	nem

Forrás: MNL HBML IV. 406/b 81. doboz. 2329/1922.; NREI 3–4. kötet.

A református családoknál az 1921-es évre vonatkozóan összevetettem az elöljáróság és a presbitérium tagjait, előbbinek ekkor 24 református tagja volt, közülük kilencen voltak presbiterek is, vagyis a két testület tagjai között ekkor már mérsékelt (37%) volt az átfedés. Azok, akik 1921-ben elöljárósági tagok voltak, 1900 és 1921 között 66%-ban a presbitériumnak is tagjai voltak hosszabb-rövidebb ideig. Az a tényező, mely szerint ezek a személyek az 1900-as és az 1910-es években a presbitérium tagjai voltak nem jelenti azt, hogy a képviselő-testületben is megvolt már ekkor a helyük, azonban a helyi elöljárósági tagság alapja, vagyis a földbirtok már ekkor is bizonyíthatóan a kezükben volt.

A falusi képviselő-testületeknek is voltak választott és virilis tagjai a 20. század első harmadában, az 1929-es rendezés eredménye szerint Nagylétán 20 választott és 20 virilis tag alkotta az elöljáróságot. 1928-ból fennmaradt egy helyi virilis jegyzék, melynek tehát az első 20 helye számított befutónak. Az első 20 helyből kilencet foglaltak el (nyolc református és egy görögkatolikus) a helyi törzsökös családok, a többit nem Nagylétán lakó földbirtokosok vagy beköltözött vállalkozók töltötték fel.[64] A képet tovább árnyalhatja, hogy a listán szereplő első tíz személyből csupán kettő került ki törzsökös családból. A református törzsökös családok szoros házassági kapcsolatai biztosíthatták, hogy az 1920-as években sem hagyták „kicsavarni" a kezükből a helyi formális döntéshozói pozíciókat. Ennek a csoportnak tehát a földbirtok mellett még egy fontos adottsága volt, a helyi döntéshozatal, a lokális hatalom kézben tartása, melynek birtoklása motivációt jelenthetett az azonos körből való párválasztás szempontjából, mely zárt csoporttá tette őket.

64 MNL HBML V. 653/c. 1. csomó. Névjegyzék Nagyléta legtöbb adófizetőiről.

A földbirtok egyben tartása mint stratégia jelent meg Árva Sándor és Árva Julianna házassága kapcsán (Árva9). A férj Árva Sándor és Bíró Mária gyermekeként született 1871-ben, a református anyakönyvek átvizsgálása után három testvérét találtam meg, akik mind jóval idősebbek voltak tőle, József 1850-ben, Julianna 1854-ben, Zsuzsanna 1858-ban született, Árva Sándor tehát kései gyermek volt.[65] Árva Julianna 1874-ben jött világra Árva Mihály és Pongor Lídia gyermekeként (Árva8), a szülők 1871-ben házasodtak össze, és összesen kilenc gyermekük született, akik közül háromnak találtam meg a házassági anyakönyvét is, Mihály 1886-ban, Sándor 1888-ban született, később mindketten fontos szerepet játszottak a falu elöljáróságában. Árva Sándor és Árva Julianna közös őse Árva István és Borsodi Zsuzsanna voltak, ők a férjnek a nagyszülei, míg a feleségnek dédszülei voltak.[66] Árva Sándor tehát unokatestvére lányát vette feleségül. A nagylétai kataszteri birtokívekben szereplő adatok alapján Árva Sándor nevén megközelítőleg 8 kat. hold, míg Árva Julianna birtokívében 20 kat. hold szerepelt, ez alapján úgy tűnik, hogy a férj számára volt előnyösebb a házasság, hiszen felesége több vagyont vitt be abba. Azonban Árva Sándornak az 1937-es gazdacímtár szerint Vértesen is volt 86 kat. hold birtoka.[67] Az Árva család ezen ága egyértelműen a falu gazdasági elitjébe tartozott, ami lehetővé tette Árva Sándornak, hogy 1926-ban, 55 évesen a község főbírójaként kerüljön a nagylétai elöljáróság élére, és ezzel a helyi elöljáróságban is formális pozíciót birtokoljon.[68] Árva Sándor községi bíróként tagja volt a református presbitériumnak is, így a társadalmi elitpozícióban is szerepelt.[69] Személyében a falu társadalmának egy olyan alakját láthatjuk, aki a multifunkcionális elit helyi példáját testesítette meg. A helyi elöljáróságban betöltött szerepkör azonban nem Árva Sándor bírói tisztségével indult a család életében, mert édesapja 1871-ben a közgyám pozícióját töltötte be a faluban.[70] Mindez arra utalhat, hogy a helyi elitben betöltött funkció a család esetében „apáról fiúra szállt". A férj unokatestvére, Árva Mihály is hasonló vagyoni színvonalat képviselt, kataszteri birtokíve szerint összesen 120 kat. hold tulajdonosa volt,[71] viszont ő még 1910 előtt elhunyt, így a község vezetésében helyette fiai, Mihály és Sándor foglaltak helyet a két világháború közötti időszakban. Árva Sándor és Árva Julianna házasságát illetően a földbirtok egyben tartása mellett további motivációt jelenthetett a község vezetésében betöltött szerep megőrzése is. Mindezt tovább erősíthette, hogy a család két ága az 1899 és 1929 közötti időszakban majdnem minden gyermekét, aki Nagylétán házasodott, törzsökös református család sarjaival eskette össze. Árva Sándornak és Árva Juliannának négy gyermeke élte meg a felnőttkort, Julianna

65 FSA NREKA.
66 FSA NREKA; FSA NREHA.
67 Gazdacímtár 1937, 58–59.
68 Vermes 1930, 449.
69 „Évek hosszú sora óta a református egyház presbytere, a régi 48-as polgári olvasókör pénztárnoka, majd elnöke volt, a Népkör elnöke. A vármegye törvényhatósági bizottságának és a község képviselőtestületének tagja. A Hangya Szövetkezet helyi érdekeltségének volt elnöke, valamint az Egyesült Nagylétai Takarékpénztár volt igazgatósági tagja." Vermes 1930, 449.
70 FSA NREKA.
71 MNL HBML VI. 181/eee 3. kötet. 19. számú birtokív.

(1896), Zsuzsanna (1898), Sándor (1899) és Mihály (1907).[72] Közülük Árva Julianna 1915-ben Fehér Dánielhez ment feleségül, Árva Sándor Barna Rozáliát, Árva Mihály pedig Fehér Esztert vette feleségül, a gyermekek házastársai törzsökös, jómódú családból származtak.[73] Fehér Dániel családjának 66 kat. holdja, Barna Rozália szüleinek 20 kat. holdja volt. Közülük csak Árva Zsuzsanna házassága jelentett kivételt, ugyanis ő egy hajdúbagosi néptanítóhoz, Orosz Zoltánhoz ment férjhez 1917-ben.[74] Árva Sándor kétszer házasodott, Barna Rozália halála után megözvegyült, majd feleségül vette Tóth Ilonát 1924-ben, akinek a családja szintén törzsökösnek számított, viszont ebben az esetben a „föld földdel elv" már nem érvényesült, ugyanis a Tóth család ezen ága vagyontalan volt.[75] Árva Mihály két fia, Mihály és Sándor szintén törzsökös családból választottak párt, előbbi Guba Rózával, utóbbi Holló Juliannával kötött házasságot.[76] Az Árva család mindkét ága inkább a helyi társadalmon belül építette kapcsolatait, melyet főként a helyi gazdasági, valamint a községi elöljáróságban betöltött pozíciók megtartása motiválhatott, s ez nem egy-egy nemzedéken, hanem generációkon keresztül átívelő mintakövetésnek, házassági stratégiának tűnik.

Egy lelkészválasztás viszontagságai

A helyi társadalomban imaginárius szinten húzódó határvonalak feltárásához, megértéséhez a konfliktusmezők vizsgálatán keresztül is közelebb kerülhetünk. A hazai és nemzetközi társadalomtörténeti kutatásokban számos olyan értékes munka született, mely a belső csoportképzés megértésére a lokális konfliktusmezők vizsgálatán keresztül tett kísérletet. Ezek között említhető például Kövér György Tiszaeszlárra vonatkozó elemzése,[77] illetve szintén kiemelkedő a Paul Boyer és Stephen Nissenbaum szerzőpáros által írt *Boszorkányok Salemben* című kötet.[78] A helyi konfliktusok, az eltérő viselkedésformák vizsgálata során kibontakozhatnak a lokális társadalomban elkülönülő csoportok, melyek azonban nem feltétlenül tartósnak. Egy-egy újabb konfliktus során a mentális/társadalmi térben létező csoportok jelentősen átalakulhatnak, ezáltal a szerző szüntelen változásában mutathatja meg a helyi társadalmat. Természetesen a forrásadottságoktól is függ, hogy ez az út mennyire járható. A nagylétai református közösség esetében a presbiteri jegyzőkönyvek jelentik azt a forrásbázist, amely alapján a belső erővonalak valamelyest láthatóvá válnak.

A közösség életében az 1911 és 1913 közötti időszak konfliktusok sokaságát hozta a felszínre. A problémahalmaz kezdetét látszólag Marjai Péter lelkész 1912 februárjá-

72 FSA NREKA; FSA NPSZA.
73 NATA 1899–1929.
74 Uo.
75 Uo.
76 Uo.
77 Kövér 2011, 169–249.
78 Boyer–Nissenbaum 2002.

ban történt lemondása jelentette, aki 1882-től 30 éven keresztül teljesített szolgálatot a nagylétai egyházközség kötelékében. A presbiteri jegyzőkönyvből nem derül ki pontosan, hogy Marjai Péter miért távozott a községből, lemondóbeszédében csak annyit említett, hogy „30 év nagy idő, s ennek történetéből nagyon sok kedves és szomorú emléket viszek magammal".[79] Mindez homályosan azt sejteti, hogy nem felhőtlen viszonyok között vált el egymástól a lelkész és gyülekezete, valamint a presbitérium. Marjai Péter nem visszavonulás miatt távozott, hanem szülővárosában, Hajdúböszörményben választották meg lelkésznek.[80]

Nagylétát az 1900-as évtizedben több gazdasági és társadalmi probléma is kihívás elé állította, így talán nem véletlen, hogy a közösségben lappangó törésvonalak az 1910-es évek elején váltak láthatóvá. A községet 1894-ben érte el a Debrecenig tartó vasúti pálya,[81] melynek Székelyhíd felé való folytatása nem épült meg az 1900-as években, és az első világháború alatt végleg le is került a napirendről. A teljes vasúti pálya megvalósulása könnyebben elérhetővé tette volna a Nagyvárad és környéke felé tartó szállítást. Nagylétát a vasút eleve nem a vasútépítés fő hullámában érte el, így az 1894-es átadásra már rögzülhetett a versenyhátrány.[82] Az újabb gazdaságtörténeti kutatások szerint a vasútépítés a nemesi nagybirtokok terményeinek piaci elérését segítette.[83] Nagylétán és környékén inkább a kisbirtok dominált, így valószínűleg nem volt olyan gazdasági érdekcsoport, mely hatékonyan tudott volna lobbizni a térség mellett. Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy a település és környéke a 20. század első harmadában már egyértelműen forgalomárnyékos térséggé vált. Hantos Gyula félnapos körzeteket ábrázoló térképén 1930-ban Nagyléta kívül esett Debrecen fél napon belül elérhető körzetén.[84] Ezzel összefüggésben további problémát jelenthetett, hogy a lokális társadalom számára a szántóföldi növénytermesztés adta a gazdaság fő profilját. Mindez jól nyomon követhető a katonai felmérések, kataszteri és felvételi előrajzok térképlapjain, ugyanis a 19. század második felében a falu határában egyre inkább a szántóföldek határozták meg a táj látképét.[85] A századforduló előtt az alföldi modernizációban (kivált a Tiszántúlon) az extenzív mezőgazdaság játszotta a főszerepet, mely a 20. század első harmadában a gazdasági fejlődés szempontjából fenntarthatatlanná vált, hiszen a mocsárlecsapolások után már nem lehetett újabb területeket bevonni a szántóföldi művelésbe.[86] Az 1901 és 1910 közötti időszakban Nagyléta vándorlási egyenlege –10% körül alakult, ami szintén azt jelzi, hogy a település inkább taszította a népességet. (Az elvándorláshoz hozzájárulhatott az Egyesült Államokba való kivándorlás is, bár a bihari térség nem tartozott annak fő gócpontjába.[87]) A helyzet később sem javulhatott sokat, az életminőségre vo-

79 NREI 3. kötet 1912. február 11.
80 Uo.
81 *Vasúti és Közlekedési Közlöny,* 1895. június 23. 596.
82 Demeter–Radics–Pénzes 2018, 254.
83 Pinke 2015, 247–248; Demeter 2018, 27–28.
84 Hantos 1931.
85 MKMKF; HBHKF; HBKT. Nagyléta I. rész 1888.; MNL OL S 79. No. 253/8.
86 Szilágyi Zs. 2021, 22–23.
87 Puskás 1974, 61.

natkozó vizsgálatok szerint a Székelyhídi járás, melyben Nagyléta feküdt, 1910-hez képest 1930-ra a leszakadó, lemaradó térségek közé tartozott,[88] ami szintén azt jelzi, hogy a település gazdasági helyzete hanyatló pályára állt. Mindez alapját képezhette a hosszabb távú társadalmi feszültségeknek. Nehéz megítélni, hogy ebből az egyén és a falu közössége mit érzékelhetett, Revel szerint „minden egyes történelmi szereplő közvetlenül vagy közvetetten különböző dimenziójú és szintű, leginkább lokálistól a leginkább globálisig terjedő folyamatokban vesz részt",[89] így ezek a folyamatok hathattak a közösségre. Az talán látható, hogy a település közvetlenül a századforduló után egy sikerekben kevésbé bővelkedő évtizedet tudhatott magáénak, ami hozzájárulhatott a konfliktusok felszínre kerüléséhez.

A közösségen belüli feszültséget nem biztos, hogy konkrétan a lelkészválasztás váltotta ki, Marjai Péter lemondása a problémáknak nem oka, hanem inkább következménye lehetett. Már a lelkész lemondása előtt is történtek olyan események, melyek gerjeszthették a feszültséget. Az 1911. szeptember 3-án tartott presbiteri gyűlésen az új temető helyének szánt földterület megvásárlása volt a fő téma. A gyűlés kezdetén Marjai Péter lelkész előadta D. Nagy István és Árva József indítványát: „D. Nagy István és Árva József megjelenvén előtte[m] azt indítványozták, hogy a Fisch-birtok eladása alkalmával jó volna az egyház részére a jövőre való tekintettel a régi temető mellett néhány hold földet temető használatra megvenni, mert az új temető néhány évtized múlva betelik, a Sándor utczai temető helyiséget a közegészségügyi törvények tilalma miatt – házsorok közt esvén a helyiség – megnyitni nem lehet."[90] A parcella megvételét láthatóan nem az akkor használt temető szűkössége indokolta, hiszen az az indítvány szerint is „évtizedek múlva" telt volna be. A település egyik nagybirtokosa Fisch Ignác volt, aki először bérlőként, majd tulajdonosként 1587 kat. holdat birtokolt a falu határából,[91] ennek eladásának a hátterében a földet terhelő tetemes adósság,[92] valamint a tulajdonos betegsége állhatott.[93] A földbirtok kisebbik része a település belterületétől délre fekvő, jó minőségű löszös talajon helyezkedett el. Ebből a birtokrészből szeretett volna a presbitérium 50 kat. holdat vásárolni, az egyházközség kisebb birtokainak eladásával, illetve hosszú lejáratú kölcsön felvételével. A parcella kat. holdanként 1000 koronába került, így összesen 50 000 korona előteremtésére volt szükség, melyet az egyházközség úgy próbált fedezni, hogy a tulajdonában lévő kisebb birtokrészeket eladásra kínálta.[94] Ezek között szerepelt egy 12 és egy 2 kat. hold méretű birtoktest, előbbiből Tallódi Sándor is vásárolt, utóbbit Árva Bálint vette meg, mindketten presbiterek voltak. Emellett Árva Bálintnak családja vagyona révén nagy befolyása lehetett a helyi közösségre.[95] Árva Bálint és Tallódi Sándor a parcella megvásárlása során kiaknázhatta helyzeti előnyét, az

88 Szilágyi Zs. 2018, 301.
89 Revel 1996, 228.
90 NREI 3. kötet 1911. szeptember 3.
91 MNL HBML VI. 181/eee 5. kötet. 274. számú birtokív.
92 MNL OL K 184. 2272. csomó. 66895/1920.
93 Fisch Ignác nem sokkal később, 1914 áprilisában el is hunyt. *Egyenlőség,* 1914. április 26.
94 NREI 3. kötet 1911. szeptember 3.
95 NREI 3. kötet 1911. szeptember 28.

egyházi föld eladásáról informális úton másoknál hamarabb szerezhettek tudomást. Az 50 kat. hold temetőhelynek véleményem szerint túlságosan irreális, ugyanis a régi (6,5 kat. hold) és az akkor használt (3,5 kat. hold) református temető együttesen is csak a töredékét alkotta ennek a területnek. A vásárlás mögött tehát más szándék is meghúzódhatott. Az már az indítványban is felmerült, hogy az 50 kat. hold területet haszonbérletként szeretnék bérbe adni, „50 hold haszonbérbe adatván a helyi viszonyok mérlegelése szerint 45–50 K haszonbérrel jövedelmez, a törl. kölcsön a jövedelemből kényelmesen törleszthető lesz, s az egyház jövedelme nem csökken, sőt tetemesen emelkedni fog".[96] A presbiteri gyűlés végül arról is döntött, hogy a megvásárolt parcella „árverésen adassék ki a többet ígérőknek, mely árverésen megjelenni és a haszonbérlők hitelképességét megállapítani a két gondnok, Zsíros József és Barna Imre küldettek ki".[97] A haszonbérlők személyéről nem maradt fent adat, így az sem derült ki, hogy esetleg a presbiterek közül hányan béreltek földet az egyházközségtől, azonban a birtok versenyárverésen való bérbe adásán a testület tagjai ismét helyzetbe kerülhettek, hiszen a társadalom vagyonosabb rétegéből kerültek ki. A földvásárlás kiélezte az ellentéteket, a gyűlésen ugyanis kétféle álláspont alakult ki, egyesek 40 kat. hold, mások 50 kat. hold megvásárlása mellett érveltek, végül név szerinti szavazáson 12:5 arányban az a terv valósult meg, hogy 50 kat. hold földet vásároljanak meg a Fisch-birtokból. A földvétel megerősítéséhez még 1911 szeptemberében összehívták az egyházközségi közgyűlést, amely támogatta a presbitérium tervezetét.[98] Az egyházi földek eladása után végül még 24 ezer korona kölcsön felvétele vált szükségessé, melyet a Debreceni Főiskola pénztára folyósított, a futamidő pedig 50 évre szólt.[99] A presbitériumban a földvásárlás kapcsán láthatóan nem volt egység, melynek feszítő hatása érvényesülhetett a következő évben esedékes lelkészválasztás alkalmával is.

A presbitériumon belüli nyílt konfliktus az új lelkész megválasztása körül bontakozott ki. Megjegyzendő, hogy a lelkészválasztással járó pártoskodás, a konfliktusok felszínre kerülése nem a nagylétai presbitérium sajátossága, hanem a magyar református közösségekre általánosságban jellemző volt.[100] A testület 1912 májusi gyűlésén tartott beszámolót a lelkészhallgatásra kiküldött bizottság, mely két jelöltet nevezett meg. A presbiterek közül Fias Kálmán karcagi segédlelkészt 15-en, Tarnóczi Lajos mezőtúri segédlelkészt 3-an támogatták.[101] A lelkészválasztáson mégis Tarnóczi Lajos győzött, emiatt 17 választópolgár fellebbezést nyújtott be a választás eredményének megsemmisítése céljából, közülük 11-en voltak presbiterek.[102]

96 NREI 3. kötet 1911. szeptember 3.
97 NREI 3. kötet 1911. szeptember 10.
98 Uo.
99 NREI 3. kötet 1911. december 10.
100 Kósa 2003, 14.
101 NREI 3. kötet 1912. május 5.
102 NREI 3. kötet 1912. június 5.

4. táblázat
A lelkészválasztás eredménye ellen fellebbezők névsora, 1912

Sorszám	Név	Házszám	Presbiter-e?	Földbirtok mérete (kat. hold)
1.	Alföldi János	229	nem	n. a.
2.	Árva Bálint	253	igen	20
3.	Árva József	216	igen	47
4.	Barna Imre	709	igen	58
5.	Barna József	736	igen	56
6.	Barna Péter	726	nem	31
7.	Bökönyi Sándor	682	igen	2
8.	D. Nagy József	183	nem	3
9.	Dutka László	529	nem	n. a.
10.	Guba Dániel	52	igen	28
11.	Guba József	52	igen	72
12.	M. Papp József	118	igen	20
13.	Papp Sándor	135	igen	21
14.	Szmerka Dániel	783	igen	n. a.
15.	V. Nagy József	245	nem	n. a.
16.	Zsíros József	720	igen	18
17.	Zsíros Sándor	771	nem	14

Forrás: NREI 3. kötet. 1912. június 5.

„Marjay Péter lelkész úr a hajdúböszörményi lelkészi állást 1912. évi január 30-án postára tett levelével, tehát hivatalos nyilatkozatával elfogadta, s ezáltal a nagylétai ref. lelkészi állás megüresedett, s bár Tarnóczi úr ezt biztosan tudta, 1912. évi január 31-én Nagylétára érkezett és 1912. évi február hó 1-én a nagylétai ref. templomban mégis lelkészi szolgálatot teljesített. Tanúkul kérjük erre nézve kihallgatni Marjay Péter hajdúböszörményi lelkészt és Jakucs Sándor nagylétai s. lelkészt [...] visszaélést követett el azáltal, hogy Fekete Imre és M. Nagy Bálint nagylétai ref. egyháztagok házánál járt, utóbbi helyen pedig 1912. évi január 31-én éjfélig tartó disznótoros vacsorán vett részt több szavazó egyháztaggal, hogy megválasztását minél inkább biztosítsa. [...] 1912. január 31-én délután pedig a Függetlenségi körben is megjelent és az ott összegyűlt egyháztagok jelenlétében maga-magát ajánlgató beszédet tartott."[103] A fellebbezők között

103 Uo.

tehát visszatetszést keltett Tarnóczi Lajos viselkedése, valamint az a tényező, hogy Marjai Péter döntően befolyásolni próbálta a választás végkimenetelét.

Lehetséges, hogy a fellebbezők haragja nem is elsősorban Tarnóczi Lajos, hanem Marjai Péter ellen irányult. A lelkész és a fellebbezők közötti feszültség lehetett oka a távozásnak is. A fellebbezők közül az az M. Papp József fogalmazta meg a nagylétai egyházközség presbitériuma előtt a Tarnóczi Lajossal szemben felhozott vádakat, aki Marjai Péter szomszédja volt. A lelkész 1899-ben költözött ki a lelkészlakból saját házába, mely az Új utca és a Baross utca sarkán helyezkedett el.[104] Marjai Péter és M. Papp József azonban nemcsak szomszédok voltak, hanem többször együtt szerepeltek násznagyként, valamint a Nagylétai Takarékpénztár igazgatóságában, egyben üzlettársak is voltak. A helyi takarékpénztár igen hektikusan működött az 1900-as években, a *Központi Értesítő*ben szereplő adatok szerint a cégvezetés többször átalakult, gyakran évente cserélődött, ami önmagában is feszültségforrás lehetett. A cégvezetésben beállt egyik ilyen személyi változás éppen Marjai Péter és M. Papp József között zajlott le. A *Központi Értesítő* szerint „Az 1910. évi február hó 8-ik napján tartott rendes évi közgyűlésen igazgatókká választtattak Árva József és M. Papp József nagylétai lakosok, kiknek igazgatói minősége és czégjegyzési jogosultsága bejegyeztetik, míg Dr. Halász Áron és Marjay Péter lemondott igazgatóknak ebbéli minőségük és cégjegyzési jogosultságuk töröltetik."[105] Marjai Péter és M. Papp József kapcsolata valószínűleg nem volt konfliktusoktól mentes a lelkész 1912 februárjában bekövetkezett lemondásakor, ugyanis az, hogy M. Papp József állt a fellebbezők élére, azt mutatja, hogy ő semmiképpen sem akarta elfogadni Marjai jelöltjét. Kapcsolatuk megromlásához hozzájárulhatott a takarékpénztár cégvezetésében bekövetkezett változás.

A fellebbezésben tehát M. Papp Józsefnek komoly szerepe volt, melyet az is alátámaszt, hogy a 17 fellebbező személy közül 8-an közvetlenül vagy közvetve rokonságba hozhatók vele. M. Papp József sógorsági kapcsolatban állt a fellebbezők névsorában megtalálható testvérekkel, Barna Imrével, Barna Péterrel és Barna Józseffel. Barna Imrén keresztül távoli rokonságba került Guba Dániellel és Guba Józseffel, illetve Barna Bálint (szintén sógor) jóvoltából Árva Józseffel és Árva Bálinttal, két utóbbi személy szintén fellebbezett Tarnóczi Lajos ellen. Árva Bálinton keresztül Bökönyi Sándor is kapcsolatba hozható M. Papp Józseffel. Zsíros József a lokalitás által hozható összefüggésbe Barna Imrével és Barna Péterrel, ugyanis egy utcában (Csokonai utca) lakott velük.

Azok, akik Tarnóczi Lajos és közvetve Marjai Péter cselekedetei ellen fellebbezést nyújtottak be, a lelkésszel és M. Papp Józseffel azonos falurészben laktak. Az ügy kapcsán arra láthatunk példát, hogy a közösségen belüli egy-egy nagyobb konfliktus hogyan hozta mozgásba a falu jómódú gazdacsaládjai között a rokoni szálakat, illetve a szomszédsági kapcsolatokat, és azok egy része hogyan alkotott az azonos cselekvés által látható csoportot a pillanatnyi erőviszonyok függvényében. Az egy-egy konfliktus kapcsán kialakuló csoportok azonban nem biztos, hogy hosszú távon tartósak maradtak, inkább a pillanatnyi érdekek, erővonalak mentén folyamatosan alakulhattak újra és újra.

104 NREI 3. kötet 1899. november 30.

105 *Központi Értesítő,* 1911. március 26. 660.

3. ábra
A fellebbezők és Marjai Péter lakhelye

Forrás: NREI 3. kötet. 1912. június 5.; MNL HBML VI. 181/eee 3–18. kötet. Saját szerkesztés. Megjegyzés: Az egyes személyekhez tartozó sorszámok a 4. táblázatban tekinthetők meg.

Tarnóczi Lajos végül nem lett a nagylétai egyházközség lelkésze, későbbi életéről annyit tudok, hogy Bihar község lelkészévé választották meg, az 1920-as években az erdélyi politikai életben vállalt szerepet, és emiatt lelkészi állása többször is megingott.[106] Fias Kálmán szintén nem lett nagylétai lelkész, végül Bihardiószegre került és ott tevékenykedett a két világháború közötti időszakban is.[107]

106 *Erdélyi Futár,* 1927. május 8. 9.
107 *Magyar Lapok,* 1940. október 22. 2.

A gyülekezetnek tehát ismételten új lelkészt kellett keresnie. A presbiteri jegyzőkönyv szerint a következő lelkészválasztásra 1913 áprilisában került sor, azonban a jelöltek neve ebben az esetben homályban maradt, ugyanis az egyházközségi jegyzőkönyvben azok nem szerepeltek. A jelöltek nevének kiderítéséhez még további levéltári kutatásokra van szükség. Annyi bizonyos, hogy ez a lelkészválasztás sem zajlott le konfliktusoktól mentesen, ugyanis annak eredményét az egyháztagok egy része ismét megtámadta és élt fellebbezési jogával, ennek indoklására azonban már nem került sor.

A választás eredménye ellen egyesek fellebbeztek, mások azonban végleg kenyértörésre vitték a dolgot a presbitériummal, ugyanis kilenc presbiter kilépett a testületből. „Olvastatott U.K. Papp Sándor, Barna József, Árva Bálint, Barna Imre, Zsíros József, Zs. Nagy Imre, Fehér Bálint, M. Papp József és Guba József presbyterek írásban beadott lemondási kérvénye. Egyháztanács lemondásukat megilletődve, sajnálattal tudomásul veszi, szolgálataikat köszönetük kifejezése mellett jegyzőkönyvben megörökíteni rendeli. – mivel a lemondott presbyterek működéséért törvény értelmében is felelősök az idejök alatt történt ténykedésökért a lemondásuk napjáig felelősökké teszi."[108] A kilenc lemondott presbiterből heten már az első lelkészválasztás eredményét megtámadó fellebbezők között is megtalálhatók voltak. Gyakorlatilag azok a presbiterek léptek ki a testületből, akik között az első fellebbezés alkalmával szorosabb rokonsági vagy szomszédsági kapcsolatot[109] lehetett feltárni,[110] ők a kilépés alkalmával is csoportot alkottak, így lehetséges, hogy közöttük valóban közeli kapcsolat állt fent hosszabb távon is. Esetükben a rokonság szimbolikus tőkeként való működtetésére láthatunk példát.[111] A presbitériumban támadt feszültségek azt mutatják, hogy a közösség 1912–1913-ban válságos helyzetbe került, a távozó presbitereknek pedig rövid távon presztízsveszteséggel is járhatott a kilépés. „A falusi kommunikáció, közvélemény alkotta meg újra és újra a különböző csoportokat."[112] A lokális társadalomban érzékenyen érintette az egyént, illetve a családot a becsületet aláásó sértés, torzsalkodás, pereskedés, mert azok a szimbolikus tőke hitelalapját, a bizalmat kezdték ki.[113] Ez a tényező kényszeríthette a kilépők csoportját az új lelkész, Radó József békülékeny hangvételű fogadására.

A lelkész személyének kérdésében nyugvópontot Radó József 1913. szeptemberi beiktatása hozhatott, amelyen azonban felsejlett a közelmúlt emléke. Az egyik presbiter, Szabó Zsigmond beszédében a következő szavakat intézte Radó Józsefhez: „s kívánja Istentől, hogy működése valóban apostoli működés legyen, hogy általa és vezetése mellett anyaszentegyházunk sokat hányattatott hajója végre csendes és biztos kikötőbe

108 NREI 3. kötet. 1913. május 18.

109 A rokonsági csoporthoz a vérrokonok és a távolabbi, „műrokonok" tartoztak, míg a szomszédság inkább területi csoportosulást jelentett. Hoppál 1970, 14.

110 Fél Edit és Jávor Kata megfigyelték a paraszti rétegek közötti azon különbséget, hogy a vagyonosabb csoportok inkább a rokonsági hálózatra, a szegényebbek pedig a szomszédsági kapcsolatrendszerre támaszkodtak. Nagy Varga 2000, 556.

111 Molnár 2000, 497.

112 Csíki 2018, 86.

113 Jávor 2000, 646.

juthasson."[114] A beiktatáson megjelent a 48-as függetlenségi kör elnökeként az a Barna Péter is, aki a fellebbező és kilépő presbiterek közül Barna Imrének és Barna Józsefnek testvére, M. Papp Józsefnek sógora volt. A kilépett presbiterek csoportja a hosszú távú presztízsveszteséget valószínűleg Barna Péteren keresztül próbálta elkerülni, aki a beiktatáson az új lelkészhez békéltető hangvételű beszédet intézett. „S bár saját álláspontunkat elfogadtatni nem tudtuk, de félre álltunk azonnal, mihelyt a gyülekezet nagyobb része a Tiszteletes Úr mellett foglalt állást, mert kellő utánajárással meggyőződtünk, hogy a bizalom helyes irányba terelődött, s az elsorolt aggodalmakra tovább okunk nincs. A küzdelemnek vége! De a mi lelkünkben nem él a legyőzöttek keserűsége, hanem él az a jól eső tudat, hogy kötelességünket teljesítettük. Ne keressük többé, ami szétválaszt, hanem keressük, ami egyesít! Tiszteletes úrtól, a Tiszteletes Úr működésétől várjuk, s az Isten házában elmondott beszédére támaszkodva bizton reméljük annak a szeretetnek a kiteljesedését, mely az utóbbi időben soraink között [...] ellentéteket kiegyenlíti, mely bennünket ismét egy táborban egyesít, hogy is közös erővel munkálkodhassunk egyházunk, közösségünk, s így közvetve hazánk javára."[115] A beiktatás egy hosszabb távú konfliktusmező lezárását jelenthette. A fellebbezők, majd kilépők csoportja később is távol tartotta magát a presbitériumtól, azonban a helyi gazdasági szerepkörét, valamint az elöljáróságban betöltött pozícióját továbbra is megtartotta. Az új lelkész és a távozó presbiterek közötti javuló viszonyra utalhat, hogy több esetben is Radó József volt az egykori egyháztanácsi tagok gyermekeinek házassági tanúja az 1910-es évek végén, illetve az 1920-as években. Barna Imre Julianna nevű leánya 1918 decemberében házasodott össze Fekete Lajossal, illetve Árva Bálint testvérének, Árva Sándornak Sándor nevű fia 1919 márciusában vette feleségül Barna Rozáliát, ezeken az esküvőkön Radó József házassági tanúként jelent meg.[116]

Konklúziók

A református törzsökös nukleáris családok vizsgálata során láthatóvá vált, hogy több família erősen a falu közösségén belül építette ki kapcsolatait. A jelenséggel kapcsolatban többféle családi stratégia is kibontakozott. Ezek között említhető, hogy a rokonság nagyságának lehetett presztízsnövelő szerepe, emellett lehetséges, hogy a sok belső kapcsolattal rendelkező családok esetében a közösség központi szereplőit láthatjuk, akik között a földnélküliektől a kisbirtokosokon át a jómódú gazdákig sokan megfordultak. Utóbbiak esetében kibontakozik a földbirtok egyben tartásának stratégiája, mely esettanulmányként például az Árva családnál is megmutatkozott. További motivációt jelenthetett az elöljáróságban betöltött szerepkör (beköltözöttekkel és idegenekkel szembeni), valamint a formális társadalmi, gazdasági elitpozíciók megtartása, a döntés-

114 NREI 3. kötet. 1913. szeptember 28.
115 Uo.
116 NATA 1899–1929.

hozatal lehetősége. A sok helyi kapcsolattal rendelkező családok esetében azonban úgy tűnik, nem volt kizárólagos szempont a „hasonló a hasonlóval" elv a gyermekek párválasztása esetén, ugyanis legtöbbször a kapcsolatok differenciáltan oszlottak meg a hasonló és egyenlőtlen vagyonnal rendelkező családok között. A törzsökös családok belső kapcsolatainak alakulására a demográfiai véletlenek is hatással lehettek. A jómódú gazdák és a földnélküliek egy része a rokonságot tekintve nem állt messze egymástól, utóbbiak a „hidat" képező kisbirtokosokon keresztül a házassággal társadalmi mobilitást érhettek el vagy legalábbis kapcsolati tőkére tehettek szert. Úgy gondolom, hogy a különböző házassági stratégiák alapján nem jöttek létre élesen elkülönülő csoportok a református közösségben, a 93 csúcsból álló gráfra inkább a mikrocsoportok laza halmaza jellemző, amelyek egymásba fűződése hozott létre összefüggő rokonsági csoportot.

A lelkészválasztás egy jól körülhatárolható rokonsági, szomszédsági csoport cselekvőként való mozgásba lendülését tette láthatóvá a pillanatnyi, illetve hosszú távú érdekek mentén. A konfliktus többféle kontextusban értelmezhető. Szerepet játszhattak abban a hosszú távon ható és összetett gazdasági-társadalmi problémák, a lelkész lemondását megelőző földvásárlás, illetve a személyes ellentétek is.

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 184. 2272. csomó. 66895/1920. Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Földművelésügyi Minisztérium Levéltára. Általános iratok. Birtokleírás.

S 79. No. 253/8. Térképtár. Kataszteri gyűjtemény. Bihar megye. Nagyléta (I-ső rész) nagyközség felvételi előrajzai.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML)

IV. 406/b Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. Bihar vármegye alispánjának iratai.

81. doboz. 2329/1922. Klotz Lajos jelentkezése. Nagyléta képviselő-testületi jegyzőkönyve 1921. április 30.

100. doboz. 7923/1923. Nagyléta község, a tompahegyi föld eladása.

V. 653/b 1–5. kötet. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Nagyléta nagyközség irata. Önkormányzati iratok. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1927–1943.

V. 653/c. 1. csomó. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Nagyléta nagyközség irata. Önkormányzati iratok. Közigazgatási iratok. Névjegyzék Nagyléta legtöbb adófizetőiről.

VI. 181/eee 3–18. kötet. Az államigazgatás területi szervei. A Bihar és Hajdú vármegyei Földmérési Felügyelőség iratainak gyűjteménye. Nagyléta. Kataszteri birtokívek.

Nagylétai Református Egyházközség Irattára (NREI) (Létavértes)

Presbiteri jegyzőkönyvek. 3–4. kötet. 1892–1921.

Nyomtatott források

Gazdacímtár 1937. *Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacímtár a 100. kat. holdas és ennél nagyobb birtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján.* Szerk. nélkül. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Sajtóforrások

Erdélyi Futár, 1927. május 8.

Központi Értesítő, 1911. március 26.

Magyar Lapok, 1940. október 22.

Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1895. június 23.

Digitális források

FSA NPSZA. Family Search Adatbázis Nagylétai Polgári Születési Anyakönyvek, online: https://www.familysearch.org/search/image/index?owc=92QM-6TR%3A40680301%2C47024301%3Fcc%3D1452460, 2023. január 10.

FSA NREHA. Family Search Adatbázis Nagylétai Református Egyházi Házassági Anyakönyvek, online: https://www.familysearch.org/search/record/results?q.birthLikePlace=Nagyl%C3%A9ta&f.collection, 2023. január 10.

FSA NREKA. Family Search Adatbázis Nagylétai Református Egyházi Keresztelési Anyakönyvek, online: https://www.familysearch.org/search/record/results?q.birthLikePlace=Nagyl%C3%A9ta&f.collection, 2023. január 10.

HBHKF. Habsburg Birodalom Harmadik Katonai Felmérés. online: https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000/?bbox=2424273.562984191%2C6000741.763015903%2C2450051.9507733667%2C6009704.004582339&map-list=1&layers=129, 2023. január 10.

HBKT. Habsburg Birodalom Kataszteri Térképek Nagyléta I. rész, 1888., online: https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2431315.4638335365%2C6002886.643298962%2C2444204.657728124%2C6007367.764082181, 2023. január 10.

MKMKF. Magyar Királyság. Második Katonai Felmérés, online: https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?bbox=2424273.562984191%2C6000741.763015903%2C2450051.9507733667%2C6009704.004582339&map-list=1&layers=5, 2023. január 10.

Adatbázisok

Nagylétai Anyakönyvek Történeti Adatbázisa (NATA) 1899–1929. online: https://www.academia.edu/45005737/Buzg%C3%B3_G%C3%A1bor_Nagyl%C3%A9tai_Anyak%C3%B6nyvek_T%C3%B6rt%C3%A9neti_Adatb%C3%A1zisa_1899_1929, 2023. január 10.

Hivatkozott irodalom

Balázs Kovács Sándor 1994, A presbitérium szerepe a sárközi parasztság életében. *Dunatáj,* (17) 2–3. 65–74.

Barabási Albert-László 2016, *A hálózatok tudománya.* Libri, Budapest.

Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen 2002, *Boszorkányok Salemben. A boszorkányság társadalmi gyökerei.* Osiris, Budapest.

Benda Gyula 2006, Az átlagtól a mikrotörténelemig, avagy a léptékváltás problémája – Házasságok Keszthelyen (1750–1849). In: Bácskai Vera – Benda Borbála – Sohajda Ferenc – Szekeres András (szerk.): *Benda Gyula: Társadalomtörténeti tanulmányok.* Osiris, Budapest, 510–518.

Benda Gyula 2008, *Zsellérből polgár. Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849.* L'Harmattan, [Budapest].

Bourdieu, Pierre 2010, Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert – Éber Márk Áron – Gecser Ottó (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 156–165.

Csíki Tamás 2018, *Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom – az egyéni emlékezetekben.* L'Harmattan – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, [Budapest].

Demeter Gábor 2018, Kiegyensúlyozott fejlődés? Az agrárjövedelmek és adóterhek területi mintázata és változása a dualizmuskori Magyarország területén. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Budapest–Debrecen, 15–46.

Demeter Gábor – Radics Zsolt – Pénzes János 2018, Fejlettségi és formális (hasonlósági) régiók és törésvonalak Köztes-Európában 1910–1930. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Budapest–Debrecen, 219–254.

Faragó Tamás 1999, A falusi társadalom rétegződéséről (Töprengések egy történeti rétegződés-modell megalkotása közben.) In: Uő (szerk.): *Tér és idő – Család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992).* Bíbor Kiadó, Miskolc, 63–88.

Faragó Tamás 2000, Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz. VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–483.

Fél Edit – Hofer Tamás 2010, *„Mi korrekt parasztok..." Hagyományos élet Átányon.* Korall, Budapest.

Jávor Kata 2000, A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz. VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 601–692.

Hantos Gyula 1931, *A magyar közigazgatás területi alapjai. Emlékirat.* Athenaeum, Budapest.

Hoppál Mihály 1970, *Egy falu kommunikációs rendszere.* Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Központ, Budapest.

Koloh Gábor 2021, *„Szántani lehet, de vetni nem muszáj" Az ormánsági egykézés történetei (1790–1941).* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

Kósa László 2003, Egy alföldi mezőváros (Gyula) református presbitériuma a XIX. században. *Ethnographia,* (114) 1–2. 1–42.

Kövér György 2011, *A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Osiris, Budapest.

Márkus István 1979, *Nagykőrös.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Molnár Mária 2000, Társadalmi tagozódás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz. VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 484–531.

Nagy Sándor 2013, *Standard normális eloszlásértékek.* online: http://nagysandor.eu/AsimovTeka/N01/index.html, 2023. január 10.

Nagy Varga Vera 2000, Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz. VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 532–557.

Örsi Julianna 2015, *Parasztvilág. A vidéki társadalom kapcsolatrendszere.* Túrkevei Kulturális Egyesület, Túrkeve.

Pápay Zsuzsa 1989, *Rang, párválasztás, közvélemény. Jelentés egy mátravidéki faluból.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Pinke Zsolt 2015, *Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás. Kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon.* Doktori (PhD-) értekezés. Pécs.

Puskás Julianna 1974, Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. *Történelmi Szemle,* (17) 1–2. 32–67.

Revel, Jacques 1996, A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas,* (11) 4. 217–237.

Szilágyi Miklós 1998, A paraszti gazdálkodás Homokmégyen a XX. században. In: Romsics Imre (szerk.): *Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából.* Homokmégyért Alapítvány, Homokmégy, 297–370.

Szilágyi Zsolt 2017, *Föld és hatalom. Mezővárosi elit Kecskeméten 1920–1939.* L'Harmattan, Budapest.

Szilágyi Zsolt 2018, Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Budapest–Debrecen, 255–334.

Szilágyi Zsolt 2021, A trianoni Alföld újraértelmezése. Lehetséges regionális történeti földrajzi, gazdaság- és társadalomtörténeti kontextusok a táj múltjának történelmiesítéséhez (1910–1930). *Új Nézőpont,* (8) 1. 5–29.

Tárkány Szűcs Ernő 2003, *Magyar jogi népszokások.* Második, bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tőtős Áron 2020, *Kémer öröksége. Társadalom, kultúra és gazdaság a szilágysági nagyközségben.* Körösvidéki Múzeum Kiadó, Nagyvárad.

Vermes Ernő 1930, *Bihar vármegye tíz évvel Trianon után.* K. n., Berettyóújfalu.

Melléklet

A tanulmányhoz tartozó mellékleteket az academia.edu honlapra feltöltött adatbázis bővített változata tartalmazza. Az adatbázisban található munkafüzetek számát, melyekben a konkrét mellékletek elhelyezkednek, a megfelelő szöveghelyen jelöltem.
Online:
https://www.academia.edu/45005737/Buzg%C3%B3_G%C3%A1bor

Laczkó-Albert Elemér

Narratív élettörténetek elemzésének egy lehetséges módja

Helyszínek, szereplők, fogalmak

Kutatási terepem rövid bemutatása felületes vállalkozásnak tűnhet, mégis vállalom a kettős beszédet, azaz a tudományos elemzést és a személyes véleményem indoklását.

Terepkutatásom elméleti alapkérdése, hogy (1) a változó, eltérő irányultságú strukturális kényszerek miként alakítják át a mezőgazdasággal (is) foglalkozók életvezetését, habitusát. Empirikus alapkérdése a vizsgálatomnak, hogy Romániában, (2) a székelyföldi magyar, kisebbségi helyzetben élő paraszti életformát gyakorló mikroközösség magatartás-mintázatainak egyes dimenziói miként alakulnak át az eltérő strukturális és kontextuális hatások/kényszerek nyomán; (3) a paraszt-polgári habitus, életforma, mely olykor tartósan rögzült, tudatos és reflektált ugyan, mégis strukturálisan kondicionált feltételek együtteseként határozható meg, definiálható, vagyis kontextuálisan meghatározott; azaz (4) e székelyföldi falu családi gazdaságai időben különböző diszpozicionális mintázatokat érvényesítenek a makrohelyzet lokális hatásaitól függően. (5) Egyéni szinten a szereplők, élethelyzetüktől függően, ugyanazokat a tapasztalatokat különféleképpen értelmezik. Tények, konkrét szituációk, cselekvések és ezek szubjektív értelmezése az épp aktuális társadalmi ideológiához való viszonyulásuknak függvénye: azonosulni tudnak vele vagy elutasítják, nyertesei vagy vesztesei a helyzetnek, alkalmazottként vagy vezető, munkáltatói státuszban élik meg azt.

Gyergyóremete (Remetea) a Gyergyói-medence legfiatalabb, alig 450 éves települése. Jelenleg a romániai Hargita megye legnépesebb adminisztratív egységeinek egyike a hatezret meghaladó lélekszámával. A székely nagyközség mindig jegyzett volt gyerekszaporulatával és örökös „kibocsátó" voltával, ami egyben jelzi a gyenge minőségű termőföldek megtartó képességét is, amit nagyban befolyásol a hegyközi medence évi 5,5 °C átlaghőmérséklete. Mindez azt is jelenti, hogy csupán a föld megművelése, a paraszti, mezei munka sosem volt elég a család fenntartására. Az állandó föld-, kaszáló-, legelőínség behatárolta a nagyállattartó gazdálkodást. A határvédelemhez kapcsolódó katonáskodás, az erdőkitermelés, a famegmunkálás, a tutajozó kereskedelem, nők számára a városi szolgálói munka biztosította a megélhetést könnyítő készpénzkeresetet és egyben „hazahozta" azokat a mintákat, amelyek a tradicionálisan zárt közösségen belül

a változások (modernizálódás, civilizálódás) egyéni motivációi lettek. A távoli munkavállalások kiegészítették a háziipari tevékenységeket, melyeket bátorítottak a helyi örmények polgárosodási mintái. A foglalkozások jelzik, hogy a remetei társadalmi valóságban a rendi alapú jobbágyság nem volt ismeretes. Kisebb-nagyobb tulajdonnal bíró szabad székelyként éltek, gyakran a jobbágyénál is nagyobb nyomorúságban. A falut jellemző mentalitás és értékrend a munkájából élő, ezért minden lehetőséget megragadó embertípusban testesül meg: élelmes, vállalkozó, a készpénzkereseti lehetőségeket felkutató népség, aki bármilyen mesterségbe beletanul, egymás közötti viszonyrendszerében megbízható munkaerő.

Gyergyóremete történetének több mint felét az erőszakos földfoglalások, a szomszédos településekkel folytatott késhegyre-baltára-bíróságokra menő viták kísérik. A 20. század legelején, még Magyarországhoz tartozva, a megtörtént tagosítás és arányosítás (1906–1910) ugyan „rendet teremtett" a földtulajdon vonatkozásában, de az országváltást követő román földreform (1921) megnyirbálta a község közigazgatási területét és azon belül a birtokviszonyokat. A második világháború után berendezkedő, kommunista ideológia vezérelte, szocialista „építkezés" és kollektivizálás oly mértékben forgatta fel a falu életét, tulajdonviszonyait, hogy azt három évtizeddel a rendszerváltás után sem sikerült jogszerűen rendezni, helyreállítani a jelenleg 10 771 ha nagyságú közigazgatási egységben. Az elmúlt évtizedek bizonytalan politikájának, közigazgatási gyengeségének is köszönhetően még ma is teljesen kaotikusak a földviszonyok, a megoldásában valamennyi felelős vezetőnek, így nekem is szerepet kell vállalnom.

Alapvető előfelvetéseket és fontos megjegyzéseket számtalan szerző tesz kutatásom központi fogalmai kapcsán, de a *paraszt, polgár, polgárosodás, paraszttalanodás, paraszttalanítás* értelmét és azok kapcsolódásait nem sikerült egységesen megfogalmazniuk. A *Green Ring* kötetben (2001) vagy a *Századvég* (2003)[1] vitáinak Kovách Imre által jegyzett áttekintő összefoglalójában jól érzékelhető, hogy a definíciós kísérletek nem jutottak végleges megoldásokra. A fogalmak tartalma makroszinten jogi-politikai-gazdasági képződmények összefüggéseiben bontakozik ki, ami mikroszintű kutatásomban, az említettek hátterében húzódva, időben változó paraszti vonásokban (rugalmasság, megfelelési vágyból építkező alkalmazkodás, piaci igényeknek való megfelelés, mindenekelőtt megélhetési-túlélési kényszer) jelentkezik.

Primer, elsődleges csoportokban, három generáció élettörténeteiben az egyéni perspektívákat keresem, és úgy látom, hogy a kistermelő már csak üzemi formájából eredően sem lehet paraszt. Vagy a rendszerváltás utáni agrárvállalkozó, akinek szakmája, de nem életformája a mezőgazdasági munka, aki profittermelésre törekszik, munkájában a piacgazdaság logikája érvényesül, a redisztribúciók foglya, szintén nem tekinthető parasztnak. A terminológiai bizonytalanságra, azt, hogy a fogalmak nem szervesen végbemenő változási – szándékosan nem írok fejlődést – folyamatokat tükröznek, az is bizonyság, hogy koronként különböző jelzőkkel illetik a fogalmakat. Ezek értelmének oly mértékű kiszélesítése, ami alkalmas lenne minden társadalmi képződmény leírására,

1 Lásd a Századvég 2003. évfolyama 1–4. számait, amelyben Benda Gyula, Harcsa István, Gyáni Gábor és Laki László reflektál Kovách Imre és Valuch Tibor vitaindító cikkére.

nem célravezető. Molnár Ágnessel[2] egyetértve mondom, hogy a paraszti életstratégiák átalakulásfolyamata a polgárosodás változásmenetének keretein belül magyarázható meg. Ennél is bizonytalanabb jelentéstartalmú a szakirodalomban Granberg–Kovách–Tovey által bevezetett paraszttalanítás fogalma (a „de-peasantisation" fordítása), amivel a folyamatra erőszakosan ható külső-felső hatást (kollektivizálás, szocialista iparosítás) kívánják leírni.[3] A kifejezés az egyéni likvidálások képzetét sugallja, nem a hagyományos paraszti vonások megváltozását, eltűnését.

Ebben a kavalkádban Benda Gyula álláspontjához[4] állok legközelebb, aki a fogalmi viták helyett a folyamatok meghatározására inti a társadalomkutatókat és rámutat a hosszú távú szemléletmód fontosságára is. Munkámban, melyben saját közösségemet vizsgálom,[5] a fogalmakra csak keretként figyelek, mert pontosabbnak, megbízhatóbbnak gondolom, ha részleteiben írom le azokat az állapotokat, amelyekbe életútja során eljutott az egyén.[6] Tapasztalatom szerint az átalakulás folyamatsorozata nem egységes karakterű: még a faluközösségen belül is, családonként eltérő ütemű, egyenetlen, sajátos jellemzői vannak a gazdaságban, életmódban, mentalitásban, identitásban megragadható változásnak, azaz relatív helyi társadalmi viszonyokat tükröz. Hely- és nyelvismeretem, előzetes tájékozódásom alap volt „kívülről és belülről" látni, a szövegek mögött megkeresni az emberek döntéseinek rendszerét, motivációit. Kisebbségi létben, kimondatlanul húzódik meg az önálló nemzeti lét túléléséért vívott harc eszközeként a (kisajátított) földhöz kapcsolódó hagyomány, a paraszti komponens, megélése, gyakorlása. Kutatási témám azt az időszakot öleli fel, amelyről a múltban, ideológiai-politikai korlátok szorításában, hiteles és releváns állításokat társadalmunkról még lokálisan is nehéz volt tenni, holott a folyamat egyszerre, látens és manifeszt módon volt/van jelen a vizsgált közösség mindennapjaiban.

Paraszttalanodás-polgárosodás egy székely faluban című értekezésemben a jelölt folyamatot, három korcsoport életútjában, kvalitatív módszerrel vizsgáltam. A címmel is szerettem volna ráirányítani a figyelmet kutatásom központi kategóriáira, a fogalmi apparátus fontosságára. E fogalmakat alkalmasnak gondoltam, hogy segítségükkel a későbbiekben a lokális közbeszédet tematizáljam. Másként fogalmazva: célom volt közel maradni ahhoz a területhez, melyre mint közéleti szereplő – a település polgármestere – is hatni szeretnék.

Kutatásom során a megélt és elbeszélt élettörténetek révén a tradicionális paraszti létformáktól történő folyamatos távolodásnak lehettem tanúja. Országok váltása, gyerekkori háborús emlékek, a kommunista berendezkedés és az erőszakos kollektivizálás élményei, a szocialista ipar nyújtotta megélhetés, a demokratikus kapitalizálódás – élet-

2 Molnár 2005.

3 Granberg–Kovách–Tovey 2001.

4 Benda 2003.

5 2000 óta polgármesterként dolgozom szülőfalumban, Gyergyóremetén, ami egyszerre jelentett kutatói nehézséget és kihívást, hogy érdeklődésem mögött ne hatalmi pozíciót lássanak interjúalanyaim, beszélgetőtársaim. Minden esetben meg kellett teremtenem azt a bizalmi légkört, amelynek segítségével kialakíthattam az interjúzáshoz nélkülözhetetlen uralommentes kommunikációs szituációt.

6 Bővebben lásd Laczkó-Albert 2020, 2021, 2022a, 2022b, 2022c.

helyzetek, melyek között meghasad, felnyílik az önazonosság, és az élettörténetek tulajdonosainak karakterisztikus vonása lesz a plurális habitus, a traumatizálódott élet, az emancipáció, civilizálódás, individualizálódás. A folyamat alapjaiban átrendezte, manipulálta a falu életvilágát, fejlődési irányát, ideértve az egyéni mozgástereket, életutakat.

A kvalitatív kutatást gyakran illetik az adatgyűjtésre vonatkozóan azzal a kritikával, hogy „kicsi minta", az adatelemzéssel kapcsolatosan pedig „nem reprezentatív adat". A módszer kétségkívül episztemológiai kérdéseket vet fel, a tudás természetére és elérésére vonatkozó elgondolások tisztázását teszi szükségessé.[7] Disszertációm értekező részét két nagyobb egységre osztottam, kétféle módszerrel elemeztem az interjúkat. Az egyikben az összes interjú szövegkorpuszát Atlas.ti szövegelemző szoftverrel felkódoltam, majd ezt követően értelmeztem. A másikban a három korcsoport egy-egy férfi-női biográfiai életútját elemeztem. E „hibrid" módszerrel az általuk felrajzolt társadalmi tapasztalatokat szem előtt tartva rekonstruáltam az interjúkból feltáruló valóságokat.

Kutatásomban tehát interjúkkal dolgoztam, így a szövegeimhez kapcsolódnak az interjúk metakommunikációs helyzetei és az azon túli személyközi viszonyaink. Mindez kiegészült az interjút adó személyről nyert háttér-információkkal. Így a kinyert információkat, adatokat reflexíven konstruáltam. A részben történelmi szempontú, részben aktuális tudományos kérdésekre választ kereső elemzés során így a személy által közvetített explicit és hallgatólagos tudás egyszerre aktiválódott.[8]

Beszélgetőtársaim intenzív nyelvi kifejező ereje, meglepő perspektíváik, gondolataik nem konvencionális komponálása megismételhetetlen személyiségükben gyökerezik. Belső kisugárzásukból fakadóan érthetőbbé tették az elmosódott múltat: emlékezéseikben a folytonos jelenlét izzott, a mindenkori pillanat nyitotta lehetőségekben meghaladták a konvencionalitásokat. Az őket körülvevő világon át tudtak lépni az izgalmas múltba, de az ismeretlen jövőbeni világok, lehetőségek irányába is.

A velük szerzett szövegek értelmezése olyan metafizikai alaphelyzeteket, hermeneutikai köröket eredményezett, melyekben közössé lett a szövegalkotás. Történeteik konszolidált, objektív történeteknek tűnnek, melyeket kutatóként én – a megértés egy mozzanatát kisajátítva – felhasználok, de az értelmezésnek nem mint az egyetlen lehetséges formáját jelenítek meg munkámban. Azt gondoltam, hogy sikerült a forró és lényeges pontokat megfognom, nyitott érdeklődésemmel ellensúlyozni tudtam hiányosságaimat és a módszerválasztási perspektívák korlátait.

A kvalitatív kutatási módszerrel, majd az értelmezés során sűrűsödési pontokat kerestem. Az életutak kibomlása során feltűnt, hogy az egyéni pályákban, sorsokban dominánsak a kikényszerített helyzetek, amelyek arra sarkalltak, hogy vizsgáljam a polgárosodás, paraszttalanodás/-talanítás kérdéskörét. E folyamatok mint okok időben megelőzték az interjúalanyok életpályájában megragadható okozatokat. A mostani je-

7 Vö. Gárdos 2011.

8 „…az adatok reflexíven jöttek létre a tudós és a válaszadó interakciója, a részvétel aktusa és élménye által. Az adatok szétbogozhatatlanul összekötődnek a létrehozásuk egyedi feltételeivel. Míg metodológiai szempontból érdekesek, új szubsztantív eredmények vagy elméletek létrehozásához az adatok teljesen inadekvátak." Mauthner et al. 1998, 740.

lenből visszatekintve látszik csak igazán, hogy mi is történt. Az egyén által megélt, mostanra történeti távlatú időkben az érzelmek, az egyéni kvalitások, készségek teljesen érdektelen kérdések voltak a helyzet „nehézségi erejének" közepette. Az életvezetések, életstratégiák okozatok voltak, olyan okok miatt váltak olyanná, amilyenné, „amit illetően sem döntésük, sem választásuk nem volt"[9] az interjúalanyaimnak. A rendszerek nem tulajdonítottak jelentőséget az emberek választásának: a nagyobb egyéni szabadság egyenesen tiltott volt két vizsgált generációnak. Ezért is tartottam indokoltnak elemzésemben a válaszadó-fókuszált megközelítést és ennek megfelelő értelmező metodikát.

Érdeklődésem kiforratlanul indult: nem volt elképzelésem, miféle kapcsolat várható a tények, az interjúkból kibomló tudások és a – változókká alakítható – rendszerező kategóriáim között. Ezért első lépésként kutatásomat fókuszcsoportos beszélgetésekkel kezdtem, hogy feltérképezhessem a sűrűsödési pontokat (változókat) és megtaláljam az azok közötti empirikus kapcsolatokat. Ezeknek a beszélgetéseknek eredményeként jutottam a *földtulajdon,*[10] *az egyéni készségek-tudások,*[11] *a munka változó jellege*[12] *és a központi/önkormányzati fejlesztések* következményeként az életmódban jelentkező változások[13] négyes egységének kutatási témájához.[14] Nem voltak merev állításaim, kérdéseim, ezek a fókuszcsoportos diskurzusok tartalmának fényében formálódtak, kategorizálódtak, s ezek nyomán háromgenerációs, félig strukturált interjúk készítése mellett döntöttem, azokat a kutatásom alapjának szánva. Ezt követően összegyűjtöttem a centrumok értelmezéséhez szükséges fogalmakat, majd megfigyeléseimet, tapasztalataimat elméleti keretbe helyeztem, meghatározva egyúttal azokat a deduktív műveleteket, melyek segítségével mutatóim a maguk konkrétságában azonosíthatókká váltak.

Az élettörténet mesélése során nem filozófiai kérdés, hogy a valóság, a kutató szemszögén túl, saját tapasztalatán kívül létezik-e? Igen, ott „kint", mintha minden történetben volna valami. Mesélőim tudása, melyet a tudatuk és életviláguk, önnön empíriájuk határoz meg, befolyásolja objektivitásukat, kiindulópontként tekintve, hogy amiről beszélnek, létezett.[15] Interjúzás közbeni megfigyeléseimet tényként kezelve rög-

9 Babbie 1995, 91.

10 „Tovább, s aztán most megváltozott, most még rosszabb lett. (nevet) Akkor most a földeket kell kerejsük (sic!), hogy hol a föld, s mit csinálunk, s itt most ez a világ van. Na, köszönöm szépen." (Fókuszcsoport)

11 „Ez indította újra a következő generációkat. Az idősek mindig feladatuknak tartották, hogy a következő generációknak meséljenek. És hát időskorban bizony van annyi életbölcsesség, hogy olyan következtetéseket tudjon levonni az ember, ami valami értelmes üzenettel bír az utókornak. Úgyhogy ezekben mindig ezt nézzük. És ez a lényeg." (Fókuszcsoport)

12 „Mindig mindig jutott, de azt tudom mondani, aki szeretett dolgozni – nem a munka mellé állott, hanem a munkát megfogta, akkor is meg lehetett élni, most is meg lehet élni." (Fókuszcsoport)

13 „Gazdagok az emberek, kérem szépen, s ha Romániában nem tudja megkeresni, ami kell, menyen. A harmadik országon es túlmenyen, s csak ott elégedik meg. Ezért mondom, úgyhogy Remete ezelőtt sem volt szegény, s most se szegény." (Fókuszcsoport)

14 A korcsoportok általános leírásában részletesen feltárom e fogalomköröket, de terjedelmi okok miatt itt nem taglalom.

15 Assmann 1999.

zítettem, gyűjtöttem az információkat. Absztrakt fogalmaim – polgárosodás, paraszttalanodás, civilizáció, modernizáció –, mint „az elmélet (legkisebb) építőelemei”,[16] a kutatott témámat reprezentálták. Fogalmaim empirikus megfelelői azok a kódcsaládok, kódok (változók), melyeket körültekintően igyekeztem esettanulmányaimban kidolgozni, hogy megfigyeléseim érvényesek és hitelesek legyenek. Interakcionális paradigmám segítette szemléletem formálódását. Választ tehát önmagában nem kínált, de megmutatta, hol keressem azokat. Háromgenerációs interjúsorozatomban, folyamatként szemlélve közösségem paraszttalanodását, a lokális társadalom összetevőinek egymás közötti strukturális és konfliktusos viszonyrendszerében hitelesen tárult fel előttem a társadalmi valóság.

Időstruktúráim

Megkerülhetetlennek bizonyult az életvilágok időszerkezetének komplex és árnyalt vizsgálata, ami ezáltal több lehetőséget kínált az egyének egymás közötti, valamint a környezetükkel való viszonyának szociológiai időértelmezésére.[17] „Vagyis a világ nem privát, hanem interszubjektív, s így a róla alkotott tudásom sem magánügyem, hanem eleve interszubjektív vagy szocializált.”[18]

Koselleck nyomán elmondhatom, hogy interjúimban a múlt és jelen mellett a múlt és jövő is megkülönböztetett.[19] Beszélgetőtársaim képzetében a jövő másképpen lesz, mint a múlt, semmit nem tartanak stabilnak, változtathatatlannak, még az emberi életszakaszokon belül sem. Az időtapasztalat három módja köszön vissza az interjúkból, igazolódik az események visszafordíthatóságához, ismétlődésük lehetőségeihez. A történések tehát különböző idősíkokat tartalmaznak, melyek eltérő tartamúak, de egymáshoz mérhetők. Éppen ezért az adatbázis alapját képező interjúkat nem érdemes sem kizárólag szinkronikus, sem diakronikus önállóságukban értelmezni, a téri és idői struktúrák mindvégig körülveszik és át is hatják őket.[20] Másként fogalmazva: az interjút adó személyek habitusa rendre átalakul, mert az kontextusfüggő, a változó strukturális kényszerek változó diszpozíciók mintázatait eredményezik az életút során.[21]

Interjúalanyaim narrációiban a történelmi idő három síkját, sávját vizsgáltam párhuzamosan. A mának része az a megélt múlt, ami nem csupán megtörtént események

16 Turner 1974, 5; Babbie 1995, 77.

17 „Az időbeli közösség láthatóan közvetett is, ugyanis az interszubjektív világ a kultúra világa is, amely intézményekben, szimbólumokban, nyelvben objektivált, nem feltételezi az azonos térbeliség közvetlenségét, ugyanis az, ami összefűzi a kortársakat, akik együtt öregszenek a közös szociokulturális környezetben, az a közös munka, a közös hatások, amit kölcsönösen megértünk, amely alapot teremt ahhoz, hogy tájékozódni tudjunk közös világunkban.” Pászka 2007, 291.

18 Schütze 1983, 186.

19 Koselleck 2000, 27.

20 Keszei 2016.

21 Hadas 2022.

sora, hanem az a vágy is, ami a korábbi generációkban igényként, elvárásként megfogalmazódott, mint a jó életről való egykori, de akkor valósággá nem vált elképzelések. A polgárosodás folyamatára ezek a be nem teljesült vágyak is hatással voltak, mert a következő generációban ezek benne éltek, melyeket az a saját jelenében, jövőjében próbál meg elérni. A múltbéli világ emlékezete és a jelen tapasztalatainak viszonya a jövőhöz mindig aktuális kérdésként kísérte beszélgetőpartnereim narratíváját. Ugyanakkor magában a polgárosodás jelentésrétegeiben is markáns különbségek érhetők tetten a klasszikus nyugati, a magyarországi, az újkori és a recens polgárosodás fogalmaiban, intenzitásában. Kutatásomban igyekeztem a polgárosodás jelen idejű és erdélyi, lokális tartalmait kiemelt hangsúllyal kezelni.

A 20. század erősen „sűrű időszak", amelyben az egyéni életutakat, elképzeléseket, cselekedeteket, melyek a jó életet célozták, rendre felülírják a külső politikai, gazdasági, ideológiai konstellációk. Ezek nyomán a gondolkodásmód, értékrend, célok is változnak, alkalmazkodnak a valósághoz. A szövegkorpuszokban megragadható a változó gondolkodásmód, amelyek központi problémája a saját jólét, melyet olykor megfogalmazni is nehezen tud a mesélő, megvalósítani pedig gyakran képtelen.[22]

Remények, a jó életről szóló elképzelések hogyan alakulnak át a külső tapasztalatok vagy (téves) ideológiák hatására? A magától értetődő, „nekünk jár", „ez az igazság", „így helyes" magatartásmódok mögött kevés tudás, reális valóságérzékelés, beteljesült elképzelés és pozitív tapasztalat áll. Gyakran találtam példát az életutakban a „milyen árat fizetek ezért" gondolat mögötti kétség, (egyfajta) áldozatszerep, folyamatos bizonytalanság és bizalmatlanság kísérte életvezetésre. Külső megerősítést ennek legyőzéséhez a székely parasztember alig kapott, mert nem volt kitől kapnia. Közösségén kívül ezt a magatartásformát, lelkületet, életvitelt nem ismerték: a jelenére vonatkozó tapasztalatait az ősei sikertelen próbálkozásai ugyanúgy meghatározták, mint saját elvesztett csatái, „kényszeridealista" volta és sikerei. A sikerekben találkoztak az elképzelései a kor adta lehetőségekkel, dönteni és választani tudott a számára előnyösebb lehetőségekről. Kevés olyan példát találtam, amikor interjúalanyaim valaminek az árát a jövőre terhelték volna, inkább választották a lemondást, „kucorgást", az álmok valósághoz való igazítását.

Interjúimról

A kutatásom kezdetén készített informális interjúk, szabad beszélgetések segítettek az akkor még strukturálatlan érdeklődési irányaim kijelölésében. Ennek során találtam rá arra a kevert típusú életútinterjús technikára, melyben egyszerre használom a félig strukturált, kötött kérdésekkel operáló interjúkészítést és a narratív interjús módszert, mely által rendre újabb részletek tárulkoztak fel.[23]

22 Biró 2019.

23 Interjúvázlatomat lásd az *1. melléklet*ben.

Interjúimat egyéb információgyűjtési módszerekkel (megfigyelésekkel, terepmunkával, esettanulmányokkal) párhuzamosan rögzítettem. Azzal, hogy kvalitatív paradigmát követve végeztem kutatásomat, a lokális társadalom tagjaként arra fókuszáltam, hogy a folyamatokban a jelenségek mélyrétegeit tárjam fel.[24]

Eredményeimet próbáltam, de kevéssé tudtam statisztikai számításoknak alávetni, nehezen küzdöttem meg a szórás és szétaprózottság okozta problémákkal. Az előbbi hátrányokkal szemben kárpótolt a módszer nyújtotta előny: a maga gazdagságában, összetettségében, természetes környezetében rugalmasan és holisztikusan vizsgálhattam a polgárosodás és paraszttalanodás folyamatának jelenségeit.

Idős beszélgetőtársaimról mint élő szemtanúkról beszélhetek, akik narrációikban élték át/újra a történelmet (oral history).[25] Megélték, érintettek voltak, gyakran hallottam tőlük eddig elhallgatott történeteket. A fiatalabb alanyaim élettörténeteiben a szubjektív önkifejezés és önértelmezés[26] szituációját igyekeztem megteremteni.[27] Az interjúk feldolgozása során kronológiákat felállítva, az egyéni élet dimenzióit követtem, melyek a paraszttalanodás folyamatában a polgárosodás jeleit mutatják. Interjúalanyaim életkorához köthetően, két típusú történeti narratívát vélek megkülönböztethetőnek. Az idősebbek mint „források" szóltak arról, hogy miként éltek át sorsfordulókat, történéseket, eseményeket (háborúk, országváltások, kollektivizálás, rendszerváltások), a fiatalabbak pedig mint főszereplők beszéltek életükről.

Interjúalanyaim visszaazonosítását elkerülendő egyéni kódokkal operáltam, érvényesítve az általános etikai elveket (tisztesség, szakmai felelősség, átláthatóság, adatvédelem, azok használata, anonimitás biztosítása) az interjúzás és a feldolgozás során is.[28]

---

24 Fónai 2021. A gyakorlatban ezt az elméletet Feischmidt (2007), Bögre (2006, 2007), Biró (1998), Gagyi (2003, 2004), Oláh (2004), Keszeg (2006) munkáit olvasva fedeztem fel.

25 Gyáni Gábor (2007) elbeszélt történelemnek fordította és a memoárhoz hasonlította, mint olyan kutatási módszert, mely az emlékezetről és emlékezésről szól. Gyáni szerint a nézőpontok számának növelésére nyit lehetőséget, pontosabban a múlttal fenntartott társadalmi viszony időbeni változását követhetjük nyomon általa és ezeken keresztül érthetjük meg önmagunkat.

26 Bögre 2003, 156.

27 Hangsúlyozom: én csak élettörténetekkel (life story) dolgoztam. Az élettörténet egy élet történelméből és azon élet történeteiből áll össze, így az közvetlen, személyes, segít az egyén-társadalom dilemma feloldásában. Az élettörténeteken kívül további más, forrásként szóba jöhető dokumentumot, például önéletírást (autobiography), személyes dokumentumokat (personal documents) nem használok, de gyűjtött anyagomra ekvivalens módon tekinthetünk mint narrációkban átélt történelemre (Life history document), esettörténetre (case history) vagy elbeszélt történelemre (oral history).

28 Kvale informált konszenzusról beszél ennek kapcsán, ami nála a kutatásban való részvételt, az információk bizalmas kezelésének garantálását, illetve a kutatás lehetséges következményeinek végiggondolását jelenti. Kvale 2005, 117. A kutató részéről az elemzés, értelmezés során elvárt felelősséget és az információk biztonságos használatát állítja párhuzamba az interjúalany szabadságával, hogy ő (bele)szólhat-e narratíváinak interpretálásába. E dilemma a társadalomkutatási módszertan fél évszázada legkonzekvensebb kérdése és válaszai is tengernyiek, dönteni azonban a narratívaalkotó felelőssége, amivel magam is konzekvensen éltem.

Adataim kontextusa

A kontextus a kritikai diskurzuselemzés fogalomtárában a diskurzuson kívüli világ alkotóeleme, a jellegzetesen marxista felfogás szerint, determinálója sokféle társadalmi egyenlőtlenségnek és az életút során előmozdítja a társadalmi pozíciók megváltoztatását. E felfogásban az egyenlőtlenségek ismerete nélkül a narratíva nem értelmezhető, mert maguk az egyenlőtlenségek jelentik az értelmezési keretet. Egyébként fennáll a veszély, hogy egyes jelentésrétegek, horizontok kizáródnak.[29] Schegloff szerint csak a diskurzuson belüli kontextus az egyetlen releváns nézőpont, minden más külső elem csak ráerőltetés a szövegre.[30] Szerinte teljesen szétválik a nonverbális világ a verbálistól, így nincs közük a tapasztalható társas világhoz. Ebben az elméletben problematikus az is, hogy egy beszélgetés során nem tematizálódik minden tudáselem, ami az értelmezést teljessé tenné.[31] Ezeket az elméleteket én nem követtem, mert küzdelmes életüket beszélgetőtársaim inkább Isten („a Fennvaló") akaratából történtként kontextualizálták, így nem illeszkednek azokhoz.

Mintaválasztásomról és az interjúzásról

Kutatási módszeremből fakadóan valószínűségi mintaválasztásra eleve nem törekedhettem, hanem célirányosan a homogén mintájú, szakértői mintaválasztás eszközével éltem. Három generációt érintő családi interjúkat készítettem, (volt) gazdálkodó családokat/egyéneket választottam ki, figyelve a településen belüli területileg arányos megoszlásukra is. Ez a mintaválasztás „időben is lefedi" kutatási témámat, mert három emberöltőnyi időt határol le, nagyjából az utóbbi száz évet. Melegh Attila kataszterrendszerét követve[32] a három korcsoportot $^{1}/_{5}$–$^{2}/_{5}$–$^{2}/_{5}$ arányban töltöttem fel interjús célszemélyekkel. Az *1. táblázat*ban bemutatom korcsoportonkénti megoszlásukat, tekintettel szocio-demográfiai hátterükre. (A táblázatban foglaltak szöveges leírása a *2. melléklet*ben olvasható.)

Az interjút adó személyeket röviden megismertettem kutatási témámmal, kérdésfelvetéseimmel. (A rögzített és átírt hang- és írásanyag a jövőben interjús archívumként szolgálhatja további kutatásokat,[33] amennyiben az érdeklődő felhasználókkal együttmű-

29 Van den Berg 2005.

30 Schegloff 1992, 1997.

31 Van den Berg 2005.

32 Melegh 1999.

33 Az elsődleges és másodlagos adatfeldolgozás polémiájában legalább három problémát azonosíthatunk. A kutatók nem egyedül dolgoznak, empirikus és kontextuális elemek találkoznak, a tudás létrehozása terepen kezdődik. A terep, mely a szövegen túli információk hordozója, elvész, háttérbe szorul. A kvalitatív kutatásban azonban a válaszadó és kutató együtt konstruálják a kutatási folyamat során az adatokat, melyek az elemzés során új kontextusba kerülnek, megváltoznak. Savage, 2005.
Másodelemzés esetén az interjúzó személy és az elemző nem ugyanaz. Hiányzik az előző kontextuális tudáselemek birtokosa, melyek gazdagítják az interjús szituáció és szövegleírás tapasztalataival az értelmezést. Tehát más-más tudással rendelkeznek.

1. táblázat
Az interjúalanyok főbb szocio-demográfiai jellemzői

Generációk		75 év fölött	45–74 év	25–44 év
Összesen		40	39	18
Neme	férfi	23	20	16
	nő	17	19	2
Kor/év	legfiatalabb	76	45	25
	legidősebb	92	74	44
	átlagéletkor	88,7	63,4	31,1
Státusz	házas	8	24	13
	özvegy	32	14	–
	elvált	–	1	–
	egyedülálló	–	–	1
	szülőkkel él	–	–	4
Foglalkozás	inaktív nyugdíjas	13	–	–
	aktív nyugdíjas	27	17	–
	mezőgazdasági vállalkozó	–	5	9
	(mezőgazdasági) alkalmazott	–	17	3
	szülei gazdaságában dolgozik	–	–	3
	tisztviselő	–	–	3
Lakhely	Remetén született, Remetén élő	35	32	17
	nem helyi születésű, Remetén élő	4	1	–
	Remetén született, máshol élő	–	3	–
	nem Remetén élő, szakmai kapcsolat	1	3	1

ködési nyilatkozatot írunk alá.) A lágy hangnemű (permissive interviewing) interjúk során arra törekedtem, hogy a résztvevő úgy beszéljen, mintha nem velem, hanem önmagával társalogna. Strukturált interjúkra jellemző kérdésekkel indítottam, melyek egyre nyitottabbá váltak. Igyekeztem olyan hangulatot, teremteni, ahol megnyílik, felenged a kérdezett. Vázlataimat csupán kezdetben használtam, később nem ragaszkodtam hozzájuk. A beszélgetést figyelemmel követtem, nem zavartam meg ok nélkül. Néhány indító/ráhangoló kérdés után, rekonstruálásra és emlékezésre kérve interjúalanyaimat, a helyzet alakította az interjúk történeteinek folyamát. Az életutat bemutató interjúkban igyekeztem megragadni azokat az életszakaszokat, élményeket, emlékeket, amelyek megtörténtek és a kutatásom tematikáját gazdagítják, kiteljesítik. Csupán akkor szóltam közbe, konkrét részleteket kérve, ha a beszélő a témától jelentősen elkanyarodott.

Nem jelentett számukra nehézséget beszélni, mert indító kérdésem arra vonatkozott, hogy az életüket időhatárok nélkül meséljék el. Fő- vagy elsődleges narratívában ez meg is történt, a jelen perspektívájából, folyamatosan vagy enyhén akadozva. Közben figyeltem, hogy a számomra fontos elemeket mennyire ágyazzák be,[34] ezekre pedig a beszélgetés második részében irányítottan visszatértünk. Az élettörténetek biográfiai vonatkozásai, azok kronologikus sorrendje adott pillanatban nem volt lényeges, a feleemlegetett életesemények számbeli sokasága, részletgazdagsága érdekelt. Így az interjúk két részre oszthatók: első részben spontán mesélt a megkérdezett, a másodikban egy-egy csomópontot jártunk körbe. Az életutat bemutató interjúkban igyekeztem megragadni azokat az életszakaszokat, élményeket, emlékeket, melyek megtörténtek és a kutatásom tematikáját gazdagítják, kiteljesítik. Beszélgetéseinket bizalmi légkörben, oldottan folytattuk. Mielőtt a felvételt elindítottam, interjúalanyom személyes hogylétéről, egészségéről, pillanatnyi foglalatosságairól, gondjairól beszéltünk. Biztosítottam, hogy a felvétel nem kerülhet az online térbe, csak kutatás céljával dolgozom fel és felismerhetetlenségig anonimizálni fogom.[35] Kevés kivétellel, ha otthonukban történtek a beszélgetéseink, ahova előzetes egyeztetés után érkeztem, külön erőfeszítésbe telt elkerülni a megtisztelő szíveslátásokat. Ha ez nem sikerült, közös megegyezéssel a beszélgetéseink végére hagytuk azt, amikor én is apró ajándékot adtam át „vendéglátóimnak". Több olyan alkalom volt, ami számomra pillanatnyi nehézséget jelentett, hogy a család (feleség, férj, gyerekek, unokák, néha szomszédok) összegyűlve vártak. Ilyen esetekben, ha nem sikerült finoman rábírni a jelenlévőket a távozásra, vagy egymás után mindenkit meghallgattunk, vagy én tértem vissza egy későbbi időpontban.[36]

Korcsoportjaim

Három generációt felölelő interjúalanyaim kollektív emlékezete olyan emlékezethalmaz, amely két nagyobb (39–40 fő) és egy kisebb csoport (18 fő) sajátja. Esetükben a lokalitás a személyes hovatartozás jegyeit tömörítő fogalom, hisz mindenki otthonában, lakhelye társadalmában kap(ott) szerepet. A közösséghez tartozás, ahogy maga a közösség is, egyszerre cél és eszköz, ami ötvözi a tulajdont, a társadalmi szerepeket, családi-rokonsági kötelékeket. Jogi értelemben viszont különböző helyzeteket reprezentál,

34 Ilyenek voltak a családi földtulajdon, az azon való munka, az iskolai, a munkahelyi karrier, a helyi társadalmi hatások, a hatalom- és rendszerváltások teremtette élethelyzetek.

35 A generációkat 1-2-3-as csoportba soroltam, a generációkon belül sorszámoztam az interjúkat, betűvel jelöltem a falun belüli lakóhelyüket (A – Alszeg, T – Tulamaros, K – Központ, Cs – Csutakfalva), majd a nemüket. A következő kódformátumokat hoztam létre: 1/1/Cs/N; 1/2/K/N; 2/1/A/N; 2/2/K/F; 3/1/T/N; 3/2/Cs/F.

36 Motiváló módszerekkel (Scipione 1994, 1–14) nem kellett éljek. Interjúalanyaim között alig van a Kvale-féle (2005) „nehéz eset" tipológiába illő típus. Ők megoszlanak a szűkszavú, a folyamatosan beszélő és az általánosságok szintjén megmaradó, személytelen kommunikációt gyakorlók között. Ezeket a helyzeteket kihívás volt kezelni. 'Erőjátékosokkal', akik az interjú során öntörvényűen viselkedtek volna, nem találkoztam. Mindenkivel telefonon vagy személyesen előre egyeztetve az időpontot, témát és célt érkeztem interjút készíteni. Kevés kivétellel rendezett otthon, szép öltözet és apró meglepetés fogadott, melyet dolgunk végeztével megköszöntem és igyekeztem viszonozni.

településtípust is szimbolizál, mint például a múlt székely faluközösségét, vagy a jelenben a (román) állam kisebbségfogalmát, ami hátrányos helyzetű helyi társadalmat takar. Mint ilyen, olyan közösségalakító lokális sajátosságú jegyeket hordoz, melynek így szabadságkorlátozó, életmódszervező hatása, kerete van.

Ez a lokális társadalmi világ ugyanakkor kulturális terület, változó habitusokkal, melynek határait a kommunikáció és az identitástudat, a hagyomány jelöli ki. Egyszerre éltető és differenciáló késztetések. A helyiek és idegenek (jöttmentek) állandó minőségmeghatározó, tagoltságot tápláló különbségtételek.

A résztvevők védelme: etika és anonimizálás

Terepkutatóként még közelebb mentem a kutatás tárgyához, mint eddigi életem, munkám során. Mostani szerepemben különösen figyeltem, hogy ne avatkozzak be a helyi érdekellentétekbe. Szereplője vagyok a helyi társadalomnak, de igyekeztem, hogy kutatói attitűdöm, személyes aspektusaim ne befolyásolják szerepvállalásomat.

Az anonimizálás „túlhasználatától" óvakodtam, nehogy a cáfolatok, kritikák elvi lehetőségét is kizárjam emiatt. A GDPR szabályok e mikroszintű kutatásban idegenül hatottak volna, bár korjelenség a félelemből fakadó tartózkodás, de elveszítettem volna a hitelességemet, az irántam táplált bizalmat, ha velük operálok. Az anonimitást mint kutatásetikai dimenziót (bizonytalanság, sérülékenység, törékenység) fontosabbnak tekintem magánál a kutatásnál.

Vállalom a pozitivista társadalomtudomány művelői köréből származó pejoratív értelmű kutatói szubjektivitást. Glaser és Strauss (1967) grounded theoryja[37] is ebben a szellemben működik. Deduktív megközelítéssel az adatokból fogalomkereséssel jutottam el a megértésig, interpretációig, kategóriákig.

Gadamer szerint objektív adatok nem léteznek, a kutatói elfogultságot nem lehet megszüntetni,[38] felhívva ezzel a figyelmet, hogy minden kutatás óhatatlanul is hermeneutikai jellegű. Bishop szintetizálja a szubjektivista vagy szerzői autoritást, a kutatói szabadságot a managerializmussal, a pozitivista és interakcionista, a realista és posztmodernista módszertanok gyakorlatát, megközelítési módjait.[39] A módszertanok, szemléletmódok sokaságán elgondolkodva arra a következtetésre jutottam, hogy ezek közül

37 A megalapozott elmélet (grounded theory) megalkotóinak (Gelencsér 2003) eredeti célja az volt, hogy a kvalitatív kutatók, amennyire csak lehet, tekintsenek el korábbi elméleti ismereteiktől, ezeken alapuló feltevéseiktől. Ez azt feltételezi, hogy a tapasztalásból induljanak ki és következetes elemzés keretében, lépésről lépésre haladva alkossanak magyarázatot, elméletet. Elmélet és empíria között ingva, megfigyeléseimhez rendre kerestem és találtam irodalmat. Az elemzés során ezek a mélyebb megértést szolgálták. Az elmélet és gyakorlat közötti ellentmondások egyszerre szolgáltak iránymutatóként és motivációként. Geertz, aki sűrű leírásnak nevezi hasonló módszerét, az elméletet rendeli alá az empíriának és a beszédfolyamatot elemzi, melyben a kutatott téma helyi jelentése el van rejtve. „Így nemcsak az válik lehetővé, hogy realista módjára és konkrétan gondolkozzunk róluk, hanem – ami ennél fontosabb – az is, hogy kreatívan és képzeletgazdagon velük gondolkozzunk." Geertz 1994, 191.

38 Gadamer 1984.

39 Bishop 2007.

választani is felelősség, és ez nem az eljárásmód hitelességét terheli, hanem a helyi kutatói, tudományos felelősség együttesét.

Értelmezésem gondolatmenete

Már az átírt interjúkban közös a szövege a kutatónak és az adatközlőnek.[40] E szöveg egyszerre szól a személyre vonatkozó megfigyelésekről, tapasztalatokról, emlékekről,[41] kooperációs eredményekről,[42] és a terepezés ahhoz köthető kontextuális tudáselemeiről, melyek nélkül nem értelmezhető az interjú.[43]

Az átírás folyamata, Corti szerint, egyben egy értelmezés is.[44] Ezzel a szemlélettel dolgoztam kezdetektől, figyelve az elsődleges narrációk jellemzői között a változó terjedelmekre, változatos jellegekre. Kulturális mintáról árulkodik minden, a szöveg tartalmi része és a metakommunikáció is. „Átlagos" történeteket nem hallottam, voltak szegényesen vagy gazdagon illusztráltak, időben ugrálók, résztörténetekkel átszőttek, nyilvánosság előtt vállalhatóak, vagy épp nem ilyen kerettörténetek. A mezőelemzésben jutottam el a kérdésig: hogyan függ össze a polgárosodás/paraszttalanodás a megtett életúttal?

A három korcsoport szövegeinek szerkezetét alapvetően az időbeniség alakítja: annak ellenére egységes perspektívában megjelenített mozgások, hogy a megélt-elbeszélt élet térben-időben különböző. Az egyes ember története nem egyidejű a történelmi időstruktúrával, hanem az ide-oda mozgása és az egyének életviszonyai miatt szekvenciálisan meghatározott. Pászka Imre szerint az idő kérdéskörének a narratív történetekre vonatkoztatott relevanciája abban áll, hogy „az egyes egyéneknek története a társadalom viszonyaiba ágyazott, amelyek kollektív vonatkozásúak, sok más, egyénileg megélt életre kihatással vannak, amit mindannyian más-más módon élnek meg. [...] Így a történelem temporális tapasztalata egyéni és lokális identitásokban, az individuális/csoport konstellációk visszatérő hasonlóságában, az individuális/kollektív események figurális egymáshoz rendeléseiben s a tipológiákban konkretizálható."[45]

40 Szociolingvisztikai szemlélettel történt az interjúk hangfelvételeinek átfordítása írott formába. Négy külsős munkatárssal dolgoztam, az interjúk készítését azonmód követte azok átirata, majd a szövegeket személyesen ellenőriztem, tisztítottam kódolás előtt. Szünetek, gesztusok, nevetések, a szavak kiejtés szerinti írásmódja, archaikus, tájnyelvi formája mind rögzített anyagnak számítanak, amit előzetes egyeztetés nyomán segítőim figyelembe vettek. (Beszélgetőtársaimról egy-egy fotót készítettem, ezeket archiváltam.)

41 Mottier 2007.

42 Van den Berg 2005.

43 Corti 2000.

44 Uo.

45 Pászka 2007, 304–305. Vagy másképpen fogalmazva „az életszelet, ami egy ember élettörténete, tehát, nem egy adott időben és térben megfigyelhető összes jelenségek teljessége, hanem mindig kiválasztható aspektus, amellyel az adott tér-idő állapot egy egyén nézőpontjából jelenik meg". Uo.

A konstruktivista megközelítés, a posztmodern elképzelésekkel összhangban, megkérdőjelezi az értéksemleges tudomány lehetőségét. A világot szociálisan konstruált voltában, magától értetődőnek tekinti.

Első lépésként a szövegeket tagoltam az elbeszélt történetek mentén,[46] ez volt a problémához-életciklushoz kötődő lehatárolás. A szekvenciális bontás nem jelenti azt, hogy eltávolodtam volna a szöveg tartalmi viszonyaitól. Következő lépésben az életút alapján az élettörténeteket időben vagy lokalizálással tagoltam (időpontok, helyszínek, családi jellemzők). Ezzel felderítettem a kontextuális kapcsolati pontokat a társadalmi térben és a történelmi időben. Harmadik mozzanatban a kulcsfontosságú részek listáját állítottam össze, melyek jelentősek, többször előfordulnak. Végül kérdéseim és benyomásaim jegyzékét állítottam össze.[47] A munkafolyamatban biográfiai síkok szegmenseit konstruáltam. A belső élettörténetekben azon életélmények feltárása történt, amelyek általában pozitívak. A negatívumokat ejtették, esetleg csak utalt rájuk a beszélő. Az összes élettörténeti vizsgálódás az élettapasztalatok közötti összefüggések sorozata, ezekre mint folyamatokra tekintettem, amelyek képességeket, hozzáállási módokat fejlesztettek az egyénben, segítették/ik őt a mindennapokban történő megküzdés, továbblépés útján, miközben életmód-, személyiség-, gondolkodásmód-változást okoztak/nak. Végül az intertransz élettörténet síkján,[48] ami szociológiai perspektívában folyamatstruk-

46 Vegyes tartalomelemzési technikák alkalmazásával dolgoztam: kutatási témámmal, céljaimmal összefüggő saját elemzési szempontokat érvényesítettem, keresve a látens tartalmakat, amikor nem tudtam direkt kérdezni, csak körüljárni a problémát. Több interjúból mozaikinformációkat illesztettem/állítottam össze teljes összefüggést keresve. Egyedi információkat általánosítottam (jelentés-interpretáció): egy részjelenséget általánosabb jelentéssel, magyarázattal, összefüggésrendszerbe állítottam; járulékos információkat, a témámhoz szorosan nem kötődő, de annak jobb, mélyebb megértését segítő, kontextusba helyező mellékszálakat használtam fel (mazsolázás); kulcsszavak, kódok, adatok statisztikai, kvantitatív elemzését alkalmaztam, Kvale kategorizációnak nevezi ezt az interjúelemzést. Kiss–Hüse, 2003.

47 Jelentéskondenzáció: rövidítés, sűrítés, saját szavakkal való tömör összefoglalás, kódolás. Jelentéskategorizáció: a szöveget részletekre bontva kategóriákba soroljuk, egy szöveget több kategóriába is sorolhatunk. A kialakított kategóriákkal statisztikai elemzést végezhettem. Narratív strukturálás: társadalmi, időbeli narratíva/ történet bontakozik ki az interjúból. Általa „csökken" az interjú szövege, kerek történeteket találunk, melyeket egymástól el lehet különíteni (lineáris, zsákutcás, cikcakkos, kényszerváltásos) megoldásokkal. Kellő információ birtokában jellemezni tudjuk az ezek alapján kialakított csoportokat. A változás folyamatát ragadja meg és érzékelteti. Jellemezhetjük az egyes narratívák szereplőit. Jelentés-interpretáció: szélesebb értelmezési keretben rekontextualizálja az állításokat, nagyobb összefüggésrendszerbe helyezi, értelmezi a megfogható információkat, jelentéseket az interjúkból. A művelet az információk mögötti mélyebb jelentéseket hozza felszínre, ami gyakran az interjúalanyban sem tudatosul. Az elemzés során hozzuk létre az értelmezett változatot, ami szakmai felkészültséget és olvasottságot feltételez ahhoz, hogy az interpretáció kontextusát meg tudjuk ragadni. Ezzel az interjúszövegeket kontextusba, tágabb összefüggésekbe helyezzük, például múltra, hatások szerepére, a miértekre figyelünk. Fónai, 2021.

48 Sok szöveg textusát vagy korpuszát egészként, részek összegeként kapcsolom össze, azaz kollektív tapasztalatszerzés viszonyainak revíziója, közösség általi feldolgozásának értelmezése révén. A kollektív tapasztalat összefüggései, a csoporttagok társadalmi-földrajzi-történelmi terének azonossága miatt, egyben értelmezhetőek. Az együttlét maga után vonja az egyes emberi sorsok hasonlóságát, mert az egy olyan interakció, aminek nyomán integrációnak fogható fel a közös sors, ugyanazon események megélése. Értelmezésem során ezeket a síkokat egymásra vonatkoztatva elemzem.

túrák kijelölését jelenti,[49] kibomlanak az intencionális sémák, intézményes folyamatok, lefutási görbék, változási folyamatok, amelyek teljesen átrendezik a tapasztalatok feldolgozási keretét, finomodnak az elbeszélési módok és jelentési minták.

A korcsoportokon belüli és a korcsoportok közötti interakciók itt most szolidaritást, egyetértést, a fókuszcsoportokban feszültségcsökkentést hordoztak. A beszéd a cselekvés egy formája volt. Mi bomlik ki a szövegből? Mit tesznek a beszéd által az emberek? Az interakciók részleteit is figyelemmel kísérve, azt is cselekvésként fogtam fel, amit, ahogyan mondanak, mert céljuk a befolyásolás. Hallgattam, véleményütközés nem volt, mégis azt tapasztaltam, hogy „meg akarnak győzni". Történeteikben valamivel/valakivel szemben vagy azzal egyetértve fogalmazódott meg az álláspontjuk. Véleményüket nem szituációtól függetlenül vizsgáltam, a beszélő kinyilvánított értékelését is kívántam látni, láttatni: státusz, szerep, „az egyén tipikus reagálása egy bizonyos pozícióban",[50] vagy hely, melyet az egyén adott szociális struktúrában, időben elfoglal. Lehet ez értékes, kívánatos másoknak, hisz az attitűd érték- és viselkedési minták hordozója.[51] Ugyanekkor el kell mondanom, hogy már ebben a viszonylag tradicionális közösségben mind kevésbé abszolút és tartós a domináns kultúra. Az általános mellett, esetenként azon túl, számos egyéni vagy csoportvariáns jelenik meg, melyek a társadalmi elvárásokkal szemben gyakran devianciáig terjedően torzulhatnak (még ha nyomukban nincs is társadalmi elutasítás vagy szociális szankciók).[52]

Összegzés helyett: a strukturált énképekről

A narratíva szó jelentését a hétköznapi értelemben vett elbeszélés kifejezéssel azonosítják a szótárak. Az elbeszélni tudás mindennapi közös tudásforma, amit megosztunk. Az élettörténetek (life story) vizsgálatában a történetmondó múlt-jelen-jövő időbeli kapcsolatai jelennek meg, az eseményekben betöltött szerepüket, felfogásukat beszélik el, ahogyan látják azt. A történetek a szereplőkből bomlanak ki. Az összefüggések jelentősége a kontextusok kifejezésében vizualizálódik. Szociokulturális mintákban szabálykövető módon jelennek meg tapasztalatok, élmények, tudások, feladatok stb.[53]

Kutatói érdeklődésemet (céljaimat) az interjúfelvétel pillanatáig a megélt életbe ágyazva, annak tágabb összefüggéseiben próbáltam elhelyezni. Ezzel el kívántam kerülni, hogy elsikkadjon az a bonyolult társas viszonyrendszer, ami az egyén és közösség

49 Schütze 1983.

50 Goffmann 1981, 21.

51 Uo.

52 Lásd Biró 1997; Lackó 2001; Bögre 2006; Bárdi 2007; Gyáni 2010; Kinda 2017; Gagyi 2019a, 2019b munkáit.

53 Másként fogalmazva, a mindennapi interrelációs viszonyok között jön létre az a nyersanyag, ami elemzésre alkalmas. Keszeg 2002. Az elemzésben a figyelem súlypontja nem a cselekményen van, hanem azon, ahogyan az emberek értelmezik, megélik az eseményekben játszott szerepeiket, ahogy azokra reflektálnak. Pászka 2007, 166.

kölcsönhatásából fakad. Mivel interjúalanyaimat életkorukat tekintve három generációra osztottam, az elemzés analitikus megfontolásai miatt három folyamatstruktúrát különítettem el:

– szándékos (intencionális) lépések, amelyek kiutat keresnek bizonyos életszituációkban;

– intézményes minták – az ember cselekvését, magatartását befolyásolják,

– kényszerűen elszenvedett „görbe pályák" – az életút nem intencionális, hanem váratlan változásai – pozitív-negatív folyamatok.

Ezek egységet alkotnak, kölcsönösen befolyásolják azt, és csupán rész-egész relációban érthetőek. Interjúalanyaim életét folyamatszerűségükben ismertem meg, de az adatfelvétel és az elemzés menetébe kódolt tematikus szempontokat iktattam: földtulajdon léte vagy nem léte, a munka változó jellege, egyéni tudás, képességek megnyilvánulásai, közberuházások hatása az életmódváltásra. Mindezt Benda Gyula polgárosodásértelmezésével kereteztem. Ezek segítenek „kiragadni" az élettörténetek egészének kontextusából az eseményeket, ciklusokat, tapasztalatokat, melyek egymáshoz viszonyítva (különbözőség-azonosság) határozhatóak meg. Ha ettől a mesterséges absztrakciótól eltekintek, akkor az élettörténetek életszerű egésze kerekedik ki előttem.

A történések, események örömet vagy szenvedést okoztak az elbeszélőnek, melyek emlékezetében rögzültek, így történetként meséli őket. Tetteinek különböző élethelyzetben való motivációi a problémamegoldást (túlélés, boldogulás, előrehaladás, gyarapodás) szolgálták. A mesélő szekvenciákban idézi fel visszaemlékezése során ezeket, melyekben a folyamatstruktúrák egymásba fonódnak akkor is, ha az életutat fordulatok szakítják meg. E struktúrákat az elemzés során következetesen követtem, ugyanazon műveleti eljárást alkalmazva, más elbeszélési módba átültetett konstrukciókban is.[54]

Schützénél a pályafogalom a személyek fölött áll, a szubjektív szándék hatóköréből kiesve.[55] Olyan társadalmi tényként kezeli tehát Schütze az életpályát, ami a személy intencionális cselekvése fölött létezik, azon kívül állónak tartja. Ezek a körülmények a személy számára veszélyt, fenyegetettséget, a marginalitás lehetőségét hordozzák. Az életpálya bizonyos helyzeteiben az objektivációk okai lehetnek a személy diffúz magatartásának. Kutatóként az volt a feladatom, hogy láthatóvá tegyem ezeket a tényezőket. Az elbeszélőben, ahogy már jeleztem, nem tudatosultak, esetleg utólag „kerülnek helyükre".[56] Esetünkben háborúk, hatalomváltások, kollektivizálás, ideológiai kényszerek, makrostrukturális (anonim) körülmények. Az előbbiekből következtetve azt mondhatom, hogy az életutak a társadalmi korstruktúrákba ágyazottak, és a személy életvezetésére potenciális veszélyt jelentenek: esetenként úgy kényszerítik „görbe pályára", hogy

54 Például, ha a szöveg tatalma nem az elbeszélés folyamatára utalt, hanem olyan szekvencialitásra, mely általam megragadható az életút fázisában vagy az (élet)történet egészében. Tapasztalatom szerint az elbeszélő ezekben az esetekben sem tud a manifeszt és rejtett, az életútból kibontható tartalmakról.

55 Schütze 1983.

56 Az életutat szerkezetileg az egyénen kívül álló, illetve abba ágyazott folyamatstruktúra befolyásolja: (1) az adott társadalom kulturális mintázatai – értékek, minták intézményesült beágyazottsága, amibe születünk; (2) az életpályán kívül, afölött álló kontrollvesztett helyzetek, kényszerek – olyan heterogén képződményei a társadalomnak, melyek szenvedéseket okoznak. Pászka 2007.

annak nincs is tudatában az érintett. Kutatóként tehát különbséget kellett tennem a konstruált folyamatstruktúra és az elbeszélő, társadalmi cselekvő élettörténeti konstrukciója között. Az elbeszélő életútjának intencionális szakaszai, amilyen a szándékolt lépés vagy a pozitív változás, nem képezik a középpontot, ott a társadalmi heterogén képződmények, a kényszerítő erejű minták, a társadalmi körülmények a személy fölött állnak. Az elmélet mögött a társadalmi tények elgondolása áll: jó, hogy az elemzés során azonosítani tudtam a cselekvési sémákat, de nincs válaszom a „görbe pályákat" követő pozitív változásokra.[57] Nem volt elég csak a szekvenciákra figyelnem, az elemzésbe be kellett vinnem az élettörténet egészét – ezzel nem leszűkült, hanem dinamikussá vált az élettörténet, érvényes és megbízható lett.[58] A kontextus egészéből derült ki, hogy az egyén miként értelmezi a szubjektív szándékán kívül eső anonim körülményeket, mit jelentenek neki, negatív vagy pozitív módon befolyásolják/ták-e életútját. A tematikus szálak sokfélesége, különbözősége kihívást jelentett: miként lehet aggregált élettörténeti adatbázist szekvenciális keretek között feldolgozni, elemezni?

Források

Hivatkozott irodalom

Assmann, Jan 1999, *A kulturális emlékezet.* Atlantisz Kiadó, Budapest.

Balázs Imre József 2022, Emlékek hullámokból. *Helikon,* (33) 2. 11.

Bárdi Nándor 2001, A közép-európai „tejtestvériség": Németh László víziója. *Európai utas,* 2. 38–42.

Benda Gyula 1991, A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég,* 2–3. 169–176.

Benda Gyula 2003, Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatisztikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég,* (8.) 30. 99–102.

Biró A. Zoltán 1997, Szempontok a nemzeti identitás termelődésének vizsgálatához. *Antropológiai Műhely,* (5) 2. 53–62.

Biró A. Zoltán 1998, *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Biró A. Zoltán 2019, Szempontok innovatív agrár kezdeményezések társadalmi beágyazottságának vizsgálatához. In: Balatonyi Judit et al. (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 175–183. (Kriza Könyvek 45.)

57 Uo.

58 Élettörténetnek nem az egyén életének összes megtörtént eseményét tekintettem, hanem inkább strukturált énképként fogom fel, ami az identitáshoz áll közel, ha az identitáson azt a szimbolikus struktúrát értjük, ami a személy számára folyamatosságot biztosít az időben változó életfolyamatokban, különböző szociális és társadalmi terekben. Ebben az értelemben a paraszti identitás sem állandó, hanem rendre újrakonstruált, változik, ahogy az új-újabb események formálják: a jelen esetlegességeinek keretei között a múltbeli történések újra felépülnek.

Bishop, Libby 2007, A reflexive account of reusing qualitative data: Beyond primary/secondary dualism. *Sociological Research Online,* (12) 3. https://www.socresonline.org.uk/12/3/2.html, 2022. május 10.

Bögre Zsuzsa 2003, Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. *Szociológiai Szemle,* 1. 155–168.

Bögre Zsuzsanna 2006, *Asszonysorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése.* Ráció Kiadó, Budapest.

Bögre Zsuzsanna 2007, *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*. Loisir, Budapest–Piliscsaba. (Pázmány Társadalomtudomány 6.)

Corti, Louise 2000, Progress and Problems of Preserving and Providing Access to Qualitative Data for Social Research – The International Picture of an Emerging Culture. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research,* Volume 1. No. 3.

Earl, Babbie 1995, *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.

Feischmidt Margit 2007, Az antropológiai terepmunka módszerei. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és médiatudományi tanszék, Budapest. 223–134.

Fónai Mihály 2021, Interjús módszerek a kvalitatív kutatásokban. In: Fedor Anita – Huszti Éva (szerk.): *Kutatásmódszertani kézikönyv.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 54–99.

Gadamer, Hans-Georg 1984, *Igazság és módszer.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Gagyi József 2003, Határ, amely összeköt. *Regio,* 3. 126–148.

Gagyi József 2004, *Örökített székelykapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székelyföldi faluban az ezredfordulón.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Gagyi József 2019a, Deszakralizáció. A földhöz való viszony megváltozásának új fordulata vidéken. In: Balatonyi Judit et al. (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 75–83. (Kriza Könyvek 45.)

Gagyi József 2019b, *Régi ember új világban. Sztrátya Domokos életútja.* Kriza János Néprajzi Társaság – L'Harmattan, Kolozsvár–Budapest.

Gárdos Judit 2011, Interjús szociológiai források újrafelhasználása. *Szociológiai Szemle,* (21) 3. 125–145.

Geertz, Clifford 1994, Sűrű leírás. In: Sárkány Mihály – Fejős Zoltán – Niedermüller Péter (szerk.): *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó, Budapest. 170–216.

Gelencsér Katalin 2003, Grounded theory. *Szociológiai Szemle,* 1. 143–154.

Glaser, Barney – Strauss, Anselm 1967, *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research.* Aldine de Gruyter, New York.

Goffman, Erving 1981, *Form of talk.* University of Pennsylvania Press, Pennsylvania.

Granberg, Leo – Kovách, Imre – Tovey, Hilary 2001, Europe's Green Ring. Ashgate, Aldershot.

Gyáni Gábor 2007, Miért paradigmatikus az oral history? *Replika,* 58. 38–39.

Gyáni Gábor 2010, *Az elveszíthető múlt. A tapasztalat, mint emlékezet és történelem.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

Hadas, Miklós 2022, *Outlines of a Theory of Plural Habitus. Bourdieu Revisited.* Routledge, New York.

Kemenes Tamás 2021, Hamvas Bélát se jobbról se balról nem lehet kisajátítani. *Mandiner,* https://mandiner.hu/cikk/20210525_hamvas_palkovics, 2021. május 30.

Keszeg Vilmos 2002, *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok.* Komp-Press. Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár. 5–27.

Keszeg Vilmos (szerk.) 2006, *Specialisták. Életpályák és élettörténetek I–II.* Scientia Kiadó, Kolozsvár.

Keszei András 2016, Család és nemzedék: az emlékezet „természetes" közegeinek hatása. In: Mohay Tamás (szerk.): *Nemzedék, Szerep, Érték, Családi kapcsolatok, szokásrend és értékváltások történeti alakulása a 20. században*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest. 11–23.

Kinda István 2017, *Kontrasztok. Gazdálkodási minták két székelyföldi régióban*. Kriza János Néprajzi Társaság – Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár.

Kiss János – Hüse Lajos 2003, Tartalomelemzés – kérdőívek és interjúk belső tartalomelemzése. In: Fónai Mihály – Kerülő Judit – Takács Péter (szerk.): *Bevezetés az alkalmazott kutatásmódszertanba.* Pro Educatione Alapítvány, Nyíregyháza. 107–121.

Koselleck, Reinhart 2000, Történelem, történetek és formális időstruktúrák. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája.* Kijárat Kiadó, Budapest. 25–37.

Kovách Imre 2012, *Vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Argumentum Kiadó, Budapest.

Kvale, Steinar 2005, *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba.* Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest.

Lackó Mihály 2001, Individuális és kollektív biográfia. In: Lackó Mihály (szerk.): *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok.* L'Harmattan, Budapest. 9–15.

Laczkó-Albert Elemér 2020, A „parasztalanodás" kulturális folyamata: polgárosodás? Biográfiai életút elemzés. *Kultúra és Közösség,* 3. 79–95.

Laczkó-Albert Elemér 2021, Szabadság kényszerpályákon. Egy női életút biográfiai elemzése. *Kultúra és Közösség,* 2. 5–23.

Laczkó-Albert Elemér 2022a, Traumatikus női életút rekonstrukciója és értelmezése. *Kultúra és Közösség,* 1. 23–30.

Laczkó-Albert Elemér 2022b, Barázdáktól távolodva. *Kultúra és Közösség,* 3. 29–39.

Laczkó-Albert Elemér 2022c, Reflexív modernitás egy biográfiai életút-rekonstrukcióban. *Kultúra és Közösség,* 4. 29–38.

Lakoff, George – Srini Narayanan 2010, Toward a Computational Model of Narrative. *Computational Models of Narrative: Papers from the AAAI Fall Symposium,* 21–28.

Lengyelné Molnár Tünde 2012, *Kutatástervezés*. Eszterházy Károly Főiskola, Eger.

Magyar Értelmező Kéziszótár (MÉKSZ) 2016. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 989.

Mauthner, S. Natasha – Parry, Odette – Kathryn, Backett-Milburn 1998, The data are out there, or are they? Implications for archiving and revisiting qualitative data. *Sociology,* Volume 32. Nr. 4. 733–745.

Mcadams, Dan P. 2006, The Problem of Narrative Coherence. *Journal of Constructivist Psychology,* Volume 19. 109–125.

Melegh Attila 1999, Migráció és életút. *Regió,* (10) 3–4. 126–160. / Megjelent még: In: Bögre Zsuzsanna (szerk.) 2007, *Élettörténet a társadalomtudományokban.* Loisir, Budapest–Piliscsaba.

Molnár Ágnes 2005, Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. *A kiskanizsai sáskák* példája. *Korall,* (6) 19–20.

Mottier, Veronique 2007, The Interpretive Turn: History, Memory, and Storage. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research,* Volume 6. No. 2.

Ochs, Elinor – Capps, Lisa 1996, Narrating the Self. *Annual Review of Anthropology,* Volume 25. 19–43.

Oláh Sándor 2004, *Falusi Látleletek.* Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.

Pászka Imre 2007, *Narratív történetformák. A megértő szociológia nézőpontjából.* Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged.

Savage, Mike 2005, Revisiting classic qualitative studies. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research,* Volume 6. No. 1.

Schegloff, Emanuel A. 1992, In Another Context. In: Alessandro Duranti – Charles Goodwin (eds.): *Rethinking Context; Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge University Press, Cambridge. 191–229.

Schegloff, Emanuel A. 1997, Whose Text? Whose Context? *Discourse & Society,* Volume 8. 165–187.

Schütze, Fritz 1983, Biographieforschung und narratives Interview. *Neue Praxis,* Volume 3. 283–293.

Schiffrin, Deborah 1996, Narrative as Self-Portrait: Sociolinguistic Constructions of Identity. *Language in Society,* Volume 25. No. 2. 167–203.

Scipione, Paul A. 1994, A *piackutatás gyakorlata. Gyakorlati útmutató szakembereknek és hallgatóknak.* Springer Verlag, Budapest.

Seidman, Irving 2002, *Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

Szécsi Gábor – Mák Kornél 2019, *Történet és történelem. A narrativista történelemfilozófia alapjai.* Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged.

Tibori Tímea 2006, A kreativitás mint a kultúrák eredeti forrása. In: Karikó István (szerk.): *Gazdaság és/vagy kultúra?* Gondolat Kiadó, Budapest. 147–157.

Turner, Jonathan H. 1974, *The Structure of Sociological Theory (The Dorsey series in sociology).* Homewood III., Dorsey Press, s. l.

Vajda András 2019, *Változó létformák vidéken: Egy Maros menti falu gazdasági-kulturális szerkezetének átalakulása.* Kriza János Néprajzi Társaság – L'Harmattan, Kolozsvár–Budapest.

Van den Berg, Harry 2005, Reanalyzing qualitative interviews from different angles: the risk of decontextualization and other problems of sharing qualitative data'. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research,* Volume 6. No. 1.

Vultur, Smaranda 2007, Mizele povestirii de viaţă orale: cazul foştilor deportaţi în Bărăgan. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 109–127.

Mellékletek

1. melléklet. Kutatási napló, megfigyelés, félig strukturált interjúim vázlata

KUTATÁSI NAPLÓM

Saját feljegyzéseim (interjúkészítés előtt és után)
– Név;
– életkor;
– beszélgetés helyszíne, címe, időpontja, időtartama;
– ketten vagy többen vagyunk jelen;
– ki, mikor, milyen terjedelemben írta át (oldal, karakter);
– ki, mikor, kódolta.

Megfigyeléseim (rögtön interjúkészítés után)
– Lakáskörülmények, milyen helyiségben, körülmények között, viszonyulással, hangulattal stb. fogadtak;
– a gazdasági udvar állapota, kinézete.

Kérdéseim (szabadon használtam)
– Semleges témájú, ráhangolódó kérdések;
– Mutatkozzon be, beszéljen magáról, családjáról, amit fontosnak tart, bármit elmondhat (szülők, testvérek, lakás-, életkörülmények);
– Mekkora gazdasága (földje, állata) volt a családnak, ezeket hogyan dolgozták, használták?
– Mikor találkozott, milyen formában a munkával?
– Iskolai, munkahelyi mobilitás;
– Saját családjáról és gazdaságáról kérdezem;
– Hogy változik a mezőgazdasági munka (régen, ma, jövő)?
– Mi a jó, mi a rossz ebben a munkában?
– Mi a célja vele?
– Mi a véleménye a helyi lehetőségekről, pénzkereset, megélhetés?
– Mi a véleménye a remetei emberekről, milyen vonásaik vannak, identitásuk?
– Milyen (köz)beruházást tart fontosnak, ami neki segített?
– Kivel tart kapcsolato(ka)t, tagja-e valamilyen egyesületnek, társaságnak?
– Levezető, oldó beszélgetés, apró ajándék.

2. melléklet. Interjúalanyaim kor, nem, lakhely, foglalkozás szerinti leírása

A legidősebbek, 75 év fölöttiek, 40-en voltak, 17 nő és 23 férfi. Közülük a legfiatalabb 76 éves, a legidősebb 92 éves. A csoport átlagéletkora 88,7 év. A középső korcsoportot, 45–74 év közöttiek, 39 ember alkotja, amelyből 19 nő és 20 férfi. Életkori megoszlásuk 45 és 74 év között mozog, átlagéletkoruk 63,4 év. Beszélgetőtársaim legfiatalabbjai összesen 18-an voltak, közülük 2 nő és 16 férfi. Életkoruk 25–44 év, a csoport életkori átlaga 31,1 év.

A generációk között próbáltam közvetlen rokonsági vonalat is követni (nagyapa, apa, unoka/fiú), ez öt család esetében sikerült. A nők kiválasztásánál szempont volt az a helyi tudás róluk, mennyire vezéregyéniség, véleményformáló személyiség az illető. A közösségen belül ezeket a nőket, akik akár férfiúi szerepben is ismeretesek, sajátos jelzős szerkezetű névvel, állandó jelzővel ruházta fel a falu szája.

Az idősek közül nyolc személy házastársával él együtt, 32 özvegy, a középső generációból 24-en élnek házasságban, 14 özvegy és egy elvált, a legfiatalabbak között 12 él, 1–4 gyerekes, házasságban, 1 egyedülálló leányanya egy gyerekkel, 4-en pedig szabad állapotúak, szüleikkel élnek.

Lakóhelyét illetően 83-an életvitelszerűen élnek Remetén, akik itt is születtek, 5-en, illetve akik itt élnek, de nem helyi születésűek. Ugyancsak 5 olyan személlyel készítettem interjút, akik Remetén születettek, de nem szülőfalujukban élnek és 4 személlyel, akiknek szakmai kapcsolatuk volt/van kutatási terepemmel.

Foglalkozását tekintve a következő helyzetet rögzíthettem az idős generációnak: mindenki nyugdíjas, de még 27 háztartásban tartanak valamilyen háziállatot (szárnyast, juhot, disznót, tehenet, lovat). A középső generációból 26-an nyugdíjasok már, közülük 17 még háztáji gazdálkodást folytat. Mezőgazdasági vállalkozása van 5 embernek és további 17 egyéb munkahelyen aktív. A legfiatalabbak közül 9-nek van mezőgazdasági vállalkozása, 3 a szülei gazdaságában dolgozik. Állatokat tart 3, de fő foglalkozásuk építőtelepi munkás (1 Magyarországon). Mezőgazdasághoz kapcsolódó irodai munkát végez 3 személy.

3. melléklet

I. Az életmód polgári formái

1. Társadalmi hovatartozás
   1.1. Hivatásbéli
      1.1.1. Bármilyen szellemi foglalkozású
      1.1.2. Tanító
      1.1.3. Pap
      1.1.4. Orvos
      1.1.5. Könyvtáros
      1.1.6. Értelmiségi
      1.1.7. Elit
      1.1.8. Bürokrata
   1.2. Szakmai
      1.2.1. Bármilyen kézi mesterség
      1.2.2. Kovács
      1.2.3. Szabó
      1.2.4. Üzleti eladó
      1.2.5. Vállalkozó
      1.2.6. Menedzser
   1.3. Osztályjellegű
      1.3.1. Paraszt
      1.3.2. Módos paraszt
      1.3.3. Iparos
      1.3.4. Kulák
2. Paraszttalanítás
   2.1. Struktúra
      2.1.1. Várakozás
   2.2. Társadalmi tény
      2.2.1. Szándék
   2.3. Funkcionalista
      2.3.1. Program
   2.4. Strukturális
      2.4.1. Iparosítás
      2.4.2. Államváltás
      2.4.3. Hatalomváltás
   2.5. Társadalmi
      2.5.1. Bizonytalanság
      2.5.2. Migráció
      2.5.3. Helyváltoztatás
      2.5.4.
   2.6. Kulturális
      2.6.1. Tradíció
      2.6.2. Tradícióvesztés
3. Értékrend
   3.1. Paraszti
   3.2. Népi
   3.3. Polgári
   3.4. Modern
   3.5. Individuális
   3.6. Toleráns
   3.7. Intoleráns
   3.8. Vallásos
   3.9. Világi
   3.10. Liberális
   3.11. Teljesítményelvű
   3.12. Egyéni
   3.13. Elismert
   3.14. Öncélú
   3.15. Közösségi
   3.16. Tradicionális
   3.17. Tradíciót vesztett
   3.18. Nyitott
   3.19. Zárt
   3.20. Státuszfogyasztó
4. Szabadidő
   4.1. Játék
   4.2. Kikapcsolódás
   4.3. Szabadság
5. Egyéni jellemzők
   5.1. Életkor
   5.2. Egészség
   5.3. Mentális állapot
   5.4. Életformaváltás
   5.5. Önazonosság
   5.6. Identitás

II. Gazdasági változás

1. Tulajdon
   1.1. Tulajdonformák
      1.1.1. Magán

1.1.2. Állami
1.1.3. Egyéni
1.1.4. Közösségi
1.1.5. Szövetkezeti
1.2. Tulajdonviszonyok
1.2.1. Regiszter
1.2.2. Telekkönyv
1.2.3. Birtoklevél
2. Tőkeformák
2.1. Anyagi tőke
2.1.1. Föld
2.1.2. Állat
2.1.3. Ingatlan
2.1.4. Készpénz
2.1.5. Tárgyi hagyaték
2.2. Tudás
2.2.1. Kommunikáció
2.2.2. Kompetencia
2.2.3. Töredezettség
2.2.4. Pluralizálódás
2.2.5. Tehetség
2.2.6. Skill
2.2.7. Kreativitás
2.2.8. Kultúra
2.2.9. Innovatív
2.2.10. Kreatív
2.2.11. Szellemi hagyaték
2.3. Kapcsolati tőke
2.3.1. Kooperáció
2.3.2. Méretkezés
2.3.3. Viszonyulás
2.3.4. Részvétel
2.3.5. Elkötelezettség
2.3.6. Bizalom
2.3.7. Motiváció
2.3.8. Kockázat
3. Munka
3.1. Gyerekmunka
3.2. Női munka
3.3. Férfimunka
3.4. Egyéni munka
3.5. Gyári munka
3.6. Tsz
3.7. Önellátó
3.8. Önfoglalkoztató
3.9. Mezei munka
3.10. Házimunka
3.11. Fizikai munka
3.12. Erdei munka
3.13. Szellemi munka
3.14. Jövedelemszerző
3.15. Norma
3.16. Teljesítmény
3.17. Munkamorál
3.18. Családi gazdaság
3.19. Építőipar
3.20. Cselekvő kihívás
3.21. Fizetés
4. Fejlesztéspolitika
4.1. Közszolgáltatás
4.1.1. Oktatás
4.1.2. Egészségügy
4.1.3. Szociális
4.1.4. Kulturális szolgáltatások
4.2. Projekt
4.2.1. Projektosztály
4.2.2. Ideiglenes szervezet
4.3. Jó állam
4.4. Jó lét
4.5. Jóllét
4.6. Tájhasználat
4.7. Vízgazdálkodás

III. Individualizáció

1. Társadalmi hely
1.1. Földrajzi nevek
1.2. Remetei dűlőnevek
1.3. Remetei családnevek
1.4. Lokalitás
1.5. Mentalitás
1.6. Paraszti életmód/életvilág
1.7. Polgári életmód/életvilág
1.8. Élettér
1.9. Életstratégia
1.10. Életminta

1.11. Életút
1.12. Családi életút
1.13. Nép
1.14. Lakáskörülmények
1.15. Életkörülmények
1.16. Megélhetés
1.17. Cselekvés
1.18. Kihívás
1.19. Egyéni/család
1.20. Közösségi
1.21. Ethosz
1.21.1. Erkölcsös
1.21.2. Erkölcstelen
1.21.3. Hit
1.21.4. Lopás
1.22. Életminőség
1.23. Oktatásminőség
1.24. Fejlődő
1.25. Korszerű tudás

IV. Állampolgárrá válás

1. Társadalmi berendezkedés
1.1. Magyarország mint állam
1.1.1. Erdély
1.1.2. Székelyföld
1.1.3. Gyergyóremete
1.2. Románia mint állam
1. Erdély
1. Regát
1. Moldva
1. Maros-Magyar Autonóm Tartomány
1.1. Európai Unió
2. Társadalmi formák
2.1. Rendszerváltás
2.1.1. Hanyatlás
2.1.2. Fejlődés
2.1.3. Iparosítás
2.1.4. Civilizáció
2.1.5. Modernizáció
2.2. Hatalomváltás/országváltás
2.3. Kapitalizmus
2.3.1. Hanyatlás
2.3.2. Fejlődés
2.3.3. Iparosítás
2.3.4. Civilizáció
2.3.5. Modernizáció
2.4. Szocializmus
2.4.1. Hanyatlás
2.4.2. Fejlődés
2.4.3. Iparosítás
2.4.4. Civilizáció
2.4.5. Modernizáció
2.5. Kommunizmus
2.5.1. Hanyatlás
2.5.2. Fejlődés
2.5.3. Iparosítás
2.5.4. Civilizáció
2.5.5. Modernizáció
2.6. Demokrácia
2.6.1. Hanyatlás
2.6.2. Fejlődés
2.6.3. Iparosítás
2.6.4. Civilizáció
2.6.5. Modernizáció
2.7. Szabadvilág
2.8. Privatizáció
2.9. Államosítás
2.10. Tulajdonfosztás
2.11. Kollektivizálás
2.11.1. Traumák
3. Hatalom megnyilvánulásai
3.1. Politikai nyomás
3.2. Társadalmi nyomás
3.3. Kisebbség
3.4. Többség
3.5. Nacionalizmus
3.6. Nemzeti együttélés
3.7. Asszimiláció
3.8. Identitás
3.9. Lokalizálódás
3.10. Globalizálódás
3.11. Megélhetési kényszer

Koloh Gábor

„Nálunk a dollár rendes fizetési eszköz”

A magyar gazdasági és társadalmi elit vidékképe a kivándorlási ankétokon (1907–1908)

A 19–20. század fordulójának amerikai kivándorlása egyike azoknak a sokat vizsgált, ám messze ki nem aknázott társadalmi folyamatoknak, amelyeknek újragondolása számos szempontból új következtetések megfogalmazását teszi lehetővé.[1] Vizsgálatomban – amely részben a történeti gazdasági elit[2] és részben a társadalmi elit[3] vidékképe alakulásának vizsgálatába ágyazódik – a folyamat során kialakuló kapcsolatok intenzifikálódásának, a kölcsönös függés és a tudatosság erősödésének szempontjai kerülnek érvényesítésre.[4] A korszak magyar gazdasági elitjéből a mintául választott csoportnak, tehát a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége (közkeletűen GYOSZ) és a társadalmi elitet reprezentáló Magyar Társadalomtudományi Egyesület (MTTE) által rendezett kivándorlási ankétok felszólalóinak, úgy vélem, ezen szempontok mentén kifejezetten jól rendezhető és értelmezhető a kérdésről alkotott véleménye. Észrevételeik, hozzászólásaik vizsgálata során érdemes szem előtt tartani, hogy az ankétokra a nemzeti koalíció időszakában került sor. Látni fogjuk, hogy gondolataik rugalmas hálót alkotnak, amelyben a csomók közel sem feszesen csatlakoznak és a lyukak is változatos nagyságúak. Észrevételeikben azonban közös, hogy szoros olvasatukkal képet kapunk arról, hogy milyen vidék- és vidéki-kép élt a fejükben, még ha a közlés során szívesen alakították azt saját elképzeléseik és céljaik hasonlatosságára. A vizsgálat végére érve azonban már könnyű lehántani a csoportérdekeket – amelyek talán nem is voltak annyira markánsak e vitákban, mint ahogy a korábbi kutatás feltételezte – és az egyéni ambíciókat, így ami marad, elegendő lesz ahhoz, hogy a kitűzött célt, vagyis a vizsgált gazdasági elit vidékképének megismerését elérjük. Ehhez a korabeli és a későbbi, már történészi szakmai viták szempontjai is érvényesítésre kerülnek, hiszen a vonzás és taszítás tényezői (a push és pull faktorok)[5] mind az ankétokon, mind azóta érdeklődés tárgyát képezik. Eddig azonban ez a fogalompár javarészt csak arra koncentrált, hogy mi tette vonzóvá Ameri-

1 A kézirattal kapcsolatos észrevételekért köszönettel tartozom Kövér Györgynek, Halmos Károlynak és az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport munkatársainak!
Puskás 1999, 114; Faragó 2018.

2 „A gazdasági elitbe tartozónak gondoltam mindazokat, akik a kulcsfontosságú gazdasági reprodukciós folyamatokban döntési kompetenciával bírnak.” Lengyel 1991, 64.

3 Gyáni, 2004, 240.

4 Vö. Ritzer–Atalay 2010; Lechner–Boli 2015.

5 Puskás 1982, 24.

kát és mi taszította el a kivándorlókat hazájuktól, de ugyanígy megvizsgálhatjuk azt is, hogy mi tette a távolban vonzóvá Magyarországot és milyen tényezők maradtak a magyar földtől eltaszítók az Atlanti-óceánon túli világban, akadályozva a hazatérést.[6] Ez tehát az alábbi vizsgálat komplett és komplex váza, amelyet bevezet az alapul szolgáló folyamatok célszerű áttekintése.

Összefonódó folyamatok

Globalizáció

Gaal Jenő közgazdász, műegyetemi tanár és nyugalmazott nemzeti párti politikus, az MTTE ülésének elnöke az 1908. január 24–25-én tartott ankét zárásakor világosan látta és láttatta a kivándorlás apropóján az ország helyzetét, amikor a mindennapokat immár meghatározó, olyan *fázisról* beszélt, ami nemcsak anyagilag, de szellemileg és erkölcsileg is mélyrehatóan átalakítja Magyarországot.[7] Nem puszta frázis volt ez, hanem kortárs reflektálás arra a folyamatra, amelyet ma a világpiac fejlődésének egyik stációjaként értelmezhetünk. Az országonként, tájanként eltérő ütemezéssel megmutatkozó, de már régiónkban is a 19. század közepén lezáródó protoglobalizációs szakasz és a 20. század közepétől egyértelműen felgyorsuló modern kori globalizáció közötti fázis minden fragmentáltsága, elakadása, a helyi viszonyokhoz igazodó alakváltása mellett kikezdi a „hosszú 19. századnak" a 20. század utolsó harmadából visszatekintve diverzitásában egységesnek tűnő koncepcióját.[8] A „jól berendezett gazdasági élettérként"[9] funkcionáló Európa melletti új tér, Amerika a gazdasági prosperitás ígéretével és ekkor már gyakorlatával összekapcsolva egy új (illetve újragondolt) *ethoszt* kínált az erre készületlenül rácsodálkozó európaiak számára.[10] A vándorlás láncolata egyre erősödött és öngerjesztővé vált: míg az első kivándorlók a hitükre vagy vakhitükre alapoztak, a következők már a rokonaik, ismerőseik hazaküldött leveleire, hogy a még később indulók a tömeges tapasztalattal is megelégedjenek.[11] A hajózás fejlődésével és a vasúthálózatok kiépülésével immár nem csupán az emberek és áruk tömeges szállítása vált egyetemessé,[12] de az emberek által a hírek, az információk is nagyobb számban és gyorsabban terjedtek, és váltak ezáltal egyre olcsóbbá. Az amerikai lehetőségek és a Monarchia gazdasági növekedésének lassulása[13] egyszerre kedvezett a vágyak felszításának, a radikális megoldásra hajlásnak, és ez mozdította ki a Magyarország északi vidékén élő, belső ván-

6 Ugyanakkor szintén modellezte Kulcsár – Kulcsár J. 2019.
7 MTTEK 1908, 94.
8 Berend T. – Ránki 1987, 16.
9 Halmos 2007, 135–136.
10 Weber 1982, 43–86.
11 Frank 2018, 153.
12 Berend T. – Ránki 1987, 47.
13 Schulze 2007, 189–218.

dorlásaik során a mobilitáshoz szokott szlovákokat a dinamikusan fejlődő főváros, Budapest, vagy a nagyobb távolságban lévő, de több lehetőséget ígérő Amerika felé.[14] Ahogy az észak-amerikaiak gazdagságát az értékesnek tartott idejük határozza meg,[15] úgy kellett – legkésőbb megérkezésük után – igazodni a kivándorlónak is ehhez. Ha ez mégsem sikerült, az amerikai bányák mélyén vagy a gyárakban még megtanulhatta: talán ezért is lehetett, hogy a visszatérők többnyire magasabb gazdálkodási kultúrát vagy technológiai újdonságot hoztak haza,[16] mint a falusi megbélyegzésnek kedvező kiábrándító kudarc szégyenét. A kivándorlás tehát intenzívebbé vált, a kontinensek közti kapcsolatok fokozódtak és a gazdasági konjunktúrahatások immár a kölcsönös függés erősödésével jártak.[17] Ezt ismerték fel a gazdasági élet potentátjai, ez serkentette őket már 1900-tól társadalmi mozgalmak, majd kongresszusok, ankétok szervezésére.[18] Mondataikban erős toposzok, elképzelések, és kevesebb vagy több tapasztalat vegyült, de a magyar vidék erejét és saját gyarapodásukat vagy legalább fennmaradásukat szemükben az ország fejlesztésének kulcsa, a fejleszthető, tanítható vidéki munkaerő jelentette.

Kivándorlás

Az Amerikába irányuló kivándorlás fokozatosan érte el Magyarországot. Thirring Gusztáv, a nemzetközi elismerésnek örvendő statisztikus a GYOSZ ankétján az 1870-es évekre datálja a kivándorlás kezdetét: a „három K", a krach, kolera és (világ)kiállítás nagy évének, 1873-nak meghatározó időszaka ez.[19] A folyamat felpörgéséhez két évtized kellett, vagyis Thirring szerint az 1890-es években emelkedett meg hirtelen a kivándorlás intenzitása, mely térben is egyre kiterjedtebbé vált: régiók helyett ugyanis immár az ország egészét érintette.[20] Az 1890-es évek kivándorlási értékeinek hirtelen felszökkenése mögött az évtized iparfejlesztő törvényei, az egyház szociális nyitása, a polgári házasság és a válás intézményének bevezetése, az agrárszocialista mozgalmak eszmeisége, a főváros millenniumi fejlesztése, a „rabszolgatörvénynek" keresztelt 1898. évi II. törvénycikk a mezőgazdasági munkások és munkaadóik jogviszonyának szabályozásáról, és különösen a krajcáros újságok terjedése,[21] amelyeknek számai elég, ha egy faluban csak egy-két emberhez vagy ha volt, az olvasókörhöz eljutottak. Mind olyan folyamatok, amelyek a belső és külső vándorlást egyaránt előmozdító tényezőként hathattak. A kivándorlás gócai, így az ország északkeleti megyéi, mint például Sáros, Szepes, Zemplén, Abaúj vármegye, vagy a további gócok, mint Veszprém, Torontál, Szabolcs-Szatmár, Nagyküküllő vármegye, illetve Fiume, eltérő termékenységi, gazdasági, fejlett-

14 Ehhez: Frank 2018, 153.
15 Halmos 2007, 129–130.
16 Dobszay–Fónagy 2005, 427.
17 Tóth 1980, 65.
18 Puskás 1982, 134.
19 Kövér 2013, 5.
20 GYOSZ-ankét 1907, 48–49.
21 Glatz 1998, 482–501.

ségi és etnikai jellemzőkkel rendelkeztek, ám egyik sem tartozott a főváros munkaerő-felszívási zónájába.[22] Nem csak a kivándorlási gócok, a kivándorlási célterületek is többfélék voltak: a Trencséntől Vas vármegyéig terjedő sávban a kivándorlás az osztrák örökös tartományok felé és Erdélyből is elsősorban a Regátba irányult, de eltérő a nemi megoszlás is, hiszen Bécs inkább a cselédmunkát vállaló nőket, az alsó-ausztriai részek a munkás férfierőt vonzották.[23] A 20. század elejétől a kivándorlás új célterületekkel bővült, így egyre jelentősebbé vált az amúgy inkább időszakos németországi, valamint az állandó kanadai megtelepedés.[24] Az ankétok felszólalóit, látni fogjuk, különösen érzékenyen érintette, hogy míg korábban a munkaerő szempontjából roppant értékes, ám nemzeti szempontból fenyegető szlovákok mellett a magyarok is elhagyták az országot, akárcsak a német, román vagy más etnikumúak.[25]

A kivándorlás mértéke, pontos számszerűsége erősen vitatott. Még a legújabb kutatások is elfogadják olykor az egymillió főt meghaladó amerikai kivándorlási értéket,[26] miközben ennek irrealitását az adatbeszolgáltatás és adatregisztrálás hiányosságai és erősen torzító hibái (például a többszörös regisztráció ténye, az etnikai sokszínűségen való eligazodás nehézségei, a hatósági ellenőrzés gyengeségei) egyaránt aláhúzzák, így inkább a 660 ezer fő körüli érték tekinthető reálisnak.[27] Az egymillió főt meghaladó kivándorlás – az első világháborúig az országot elhagyó közel 1,3 millió lakos száma – sokkal inkább az emigráció teljes értékét tükrözi, amelyben már az Ausztriába és Romániába irányuló vándorlás is beleértendő (és mindez jóval alatta marad a mintegy hatmillió embert mozgató belső vándorlásnak).[28]

A kivándorlás okát Rubinek Gyula, aki ekkor, 43 évesen, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület igazgatója volt, az 1880-as évektől találta érdemesnek taglalni. Az olcsó amerikai gabona ekkori beözönlése az európai piacra ugyanis súlyos csapást mért az európai és benne különösen a gabonaexportőr magyar gazdaságra. Az USA erőre kapó mezőgazdaságába beáramlott tetemes tőke, hangsúlyozta Rubinek, az ottani nagyipar fejlődését segítette elő, amely a munkaerő iránti igényt növelte és így adott megélhetést a bevándorlóknak.[29] Az Amerikába való betelepülés persze már a 18. századtól egyre dinamikusabbá vált, de komoly változást hozott ebben az aranyláz miatti tömeges kínai bevándorlásnak az 1882. évi felfüggesztése, amely a dél- és kelet-európai munkások előtt nyitotta meg a kapukat.[30] Mindeközben Európában, így Közép-Kelet-Európában is zajlott az a demográfiai változás, amely a fiatalabb korosztályok számának megnövekedésével, a munkaerő feltorlódásával járt együtt.[31] A belső vándorlás, volumenében

22 Puskás 1982, 98.
23 Kövér 2004, 63–64.
24 Erdősi 1995, 259–260.
25 Puskás 1982, 187.
26 Kulcsár – Kulcsár J. 2019, 85.
27 GYOSZ-ankét 1907, 120; Erdősi 1995, 260; Faragó 2011, 242–244.
28 Kövér 2004, 67; Faragó 2011, 256.
29 MTTEK 1908, 54–55.
30 Puskás 1982, 154–155; Berend T. – Ránki 1987, 25.
31 Puskás 1982, 101.

hiába volt nagyságrendekkel nagyobb a kivándorlásnál, mégsem oldotta meg ezeket a problémákat, ezzel döntés elé állította a megélhetésükön javítani szándékozókat. Az amerikai kivándorláshoz ugyanis – bár magában hordozta eleinte az ideiglenesség szándékát – sokkal nagyobb elhatározás kellett, mint az országon vagy a közép-kelet-európai régión belüli vándorláshoz. Nem önmagában a távolság nagysága, hanem az Egyesült Államoknak a fejükben létező mentális térképen[32] való elhelyezkedése volt döntő fontosságú szempont. Amikor a kivándorlás kérdéséről a hazai gazdasági elit tárgyalni kezdett, addigra – az első kézből származó és megbízható beszámolók alapján feltételezhetően – Amerika jóval közelebb került ezen a mentális térképen annál, mint ahol évtizedekkel korábban elhelyezkedett. Ezzel egyidejűleg persze a köztes, illetve közeli tér is szűkült, így kerülhetett egyre inkább képbe Németország és Kanada is mint kivándorlásra alkalmas célterület. Ahogy látjuk még, divatossá vált az angol nyelv, és a dollár kézbevételével fizikailag is megragadhatóvá vált Amerika.[33]

A kivándorlás okául szolgáló tényezők között közel sem csak a demográfiai tényezők voltak meghatározó jelentőségűek. A népsűrűség változásában (csökkenésében vagy növekedésében) ugyanis a termékenység arányai mellett közrejátszott a kolera pusztítása vagy a modernizációs zónákra koncentrálódó városfejlődés hatása is.[34] Az északkeleti országrészben bizonnyal növelte az elkeseredettséget és a kiútkeresést az 1878. évi kedvezőtlen időjárásra következő rossz terméseredmény, majd 1879 rendkívül csapadékos volta, amely nemcsak áradásokat és árvizeket, de egy olyan katasztrofális aratást eredményezett, amely mellett már hatott a szülőföldről elhívó szó és az összecsúszó hatások együttes érvényesülésekor erős pozitív színezetet kapó lehetőség.[35] A különböző kiváltó okok egymás mellé helyezve töredezett képet mutatnak, nincs meg bennük – lévén társadalmi jelenségek – az a fizikai törvényszerűségeket jellemző ok-okozati összefüggés, amelynek csábítását nem mindig sikerül elkerülni,[36] még ha tény is, hogy a különböző okok egy közös irányba, jelesül a migráció melletti döntés felé gravitálnak.

Ha tehát észlelték a veszélyét, miért nem sikerült megakadályozni a kivándorlást? Kétségtelen, hogy a folyamat politikai üggyé vált, és voltak adminisztratív jellegű intézkedések is – klasszikusan a kivándorlásról szóló 1903. évi IV. és az 1909. évi II. törvénycikket értve ezalatt –, de már Tisza Kálmán is inkább csak az ínséggel sújtott területek segélyezésére, az ínség enyhítésére fókuszált.[37] Tény, hogy a GYOSZ ankétján felmerült, hogy a kormány akár meg is tilthatná a kivándorlást, de, ahogy Gerster Béla mérnök, aki a kivándorlással korábban is foglalkozott[38] és a vasútépítések egyik fontos szereplője volt, így fogalmazott: „szabad-e, lehet-e a magyar államnak kimondani, hogy szegény

32 Vö. Cséfalvay 1990.
33 Ennek plasztikus ábrázolásához lásd Oravecz Imre trilógiáját: Oravecz 2007–2018.
34 Faragó 2011, 267–268.
35 Bodovics 2019, 172.
36 Antall 1967, 268.
37 Kozári 2003, 442.
38 Gerster 1901.

sorsban élő lakosainak megtiltja a máshol való boldogulás keresését?"[39] A kormány tehát nem akarta meggátolni a kivándorlást, a gazdasági élet sajátjaként tekintett arra, és a kivándorlók szállításának rendezésére, valamint az engedély nélküli ügynökök és kivándorlók szankcionálására fókuszált.[40] Hogy ennél többre miért nem futotta, arra a résztvevőknek azt a meghökkentő választ adta báró Lévay Lajos kivándorlási kormánybiztos a GYOSZ ankétján, hogy a megelőző évek sűrű kormányváltásai[41] mellett ezzel a problémával igazából nem tudtak érdemben foglalkozni.[42] A kivándorlás végeredményben önjáró folyamattá vált, amelynek bár csökkent az üteme, ellenőrizni, adminisztrálni és különösen koordinálni a korszakban nem sikerült, és végül csak a világháború tudta megakasztani egy időre.[43] A kivándorlásról szóló ankétokat, erejüket ez a tény önmagában erősen redukálta, maguk a megszólalók is érzékelték ezt, mégis bíztak abban, hogy törvényalkotási javaslataikkal valamilyen csekély eredményt el tudnak érni.

Iparosodás

A századforduló kivándorlása és különösen feltartóztathatatlansága tehát súlyos aggodalommal töltötte el a korszak gazdasági elitjét.[44] Az 1890-es évektől egyre jobban kiépülő, egyre több támogatást kapó hazai nagyipar, bár sokakat felszívott az agrárszektorból vagy az agrárszektort korábban elhagyó, a folyószabályozásokkor, a vasútépítésekkor munkát vállaló, ám ekkorra munkanélküliekké válók közül, még így is sokan rekedtek kívül és vándoroltak végül ki,[45] hogy aztán – a maguk komfortérzetének javítása érdekében – az itthoniakat maguk után hívják, csábítsák. Eközben a gyárak további ösztönző kedvezményekben részesültek és az őstermelésből az ipari munkásság körébe vonzották a társadalmi mobilitásra nyitott személyeket.[46] Ennek következtében a kisiparosok helyzete megrendült: a nagyipari konkurencia döntés elé állította őket. Vagy tovább képezik magukat és specifikusabb tudást igénylő termék előállításába invesztálnak időt és energiát, vagy felhagynak helybeli működésükkel, és más szektorban vagy máshol keresnek munkát.[47] Utóbbiak alkották – az uradalmi mesteremberek mellett – a kivándorló kisiparosok markáns táborát. Ugyanakkor az államilag támogatott iparfejlesztés itt még nem a munkaerő átképzésére, illetve fejlesztésére koncentrált, hanem kész helyzetet teremtett, amelyhez a fentiekben jelzett módon a munkásnak kellett alkalmazkodnia. A tömeges munkaerővesztéshez ez is hozzájárult, és ettől nem függetlenül

39 GYOSZ-ankét 1907, 98.
40 Puskás 1982, 134–135.
41 Széll Kálmán 1903. nyári lemondása után 129 napig volt Khuen-Héderváry Károly (1903), majd másfél évig Tisza István (1903–1905), utána közel tíz hónapig Fejérváry Géza (1905–1906), majd az ankét idején Wekerle Sándor volt a miniszterelnök.
42 GYOSZ-ankét 1907, 116–117.
43 Koloh 2018; Őri–Spéder 2020.
44 Puskás 1982, 134.
45 Katus 1978, 344–345; Puskás 1982, 105; Kövér 1982, 191; Baines 1991, 23.
46 Kövér 1982, 33.
47 Uo. 176–178.

kezdték el forszírozni az oktatás, a tájékoztatás fontosságát az ankétokon, méghozzá leginkább a földművesek intenzív gazdálkodásra való nevelését sürgetve. Bár a Monarchia gazdasága alacsonyabb szintről startolt, mint a nyugat-európai, mégis ütemesebb fejlődési dinamikát mutatott – egész a századfordulóig, amikor is, fent láttuk, ez a lendület mérséklődött, főképp a mezőgazdaságnál, de az iparnál is. A területi egyenlőtlenségek növekedését pedig a vasúthálózatok erővonalai rajzolták ki leglátványosabban: ahova a vasút eljutott, ott nem csak a piacra termelés lehetőségét teremtette meg, de az érintett helyeket piaccá is tette, ami ez esetben az osztrák ipari termékek terjesztésének egyre jobb lehetőségét jelentette (ez és a vámháború következménye volt például az erdélyi iparosoknak a Regátba áramlása).[48] Míg az érintett települések kiszolgáltatottsága nőtt, addig azok a helyek, ahová a vasút nem jutott el, kevés esélyt kaptak a felzárkózásra, így leszakadásuk erősödött. Az egyenlőtlenségek növekedése aránytalanságokkal és egyensúlyi zavarokkal járt, a problémák élesedésére pedig ennek következtében került sor.[49]

Kivándorlás

A következőkben a kivándorlás intenzifikációját, valamint az ezt elősegítő vonzó és taszító, illetve egyszerre vonzó és taszító hatásokat vizsgálom meg. Ezeken keresztül ugyanis a fentiekben alkalmilag megszólaltatott előadók és hozzászólók immár nagyobb szerepet kapnak, méghozzá abból a szempontból, hogy mit mondtak el a kivándorlókról, hogyan jelenítették meg megszólalásaikban a vidéki munkaerő képét: hiszen ezeknek az embereknek a munkaereje és rajtuk keresztül saját jövőjük állt az ankétok homlokterében. A GYOSZ 1907. június 19–22. között, az MTTE 1908. január 24–25-én tartotta ülését. Mindkettőről elmondható, hogy a gyáriparosok, a mezőgazdászok és a közigazgatás elöljárói is képviseltették magukat, míg utóbbi esetében az értelmiség soraiból is többen felszólaltak. Egyesek, így Hieronymi Károly, Wekerle Sándor volt belügyminisztere, majd a viták előtt és után is kereskedelemügyi miniszter, vagy a már említett Lévay báró mindkét ülésen részt vett, felszólalt és az Egyesület ülésén visszautalt a korábbi megszólalására is, ahogy többen is visszakapcsoltak utóbb a GYOSZ ülésén elhangzottakra. A tengerentúli kivándorlás kapcsán mindazokat a toposzokat, így a rossz birtokstruktúrát, a nemzetféltést, illetve az erkölcsi értékrendet és világszemléletet tárgyalják, amelyek éppen a két háború közötti időszakban alakultak át, majd az egykekérdést emelik az egyik legsúlyosabb társadalmi, illetve gazdasági problémává.[50]

48 Rácz 1980, 40; Kövér 2005, 256.
49 Kövér 1982, 22.
50 Koloh 2021, 18–36.

Vonzás

Vonzás alatt azoknak a vitában elhangzott tényezőknek a hatását értem, amelyek kellően ígéretesek voltak ahhoz, hogy a kivándorlókat Amerikába csábítsák. Egyértelműen idesorolható a tény, hogy az utazás olcsóbbá és ezáltal a megvalósítása reálissá vált, itt került tárgyalásra a hazaküldött levelek és az ügynökök szerepe, valamint magának a pénzszerzésnek a vonzó hatása. A vonzás intenzifikálódása a falvak mozgásba hozását váltotta ki.

Az utazás *olcsóbbá, elérhetőbbé* válása kapcsán Gerster Béla magát a lehetőséget hangsúlyozza: immár mód van arra, hogy a közlekedési eszközök, valamint az úthálózat fejlődése révén relatíve alacsony áron el lehessen jutni Amerikába, ami persze nem önmagában, hanem azáltal válik jelentőssé, hogy a sajtó, illetve egyéb felvilágosító eszközök révén a munkások képet szerezhetnek arról, hogy munkaerejük a világpiacon menynyit ér.[51] Az 1880-as évektől terjedő lapok tehát elhozták a falura is a nem feltétlenül korrekt információk hírét, amelyek felszították a többre vágyó emberek fantáziáját. Tisztában voltak tehát azzal az ankétok résztvevői, hogy a vidéki ember is informálódik, és az az információ, amelyhez hozzájut, immár olyan hatásokat vált ki, amely a társadalomszerkezet alakulását befolyásolni képes. A megszólalók többnyire azzal is tisztában voltak, hogy az emigrációs hullám – mivelhogy likvid anyagi erőt feltételez[52] – nem a legszegényebbeket mozgatja meg, hanem azokat, akiknek a vállalkozókészségére és -képességére maguk is építhettek volna.

Az információhoz való hozzájutás során azonban nem a sajtó és csak részben az ellenségképpel felruházott *ügynökök,* sokkal inkább a családtagok, rokonok, barátok hazaírt leveleit hangsúlyozták a résztvevők. Kovács József, az Adria Tengerhajózási Részvénytársaság egykori elnöke sarkosan fogalmaz, amikor a kivándorlásnak mint ragályos betegségnek a megszűntét az Amerikából jövő *pénzek* és a *dicsekvő levelek* elapadásától várta. Nem tűnik valószínűnek, hogy ő ennek valóban látta a realitását, sőt, szerintem ellenkezőleg, pontosan ennek az abszurditásnak a középpontba helyezésével kívánta a helyzet reménytelenségét hangsúlyozni. Marton Ödön miniszteri tanácsos is elég erős megvilágításba helyezi a kivándorlás egyik legfőbb hajtóerejét, az első kézből származó információt: „Az Amerikában levő apa, anya, testvér, rokon, barát vagy szeretőtől érkezett egyszerű levél sokkal meggyőzőbb, elragadóbb, bátorítóbb, mint a szentírás összes könyvei és az államhatalom összes hatóságainak intése, figyelmeztetése és ereje."[53] Ajtay József újságíró azonban az – ellenség kreálására alkalmas jövő-menő, házaló, csak a saját hasznára figyelőnek leírt – ügynökök tudatos, területileg terjeszkedő magatartására figyelmeztetett, akik a kiutazást „államilag szervezett kéjutazássá emelik".[54] Komjáthy Béla korábbi országgyűlési képviselő, neves bűnügyi védő is nagy hangsúlyt fektetett – szavaival élve – a csábításra és a bujtogatásra, míg Lévay sztrájkokat és

51 GYOSZ-ankét 1907, 93–94.
52 Halmos 2007, 132–133.
53 GYOSZ-ankét 1907, 103.
54 Uo. 378.

a munkások izgatását, avagy a „szociális revolúciót" nevezte a kivándorlás egyik fő okának.[55] A levelek szerepén keresztül tehát jól megragadható az itthon maradók informálódása, tudatosabbá válása, az amerikai körülmények közvetett megtapasztalásának lehetősége, amelyet az ankétok megszólalói érzékeltek, többen kifejezésre juttattak, de ugyanígy éreztették ezzel szembeni tehetetlenségüket is.

Fontos vonzó tényezővé vált a pénz, a levéllel küldött bankjegyek szerepe: „Egyedül a pénzszerzés dominál (...)"[56] – emelte fel szavát Jankó Ágost, Torontál vármegye alispánja, miközben tisztázta, hogy Torontálban épp nem a szükség hajtotta a kivándorlókat, hanem a nagyobb igények, és igénye a helybeli kivándorlást kezdő németnek is épp csak úgy volt, mint az őt követő magyarnak, szerbnek, szlováknak és románnak. Bottlik István, Borsod-Gömör-Kishont főispánja ugyancsak a pénzszerzést hangsúlyozta, de szerinte vidékén azért vándorol Amerikába a kisgazda, mert a hitelviszonyok kritikán aluliak.[57] Sugár Ignác, a miskolci kereskedelmi és iparkamara titkára – ugyancsak Borsod, Gömör, illetve Heves vármegye kapcsán – a már megvalósult birtokparcellázások kiváltotta földvásárlási vágyhoz szükséges pénz megszerzéséhez kötötte a kivándorlás fő motivációját, nem mulasztva el szóvá tenni, hogy ha az 1870-es években a Dobsinai-bányákban dolgozó 150 munkás sanyarú megélhetésén segítettek volna, akkor „nem tartana itt a helyzet".[58] Ez az érv, bár erősen lokálpatriotizmussal átitatott, ám a fentiekben jelzett iparosodás közvetlen hatását érzékelteti, amikor az ózdi és borsodnádasdi gyárakra terelve a szót megjegyzi, hogy ott felépültek a gyárak, így aztán kivándorlás sincsen (amit a vonatkozó kutatás is egyértelműen igazol).[59]

Amikor 1907-ben és 1908-ban az ankétokra sor került, tulajdonképpen az amerikai kivándorlás már visszafogottabb volt a néhány évvel korábbi volumenéhez képest. A megszólalók a vonzó tényezők közt egy olyan láncolatot láttak, amely erősen feltételezi a kivándorlók információhoz jutását és azt, hogy ezt a maga javára tudja hasznosítani. A vidéki munkaerő ezáltal olyan gazdasági cselekvő, aki kedvező körülmények között képes a maga javára alakítani a helyzetét, akár egy olyan döntés meghozatalával, amely egész addigi élete egészét gyökeresen megváltoztatja, és erre ráadásul még vágyik is.

Taszítás

Amikor Albert Tezla egy válogatást adott közre a kivándorló magyarokkal kapcsolatos forrásgyűjteményéből, kutatási kérdésfelvetésében megjegyezte, magyarországi kutatónak az lehet meglepő, hogy számára a hazai körülmények ismerete már nem evidens – „Úgy éreztem ugyanis, hogy a bevándorló magyarok viszonya Amerikához csak úgy válik teljesen érthetővé, ha gyűjteményem az óhazai állapotokat is bemutatja (...)."[60]

55 Uo. 122–123.
56 MTTEK 1908, 41.
57 GYOSZ-ankét 1907, 371.
58 Uo. 135–136.
59 Nagy Péter 2016, 53, 257–258.
60 Tezla 1984, 89. Tezla értékes forrásgyűjteményének kétkötetes kiadását lásd: Tezla 1987.

A második és vélhetően a további generációk számára már az ottani élet vonzó tényezői váltak elsődlegessé, ami azt is mutatja, hogy ami a következőkben taszítási tényezőként tárgyalásra kerül, ténylegesen csak addig bírt ezzel a jellegével, amíg sor nem került a kivándorlásra, és a következő nagyobb egységben már egészen más okok lesznek azok, amelyek a hazatéréstől való elállást indokolhatták.

Thirring nemcsak az ankéton, korábban is foglalkozott a kivándorlás kérdésével, és egy 1904-es könyvében „kizárólag gazdaságiaknak" titulálta az emigráció okait, hogy ezt követően tételesen felsoroljon gazdasági okokat (mint például a súlyos anyagi helyzet, a nehéz megélhetés, a nagy közterhek), de ennek örve alatt említi meg a kintiek hívogatását, az ügynökök csábítását és a rossz közigazgatást is, amelyek közvetlen gazdasági okoknak egyáltalán nem tekinthetők, ám e diszkrepancia éppúgy feloldható, ha szoros és tágabb értelmezésben gondolkodunk, vagy ha a szerző erős homogenizálási szándékát feltételezzük.[61] Thirring a GYOSZ ankétján is reflektált a taszító tényezőkre, de ott leginkább csak a *birtok* szerepére. A mezőgazdasági napszámosok mellett immár, állapította meg sajnálattal, a birtokos gazdák is egyre nagyobb mértékben vándorolnak ki.[62] A birtok kérdése a nagybirtok-kisbirtok termelési kapacitásának,[63] a kötött nagybirtok kihasználásának problémakörét érinti. Chorin Ferenc főrendiházi tag, a GYOSZ (egyben az ankét) elnöke ennek kapcsán nem mulasztotta el felhívni a figyelmet, hogy a kivándorlás és a kötött birtok közötti lehetséges összefüggések csak részei lehetnek a kivándorlást generáló taszító erők hálózatának, és mi más céljuk is lenne ezen az ülésen, mint hogy a többi okot is feltárják.[64] Hegedüs Lórántnak, a GYOSZ 35 éves vezérigazgatójának és a kivándorlás jelenségével régebb óta foglalkozó szakembernek[65] is a javaslata arra vonatkozott, hogy a sík vidékek hitbizományait megszüntessék, az alapítványi birtokokat pedig állami kötvényekre cseréljék, hogy ezzel a paraszti és munkáscsaládok számára kisbirtokokat hozzanak létre.[66] Lévay a szerinte semmit sem jövedelmező városi és községi földbirtokok felosztására érett meg az idő, és úgymond normális áron, állami közvetítés útján kellene eladni azokat az „államfenntartó elemnek".[67] Ezekben a javaslatokban közös pont, hogy nem tartották jövedelmezőnek a nagybirtok termelését, és nagyon meghatározónak és kielégítésre érdemesnek tartották azt a gondolatot, hogy a paraszt földre vágyik, és akkor lesz elégedett, ha megkapja azt. A föld köti majd meg, ez nem engedi, hogy kivándoroljon. Az Egyesület ülésén Beck Lajos függetlenség párti képviselő szintén ezt a javaslatot vette elő, de Festetics Tasziló vasvári és ollári uradalmának parcellázása és drága eladása talán nem a legjobb példája volt a probléma hatékony megoldásának.[68] Hieronymi szerint a uradalmak parcellázása, ott, ahol megtörtént, kifejezetten károsan hatott: immár a rendelkezésre álló föld megvásárlásának szándéka

61 Thirring 1904, 69.
62 GYOSZ-ankét 1907, 50.
63 Erre vonatkozóan lásd: Demeter–Koloh 2020.
64 GYOSZ-ankét 1907, 41–42.
65 Hegedüs 1902; Hegedüs 1904.
66 GYOSZ-ankét 1907, 8.
67 Uo. 127.
68 MTTEK 1908, 73–74.

hajtotta ki pénzszerzésre azokat, akik eddig még nem vándoroltak ki, különösen hogy ezeket a földeket drágán értékesítették, így a hosszabb kint tartózkodás garantált volt.[69] Bernáth István agrárközgazdász, a leginkább agrárközgazdászokból és agrárpolitikusokból álló agrárius mozgalom prominens alakja, egyben miniszteri titkár volt, aki hosszabb utazást tett Angliában és az Egyesült Államokban. Felszólalásában gyors és hatékony megoldást sürgetett, amelyet az angol és cseh nagybirtokra épülő nagyipari termelés modelljében látott megvalósíthatónak, ám arra is hangsúlyt helyezett, hogy Magyarországon is lehetséges földet szerezni, hiszen „rengeteg föld van eladó". Ha ez nem volna elég, magától értetődőnek tűnne a szlavóniai és boszniai földek vásárlása, így aztán „meg lenne hódítva".[70] Mezey Gyula, aki a Nyitra megyei vízszabályozásokban szerzett érdemet, megyéjére vonatkozóan arra hívta fel a figyelmet, hogy a kivándorlás pontosan azokban a járásokban a legkisebb, ahol a nagybirtokok húzódnak, miközben a parcellázott birtokokban bővelkedő járások ontják a kivándorlókat, akiket egyértelműen a vásárlási szándék hajt.[71] A GYOSZ ankétján végül Vargha Gyula, aki ekkor az Országos Statisztikai Hivatal igazgatója volt, tett pontot a birtokkal kapcsolatos polémiára, amikor rámutatott, hogy a kötött földek zöme erdő, ami „rendben is van", valamint legelő, amely az állattenyésztés miatt fontos, míg a többi kötött művelési ág aránya nemcsak hogy alacsony arányú, de részben lelkészi és tanítói illetményföld, így ezek felosztásától komoly haszon nem várható.[72]

A birtokvita kapcsán egyszer sem mondták ki, hogy a birtok mérete a parasztok számára presztízsszempont,[73] és csak részben jövedelemforrás, de ennek nagyságától függően biztosították az ország több pontján a helyi elithez való tartozásukat, az előnyös házassági vagy épp keresztkomasági kapcsolatokat. A több föld tehát valóban megfogalmazódhatott paraszti vágyként, de nem elsősorban a termelés fejlesztése, volumenének növelése, hanem a presztízs fokozása érdekében: ezért is lehetett, hogy a földek parcellázásának gyakorlata kontraproduktívvá és ebben az értelemben valóban taszító tényezővé válhatott.

A *munkabérek* köré csoportosult a taszítóként értékelt tényezők második érvcsokra. Gerster a külföldihez igazodó hazai bérszínvonal mellett érvelt, annak alapján, hogy valamelyest képesek legyenek felvenni a versenyt a jóval nagyobb keresetet ígérő Amerikával, de javaslata nem lelt követőkre.[74] Bernáth István a bérek kapcsán látta érdemesnek kifejteni, hogy az általa közelebbről megismert parasztgazdák saját bevallásuk alapján mindössze annyit keresnek, hogy csak a legnagyobb takarékosság mellett képesek megélni,[75] és mivel olyan példára egyáltalán nem utalt, hogy akinek esetleg több pénze

69 GYOSZ-ankét 1907. 91.
70 Uo. 58–60.
71 Uo. 295–296.
72 Uo. 356–357.
73 Mindössze az, hogy „évszázadok óta becsület, tisztesség, úrnak való elismerés azzal járt, hogy valakinek volt-e földje vagy nem volt" – fogalmazta meg Rákosi Jenő, lásd: uo. 150.
74 Uo. 93; Puskás 1982, 96.
75 GYOSZ-ankét 1907, 57.

van, takarékoskodik, egyértelműnek láttatja a nyomorgás és a takarékosság szoros összekapcsolódását, vagyis azt sugallta, hogy a paraszt csak kényszer hatására tud spórolni.

További taszító tényezőként értékelhető – Rubineknek az Egyesületben tartott felszólalása nyomán – az *eladósodás,* vagyis azt a bánsági gyakorlat, hogy a földdel rendelkezőket erejükön felül olyan birtokok vásárlására kényszerítik, amelynek a tulajdonosa már kivándorolt és nem szándékszik visszatérni: ezzel egyrészt megszűnik a kint lévő személy utolsó kapcsolata is a hazával, másrészt maga a birtokvásárló is eladósodhat, ami könnyedén Amerikába sodorhatja. Hasonló folyamatról számolt be korábban Csányi Gusztáv erdélyi birtokrendező is a szilágysomlyói Transsylvania Bank működési mechanizmusának bemutatásán keresztül, azzal a többlettel, hogy ott magyar kézből románba került a föld (ez persze a Rubinek-példából is sejthető, ám senki nem mondta ki).[76]

A taszító tényezők kapcsán a polémia annyiban volt intenzív, amennyire a vonzó tényezőknél láttuk. A birtok kérdése, bár jelentőséggel bírt, és valóban megragadható az agráriusok földosztás-ellenessége, ám a gyáriparosok részéről már közel sem egyöntetű a kötött birtok megszüntetésének vágya, ami abból is látható, hogy milyen finoman ellensúlyozza Hegedüs óhaját Chorin közlése. Hegedüs egy roppant tanult, a jogi egyetemet királyi kitüntetéssel elvégző szabadelvű és fiatal politikus volt, akinek az érvelésében nem lelhetők fel azok a mélyen gyökerező, higgadt mérlegeléssel végiggondolt érvek és ellenérvek, ami a témában megszólalókat többnyire jellemezte. Éles vitának és egymásra mutogatásnak értékelni ezt túlzás, sőt, éppen itt ragadható meg, hogy a többieknek igenis árnyalt, tapasztalati alapú képük volt a vidékiek birtokviszonyairól, és végül Vargha Gyula hozzászólása sodorta félre, ahogy fogalmazott, „a hamis illúziót".

Vonzó és taszító tényezők kölcsönhatása

A kivándorlási ankétok során több olyan tényező is megfogalmazódott, amit nem vághatunk ketté egy sebész precizitásával, hiszen erősen összefonódik az egyszerre vonzó és taszító jellege. Ilyen az a tény, hogy a munkaerő egyre tudatosabbá válik, az életigénye megnő, és esetenként a falusi közösség is versengéssé fokozta a kimenetellel járó hasznot. Ezek a tényezők a szöveg elején említett hálóban középre húzódnak, és nagy bennük az egyéni kulturáltság, ambíció és kitartás szerepe.

Pap Dávid mint ügyvéd és közgazdasági író volt jelen a GYOSZ ankétján, ám korábban a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Vállalat titkáraként dolgozott. Ő az Eötvös-féle népiskolai törvény hatását látja beérni azáltal, hogy az oktatás következtében a nép egyre civilizáltabb lesz, világról alkotott felfogása a saját korának modern áramlatait követi, ezzel szemben az a munka- és államrendszer, amelyben mindannyiuknak élniük kell, még az 1830-as világfelfogást követi.[77] A vidéki ember mindenesetre *tudatosabbá,* önérdekérvényesítővé vált, aki – ahogy arról a fentiekben is szó esett – olvas, vagy a környezetében van olyan, aki olvas, vele hasonló sorsú, helyzetű és így egyre

76 Uo. 363; MTTEK 1908, 60.
77 GYOSZ-ankét 1907, 229.

inkább nyitottabbá válik a világ folyamatai iránt. A helyzet kitántorgásként való értelmezése fals, politikai színezetű kép, sokkal inkább a személyes és családi deklasszálódás megelőzése érdekében tett tudatos lépés, amely a kivándorlás költségeivel is kalkulált, és fedezni tudta a kiadásait vagy hitelképes volt, ami a hazai pénzintézetek és az egyéni kölcsönzők számára is üzleti lehetőséget kínált.[78] Lázár Zoltán, a rimamurányi-salgótarjáni vasmű igazgatója a deklasszálódás elöli menekülés folyamatát így írta le: a földműves, ha már kiszaladt a lába alól a föld, hamarabb válik gyári munkássá, mint cseléddé, ám a cselédnek is a gyári munka jelenti a kedvező társadalmi átáramlási lehetőséget.[79] A Nyitra megyei Mezey ugyancsak rávilágított a deklasszálódás lehetséges hatására, amely a föld elvesztése után a napszámossá válást nemcsak társadalmi, de súlyos erkölcsi süllyedésnek is értékeli, és ha más nem (de hát itt mindvégig pont erről a másról van szó), marad az érzékek tompítása az alkohol után nyúlással.[80] Végiggondolva, a földjét vesztő paraszt számára, ha már a gyári munkásság nyílik meg optimális útként, akkor valóban ideális döntésnek tűnhetett – és nyilván ez csengett ki a fenti felszólalásokból is – az amerikai gyárakban való elhelyezkedés, hiszen a kivándorló földművesek is a bányákban és gyárakban helyezkedtek el, és legalább magasabb bérért mentek át ezen a foglalkozásváltáson. Jankó torontáli alispán, bár megjegyzi, hogy a tudatosságban náluk a németek jártak elöl, de hogy nem egészen etnikumfüggő a hozzáállás, mutatja a románok példája, akik közül az óbébaiak szorgalma a németekkel vetekedett, míg a határőrvidékiek inkább nem vállalkoztak a kiutazásra:[81] a területileg terjedő migrációs láncolat vélhetőleg elkerülte őket, vagy legalábbis náluk gyengébben érvényesült.

A másik idesorolható tényező, az *igény,* méghozzá ahogy a GYOSZ ankétján felszólaló, mindössze 28 éves gazdálkodó, Leopold Lajos fogalmazott, az életigény, amelynek érvényesülése megelőzi a termelési képesség nyújtotta lehetőségeket és ez szüli a feszültséget az itthoniakban. A nyugati életigény beszüremkedése ugyanis „tisztán pszichikai terjedésű folyamat", és a sajtó, a posta és a könnyebb közlekedés eredményeként immár nem tartóztathatja fel semmi. Nem így a termelést, „amelynek igen súlyos és atavisztikus akadályai vannak",[82] és elkezdi ezek ide nem tartozó részletes kifejtését. Az igényeket illetően itt érdemes visszakapcsolni a feljebb feszegetett paraszti takarékosság kérdéséhez is. Sugár Ignác ennek kapcsán például arra hívta fel a figyelmet, hogy a tanult munkás már nadrágban jár és mindennap húst eszik, így keresete egy jelentősebb részét feléli, megtakarítani nem tud annyit, „mert másképp él",[83] tehát új presztízsszimbólumokat lel, egy magasabb színvonalú, az otthonihoz képest minőségibb életvitel keretében, amely egyben – és ezt Sugár is említi – az otthoniakkal való közlés formájában teljesedik ki.[84] Aki ebben nem részesült, azt Amerikába vonzza és egyben otthonról

78 Puskás 1982, 78; Halmos 2007, 131.
79 GYOSZ-ankét 1907, 182.
80 Uo. 296–297.
81 MTTEK 1908, 44.
82 GYOSZ-ankét 1907, 336–337.
83 Uo. 137.
84 A magyar és székely paraszt takarékosságra való képtelenségéhez lásd még: gróf Teleki Arvéd és Szakács Péter felszólalásait, uo. 199. és 209–212.

taszítja ez az életmód, amely Bernáth és Rubinek felfogásában is egy nagyon materiális világba való igyekezet következménye.[85] A többiek számára viszont nem tűnt kivitelezhetőnek Rubinek ezzel kapcsolatban tett javaslata, mely szerint akinek már öt holdja van, ne kívánjon többet, még ha indoklása, vagyis az, hogy ezen a kevesebben termeljen több munkával, intelligenciával és befektetett tőkével, racionális érvelésnek tűnhet, de épp a birtokméretben rejlő presztízs erős gyakorlati törvényét hagyta figyelmen kívül. A felszólaló urak a leánykereskedelem kapcsán viszont kevés megértést tanúsítottak. A női erkölcsi züllés következményeként tárgyalták azt és egyfajta egyéni önmegvalósításnak, az álmok és igények beteljesítésének tekintették azt.[86] Vizaknai Antal statisztikus, az Országos Statisztikai Hivatal aligazgatója Magyarországra nézve szégyennek minősítette az Egyesült Államokba és Dél-Amerikába[87] kiáramló prostituáltakat, amelyet fokoz, hogy „erkölcsi színvonal és műveltség tekintetében még a Balkánországok is abban a helyzetben vannak, hogy erkölcsi fölénnyel beszélhetnek rólunk, mert azt az anyagot, a mely testi élvezetekre szolgál, tőlünk kapják, és az ő nőik, leányaik, asszonyaik erkölcseit annál jobban megvédhetik".[88]

Az ebbe a körbe tartozó utolsó vizsgált tényező az a fajta *versengés,* amely esetenként „valóságos lázzá, szerencsevadászattá fajult" – fogalmazott Mezey.[89] Erkölcsi dekadenciaként kezelte ezt, és még ha kétségtelen is, hogy voltak erre példák, nem vetült nagy fény erre a témára, csak felidézte az amerikai aranyláz emlékét. Viszont nem tekinti fontosnak megjegyezni, hogy aki tájékozódott, az főleg közeli családtagtól, rokontól, baráttól szerezte információit, ezáltal nem lehetett túlzott illúziója arról, hogy milyen munka vár rá odakint. Szakács Péter marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamarai titkár viszont nem is a versengés Mezey által exponált formájára gondolt, amikor valamivel korábban szóba hozta a témát, hanem arra a vetélkedésre, amikor egy székely faluban valaki úriasabban kinézve tért vissza, és az elég volt ahhoz, hogy a falusiakat felizgassa és kivándorlásra ösztönözze.[90]

A vonzó és taszító hatásokat együtt hordozó tényezők esetén a kulturális hatások terjedésének szélsőségeit vonultatták fel az ankétok felszólalói. Vitathatatlan, hogy léteztek ilyen kinövései is a kivándorlási folyamatnak, de a valós problémák, mint például a leánykereskedelem problematikájának tényleges súlya ebben a kontextusban háttérbe szorult, és a szegényebb társadalmi rétegek ambícióinak vegyes érzelmű fogadtatásával szembesítenek egy bő évszázad távlatából a jegyzőkönyvek sorai.

85 Uo. 53–54; MTTEK 1908, 55–57.
86 GYOSZ-ankét 1907, 45; MTTEK 1908, 42.
87 Vö. Torbágyi 2007.
88 GYOSZ-ankét 1907, 330.
89 Uo. 282–283.
90 Uo. 209–212.

Visszavándorlás

A kivándorlást követően a kivándorlók egy része (talán jelentősebb része) kapcsolatban marad elhagyott közege számára legközelebb érzett tagjaival: a fenti hozzászólásokból már láttuk, milyen komoly jelentőséget tulajdonítanak a felszólalók a hazaküldött leveleknek és pénznek. A kivándorló és otthon maradt szerettei közötti kölcsönös kapcsolat függési jellege a kivándorlással – legalább egy ideig – megmarad: az otthoniak ugyanis kíváncsiak a kivándorolt személy állapotára, eredményeire és kudarcaira, és ha eltartó és eltartott jelleggel is bír kapcsolatuk, akkor pedig szüksége volt a kivándorolt eltartó hazaküldött pénzére is. A kivándorló ugyanígy rászorul az otthon maradottak visszajelzéseire célja megvalósítása érdekében, így például tudni akarhatta, hogy élnek-e, jól vannak-e, megkapták-e a levelét és a pénzét. Emellett az otthoniak jelentették számára azt a köteléket, amellyel a továbbiakban is terveznie kell: de hogy miként, az foglalkoztatta az Egyesület és részben a Szövetség felszólalóit is. A következőkben a vonzás és taszítás elemeit az előző részben foglaltakhoz viszonyítva tükrözöm: immár az a kérdés, hogy mi vonzhatja vissza az óhazába a kivándorlót és mi válik az újhazában az elhagyott közegre vonatkoztatható taszító tényezőként? A GYOSZ ankétján a visszavándorlás kérdéskörét többen is érintették, de szisztematikus feltárását a Magyar Társadalomtudományi Egyesület tűzte ki célul. Leopold felosztását, aki „futó hazatérőket", az ottani körülmények hatására hazatérőket és céljukat elért hazatérőket különböztetett meg,[91] a vonzás körében taglalom.

Vonzás

A GYOSZ és az MTTE felszólalói is tisztában voltak azzal, hogy a visszavándorlás lehetősége kapcsán kulcsfontosságú szempont, hogy milyen volt a kivándorló családi állapota. Ha a kivándorló nőtlen és fiatal, nem sok esélyt láttak a visszatérésére, de ha volt itthon *családja* – különösen felesége és gyermeke –, azt egyértelműen visszahúzó erőnek tekintették. Az már ezen belüli kérdés, hogy a hazatérők „csak futó hazatérők"-e vagy ténylegesen vissza is tértek és maradtak-e. Sugár Ignác a kérdés megvitatása során a bodzavölgyi járás (Gömör vm.) példáját idézi fel, amelyben a kivándorló férj, miután kint már legalább egy évet eltöltött, kihívja a feleségét „akár féltékenységből, mert hiszen, ez is szerepet játszik, akár más okból, és ez kiviszi a gyerekeket is".[92] Összecseng ezzel az Egyesület ankétján Balás Károlynak, a kassai jogakadémia tanárának felszólalása, amelyben megerősíti, hogy aki „magával viszi családját, gyermekeit, az aligha tér vissza". – Sőt, gondolatmenetébe beemeli a második generáció, vagyis a kivándorolt gyermekeinek a prognosztizálható sorsát is: „Aki pedig ott született, de ha itthon is született, kimegy és ujra visszajön, a szegényes itthoni állapotokba nem szokik bele."[93] Az állam az

91 Kulcsár – Kulcsár J. 2019, 96.
92 GYOSZ-ankét 1907, 146.
93 MTTEK 1908, 82.

1903. évi IV. törvénycikkben a kivándorlás kapcsán – vélhetően a tapasztalatok és az ebből fakadó nyomás hatására – szabályozta, hogy a 15 évnél fiatalabb gyermekkel bíró szülők csak abban az esetben vándorolhatnak ki, ha számukra a kellő gondozást biztosítani tudják. Az itthon maradt gyermek ilyenkor jórészt a nagyszülőkhöz vagy más rokonokhoz kerülhetett, de még így is nagyon kiszolgáltatottá válhatott a helyzete, ahogy arra Vásárhelyi Júlia szegedi írónő 1916-ban egyik, a gyermekmunkáról tartott előadásában felhívta a figyelmet.[94] A regionálisan a 19. század első felében még több helyen létező, ám már bomló nagycsaládi együttéléseknek a 20. század elejére sok helyütt már csak az emléke maradt meg, így valóban, nem tűnhet kézenfekvőnek a nagyobb családi kapcsolatok ilyen mértékű zavartalan igénybevétele. Az ankétokon elhangzottak azonban ezt a témát lényegében nem érintik. Edvi Illés Károly akadémikus emelte be felszólalásába a törvényre való hivatkozást és a 15 éven aluliakkal kapcsolatos passzusait,[95] de rajta kívül más nem, így vélhetőleg nem lehetett olyan mértékű kollektív tapasztalat a kivándorló családok kapcsán, ami mélyebb megvitatást igényelt volna, pedig a gyermekmunka a korban ugyancsak érdeklődés tárgyát képezte.[96] Összességében tehát a család meghatározó vonzó tényező maradt a kivándorlók számára, de az ankétok felszólalói nemcsak eseti példákon keresztül, hanem általánosságban is úgy vélték, hogy akiknek a lába odakint már talajt fogott, azon fognak iparkodni, hogy a családjukat is kivigyék és az otthoni köteléket ezáltal felszámolják.

A hazaküldött pénzek, az azon felújított *ház,* az abból vásárolt *föld* mind olyan tényezők, amelyeken a Magyarország melletti elköteleződés és ezáltal egy tudatos, hazafias cselekedet érződött, legalábbis Kacziány Géza – aki korábban tanulmányutat is tett az amerikai magyarok körében és később presbiteriánus lelkészként is működött ugyanott néhány évig – és a már többször idézett Sugár Ignác szerint.[97] Az viszont nem kapott hangsúlyt ezek tárgyalása során, hogy a ház felújítása és a föld vásárlása tudatos befektetés is lehetett, látva, hogy a föld ára egyre emelkedik (erről még később) és hogy a kivándorlás nem szűnik, így akár olyanoknak is eladható, akik eleinte szintén csak azzal a céllal vándorolnak ki, hogy földet vegyenek vagy adósságaikat kifizessék, amely gyakorlat ezáltal folyamatosan és spirálszerűen felhajtja az árakat. A felhajtott árak és a peremvidékek gyér földkínálata – ahogy a szakirodalom rámutatott – jellemzően 2–5 kataszteri hold nagyságú föld vásárlását tette lehetővé, míg a hazaküldött pénzből felújított házak nagyságukkal és új formájukkal tűntek ki a többiek közül.[98] Ezzel összefüggésben viszont Buday Barna országgyűlési képviselő, agrárpolitikus arra mutatott rá, hogy a megtakarított és hazaküldött pénzek leginkább a bankárok gyarapodását szolgálják, tehát a parcellázások, a megnyíló földtulajdon voltaképp csak a visszaélések sorát nyitotta meg.[99] Farkas Pál, az Egyesület főtitkára hosszan taglalta, hogy Zemplén, Sáros, Bereg és Liptó vármegyébe sokan tértek haza és földeket vettek, míg Szepes és Zó-

94 Deáky 2015, 51.
95 MTTEK 1908, 76.
96 Eseti példákat hoz erre Chyzer 1909, 38–39, továbbá: Deáky 2015.
97 GYOSZ-ankét 1907, 138, 403.
98 Puskás 1982, 120–121.
99 MTTEK 1908, 38–40.

lyom vármegyében a hazatérők java része inkább törlesztett, majd ezután vett házat.[100] Ennek a témának a megvitatása során hangzott el az a főcímet adó mondat Sugár Ignác szájából, amely szerint helyenként már oly sok készpénzt küldtek haza, hogy ott a dollár a mindennapok fizetési eszközévé vált. Az ankétokon vonzó tényezőnek tekintett házés földtulajdon esetén ugyancsak azt látjuk, mint a családnál, jelesül hogy a kivándorló számára fontos volt, motivációt jelentett és haza is húzta, ám mások hozzászólásából az is kiderült, hogy egyéb, taszító körülmények hatására ezek a visszatérési biztosítéknak tekintett tényezők is, ha nem könnyen, de felszámolhatók.

A visszavándorlás harmadik, hazavonzó tényezője a beilleszkedés elmaradása, a tervek kivitelezésének feladása, vagyis a *kudarcélmény*. Gelléri Mór, az Országos Iparegylet aligazgatója felszólalásában elmondta, hogy kivándorolt bányászok arról panaszkodtak neki, hogy ha otthon is annyit dolgoztak volna, mint amennyit az Egyesült Államokban kellett, sokkal jobban megélhettek volna, de „az egyik a rokonára, a másik a szüleire, a harmadik a körülményeire [ezt nem fejti ki – K. G.] támaszkodva lustálkodott".[101] Az ankét felszólalói számára vélhetően természetesnek hatott, hogy az amerikai munkakörülmények, a fent említett munkáról kialakított felfogás, ethosz nem minden kivándorló számára válik befogadhatóvá. Hieronymi is erre apellált, amikor csak azok visszatérésében tudott reménykedni, akik odakint nem tudtak érvényesülni, ellenben a visszavándorlók visszatérése sem egészen tekinthető nyereségnek, mert „a menynyire az én tudomásom terjed, erkölcsileg és anyagilag teljesen züllött állapotban térnek haza".[102] Hieronymi ezt a GYOSZ ankétján mondta el, de mivel az MTTE ülésén is részt vett, erre a kijelentésére a következő évben Farkas Pál közvetlenül és határozottan tudott felelni, méghozzá ekképpen: „az adatok, azt hiszem, a legvilágosabban és leghatározottabban megczáfolják azt a nagyon elterjedt legendát, mintha a hazatérők lerongyolódva és pénz nélkül jönnének haza. Nem mondom, lehet számos ilyen eset is, de az átlag ugy jön haza, amint azt a statisztikai adatok bizonyítják. S amikor ezzel a kérdéssel komolyan foglalkozunk, akkor félre kell tennünk a magyar struczmadár-politikát és nem szabad hypothesiseket fölállítani, amelyek esetleg tetszenek nekünk, de nem igazak. Még kevésbé szabad hivatalosan terjeszteni őket, mert ezeknél a hivataloknál s magyarázatoknál ékesebben beszélnek azok a pénzeslevelek, amelyek haza jönnek és a pénz, amelyet az emberek hazahoznak."[103] Ehhez a gondolathoz csatlakozik a jeles történész, Marczali Henrik rövid észrevételével, aki figyelmébe ajánlja a tanácskozóknak, hogy a visszatérők valóban mások már, mint akik kimentek, ugyanis azzal, hogy más erkölcsi világba, egy másik környezetbe jutottak és éveken át ott éltek, annak az egész személyiségükre, gondolkodásukra hatása lesz, amelyet nem fognak egyhamar levetni.[104] Az amerikai levegő és gondolkodás hatására Kovács József is felhívta a figyelmet a GYOSZ ankétján, sőt, arra is figyelmeztette a jelenlevőket, hogy a visszatérők minden

100 Uo. 7–9; Farkas külön is írt a témáról, lásd: Farkas, 1907.
101 GYOSZ-ankét 1907, 65–66.
102 Uo. 82.
103 MTTEK 1908, 12.
104 Uo. 63.

bizonnyal ki is fogják kényszeríteni maguknak az emberibb bánásmódot.[105] Így tehát a hazavonzó tényezők harmadikja, az Amerikában elszenvedett kudarc feltételezése csak nagyon esetleges, gyenge érvként szerepelt, és nem számoltak azzal a már említett tényezővel sem, hogy aki így, ilyen körülmények között térne vissza a falujába, az valószínűsíthetően gúnynak és megbélyegzésnek lenne kitéve, akár közvetlenül, akár közvetve történne ez meg.

A hazavonzó tényezők egyike sem volt abszolutizálható, egyike sem tekinthető olyan erőnek, amelyet lehetett volna több-kevesebb töredelemmel felszámolni, megszüntetni. Ezt igazolta, hogy a visszatérés nemcsak nyereséget jelent (vagyis egy tőkeerősebb, tapasztaltabb munkaerőt), hanem egy komoly politikai, társadalmi elégedetlenség veszélyét is magában hordozta.

Taszítás

A kivándorlók eredetileg nem a végleges letelepedés szándékával indultak el.[106] Az előzőekben taglalt, kivándorlásra motiváló vonzó és taszító, valamint a hazavonzó tényezők mellett szerepük volt azoknak is, akik Amerikában is az óhazától való taszító tényezőként a visszatelepülést eleinte halasztották, majd feledtették. Ezek között elsődleges szempont volt a már korábbiakban is érintett *berendezkedés*. A család jelzett kivitele, a földek eladása akár a bankoknak, akár más birtokosoknak, a munkakörülményekhez való alkalmazkodás mind ezt erősítették – ahogy a korábbiakban összefüggéseikben ezek már szóba is kerültek. Fontos mérlegelni azt is, hogy a többség valószínűleg akkor érkezett vízválasztóhoz, amikor tényleg megtakarították azt az összeget, amelyet eredetileg el kívántak érni és reálisnak mutatkozott a hazaköltözés megvalósítása. Ekkor azonban új, mérlegelésre érdemes szempontok jelentek meg. Mivel eddigre legalább egy-két év tapasztalattal rendelkezett az érintett munkás és akár munkahelyi sikerek is érhették, elismerhették a munkáját és a már begyakorolt feladattal, a megszerzett tapasztalattal akár többet is szerezhetett, annak a gondolata, hogy otthon ugyanabba vagy hasonló helyzetbe tér vissza, mint amelyet hátrahagyott, nem valószínű, hogy vonzó, inkább az otthontól való taszító tényezőként jelentkezett. Ezt tovább erősíthette, hogy a munkásával elégedett amerikai munkaadó pedig végképp nem volt abban érdekelt, hogy a munkaerő sűrűn cserélődjön, hiszen költségeit emelte és a bevételeit ekként csökkentette egy új munkásnak, ha nem is föltétlen betanítása, de beszoktatása, a körülményekhez való teljes alkalmazkodásának a kivárása. Az egyéni tűrés, a többiek elfogadása, a kitartás játszotta tehát ebben a helyzetben a legnagyobb szerepet.[107] A háború utáni időkben még kevésbé volt kérdéses, hogy a kivándorlók – de különösen a magyarok – számára a gazdaságilag leromlott ország és az infláció ugyancsak nem jelentett motivációt arra, hogy a kint berendezett életkörülményeiket feladják, főként akkor, ha a trianoni szerződést követően kisebbségi helyzetbe kerültek voltak. Az első világhábo-

105 GYOSZ-ankét 1907, 262–263.
106 Puskás 1982, 69–70.
107 Kovács 1938, 289.

rú idején az amerikanizálási mozgalmaknak határozott céljuk volt a visszavándorlásról való lebeszélés, amelyet erősített, hogy a gyáriparosok a munkakörülményekhez már alkalmazkodott munkásoknak kedvezményeket nyújtottak, így akár ingyen juthattak házhelyhez, földhöz vagy lakáshoz és ellátáshoz.[108]

A piaci mechanizmusok érvényesülésének eredményeként a korszakban a *földárak* Magyarországon megemelkedtek. A hegyvidéki részeken, ahol eleve alacsony volt a kínálat, illetve a legmagasabb a kivándorlás aránya, ott növekedett a kereslet, így ez törvényszerűen idézte elő a földárak emelkedését, ami végletes megnyilvánulási formájában *földuzsoraként* is testet ölthetett. A földuzsora kérdése – a birtokkérdés részeként – élénken foglalkoztatta a tanácskozások résztvevőit. Farkas Pál egy Zemplén vármegyéből hozott példával mutatja be, hogy az ottani parcellázási szövetség a 155 koronáért vásárolt földingatlant 600 koronáért adta és tudta eladni.[109] Ezek a hírek a kivándoroltakhoz jutva növelték az esélyét a kint maradásnak, és jórészt ennek tudható be, hogy a visszavándorlók között az iparforgalmi népesség volt túlsúlyban.[110] Ezt a jelenséget erősítette az a tény is, amelyre Hieronymi Károly mutatott rá: a kivándorlók haza, a konkrét falujukban vonzódnak, így a felvidéki és dunántúli származású kivándorlók hiába tudtak volna alacsonyabb áron nagyobb földhöz jutni az Alföldön, ott mégsem vásároltak.[111] Ez a szempont ugyancsak az Amerikában való maradásra ösztönözte a kivándorlót, hiszen ha visszatértekor nem a falujába vagy az otthonos környékére költözne vissza, ugyan miért érné meg egyáltalán visszamenni egy úgymond harmadik, idegen helyre (erre azonban hamarosan lesz példa). Az iparosok esetén is ez csak annyiban tért el és tette mégis reálisabbá a visszatérést, hogy szakmája révén nem kötődött ilyen erővel a falvakhoz, hanem a nagyvárosok, de főleg Budapest felé gravitált. Mindezek a szempontok tehát erőteljesen jelentkezhettek a kivándorlást követően is és nagyban rontották a visszavándorlás eleinte feltett célját.

A hazatéréstől eltaszító tényezők harmadik csoportja a Szövetség ankétján nem, de az Egyesület ülésén annál inkább megjelent. A korábbiakban az otthon maradottak fejében leképeződő mentális térkép átalakulása kapcsán érintettem, hogy Amerikával együtt *Kanada* is közelebb került az emberekhez a kivándorlás következtében. Farkas Pál egy, az Egyesült Államokba irányuló emigrációhoz képest sokkal fenyegetőbb tendenciát látott a kanadai kivándorlásban, ahogy fogalmazott: „Aki Kanadába megy, az elveszett a mi számunkra. Mert aki Pittsburg gyáraiban dolgozik, az néhány év mulva megválthatja hajójegyét és visszajöhet, de akik kimennek Kanadába, azzal a szándékkal, hogy ott földet vesznek, azoktól nem remélhetünk ilyen visszatérést."[112] Lévay báró egy, az amerikai kivándorlásnál is nagyobb veszedelemről beszélt, hangsúlyozva, hogy a nyolcmilliós lakosú ország területe nagyobb, mint Európa és harmadrésze oly termő, mint az Alföld, még ha műveletlen is. A kellemes klímája mellett az ottani kormányzat

108 Puskás 1982, 321.
109 MTTEK 1908, 16–17.
110 Kövér 1982, 113.
111 MTTEK 1908, 20–21.
112 Uo. 14.

egyre nagyobb nyitottsága is fokozza ezt a veszélyt, miközben a magyar, a rutén és a sváb munkaerőre pozitívan tekintenek.[113] Ennyiben ez még a kivándorlás vonzó tényezői között kapott volna helyet, de a felszólalók közül Balás Károly az Egyesült Államokban már kint élő kivándorlók esetén jegyzi meg azt, hogy hamarabb költöznek Kanadába, mint vissza, Magyarországra. Abban sem kell ellentmondást találnunk, hogy miért lehetett még Kanada is vonzóbb, mint például a magyar Alföld: az alapvető, az eligazodást, életfenntartást segítő nyelvismeret adott volt, így ha Kanada volt a harmadik, idegen terület, nem kellett különösebben tartani attól, hogy ott nem boldogul. Ám az Alföldön is, azon túl, hogy esetleg jobb és nagyobb földhöz jut, ugyanazok a taszító viszonyok érvényesülnek, amelyeket fent már tárgyaltunk. Az ülés résztvevői tehát a kivándorlók helyzetébe helyezkedve Kanadát is jobb opciónak látták annál, mint hogy visszatérjenek. Paikert Alajos, aki mint a Magyar Mezőgazdasági Múzeum egyik megszervezője és vezető munkatársa vett részt az ülésen, s aki a század elején több évig Washingtonban gazdasági szaktudósító volt, túlzottnak minősítette a kanadai magyar betelepüléssel kapcsolatos aggodalmakat. Tapasztalataira hivatkozva elmondta, hogy az ország déli, értékes részei már rég betelepültek, az ország területének pedig mintegy harmadát fedi állandó jégtakaró. A Lévay által említett kultiválatlan földek óriási befektetést és öntözést igényelnének, így közel sem annyira kedvező a helyzet.[114] Paikert hozzászólása, bár többekre megnyugtató hatással volt, azért az tény, hogy a két világháború közötti időszakban, miután az Egyesült Államok 1924-ben, majd 1927-ben jelentősen megszigorította a bevándorlást, Kanada futott fel mint kivándorlási célország, igaz, volumenében – 25–29 ezer ember távozott – meg sem közelítette a századforduló kivándorlásának mértékét.[115]

Amíg a hazavonzó tényezők egyike sem volt abszolutizálható, addig a kint maradásra buzdító, a visszatéréstől eltaszító tényezők közül mind a berendezkedés, mind a növekvő földárak elég erőteljes okai lehettek annak, hogy a kivándorló idővel elállt a hazaköltözés gondolatától. A visszavándorlással kapcsolatos észrevételek között a földkérdés továbbra is meghatározó volt, de a téma tárgyalása kapcsán nem látni azt a finom cizelláltságot, amely a különböző tényezőket, amennyire lehetséges, számszerűen, súlyozva mutassa be. Amikor néhányan, köztük Farkas Pál statisztikát ismertetett, jórészt a számok egyszerű felolvasására szorítkozott és kevéssé volt jellemző a különböző eredmények összekapcsolása. A visszavándorlás kérdése kapcsán a kölcsönös függés dinamizmusa átalakult. A frissen kivándoroltak esetében még erős kapcsolatokról beszélhetünk, amelyben a kapcsolattartás révén folyamatosan sikerül fenntartani a visszatérés vagy vissza nem térés nagy és előbb-utóbb eldöntendő kérdését. A vonzó és a taszító tényezők együttese azonban a kivándoroltak közel kétharmada esetén a maradás és valamivel több mint harmada esetén a visszatérés döntése mellett futott ki. Mindezeket, láthatólag érzékelve, meg kellett vitatniuk az előadóknak egy harmadik kérdést is, jelesül, hogy ezek fényében mi vár rájuk.

113 Uo. 51–52.
114 Uo. 85–86.
115 Gyáni 2004, 205.

Jövőkép

A kivándorlás tényleges és felmérhető hatásai az ankét résztvevőit aktívan foglalkoztatták. Az más kérdés, hogy a belső vándorlás, a falvakból az ipari központokba áramlás ténylegesen és pontosan milyen pozitív hatással volt a gyáriparosokra és milyen negatív hatással az agráriusokra. A gyáriparosok szövetségének ugyanis érdekében állt a borús jövőkép ellenére az amúgy iparfejlesztés tekintetében felívelő időszak lehetőségeit latolgatni. Az elvárások is magasak voltak az irányukban, hiszen az OMGE már az évtized elejétől napirenden tartotta a témát, ám a földről kiszorult parasztok és napszámosok leginkább dinamikus felszívó ágának ők is az ipart és hangsúlyozottan a nagyipart tekintették.[116] Az ezt elősegítő javaslatok – a birtokreform szükségének gyakori hangoztatása mellett – jórészt a 19. század utolsó évtizedeitől terjedő német mintájú, munkásvédő szociális politikai intézkedések körének kiszélesítését szorgalmazták.[117] A következőkben az ankétokon a kivándorlás várható következményeit latolgató felszólalások két, közel azonos súlyú téma köré csoportosultak. Az iparfejlesztés jövője gazdaságilag, a magyarság és az etnikumok kapcsolata pedig társadalmi-politikai vonatkozásaiban foglalkoztatta erősen az ülések megszólalóit.

Iparfejlesztés

Chorin Ferenc elnök a GYOSZ ülésének megnyitásakor mondott szavaiban a várható helyzet miatti tudatos reflexió aggodalmait foglalta össze: „Országunkban az ipari fejlődés minden előfeltétele megvan: megfelelő fogyasztóképesség, természetnyújtotta előnyök és népünknek munkára termettsége. Annál sajnálatosabb, hogy ilyen körülmények között és éppen akkor, a mikor hosszú küzdelem után törvényhozásunk és társadalmunk teljesen át van hatva az iparfejlesztés nélkülözhetetlen voltáról, kell oly bajnak támadnia, mely a különben nagy arányokban megindult iparfejlesztést megnehezíti."[118]

A századforduló óta rendelkezésre álló megbízható statisztikák szerint a napszámosok és a cselédek voltak – a korábbi évtizedek telkes gazdáit, a filoxéra miatt tönkrement szőlőbirtokosait és a kézműveseket követve – a kivándorlók markáns társadalmi csoportjai, mind közül elsősorban a fiatalabb korosztályokhoz tartozó férfiak. A *demográfiai következményeket* Thirring a nupcialitás és a fertilitás csökkenésében látja, amelyet csak részben és morálisan destruktív módon ellensúlyoz a házasságon kívüli születések növekvő aránya, s amelyet tetéz, hogy a népsűrűség tekintetében is kedvezőtlen a változás, tekintettel annak – a kivándorlási gócok kapcsán már jelzett – egyenlőtlenségeire.[119] A kivándorlás ugyanakkor nemcsak munkaerőt von el a gazdaságtól, hanem a társadalom elöregedésének irányába is hatott.

116 Rácz 1980, 147; Pölöskei 2008, 76.
117 Puskás 1982, 151; Pölöskei 2008, 76; Bódy 2013, 119.
118 GYOSZ-ankét 1907. 36.
119 Uo. 50–51.

Mindennek és különösen a népsűrűség megváltozásának a gazdasági életre gyakorolt hatásai között nemcsak a leginkább terhelhető és fejleszthető munkaerő elvesztése, a születések számának csökkenése, amelyet a folyamatban lévő demográfiai átmenet is erősített, de az országos megoszlás aránytalanságai miatt a *munkabérek* különbségét is növelte. A belső vándorlás hangsúlyozott közel sem csekély volumene szempontjából kedvező hatásnak tekinthető ez azon munkavállalók szempontjából, akik Magyarországon kívántak maradni és dolgozni, hiszen a munkaerő-kereslet és -kínálat térbeli átstrukturálódása[120] szempontjából a születési helyüket elhagyni képes embereknek ez kifejezetten előnyt jelentett. Az ankét résztvevői közül Gerster Béla hangsúlyozta, hogy érdemes e szempontból a „zsenialitással bíró modern nemzeteket" követnünk és a lehető legmagasabb béreket biztosítani a munkásoknak, hogy ezzel biztosítsák a haza fennmaradását és fejlődését.[121] Mint egy korábbi hozzászólásában kifejtette, ez olyan gazdasági akciók formájában is megvalósulhat, amelyek egészséges hajlékhoz és művelhető földdarabhoz juttatnák a munkásokat, ezzel is az itthon maradásra ösztönözve őket.[122] Bár az nem merült fel, hogy a munkabérek általános emelése olyan tőkefelhalmozást indíthat el vagy hitelképességet szülhet, amely azoknak is lehetővé teszi a kiutazást, akiknek eddig mindez kizárólag a szükséges anyagiak hiánya miatt nem volt lehetséges, többek más szempontokat is érvényesítettek e kérdés kapcsán. A statisztikus Vizaknai például az országban a megelőző években végbement mintegy 30–50%-os béremelést a munkateljesítmény változatlan nívójával ütköztette, Chorin pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy az ipar további fejlődése nélkül már nincs miből emelni a béreket (bár felvetette a kérdést, hogy az országban végbement általános áremelkedés a bérek növekedésével mennyiben állt arányban).[123] Helyi példák sora is erősítette Chorin és Vizaknai béremelésekkel kapcsolatos oppozícióját: Vinczehelyi Erdő, Torontál vármegye főjegyzője például arról számolt be, hogy bár a munkabérek „hallatlan módon megemelkedtek" a vármegyében, mégsem szűnik meg miatta a kivándorlás (igaz, arról nem szólt, hogy mérséklődött-e legalább).[124] Marton Ödön a hegyvidéki lakosok kapcsán jegyezte meg, hogy hamarabb vándorolnak ki Amerikába, mint hogy a jobb béreket kínáló szomszéd faluba átköltözzenek.[125] Thomas Mór, a brassói kereskedelmi és iparkamara titkára arról panaszkodott, hogy a környék nagyvállalatai külföldről kénytelenek munkásokat rekrutálni, így például a botfalui cukorgyár több mint száz bolgár munkást kért, míg máshol Galíciából hozatnak embereket. Mindezek költségei és a kivándorlási veszteségek oly mértéket öltöttek, amely „iparfejlesztési törekvéseinket a legkomolyabban veszélyezteti".[126]

A növekvő igények kapcsán szóba került, hogy Rubinek Gyula abban látta a kérdés egy lehetséges megoldási lehetőségét, hogy a gazdákat az intelligens, nagyobb befekte-

120 Puskás 1982, 124.
121 GYOSZ-ankét 1907, 95.
122 Uo. 98.
123 Uo. 40–41, 326.
124 Uo. 167–168.
125 Uo. 101.
126 Uo. 324.

tést igénylő, ám lényegesen több nyereséget is hozó intenzív gazdálkodás irányába kell terelni, hogy öt holdján akár húsz hold termését megtermelje. Ez, a gazdálkodó társadalom fejlesztésének gondolata például kézzel megfoghatóan képeződött le a zsebkönyv méretű, gyakran szaktanácsadó OMGE-kiadványokban. Uszkay Bálint, aki ekkor Mezőtúr főjegyzője volt, azt a tapasztalatát osztotta meg a GYOSZ-ankét résztvevőivel, hogy mivel a *népoktatás* a szent énekek és erkölcsi tanítások mellett nem tanítja életrevalóságra a diákokat, a magyar nép a könnyen megtanulható, ám nehezen végezhető kemény, fárasztó, fizikai munkában jól produkál, ám azokkal a finomabb munkákkal, mint amit például a kertészet igényel, már nem szívesen foglalkozik, a selyembogártenyésztésre – amelyet a család más, gyöngébb tagjai is végezhetnének – már végképp nem fogékony.[127] Hieronyminek az Egyesületen elhangzott felszólalása is ezt a rugalmatlan, a változó körülményekhez alkalmazkodni nem tudó, nem akaró magatartást helyezi fókuszba, amikor a szepesi kivándorlás kapcsán hangoztatja, hogy abszurd, amint annak a vidéknek apró parcelláin a gabonatermesztéssel vesződnek, miközben a talajadottságok és az éghajlat miatt az állattenyésztés hajtana ott ténylegesen hasznot.[128] Ebből az következik, hogy Hieronymi a gazdálkodási ágak országos szintű optimalizálásában gondolkodott – mivel a gabonatermesztés kapcsán megjegyezte, hogy azt az Alföldre kellene koncentrálni –, de kérdéses, hogy mérlegelte-e azt, hogy az ehhez szükséges áruszállításnak optimálisak-e a feltételei és költségei, különösen úgy, hogy az úthálózatok és benne a vasúthálózat fejlődése az ország területi egyenlőtlenségét növelte. Az Egyesület ülésén felszólaló Giesswein Sándor kereszténységszocialista pápai prelátus, aki a feminista mozgalom és az eszperantó nyelv népszerűsítése mellett való elköteleződésével a fejlődésre nyitott szellemiségéről adott tanúbizonyságot, a nép tanításának, fejlesztésének akadályainak felsorolása között nagy hangsúlyt helyezett viszont a kocsmák vasárnapi nyitvatartására, érzékeltetve, hogy ha választhat, hamarabb adja a fejét ivásra a nép, mint tanulásra.[129] Lévay Lajos és Székács Antal (a fővárosi Kereskedelmi és Iparkamara alelnöke, tehetséges nagykereskedő) amellett emelt szót, hogy legalább a munkaközvetítést kellene fejleszteni, hogy azok, akik egyes vidékeken az alacsony bérek miatt vándorolnak ki, tudják meg azt, hogy az országon belül is találnak helyet, ahol magasabb bérért dolgozhatnak.[130] Ez a felvetés azonban nem váltott ki nagy érdeklődést, amelyet az amúgy is jelentős mértékű belső vándorlás, valamint az a többször megfogalmazott tény is indokolhatott, hogy akik a kivándorlás mellett döntöttek, azok az országot akarták elhagyni és nem másik településre költözni.

A demográfiai és gazdasági jelenségek kapcsán a valós gondokat (mint a fiatal, teherbíró munkaerő elvesztését és a bérek aránytalanságát) észlelő felszólalók reakcióiból nemcsak az iparfejlesztés, hanem az ország egész gazdaságával kapcsolatos aggodalmak csendülnek ki, amelyek aláhúzzák a közös veszteség tudatát. Az erre adott reflexiók közül a felvilágosítás, a gazdálkodásra való tudatos nevelés mutatkozott a legerősebbnek,

127 Uo. 302–303.
128 MTTEK 1908. 22–23.
129 Uo. 28–29.
130 GYOSZ-ankét 1907. 109, 125.

amellyel kapcsolatban – minden korábbi próbálkozás ellenére – még mindig csak a tervek kidolgozásának és megvalósításuk elkezdésének szükségességét hangsúlyozták, és – hiányukban – nem egy meglévő, átfogó és jól működő folyamat fejlesztéséről szóltak. A vidék elmaradottsága tehát a könnyen elsajátítható, ám nehezen végezhető munkák dominanciájában rejlett az ankéton felszólalók szerint, akik csak reménykedni tudtak abban, hogy az oktatásukat célzó programokat a vidékiek örömmel és a tanultakat ténylegesen is alkalmazva fogadnák.

Nemzet és nemzetiségek

A korszak sokat vitatott kérdései közé tartozik a *magyar* nemzet és a Magyarországon élő nemzetiségek viszonya. Az ankétok felszólalói közül többen a nemzetre nézvést veszedelmesnek látták a kivándorlás jelenségét. A kivándorlási gócok eleinte nemzetiségi területen, a szlovákok lakta Felvidéken alakultak ki, ahogy azonban terjedt, egyre több, magyarok lakta vidéket is elért. Bár saját közösségükhöz mért arányukban több nemzetiségi ember hagyta el az országot, mint magyar, 1907–1908-ban semmi garancia nem volt arra, hogy ez így is marad: különösen, hogy számszerűleg a magyar anyanyelvű kivándorlók többen voltak az előzőknél.[131] A GYOSZ ankétján szintén részt vevő és felszólaló Rákosi Jenő 30 millió magyar víziójának immár esélytelenné válását idézte fel hozzászólásában Hegedüs Lóránt, aki az ülés elején kifejtette aggodalmát a magyarságnak a versenyző nemzetek közötti lemaradásával, a fogyatkozás politikailag, gazdaságilag, társadalmilag fenyegető súlyával kapcsolatban.[132] Túl azon, hogy Székács Antal és Csányi Gusztáv például a meggyengült hazafias érzelem, a Magyarország földjéhez való ragaszkodás felszítását sürgette általában,[133] az „érted haragszom, nem miattad" attitűd is megjelent e kérdés vitája során. A magyarok kivándorlása kapcsán megkülönböztetett szerepe volt az emigrációs hullám *Alföldre* való kiterjedésének. Thirring a kivándorlás terjedése kapcsán szinte drámai kompozícióval építi fel annak a Felvidékről a Dunántúlra, a Rábaközre, majd az Alföldre való eljutását, amelyről szólva nyomatékosítja, hogy külön fájdalom ez, hiszen immár a fajmagyarság hagyja el hazáját, évről évre ijesztően fokozódó mértékben.[134] Uszkay Békés megyét említette meg sajnálatos példaként, amelynek földje hiába „valóságos Kánaán", már onnan is kivándoroltak – mint mondta – a kötött birtokok súlya miatt.[135] Komjáthy Béla a hódmezővásárhelyi szorgalmas, dolgos paraszt esetén ugyanezt az akadályt említi fel amellett, hogy az ottaniak jobban rábízzák a pénzük sorsát a ládafiára, mint a takarékpénztárra.[136] Az előbbiekben taglalt oktatás szerepe az Alföld magyar lakossága miatt nyomatékos hangsúlyt kapott, mert – ahogy Gerster rámutatott – semmi haladás nem észlelhető ezen a vidéken és a három-

131 Puskás 1982, 113; Kövér 2004, 66; Faragó 2011, 243; Kövér 2016, 1236.
132 GYOSZ-ankét 1907, 47.
133 Uo. 111–112, 361.
134 Uo. 49–50.
135 Uo. 305.
136 Uo. 352.

nyomásos gazdálkodástól sem lehet eltéríteni.[137] Az Alföld-kép a vidékről való gondolkodás kapcsán hangsúlyos szerepet nyert az ankétokon, ezt a földet tekintették ugyanis a magyar megmaradás biztosítékának, amely integritásának sérülése – és a kivándorlást egyértelműen ekként értelmezték – a legborúsabb jövőkép elképzelésére adott okot a felszólalóknak.

A *székelyek* kapcsán szintén megjelenik ez az aggodalom, de közel sem ilyen volumenben (az irántuk érzett aggodalmak Trianon után fognak jelentősebbé válni). Ajtay József a felvidéki és horvátországi kivándorlás után taglalja a székelyföldi trendeket, de csak ennek kapcsán jegyzi meg, hogy az itteni „értékes elem", amelynek az emigrációját okvetlenül meg kell akadályozni, és ha már máshogy nem megy, legalább az ország belseje felé terelni. A „Magyarország Erdély és Erdély Székelyföld nélkül nem állhat fenn!" kijelentését ekkor még maguk a székelyföldiek hangsúlyozták, így a Szövetség ankétján Sándor József, az EMKE egyik alapítója, a román nemzetiségi mozgalmakkal szoros összefüggésben említve.[138] A székelyekre való odafigyelésre intette a résztvevőket a közel 80 éves, marosvásárhelyi Borszéky Soma is, a szabadságharc egykori honvédje, aki a szabadalmi és védjegyjog egyik hazai úttörőjeként szerzett érdemeket, de felvetése, mely szerint a székelyek kivándorlását a székelyföldi vármegyeközpontok vasúttal való összekötése oldaná meg, már nem tükrözte a problematika komplex szemléletét.[139] Szakács Péter viszont a nyomasztó osztrák verseny és román vám[140] között kínlódó székely iparosok reménytelen helyzetét is beemelte beszédébe, amellyel a Romániába való átköltözést a leginkább reális választásnak tüntette fel.[141] Mindezzel tehát a székelyek helyzete gyengült, amely nemcsak hogy a románok erejének kedvezett, de – ahogy Sándor hangsúlyozta – a keletre irányuló kivándorlás során a székelyek olyan miliőbe érkeztek, ami csak demoralizálta őket, szemben a nyugati irányú kivándorlással, ami kifejezetten pozitívan hatott a kivándoroltak személyiségére.[142] A székelyek emigrációjának kérdése – a felszólalások alapján – úgy tűnik, hogy leginkább a saját érdekek képviseletére szorítkozott, mivel javarészt a Szövetség ankétjának székely résztvevőit ösztönözte megszólalásra.

Annyiban azonban mégis kiérdemelte a többi résztvevő figyelmét, hogy a kivándorlás során a földek magyar kézről sokszor *nemzetiségi* kézre mentek át, hangsúlyozta Vargha Gyula, de ugyancsak erre mutatott rá Szakács és Csányi is, amikor annak adott hangot, hogy a székelyföldi birtokok könnyen megterhelhetők, ami ezáltal az ottani (főleg román) takarékbankok gazdagodásával és a székelyek földönfutókká válásával járt együtt.[143] A szlovákok kapcsán is elhangzott, hogy komoly aggodalomra adhat okot a földek kezükre jutása, még ha Rákosi Jenő pozitívan is írja le, élelmesnek és becsületesnek titulálja a „mi tótjainkat", ugyanakkor Balás Károly a nemzetiségi veszéllyel kapcso-

137 MTTEK 1908, 36–38.
138 GYOSZ-ankét 1907, 133.
139 Uo. 200.
140 Vö. Nagy Botond 2016.
141 GYOSZ-ankét 1907, 208–209.
142 Uo. 131–132.
143 Uo. 213–214, 357–358, 363.

latban a főváros tompa reakcióját kárhoztatja, mellyel szemben az, aki vidéken lakik – mint ő, Kassán – érzékenyebb, tehát jobban lát.[144] Az ülések felszólalásait olvasva kiderül, hogy a megszólalók szerint a kivándorlás a birtok, a magyar föld elvesztésének veszélyét is magában hordozta, amely egyenértékű volt a nemzeti térvesztéssel, végeredményben a magyarság pozícióvesztésének esélyével a Kárpát-medencén belül. A vidék ezáltal egy politikailag is súlyos megpróbáltatás fényébe került, amellyel kapcsolatban érdemlegesen többet, mint a hazafiságra való nevelés fokozásának óhaját, nem tudtak megfogalmazni.

Összegzés

A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége és a Magyar Társadalomtudományi Egyesület kivándorlási ankétja 1907-ben és 1908-ban egy, a kor elsősorban gazdasági, de részben tudományos elitjét is felvonultató ülések sorozata volt, amely a dualizmus utolsó szakaszának egyik legszembetűnőbb jelenségét kívánta megvitatni. A Szövetség esetén egy előzetesen országosan kiküldött kérdőív, az Egyesületnél Farkas Pál nyitó előadására érkeztek a válaszok. Nem volt kötött sorrendje az egyes témáknak, mint jeleztem, ez már egy utólagos, az értelmezést elősegítő konstrukció eredménye, ezért is keltheti a mindenkori érdeklődő számára a jegyzőkönyvek olvasása azt a benyomást, mintha a felszólalók gyakran elbeszélnének egymás mellett. Szembetűnő a megszólalók felkészültsége, tájékozottsága vagy épp indíttatása, de valóban elmondható, hogy létezőnek és közösnek érezték a kivándorlás keltette gazdasági és társadalmi gondokat, többen a politikai következmények mellett sem mentek el szótlanul. A személyes tapasztalatok, benyomások különösen értékes részei a felszólalásoknak, hiszen a megszólaló saját vidékképéről kapunk képet ezáltal. És hogy milyennek is mondható el az általuk látott korabeli vidék mindezeket összegezve? Pontosan olyannak, mint ami egy kimerevített, statikus és némileg idealizált képét a modern világfelfogás hatására elveszíti, és nem látható, hogy miként lehet vele ezután tervezni. A gazdasági élet és a gazdasági szereplők számára pedig ez a kiszámíthatóságra való törekvés – minden rugalmasság fenntartása mellett – kulcsfontosságú volt, az alföldi magyarság kivándorlásának kezdete is, bár a nemzeti aggodalom színét kapta, de eközben a vasúttal behálózott Alföldről szívták fel a nagyvárosok és a főváros munkaerejének egy számottevő részét. Az ankétok felszólalói számára a globális világgazdasági mechanizmusok kulturális hatásainak a vidéki emberek gondolkodásába, aspirációiba, önbecsülésébe való beszivárgása is újnak hatott, sőt, a megszólalások alapján többnyire némi averzióval szemlélték ezt a jelenséget. Mindezek a folyamatok és a rájuk adott reakciók a gyáriparosok részéről is pontosan azt a rugalmasságot kívánták volna meg, mint amelyet ők kértek számon a gazdálkodási hagyományaikhoz szorosan kötődő gazdákon. Az azonban, hogy ez kevésbé tükröződik a megszólalásaikban, leginkább arról tanúskodik, hogy – a belső vándorlás

144 Uo. 152; MTTEK 1908, 84–85.

bőven ellensúlyozó hatása miatt – nem szorultak arra, hogy önszerveződő jelleggel maguk cselekedjenek, hanem az üléseken hosszan előadott törvényalkotási ötleteikkel az államtól vártak olyan intézkedéseket, amelyek a kivándorlást mérsékelni fogják. Mivel azonban a kivándorlás egy spontán, önszerveződő folyamat volt, a közvetlen állami beavatkozástól – és ezzel ők is tisztában voltak – vagy (például további kedvező szociális intézkedésektől) csekély eredményt vagy (így a korlátozások vagy a tiltások eredményeként) ellenállást várhattak. A folyamat így mindaddig tartott, amíg a befogadó állam, vagyis leginkább az Egyesült Államok ebben érdekelt volt, és valóban, amikor az első világháború alatt és után felerősödött az ország izolacionista politikája, bezárták a kapukat. Ezzel a kivándorlás a két világháború közötti időszakban lecsökkent, és a téma a diskurzusokban is egyre inkább háttérbe került, hogy átadja a helyét egy másik, a művelt főket újabb ankétok rendezésére sarkalló ügynek, az *egykézés* jelenségének.

Források

GYOSZ-ankét 1907, *A kivándorlás. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája, Budapest.

MTTEK 1908, *Amerikai kivándorlás és visszavándorlás. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület szakértekezletén 1908. évi január 24-én és 25-én mondott beszédek és az az által kiküldött tizes bizottság emlékirata*. Kiadja a Magyar Társadalomtudományi Egyesület, Budapest.

Hivatkozott irodalom

Antall József 1967, A századforduló kivándorlási hulláma. In: *Élet és Tudomány Kalendáriuma 1967*. Hírlapkiadó Vállalat, Budapest.

Baines, Dudley 1991, *Emigration from Europe 1815–1930*. Macmillan, Houndmills–Basingstoke–Hampshire.

Berend T. Iván – Ránki György 1987, *Európa gazdasága a 19. században 1780–1914*. Gondolat, Budapest.

Bibó Lajos 1967, *Magyar Életrajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bodovics Éva 2019, Az amerikai kivándorlás éghajlattörténeti aspektusai: időjárási anomáliák és következményeik Borsod és Zemplén vármegyében, az 1880-as években. In: Ambrus László – Rakita Eszter (szerk.): *Amerikai magyarok – magyar amerikaiak*: *Új irányok a közös történelem kutatásában*. EKE Líceum Kiadó, Eger. 149–173.

Bódy Zsombor 2013, *Magyarország társadalomtörténete a két világháború között*. Egyetemi jegyzet. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Budapest.

Chyzer Béla 1909, *A gyermekmunka Magyarországon*. Az Országos Gyermekvédő-Liga Kiadása, Budapest. (Országos Gyermekvédő-Liga Könyvtára V.)

Cséfalvay Zoltán 1990, *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Deáky Zita 2015, *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Demeter Gábor – Koloh Gábor 2020, Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). *Agrártörténeti Szemle,* 1–4. 25–76.

Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 2005, Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris, Budapest. 397–459.

Erdősi Ferenc 1995, A kivándorlás főbb jellemzői Fejér megyében a századelőn. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris, Budapest. 255–275.

Faragó Tamás 2011, *Bevezetés a történeti demográfiába*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.

Faragó Tamás 2018, Az 1852–1910 közötti időszak vándorlástörténetének újragondolása, különös tekintettel a nemzetközi vándormozgalmakra. In: Halmos Károly – Kovács Janka – Lászlófi Viola (szerk.): *Mozgás és átalakulás.* HIK, Budapest. 9–46. (Rendi társadalom – polgári társadalom 30.)

Farkas Pál 1907, *Az amerikai kivándorlás.* Singer és Wolfner, Budapest.

Frank Tibor 2018, *Amerika világai. Angol-amerikai történelmi tanulmányok*. 2. kötet. Gondolat Kiadó, Budapest.

Gerster Béla 1901, A kivándorlásról. *Földrajzi Közlemények,* 149–156.

Glatz Ferenc (szerk.) 1998, *A magyarok krónikája*. Officina Nova, Budapest.

Gyáni Gábor 2004, Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest. 187–389.

Halmos Károly 2007, Amerika, óh! Szabad rendelkezésű jövedelem és fogyasztás a századfordulón. In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. Hajnal István Kör – Pápai Ref. Gyűjtemények, Budapest–Pápa. 129–137.

Hegedüs Lóránt 1902, *A székelyek kivándorlása Romániába.* Franklin Társulat, Budapest.

Hegedüs Lóránt 1904, *A kivándorlási congressusok eredménye.* Franklin-Társulat ny., Budapest.

Katus László 1978, Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914). In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 263–402.

Koloh Gábor 2018, Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe*: *a magyar társadalom 1918 után*. *Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 9–46.

Koloh Gábor 2021, *„Szántani lehet, de vetni nem muszáj." Az ormánsági egykézés történetei*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

Kovács Imre 1938, *A kivándorlás*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.

Kozári Mónika 2003, *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Kövér György 1982, *Iparosodás agrárországban*. *Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Kövér György 2004, Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest. 11–186.

Kövér György 2005, Piaci hullámzások és gazdasági növekedés. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris, Budapest. 327–359.

Kövér György 2013, Növekedés és hanyatlás az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi emlékezetében. *Korall,* 54. 5–27.

Kövér György 2016, „Statisztikai asszimiláció" Magyarországon, 1880–1910. *Századok,* (150) 5. 1221–1258.

Kulcsár László – Kulcsár J. László 2019, „A burdus élet a legszebb a világon" A „nagy háború" előtti amerikai kivándorlás regionális, gazdasági és szociológiai háttere. *Tér és Társadalom,* (33) 2. 83–107.

Lechner, Frank J. – Boli, John (szerk.) 2015, *The Globalization Reader.* Wiley–Blackwell, Chichester.

Lengyel György 1991, Válasz Halmos Károlynak. *Replika,* 1. 64–68.

Nagy Botond 2016, *Székelyföld gazdasági fejlődése a 19. század második felében. Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek Háromszéken.* Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Nagy Péter 2016, *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Oravecz Imre 2007–2018, *A rög gyermekei* I–III. Jelenkor–Magvető, Budapest.

Őri Péter – Spéder Zsolt 2020, Folytonos átmenet: Magyarország népesedése 1920 és 2020 között. *Statisztikai Szemle,* (98) 6. 481–521.

Pölöskei Ferenc 2008, Nemzeti iparpolitika a 19. és 20. század fordulóján. *Valóság,* (51) 9. 70–80.

Puskás Julianna 1982, *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Puskás Julianna 1999, A tengerentúlra vándorlás történeti kutatásának problémái (1870–1970). In: Tóth Pál Péter – Illés Sándor (szerk.): *Migráció (Tanulmánygyűjtemény)* 2. KSH Népességtudományi Kutató Intézet, Budapest. 109–124.

Rácz István 1980, *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914.* Akadémiai Kiadó, Budapest. (Agrártörténeti tanulmányok 8.)

Ritzer, Gerge – Atalay, Zeynep (szerk.) 2010, *Readings in Globalization: Key Concepts and Major Debates.* Wiley–Blackwell, Chichester.

Schulze, Max-Stephan 2007, Origins of catch-up failure: Comparative productivity growth in the Habsburg Empire, 1870–1910. *European Review of Economic History,* (11) 2. 189–218.

Szinnyei József 1891–1914, *Magyar írók élete és munkái*. Kiadja Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, Budapest.

Tezla, Albert 1984, A magyarországi kivándorlás okai – 1914 előtt. *Valóság,* (27) 1. 89–105.

Tezla, Albert 1987, *Valahol túl, meseországban... Az amerikás magyarok 1895–1920.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Thirring Gusztáv 1904, *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Kilián Frigyes utóda magy. kir. egyetemi könyvkereskedő bizománya, Budapest.

Torbágyi Péter 2007, *Magyar vándormozgalmak és szórványközösségek Latin-Amerikában a második világháború kitöréséig.* Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.

Tóth Tibor 1980, *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*. Magvető Kiadó, Budapest.

Vida István Kornél 2014, Death of a Nation? Debating the Great Transatlantic Emigration from Hungary, 1900–1914. *Hungarian Cultural Studies,* 7. 127–142.

Weber, Max 1982, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. *Vallásszociológiai írások*. Gondolat, Budapest.

Bedők Péter

A horvát alsópapság és a magyar hatóságok a Muraközben 1941 és 1945 között

Bevezetés

A korabeli magyar revíziós propagandával szemben a muraközi lakosság egészét tekintve a döntő többség semlegesen fogadta vagy ellenezte a magyar visszacsatolást. Számos helybeli aktív vagy passzív ellenállást folytatott a német inváziót követő magyar katonai, később pedig a polgári közigazgatás alatt.[1] Mindazonáltal a horvát össztársadalmat tekintve a kiépülő usztasa államvezetés jelentős legitimációs deficittel rendelkezett, míg a Muraközbe eljutó hírek a Drávától délre előforduló vérengzésekről és a polgárháborús állapotokról részben a magyar fél álláspontját erősítették a helyiek körében. A helyi alsópapság, mint horvát érdekeket támogató értelmiségi csoport a Muraközben egyedüliként tudta megőrizni társadalmi pozícióit a második világháború viharaiban. Ebből kifolyólag az itteni helyzet különösen is emlékeztetett a dualizmus kori állapotokra, amikor a magyarosítási törekvésekkel szembeni legerősebb ellenállást a helyi horvát alsópapság képviselte. Jelen tanulmány célja, hogy a muraközi horvát alsópapság második világháború alatti helyzetét olyan tágabb kontextusban elemezze, amelyben szintén lehetőség van a többi muraközi ellenállási csoporttal, illetve a magyar hatóságokkal való viszonyrendszerének vizsgálatára.

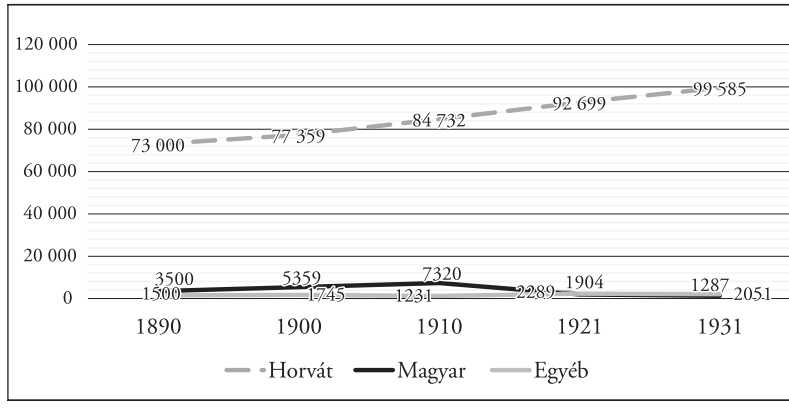
A Mura és a Dráva által körülhatárolt folyamköz már a 18. század végétől a magyar–horvát versengő nemzetépítés színterévé vált, és termékeny földjei, illetve a lako-

1 A két világháború közötti időszakban a Zala vármegyei revíziós romanticizáló elbeszélés szerint az elszakított, más anyanyelvű (szlovén, horvát) lakosok is visszavágytak Magyarországra, és a korábbi gazdasági érdekeik is Magyarországhoz fűzték őket. A korszakban megszilárduló, úgynevezett vend-, illetve muraközi elmélet már felvetette, hogy a muravidéki szlovén és a muraközi horvát lakosság Magyarországhoz való kötődései miatt a valóságban már inkább szlávul beszélő magyarság, akiket az elnyomó délszláv hatalom a helyi nyelvi és kulturális sajátosságaik eltüntetésével együtt a magyarságtudatuktól is meg akarta szabadítani. A magyar revíziós propaganda a helyi szlovén és horvát lakosság lokális sajátosságait (a Muraköz esetében a helyi kaj-horvát nyelvjárást) kívánta felerősíteni a többségi nemzetekkel szemben. Csóti 2001, 217; Göncz 2006, 48–57.

sainak magas száma egyaránt növelte a hovatartozás kérdésének jelentőségét.[2] A történetileg (Légráddal együtt) 880 km² kiterjedésű területen a horvát katolicizmus a helyi társadalomban erős pozíciókkal rendelkezett. Az 1918-ig fennálló magyar közigazgatás ellenére (kivétel az 1848–1861 közötti időszak) egyházjogilag a Muraköz a zágrábi egyházmegyéhez tartozott. A dualizmus időszakában az egyre intenzívebbé váló magyarosítási törekvésekkel szemben már ekkor egy sajátos, kulturális ellenprogram öltött testet, elsősorban a helyi alsópapságra támaszkodva.[3] Ugyanakkor a magyar fennhatóság lenyomatai a 20. század derekán is éreztették hatásukat a Muraközben, többek között a csáktornyai magyarok aránya a városon belül magas maradt, és a helyi zsidóság is főként magyarpárti volt.[4] Szintén a dualista kor sajátossága, hogy a területen magas volt az állami iskolák száma, ami ugyancsak összefüggött a magyar asszimilációs törekvésekkel.[5] Mindenesetre a terület etnikai megoszlása egyértelműen a horvát félnek adott jogalapot, hiszen a körülbelül százezer fős Muraköznek több mint a kilencven százaléka horvát nemzetiségű volt, az 1920-as évektől pedig a többi kisebbség (zsidók, németek stb.) aránya összesítve már meghaladta a magyarok arányát.[6]

1. ábra

A nemzetiségi eloszlás változása a Muraközben 1867 és 1910 között

Forrás: Dugački, Zvonimir 1936, *Međimurje – zemlja i stanovništvo*. Čakovec, 27.

2 A Muraközben már a 16. századtól kezdődően rendkívül magas volt a népsűrűség, és az 1910-es évekig magas volt a termékenységi ráta, emiatt a területre évszázadokon keresztül jellemző volt a lakosság nagyarányú kivándorlása.

3 Bedők 2018, 98–110.

4 A magyarok alacsony aránya egyrészt a Muraköz horvát centrumterületekhez való közelségének, valamint a török kori pusztításoknak tudható be, amelyen lényeges elmozdulást (kivéve a térség központját, Csáktornyát) a dualista korszak sem hozott. Csáktornyán kívül Légrádon volt jelentősebb magyar lakosság, amely főként evangélikus vallású volt. Az 1931-es jugoszláv népszámlálási adatok szerint Csáktornyán 555, míg Légrádon 433 magyar élt. Dugački 1936, 28–29.

5 1910-re a muraközi iskoláknak több mint a felét államosították. Bauk 1992, 75–76.

6 Dugački 1936, 27.

Miután Hitler 1941. április 6-án megindította a támadást Jugoszlávia ellen, másnap, április 7-én a német csapatok már bevonultak az addig közigazgatásilag a Horvát Bánsághoz tartozó Muraközbe.[7] Jugoszlávia lerohanásakor több katonai különítmény is tartózkodott a térségben, azonban a hidak felrobbantását követően a területet még a német csapatok megérkezése előtt kiürítették.[8] Április 8-án a helyi közigazgatást az újonnan megalakuló usztasa Muraközi Vezérkar vette át Csáktornyán, és csak ezt követően két nappal később került sor a Független Horvát Állam kikiáltására Zágrábban 1941. április 10-én.[9] A magyar fél sem maradt tétlen, elkezdődött a katonai bevonulás megszervezése, melynek következtében a Drávaszögbe és a Bácskába való bevonulás után öt nappal, április 16-án a magyar csapatok szintén benyomultak a Muravidékre és a Muraközbe.[10] Míg a helyiek a német csapatokat döntően lelkesedéssel fogadták, a magyar bevonulás után kiéleződött a magyar–horvát viszony. A Werth Henrik vezérkari főnök által elrendelt kivizsgálás megjegyzi, hogy „Muraszerdahelynél felfegyverzett usztasák a magyar honvéd őrsök átkelését a Murán megakarták akadályozni és kevés híjja, hogy fegyveres összetűzésre nem került sor. A letenyei hídon való határátlépésnél is egy felfegyverzett usztasa osztag csak a túlerőt látva vonult vissza."[11]

A Muraköz esetében azonban a katonai bevonulás ellenére maga a magyar megszállás és a polgári közigazgatás bevezetése is bizonytalan volt egészen 1941 késő nyaráig, mivel a terület hovatartozásának kérdése szintén összekapcsolódott a volt Jugoszlávia területén belül történő német–olasz érdekszférák lehatárolásával.[12]

7 A Csáktornyai Múzeumban (Muzej Međimurje Čakovec) található az 1946. március 19-én íródott, a csáktornyai járásban és a városban háborús bűnöket vizsgáló bizottság által készült összegző jellegű esszé a Muraköz 1941–1945 közötti eseményeiről „Az V. Hadoszlop működése" címmel. MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/1. 7.

8 Kolarić 1992, 132.

9 Sokcsevits 1997, 62; Kalšan 2015, 16.

10 A Lendva-vidékre a III. hadtest 9. gyalogdandárja, míg Muraszombatba és az itteni járásba az 5. gyalogezred 2. zászlóalja vonult be. Tímár Zsigmond ezredes vezetésével a nagykanizsai 17. gyalogezred a Muraközbe vonult be, kivéve a stridóvári (Štrigova) területeket, amelyeket ideiglenes még a német csapatok tartottak ellenőrzésük alatt. Göncz 2006, 18. MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 11.

11 K-64-1941-67/a-240 Melléklet. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium, Rezervált politikai iratok, Muraközi kérdés (a továbbiakban MNL OL K-64-1941-67/a). A magyar katonák megjelenését egy magyarpárti szabadcsapat („Csuka" – Štuka) is követte, amely közrejátszott a horvát vezetők és hivatalnokok Muraközből való elüldözésében, illetve az 1918-as elcsatolásban tevékeny szerepet vállaló Ivan Novak síremlékét is széttörték a csáktornyai temetőben. Tajni spisi 369/1941 (10. d.). Hrvatski Državni Arhiv, 255 Velika župa Zagorje (a továbbiakban HDA 255, NDH-VŽZ).

12 A. Sajti, 1985, 17.

A magyar–horvát diplomáciai csatározások és az átmeneti időszak a Muraközben

A 20. század derekán a magyar–horvát kapcsolatokban még hatottak a dualizmus kori feszültségek utóhatásai, miközben a kölcsönös vádaskodások mellett egyaránt megjelent a másik népcsoport iránti szimpátia és az együttműködés iránti igény.[13] A szlovénekkel, szerbekkel összehasonlítva a horvátokkal való barátságos viszonyra való törekvés számtalan módon megjelent a korabeli magyar politikai megnyilatkozásokban.[14] Ugyancsak fontos különbség, hogy a szlovén és a szerb érdekeket legfőképpen a jugoszláv emigráns kormány és a délszláv partizánok képviselték, mivel a belgrádi Nedić-kormánnyal ellentétben a zágrábi usztasa vezetés, ha csak a tengelyhatalmak részéről is, de nemzetközi elismerést kapott, és részben ellensúlyt tudott kifejteni Magyarországgal szemben (kiváltképpen Szlovákiával és Romániával kialakított kapcsolatainak köszönhetően).[15]

Az NDH (Független Horvát Állam) nyíltan tiltakozott a Muraköz magyar katonai megszállása ellen, és *de jure* sohasem ismerte el annak Magyarországhoz való tartozását, hanem éppen ellenkezőleg, az NDH integráns részének tekintette.[16] A horvát közvéleményben a Muraköz hovatartozásának kérdése amiatt is felértékelődött, hogy az 1941. május 18-i római szerződéssel az új horvát államalakulat jelentős területeket veszített el Dalmáciában Olaszország javára (Split, adriai szigetek).[17] A magyar félnek a jobban mérlegelt gazdasági és közlekedési szempontok (Horvátország megkerülésével adriai kikötők elérése) is közrejátszottak az eredeti álláspontja – hogy ellenjuttatások mellett a terület polgárilag horvát ellenőrzés alatt marad – megváltoztatásában, és a magyar felső vezetésben is egyre inkább a terület teljes integrációja mellett szálltak sík-

13 Juraj Krnjević szenátor, a Horvát Parasztpárt (HPP) főtitkára 1940. február végén Bartók László zágrábi konzullal való tárgyalása során megemlítette, hogy legszívesebben egy horvát–magyar föderációban képzelné el Horvátország jövőjét, amelyben a Vajdaság külön autonóm egységet képezne. A. Sajti 2004, 101.

14 Horthy Miklós kormányzó 1941. április 10-i kiáltványa megjegyezte: „Őszinte örömmel üdvözöljük ezt az elhatározásukat, amelyet a magunk részéről mindenben tiszteletben tartunk. Ezer évig éltünk jóban, rosszban együtt a horvát nemzettel, egymást megbecsülve és bajban támogatva s azt kívánjuk, hogy a nemes horvát nép találja meg állami önállóságában boldogulását és jólétét", továbbá hogy a magyar katonák „akciója nem a szerb nép ellen irányul, amellyel nincs vitánk és amellyel a jövőben békében akarunk élni". Ennek ellenére a bácskai, drávaszögi területeken a magyar honvédvezérkar főnökének parancsa értelmében a katonai közigazgatás bevezetésével egyidejűleg megkezdődött az őslakosság és a bevándoroltak, telepesek megkülönböztetése, később pedig az utóbbiak kitelepítése is megindult. „Elvül szolgáljon, hogy a szerbeket erélyesebb kézzel kell kezelni, mint annak idején a románokat. A horvátokat a kat[onai] közig[azgatási] szervek barátságos bánásmódban részesítsék mindaddig, míg a Legfelsőbb Hadúr kiáltványában előlegezett bizalommal nem élnek vissza." Liptai–Trgo 1986, 32–35, 42–43.

15 Matković 2002, 276–277; A. Sajti 2004, 221.

16 Kovačić 2010, 64.

17 A. Sajti 1985, 3.

ra.[18] A főként zalaegerszegi központú teljes integrációt képviselő helyi politikai tömörülés gyakran hivatkozott a revíziós politika kudarcának lehetőségére abban az esetben, ha a magyar hadsereg kivonulna a Muraközből és a területet átadnák a horvát hatóságoknak. Ezen túlmenően a zalai érvelésben szerepelt, hogy a horvátok visszatérése esetén a helyi magyarságot és a magyarpárti lakosságot súlyos retorziók érnék, és akár a fizikai megsemmisülésük sem valótlan feltételezés.[19]

Végül a magyar kormány a horvátokkal való tárgyalások ellehetetlenülése, valamint a Muraközben több hónapja uralkodó bizonytalanság és ideiglenes állapot megszüntetésére (illetve a lakosság nyugalmának biztosítására, a gazdasági termelés kedvezőtlen helyzetére és a kommunista propaganda visszaszorítására) hivatkozva kevesebb mint két héttel a Magyarország és a Szovjetunió közötti hadiállapot beállta után, 1941. július 9-én bevezette a katonai közigazgatást a területen Tímár Zsigmond parancsnoksága alatt.[20] Werth Henrik vezérkari főnök 1941. július 8-i utasításában *(Muraközben rendszeres kat*[onai] *közig*[azgatás] *bevezetése)* jóval kedvezőbb feltételeket szabott a horvát kisebbségnek, mint ahogy azt négy hónappal korábban a drávaszögi és a bácskai délszláv lakossággal kapcsolatban meghatározták:

> A bevándoroltakat, vagy telepeseket egyelőre kiutasítani nem szabad. Elvül szolgáljon, hogy eddigi magatartása miatt eljárást a jövőben senki ellen sem szabad indítani. A kifejezetten magyarellenes szláv személyeket egyelőre rendőri felügyelet alá kell helyezni. A horvát zászlóknak, mint idegen állam felségjelének használatát megtiltom. Az esetlegesen mutatkozó rendbontási törekvéseket erélyesen kell letörni, de ennek során kerülni kell minden kegyetlenkedést és a horvátok népi öntudatának megsértését. [...] Semmi esetre sem szabad a horvát lakossággal kihívó, vagy fölényes magatartást tanúsítani, hanem őket jóindulattal kell a magyar állameszme szolgálatába állítani.[21]

A polgári közigazgatást az Alsólendvai és a Muraszombati járásokhoz képest öt nappal később, 1941. augusztus 21-én léptették életbe a Csáktornyai és a Perlaki járásokban.[22] 1941. december 16-án a magyar országgyűlés elfogadta a XX. törvénycikket, mely szerint a délvidéki területek, ezáltal pedig a Muravidék és a Muraköz is jogilag visszakerült Magyarországhoz. A visszacsatolt területeken hatályba léptek a magyar törvények. Muraköz Magyarországhoz csatolását – hasonlóan a bácskai, baranyai területekhez – egyetlenegy horvát (jugoszláv) politikai erő sem ismerte el: se az NDH,[23] se a Jeruzsálemen és Kairón keresztül Londonba menekülő jugoszláv emigráns kormány,

18 Uo. 6; Balogh 2019, 392–395.

19 Kegyelmes Uram! kezdetű levél, Pehm József levele egy ismeretlen személynek. Zalaegerszeg, 1941. május 3. 29 d. Prímási Levéltár, Mindszenty magánlevéltár (a továbbiakban: PL Mm.).

20 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. július 8. 65–66. MNL OL Országos Levéltár anyagáról készült digitális másolatok gyűjteménye, Miniszterelnökségi levéltár (MNL OL W-12).; Kolarić 2007, 53.

21 167-1941-R-19705. 4-5. MNL OL Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály (a továbbiakban MNL OL K-28). A Muraközben az összlakossághoz viszonyítva kevesebb internálás történt, mint a Bácskában és a Drávaszögben. A. Sajti 2004, 185.

22 Kovács–Tátrai 2013, 90–91.

23 Matković 2002, 78.

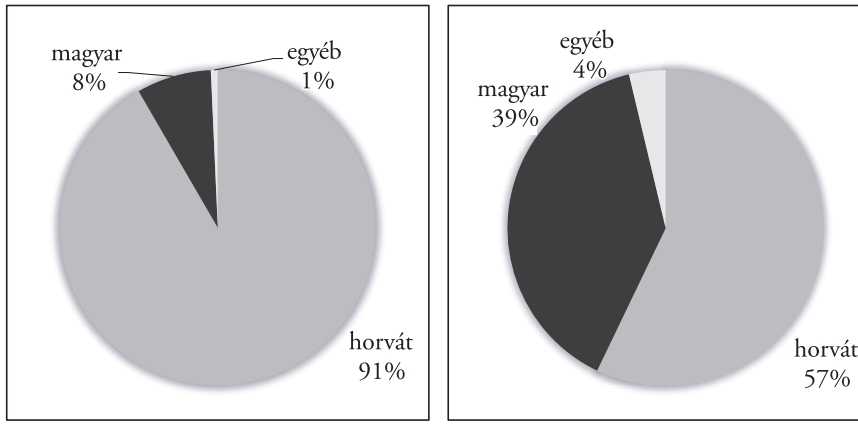
és az AVNOJ (Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács) sem. A Muraköz egyoldalú bekebelezése a magyar–horvát viszony kiéleződését vonta maga után, valamint gyakoriakká váltak a kölcsönös határsértések.[24]

A többi visszacsatolt területtel összehasonlítva megállapítható (beleértve még Kárpátalját is), hogy a legkisebb arányszámot a magyarok a Muraközben képviselték, mindössze nyolc százalékot, továbbá a magyarok aránya az összlakossághoz viszonyítva a szomszédos Muravidéken is alacsonynak számított, szemben a szlovének 78%-os arányával.[25] A délvidéki visszacsatolt területeken az 1941 őszén végrehajtott népszámlálási adatok alapján a Muraköz (és Légrád) esetében 106 141 fő került vissza Magyarország fennhatósága alá, melyből 97 881 fő horvát, 7504 fő magyar, 756 fő pedig egyéb anyanyelvű volt.[26] A magyarok létszámának rendkívüli emelkedésében a magyar bevonulást követő beköltözések játszottak közre. Ugyanakkor a 74 muraközi település közül egyikben sem érte el az 50%-ot a magyar anyanyelvűek aránya, öt településen pedig egyáltalán nem élt magyar anyanyelvű személy.[27]

2. ábra

A Muraköz (a) és Csáktornya (b) anyanyelvi megoszlása az 1941-es népszámlálás alapján

a) **b)**

Forrás: *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941).* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 27, 67.

24 A. Sajti 2004, 221–222.

25 A Muravidéken az összlakossághoz viszonyítva a magyarok aránya 20%, a Drávaszögben 36%, míg a Bácskában 42 százalék volt. *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai,* 208–209.

26 Uo. 27, 75.

27 Negyven százalék feletti arányszámot egyedül Légrádon képviseltek a magyar anyanyelvű lakosok (44,59%). Uo. 228.

A magyar hatóságok és a muraközi ellenállási csoportok a második világháború alatt

Az aktuális hatalmi érdekeknek megfelelően nagy gyorsasággal kezdődött meg a helyi intézmények átvétele, valamint ezekben az államnyelv bevezetése. A Muraközben a magyar hatóságoknak egyszerre kellett szembenézni az usztasa ellenállási tömörülésekkel,[28] a kommunista szerveződésekkel és az alsópapság részéről érkező ellenállással. Természetesen mindhárom eset különbözött egymástól, de néhol mégis érintkeztek, leginkább az usztasa vezetés és a horvát katolikus egyház működött együtt a muraközi horvát alsópapság védelmében. A muraközi alsópapság politikai szempontból elsősorban a Horvát Parasztpárttal tudott azonosulni – amely azonban az usztasák hatalomra kerülését követően háttérbe szorult –, Tito partizánjaival viszont ideológiai okok miatt egyáltalán nem.

Az usztasa támogatottsággal rendelkező csoportok többször aktív ellenállási formációkat választottak, és számos terrorakciót is végrehajtottak, már a katonai és polgári közigazgatás bevezetése előtt. Több esetben a cél a magyarok és a helyi magyarpárti társadalmi csoportok megfélemlítése volt.[29] 1941. október 16-án a magyarpárti drávavásárhelyi bírót, Kreszinger Györgyöt fényes nappal meggyilkolták. A MÉP-szervező Kreszinger György halálesete megdöbbenést váltott ki a muraközi magyarok és magyarpártiak körében.[30] A szombathelyi III. csendőrkerület 1941. november 10-i jelentése szerint „Kreszinger György agyonlövése szintén a horvát nacionalista propaganda következménye", és a Muraközbe küldött nyomozók jelentése szerint „az usztasák Magyarország ellenes akcióit a horvát hatóságok is támogatni fogják".[31]

A csáktornyai honvéd állomásparancsnok a szombathelyi III. hadtestparancsnokságnak tett 1942. január 7-i jelentésében a muraközi hangulatról megjegyezte, hogy

> a Muraközben általában csend és nyugalom van. Csak újabban tűnnek fel ismét falakra rajzolt sarló-kalapács ábrák. A csendőrség figyelmét erre felhívtam. Nyugtalanságot csupán a papok kérdése okoz, kik itt a horvát jogfolytonosságot képviselik és gyaníthá-

28 A horvát kormány nyíltan vagy burkoltan támogatta a különböző akciókat, emellett az NDH Varasdon 1941. július–augusztus fordulóján megszervezte a Perlaki és a Csáktornyai járások hivatalait (Kotarska oblast Čakovec i Prelogu u Varaždinu – KOČPV), amelyek egészen az NDH bukásáig működtek. Ezek a közigazgatási intézmények azért jöttek létre, hogy igazolják a horvát állam kontinuitását a Muraközben, annak magyar megszállása és bekebelezése ellenére. Ezen túlmenően adatokat gyűjtöttek a Muraközről, sőt megpróbáltak tevékenykedni is a területen, és támogatták a szeparatista akciókat. Hutinec 2007, 102; Huzjan 2020, 41.

29 1941. május 23-án egy ismeretlen tettes bombát dobott a zsidó származású Balkányi Lajos könyvkereskedésére. Augusztus 13-án a csáktornyai zsinagóga vízelvezető csatornájában robbant bomba, majd hét nappal később, augusztus 20-án újra Balkányi Lajos tulajdonában keletkezett kár, ekkor a nyomdáját érte bombatámadás. Nemcsak a magyarokat, hanem a magyar fennhatóságot támogató majdnem ezerfős zsidó közösségeket is több usztasa támadás érte. Németh–Paksy 2004, 323–324; Bunjac 2010, 287.

30 *Muraköz–Megyimurje,* 1941 (36) 7. 5.

31 186/1941. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára, Megyei törvényhatóságok, Zala vármegye főispánjának iratai. Főispáni bizalmas iratok (a továbbiakban MNL ZVL IV-401-b).

> tóan a papok szítják a horvát revíziós törekvéseket és terjesztik, de a zágrábi püspökséghez való tartozásukkal és szellemükkel hirdetik, hogy a jelen magyar állapotok ideiglenesek. A magyar érzelmű lakosság az egyházmegyei hovatartozás halogatásában gyengeséget lát a hatóságaink részéről és panaszkodik az ebből eredő bizonytalansági érzés miatt. A túloldalon a kapott hírek szerint a lakosság hangulata, különösen Varasd környékén velünk szemben ellenséges. Ezt az ellenséges hangulatot elsősorban az innen a Muraközből kiköltöztetett állami tisztviselők és szélsőséges jugoszláv politikai magatartásuk miatt kiutasított szabadkereseti pályán volt ügyvédek stb. szítják. Ennek a hangulatnak és a vele kapcsolatos revíziós törekvéseknek adnak kifejezést a várható usztasa betörésekről szóló folytonos fenyegető hírek. Mindig forog közszájon dátum, melyen a horvát betörés várható, a legutóbbi Szilveszter napján volt. A lakosság tapasztalhatóan ezeket a híreket már megszokta és nem váltanak ki nagyobb ellenhatást, mégis állandóan izzásban tartják a hangulatot és így nyugtalanság keltésére alkalmasak. Felkérem a közig[azgatási] hatóságokat és felszólítottam a csendőrséget a hírterjesztők felkutatására és megtorlására. […] A maga összességében a Muraközben jelenleg csend van, azonban a meglévő és eddig szervezetlen bolsevista elemek és horvát érzelműek kilengéseivel számolni lehet, különösen ha a Muraközön belül szervezőt kapnak. Gazdasági téren a lakosság megelégedett. Katasztrofális lehetne a lakosságra a csáktornyai gyárak esetleges munkabeszüntetése, vagy csak további munkacsökkentése is. Ez esetben kilengésekkel is számítani lehet. Az egész Muraközben különösen sík részen és így Csáktornya környékén az országos átlagot messze túlhaladó népsűrűség, melyet a föld termése egyedül eltartani nem tud. Jelentem, hogy az állapotok az országos átlagos háborús helyzetnél komolyabbak, fokozott éberséget követelnek, azonban az eddigi tapasztalatok alapján a belső megnyugvás felé haladunk, melyet meggyorsíthat az egyházmegyei átcsatolás és a horvátországi revíziós propaganda elhallgattatása.[32]

A muraközi férfiak besorozása a magyar hadsereg kötelékébe már 1941 őszétől megkezdődött, és később a keleti frontra vezényelték őket.[33] Ugyanakkor nem ment gördülékenyen a katonai sorozás a Muraközben, mivel többen a Dráván túlra menekültek a katonai behívók elől. 1942–1943 telén a csáktornyai rendőrség nyomozást indított 48 csáktornyai és környékbeli fiatal ellen hűtlenség gyanúja miatt, akik nem vonultak be katonának. 1943. március 24-én Teleki Béla zalai főispán levelet írt Nagy Vilmos honvédelmi miniszternek (a másolatát a miniszterelnökségnek is elküldte), melyben a hozzá érkezett panaszokról számolt be:

> a katonai szolgálatra behívott muraközi egyéneket az utóbbi időben munkaszolgálatra hívják be még akkor is, ha nem munkaszolgálatosként tett esküt, hanem rendes katonaként. […] Muraköz lakossága ezt roppant sérelmezi. Megszégyenítőnek tartja, hogy nem bíznak annyira bennük, hogy fegyvert adjanak a kezükbe s mint honvédek nem teljesíthetnek szolgálatot, hanem mint nem megbízhatók munkaszolgálatra vannak

32 Liptai–Trgo 1986, 200–201.

33 HDA 255-NDH-VŽZ-278/1941 (10. d.); MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 30.; Črep 2019, 294.

> kötelezve. Sőt nemcsak egyszerű polgáregyéneket, hanem tartalékos tiszti kiképzésre jogosult egyéneket is munkaszolgálatra hívtak be, akik közül egy emiatt már át is szökött Zágrábba. [...] A lakosság és a bevonuló egyének is nagyon elkedvtelenedtek, hogy munkaszolgálatosként kell katonáskodniok. Az tény, hogy a visszafoglalt területen [a] katonaszökevények száma elég nagy, de ezt be lehet tudni annak, hogy a horvát izgatás még most is tart.[34]

A miniszterelnökség visszajelzésében támogatta a főispán azon véleményét, hogy a muraközi besorozott fiatalokat „nemzetvédelmi megbízhatóság szempontjából" egyéni, ne pedig kollektív módon bírálják el. A honvédelmi miniszter válaszában kifejtette, hogy a megbízható személyeket fegyveres szolgálatra hívta be, míg a megbízhatatlanok a műszaki osztagokhoz kerültek,

> ahol természetesen munkaszolgálatot teljesítenek. E szolgálat azonban fegyveres csapattal szoros kötelékben, azzal együttélve, laktanyán belül történik, miértis nem hozható az általános munkaszolgálattal egy nevezőre. [...] megállapításom szerint a Muraközben besorozott horvát nemzetiségűek közül több volt megbízhatatlan, akik mint ilyenek műszaki osztagokhoz nyertek beosztást. Egy kisebb részük közérdekű munkaszolgálatos z[ász]l[óal]jhoz lett ugyan behívva, de fegyveres szolgálat teljesítése céljából.

Reagálva a zalai főispán és a miniszterelnökség részéről érkező kérésekre, Nagy Vilmos kilátásba helyezte, hogy a műszaki osztagoktól megbízható viselkedés esetén fegyveres szolgálatra átcsoportosíthatóak az 1921-es születésű, besorozott horvát fiatalok, míg a többi sorozás esetében intézkedett, hogy „az összes horvát nemzetiségű újoncokat fegyveres szolgálatra kell behívni".[35]

A muraközi fiatalok besorozásával, illetve elhurcolásával kapcsolatban a magyar és a horvát fél között a későbbiekben is feszültségek keletkeztek.[36] Mindenesetre 1943. szeptember 30-án már Brand Sándor Zala vármegyei alispán kérte a belügyminisztert, hogy

> a csáktornyai, perlaki és az alsólendvai járások egész területére, továbbá a nagykanizsai járás területén lévő Légrád nagyközségben az 1939: II. t.c. 87. §-án alapuló munkakötelezettség elrendelése iránt kegyeskedjék intézkedni. A honvédelmi munkára kötelezendők vonalának a 17. életévüket betöltött férfi lakosok egész a 35. életévig terjedő korosztályokig. Tisztelettel jelentem, hogy ez a korosztály az, amely már jugoszláv ne-

34 MNL OL K-28-164-1943-R-20485 (102. d.). 1–4.

35 Uo. 5–8.

36 A szombathelyi III. hadtestparancsnokság a vezérkari főnökség I. osztályának írt táviratában kérte a Muraköz déli részében fekvő települések férfilakosságának munkaszolgálatra történő behívását. „Felhatalmazást kérek, hogy a Muraköz Dráva-menti sávjában, a Dráva és Csáktornya Kotor-i vasútvonal között fekvő községek megbízhatatlan férfi lakosságát közmunka szolgálatra behívassam és más távolabbi területen alkalmazhassam." Ezt követően a vezérkari főnökség a honvédelmi minisztériumnak továbbította a javaslatot a muraközi megbízhatatlan férfilakosság munkaszolgálatra történő behívásával kapcsolatban. Liptai–Trgo 1986, 335–336.

velésben részesült, legjobban fogékonyak a magyar állameszménnyel ellentétes idegen behatásra és agitációra. A 35 évesnél idősebb korosztályokban tartozó egyének nagyobbrészt beszélnek magyarul, általában már 1918 előtt magyar iskolai nevelésben részesültek és nemzeti és politikai szempontból megbízhatóbbak. A honvédelmi munkakötelezettség elrendelése után a további intézkedéseket az illetékes katonai és közigazgatási hatóságok az 1939: II. t.c. 4. rész 2. fejezetének rendelkezése szerint együttesen tennék meg, mindenesetre a honvédelmi munkára igénybevetteket Muraköztől és vendvidéktől távoleső országrészben kell majd alkalmazni.[37]

A budapesti horvát követség 1944. július 28-án tiltakozó jegyzéket nyújtott át a magyar külügyminisztérium képviselőinek, mivel hatszáz Csáktornya környéki 16 és 20 év körüli fiatalt gyűjtöttek össze a magyar hatóságok és deportáltak Németországba (az ausztriai Sankt Pöltenbe). A magyar külügyminisztérium a panasz kivizsgálásával a földművelésügyi minisztériumot bízta meg, amely közölte, hogy az ügyben a honvédelmi minisztérium az illetékes, mivel a „jegyzékben megjelölt 600 fiatalkorúnak a kiszállítása nem mezőgazdasági és erdőgazdasági idénymunkásoknak a Német Birodalomba való közvetítése, illetőleg toborzása körében történt, hanem tudomásom szerint a m. kir. honvédelmi minister úr hozzájárulásával a partizángyanús horvát fiatalságot szedték össze és szállították ki Németországba".[38] A magyar állami szervek közti levelezésben javasolták a budapesti horvát követség előtt a történtek titokban tartását.

Jugoszlávia 1941-es lerohanása előtt a Horvát Kommunista Pártnak (HKP) mindössze 77 tagja volt a Muraközben, elsősorban annak keleti felén. Ez a szám a terület katonai megszállását követően gyorsan emelkedett, részben a Dráván túlról érkező menekültek miatt.[39] A magyar kémhálózat gyorsan beépült a helyi kommunista szervezetbe. 1941. szeptember 18-án a magyar hatóságok Csáktornyán és környékén 41 személyt, köztük nőket is letartóztattak, és mindnyájukat Pécsre szállították, azonban többeket később hazaengedtek.[40]

Vladimir Kalšan muraközi történész megjegyzi, hogy ebben az időszakban a magyar hatóságok által kiszabott büntetések „valójában enyhék voltak. Sokkal kisebb tettekért Horvátországban az embereket halálra ítélték és kivégezték. Ezek a büntetések a magyar taktika részét képezték, amely által igyekeztek megnyerni a muraközieket, és enyhíteni ellenállásukat."[41] Ennek ellenére több letartóztatási hullám is érintette a muraközi kommunista szerveződéseket és azok tagjait. Az egyik legnagyobb létszámú letartóztatást (1941. július) követően a pécsi törvényszék 1942 májusában több mint kilencven muraközi vádlott esetét vizsgálta a „muraközi kommunista perben".[42]

37 Liptai–Trgo 1986, 356.

38 MNL OL K-28-158-1944-R-25797. 1–15.

39 Kalšan 2006, 319; Kalšan 2014, 319.

40 Kalšan 2006, 320–322; Kalšan 2014, 320–322. *Muraköz–Megyimurje,* 1941 (36) 2. 9.

41 Kalšan 2006, 321–322; Kalšan 2014, 322.

42 *Dunántúl,* 1942. május 23. 5. „A bűnügy méreteire jellemző, hogy a bíróság 91 csáktornyai és környékbeli embert ültetett a vádlottak padjára, akiknek soraiban az egyszerű munkástól kezdve az intellektuel típusa is megtalálható. A vád szerint a Muraközben még a jugoszláv éra alatt széleskörű működést fej-

A muraközi partizánmozgalomban 1943 nyara fontos határvonalat jelentett. Ekkor több, korábban letartóztatott horvát kommunista szabadult ki a magyar börtönökből, és ekkorra már a keleti fronton elszenvedett veszteségek híre is eljutott a folyamközbe. A Drávától délre a Kálniki Partizánosztag erősödött meg. Az Alsó-Muraközben egyre több helyen csatlakoztak a partizánmozgalomhoz, és az 1943-as év második felétől lényegében állandó jellegűvé váltak a robbantások a Kotor–Csáktornya-vasútvonalon, illetve a különböző szabotázsakciók az Alsó-Muraközben.[43]

A kisebbséghez tartozó papság és a helyi intézmények közötti konfliktusok

A korabeli törekvések ellenére nem sikerült a területet egyházigazgatásilag elszakítani a zágrábi érsekségtől és egy magyar egyháztartományhoz csatolni, ezáltal a helyi egyházszervezet a kisebbségi sorba került lokális társadalom egyik legfontosabb védelmi intézménye maradt, akárcsak a dualizmus időszakában. Ez a sajátos „kettős fennhatóság" azt eredményezte, hogy a helyi egyházszervezetet a magyar hatóságok nem tudták teljes mértékben az érdekeiknek megfelelően kihasználni, a törésvonalak ezáltal a politikai és az egyházi szférák érintkezési pontjainál (például iskolai hitoktatás) húzódtak. A magyar hatóságoknak nem volt rendelkezési joga az idehelyezett papság fölött, kizárólag a korabeli jogrend szerint bűncselekményt elkövető személyeket mozdíthatták el plébániájukról. Amiatt, hogy a magyar politikai vezetés nem tudta megvalósítani az egyházkormányzati elcsatolást, alternatív módszereket alkalmazott (nyomásgyakorlás, házkutatások, feljelentések, bebörtönzések, kiutasítások, az újonnan megszerzett területre szerzetesek, papok küldése az anyaországból a tábori püspökségen keresztül, a helyi papság kizárása az iskolai hitoktatásból).

Ellenpéldaként szükséges megemlíteni, hogy a szomszédos Muravidéken a katonai bevonulást egyházkormányzati visszacsatolás követte, melynek következtében a magyar egyházi és politikai vezetés kevésbé szorult rá a fentebb említett módszerek alkalmazására. A szlovénpárti papságot a szombathelyi egyházmegye belső, „trianoni" területeire helyezték, míg az ottani plébániákra főként magyar papokat küldtek, ezáltal is csökkentve a lehetőségét egy alsópapságra építkező, a muraközihez hasonló szlovén ellenpólus kialakulásának. Ennek ellenére a magyar hatóságok a Muravidéken megmaradt szlovén papsággal is konfrontálódtak. Eközben a szlovén ellenállási mozgalom is igyekezett érdekkörébe vonni a szlovén érzelmű katolikus papságot. 1941 októberében egyházi és

tett ki a kommunista szervezet. Csáktornyán és környékén sejtszervezés indult meg, kommunista röpiratok propagandahadjárata. [...]" *Pécsi Napló,* 1942. május 19. 2. Végül a pécsi törvényszék több mint negyven főt talált bűnösnek az állami és társadalmi rend felforgatására és megsemmisítésére irányuló vétségben. *Pécsi Napló,* 1942. május 28. 2.

43 Kalšan 2006, 352–353; Vasút elleni támadások már korábban is előfordultak. Liptai–Trgo 1986, 277–278.

civil körökben egyaránt nagy visszhangot keltett három muravidéki szlovén származású pap (Danijel Halas, Ivan Camplin és Mihael Jerič) letartóztatása és bebörtönzése, akiket a partizánmozgalommal való együttműködéssel vádoltak, mert nem tettek feljelentést a magyar hatóságoknak a plébániájukhoz tartozó területen levő partizánokról.[44]

A személycserék ellenére is feszült maradt a viszony a későbbiekben is a maradék szlovén alsópapság és a magyar hatóságok között. Erre utal a magyar királyi csendőrség központi nyomozó parancsnokságának *Muravidéken szlovén propaganda* című, 1943. március 23-án íródott jelentése is, amelyben több szlovén (illetve horvát) érzelmű pap eseteinek felsorolása mellett a jelentés összegezve megjegyzi: „A visszacsatolt Muravidéken megállapítást nyert, hogy szlovén propaganda folyik. Muraszombaton és környékén a propagandát főleg soviniszta szlovén papok irányítják."[45]

Magyarországon a Muraközzel és a Muravidékkel kapcsolatban erős prekoncepció élt a társadalomban a helyi klérust illetően, azt gondolván, hogy az elmúlt évtizedekben az ő tevékenységük miatt gyengült a magyar identitás.[46] Alapvető problémát jelentett, hogy a Muraközben kiépülő magyar katonai és polgári közigazgatás nem volt tekintettel a helyi sajátosságokra, amelyek az anyaországtól eltérő történeti fejlődési mintákra voltak visszavezethetőek.[47] Mindeközben az állami hatóságok azzal vádolták a helyi klérus tagjait, hogy nem megfelelő mértékben alkalmazkodtak az újonnan kialakult helyzethez, például a plébániai hivatal vezetésében nem valósult meg az államnyelvre történő átállás.[48]

---

44 MNL OL K-28-165-1942-R-15212 (102. d.).; Göncz 2006, 212–219.

45 A Muravidék esetében külön figyelem irányult a muraszombati szaléziánusok által fenntartott „Martineum" diákotthonra, ahol nagyszlovén propaganda terjesztésével vádolták a szerzeteseket, ezért a szlovén szaléziánusokat Rákospalotára helyezték át. MNL OL K-28-165-1943-R-21203. 1–4. (102. d.).

46 A légrádi származású (Láposi) Haller Jenő a *Miért kell Muraközt tüstént magyar egyházmegyéhez csatolni?* című cikkében határozottan hívta fel a figyelmet a helyi alsópapság magyarellenes érzületeire: „A horvát papok tovább lázítottak Muraköznek Magyarországtól való elszakítása érdekében. Most is ezek a nyugtalan elemek magyar kenyéren élnek, mégis Magyarország földarabolásán buzgólkodnak. Ők nevelhettek Zágrábban és Varasdon magyargyűlölő papokat és muraközi leányokból magyargyűlölő apácákat. Tanulmányaik befejezése után pedig visszaküldték őket szülőföldjükre és ezek janicsárokként harcoltak itt ellenünk." Haller a következőket javasolta a döntéshozóknak: „Ha Muraközben békét és rendet akarunk, akkor a horvát lelkipásztorokat föltétlenül és tüstént el kell onnan távolítani. Muraközt és Légrádot pedig magyar egyházmegyéhez kell csatolnunk." *Zalamegyei Ujság,* 1941. október 25.

47 Hasonlóan a többi visszacsatolt délvidéki területhez az egyik legproblematikusabb kérdés a Muraközben is a jugoszláv földreform utáni agrárföldek tulajdonjogának revíziója volt. Pecsornik Ottó országgyűlési képviselő, csáktornyai polgármester „a legégetőbb gazdasági és nemzetpolitikai" kérdésekkel kapcsolatban emlékiratot küldött Kállay Miklós miniszterelnöknek 1942. augusztus 9-én, melyben kitért az agrárreform revíziójára is. „Tisztelettel kérnénk ezen kérdés sürgős rendezését olyanképpen, hogy tekintet nélkül az agráringatlan fekvésére, csak a nemzeti szempontok és nem az adminisztratív határok legyenek az irányadók, kivéve azokat az eseteket, ha egy más járásbeli e szempontok figyelembevételével veszítené el ingatlanát." MNL OL K-28-102-1943-R-15884. 20–21.

48 A korábban már hivatkozott, *„Az V. Hadoszlop működése"* című műben megemlítették, hogy Tímár Zsigmond ezredes kérte a csáktornyai kolostor ferenceseit, hogy az anyakönyveket és más hivatalos könyveket magyar nyelven vezessék, akik azonban azt válaszolták, hogy ezt nem tehetik meg a zágrábi érsekség jóváhagyása nélkül. Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 20–21.

A Muraközben már a bevonuláskor konfrontatív volt a magyar katonai hatóságok és az itteni alsópapság viszonya. A bevonulás (1941. április 16.) után két nappal a magyar katonaság házkutatást tartott a csáktornyai ferences kolostorban, fosztogattak, és Leto Lukša horvát ferencesre fegyvert szegeztek, Stanislav Anđelić ferencest pedig arra kényszerítették, hogy a katonákat borhoz juttassa.[49] A házkutatás során sok mindent (pénz, ételek) elloptak a kolostorból.[50] Ekkoriban nem ez volt az egyetlen eset, hogy a horvát papokat a katonák vagy a felbőszült magyarpártiak részéről inzultusok érték: Perlakon a templomtoronyra kitűzendő magyar zászló miatt történt összeszólalkozás,

49 Az esettel kapcsolatban az 1941. április 24-én kelt katonai jelentés a következőképpen nyilatkozott: „Mivel a z[ász]l[óal]j p[arancsnok]ság bizalmas jelentést kapott, hogy a Ferences zárdában is nagyobb mennyiségű fegyverzet van elrejtve, ott megjelent Őrley h[a]d[test]p[arancsnok] és kizárólag arra szorítkozott, hogy a rendfőnökhöz e tárgyban kérdést intézzen. A rendfőnök tagadó válaszára elköszönt és eltávozott. Házkutatásról tehát nem volt szó." MNL OL K-64-1941-67/a-240. Melléklet. Ennek ellenére Gasparics József Pehm József apátplébánosnak azt jelentette, hogy „a ferencesek kolostorába katonák törtek be, a klauzúra előtt az összes ferenceseket falhoz állították, mindegyik fejének fegyvert szegeztek és követelték tőlük, hogy adják ki az elrejtett fegyvereket. Nem volt rejtett fegyverük. A csőcselék a katonák szemláttára pusztított, rombolt, […] szalonnát loptak. Később többen a németek révén Zágrábba menekültek [Vinko Vincek és Petronija Pajtler]." PL Mm. 29. Gasparich József levele Pehm Józsefnek. 1941. május 14. Szám nélkül (a továbbiakban Szn.). Ezzel szemben Pecsornik Paula (Özv. Vavroh Frigyesné, Pecsornik Ottó nővére), a csáktornyai polgári iskola tanárnője azt írta Pehm József apátplébánosnak 1941. május 26-án, hogy: „Nálunk a civileknek se revolver, se fegyver nem áll jelenleg rendelkezésre, mert be kellett szolgáltatni, s így a falhoz állítások és a revolverrel való fenyegetőzések merő koholmányok. A templomi tanács egy »más« érzésű tagja szerkesztette e rágalmakat. Nem is lesz addig béke míg ez járás, a szombathelyi püspökséghez nem fog csatoltatni." PL Mm. 29. Pecsornik Paula levele Pehm Józsefhez. 1941. május 26. Szn.

50 Hutinec 2007, 111; Bunjac 2010, 287. Habár fegyvert a csáktornyai kolostorban nem találtak, elterjedt a pletyka, hogy fegyvereket rejtegetnek a kolostorban és a katonák is puskát találtak itt. Kolarić 2007, 38. Pecsornik Paula Pehm Józsefnek írott levelében azt nyilatkozta a házkutatással kapcsolatban: „Az igaz, hogy a barátoknál házkutatást tartottak (annak is megvolt az oka), de hogy valaki egy gombostűnyit is elvitt volna az kisstílű dolog! Sőt ők kínálták meg a honvédeket egy korsó borral." PL Mm. 29. Pecsornik Paula levele Pehm Józsefnek. 1941. május 26. A magyar hatóságok 1942. március 9-én újból házkutatást tartottak a csáktornyai ferences kolostorban. Horváth Athanáz, a magyar mariánus rendtartományból származó ferences azon háborodott fel, hogy a házkutatáskor a csendőrök, rendőrök és detektívek Fekete Géza rendtársa mellett az ő szobáját is átkutatták. Az események után két nappal ferences rendtársának (P. Gyula) írott levelében a következőképpen fogalmaz: „A kutatás eredménye: elvittek 70-80 kg. cukrot, kb. 500-600 kg. finomlisztet, 30 mm kukoricát, 15 mm árpát, állítólag találtak 15 mm romlott gabonát stb… Közben diadallal hozza ki a vezető a fráter szobájából a horvát nemzeti zászlót! Gúnyos szavak kíséretében mutatja a pátereknek »Úgy látszik az Urak ezzel a zászlóval várták a szerbek bevonulását!« Képzelheted a helyzetet! Máris rólunk beszélnek a városban! Persze az ügynek folytatása lesz… Nagy pénzbírságról beszélnek és lehet hogy a főnököt viszik." P-233-1-a-131-137/1942 (12. cs.). MNL OL Magánlevéltárak, Ferencesek Szűz Mária Rendtartománya (a továbbiakban P-233). Norbert Žalig végül Csáktornyán maradt, azonban rövid időre Szabadkára utazott. Norbert Žalignak a horvát tartományfőnök magyarországi megbízottjaként a bácskai kolostorok ügyeivel is foglalkoznia kellett. B-VI-2a I. fasc. 2. 489/1944. Hrvatska Franjevačka Provincija Sv. Ćirila i Metoda Provincijalni Arhiv, Unutarnji dopisi, I. 2. Dopisi braće i provincijala (provincijske uprave), 1926–2014 (a továbbiakban HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2.).; MNL OL P-233-1-a-131-137/1942 (12. cs.).

miközben a tüskeszentgyörgyi, kisszabadkai, a belicai és az alsódomborúi plébánosokat megfenyegették, akik közül kettő a Dráván túlra menekült.[51]

A következő jelentősebb incidens az 1941. május 20-i eset volt, amikor Vlado Vincek kivonult a „Boldogasszony Anyánk" kezdetű ének eléneklése közben az oltártól. Másnap a magyar katonaság őt és Petronija Pajtler ferencest kiűzték a Muraközből.[52] 1941. április 16-a és október 15-e között a magyar hatóságok három horvát (Ivan Knez, Juraj Miklaužić és Josip Cirković) papot űztek el az alsódomborúi (Donja Dubrava) plébániáról.[53] Pehm József apátplébános 1941. július 22-én azt írta naplójába a Muraközről, hogy „Pozsogárral üzentem be: a katonaság által kiszemelt 4 papot távolítsák el".[54]

A muraközi horvát alsópapság szoros kapcsolatot ápolt a főpásztorával. A kölcsönös lehetőségek összehangolásával közösen tudták védeni a korszakban a horvát érdekeket a helyi egyházszervezetben. A zágrábi érsek gyorsan reagált a Muraközben végbemenő politikai változásokra, 1941. augusztus 17-én Stepinac érsek levelet írt Ante Pavelić *poglavnik*nak, melyben jelezte a magyarok szándékait a Muraköz egyházigazgatási elcsatolását illetően, valamint megemlítette, hogy érseki helynökséget alapított a folyamközben: „Ezekben a napokban kineveztem a szelencehegyi (Selnica) plébánost Muraközben, Ignacije Rodićot[55] muraközi érseki helynöknek minden jogkörrel együtt, amellyel egy püspök rendelkezik, hogy a Muraközt önállóan igazgassa, amíg nem fejeződik be a háború, és nem látni, hogy mi fog történni végérvényesen a Muraközzel."[56] Megállapítható tehát, hogy a zágrábi érsek az érseki helynökség megalapításával próbálta megakadályozni a terület egyházkormányzati elcsatolását, amelyről hamarosan Pehm József apátplébános is értesülést szerzett.[57] A zágrábi ferences tartományfőnök a muravidéki származású Norbert Žaligot 1941. szeptember elején nevezte ki a csáktornyai kolostorba a Magyarországhoz került zárdák (Bács, Csáktornya, Szabadka) felügyelete céljából.[58]

---

51 PL Mm. 29. Gasparich József levele Pehm Józsefnek. 1941. május 14. Szn.; Bunjac 2010, 287.

52 Kolarić 2007, 38.

53 A helyüket a szlovén származású Janko (Nepomuk) Breznik és Franjo Balog vették át. Uo. 57–58.

54 PL Mm. Pehm József naplója. 1941. július 22-i bejegyzés. Pehm (Mindszenty) József ekkor zalaegerszegi apátplébános, 1944 tavaszától veszprémi püspök, 1945 őszétől esztergomi érsek és hercegprímás. A Muraköz visszacsatolásával kapcsolatos tevékenységével mélyebben foglalkozott a magyar historiográfia, ezért erre részletesebben nem térek ki. A kérdéssel kapcsolatban lásd: Göncz 2005, 415–423; Mészáros 2005, 29–48; Varga E. 2011, 29–41; Balogh 2019, 381–417.

55 Ignacije Rodić 1881. február 1-én született Perlakon. 1909 március 28-án szentelték pappá, és már 1912-től a szelencehegyi (Selnica) plébánián tevékenykedett. Tudott magyarul, és valószínűleg e tény is közrejátszhatott abban, hogy ő lett az érseki helynök. Kinevezésekor Stepinac érsek tiszteletbeli kanonok rangba emelte. Kolarić 2007, 32.

56 14. Akti Međimurja. fasc. 6. Szn. Nadbiskupski Arhiv u Zagrebu, Tajnički ured nadbiskupa Alojzija Stepinca (a továbbiakban NAZ TU A. Stepinca 14. AM.).

57 Pehm József a következőket írta naplójába 1941. augusztus 10-én: „Híre jár: Zágráb vicariust nevezett ki. A drávavásárhelyi esperes 6 éve nem vezetett anyakönyveket. Eljárás ellene. A Dráva komoly víz." PL Mm. 43. Pehm József naplója. 1941. augusztus 10-i bejegyzés.

58 MNL OL P-233-1-a-485/1941 (12. cs.).

A muraközi horvát alsópapság esetében Alojzije Stepinac zágrábi érsek diplomáciai közbenjárásának köszönhető, hogy a korabeli forrásokban hűségeskünek mondott magyar állampolgári esküt (amely a pontjait tekintve akár megtagadó eskünek is nevezhető)[59] le nem tevő tizenegy muraközi horvát pap is a területen folytathatta szolgálatát.[60] Ezen túlmenően az eskü szövege szintén érvényét vesztette, és a helyi klérus korlátozottabb mértékben továbbra is kapcsolatot ápolhatott az egyházmegye vezetésével (mindenesetre a magyar hatóságok számontartották, hogy melyik pap nem tette le a hűségesküt 1941 augusztusában).[61]

A fennálló vitás kérdések miatt nemcsak az egyházi hatóságok leveleztek egymással, hanem történtek egyeztetések, közvetítések egyházi és világi hatóságok között is a felmerült problémák orvoslására. A Muraközben a kényesebb ügyekben elsősorban Ignacije Rodić muraközi érseki helynök tartotta a kapcsolatot a magyar egyházi és polgári hatóságokkal, de Alojzije Stepinac érsek szintén egyeztetett Marosy Ferenc zágrábi magyar követtel.[62]

Azáltal, hogy Magyarország keresztény alapokon nyugvó államként definiálta önmagát és kölcsönös érdekeken alapuló jó kapcsolatot kívántak fenntartani a Szentszék-

59 Az eskütétel három ilyen pontot is tartalmazott: (1) semmiféle kinevezést nem ismernek el a zágrábi érsektől és Ignacije Rodić érseki helynöktől; (2) Zágrábbal semmiféle kapcsolatot nem tarthatnak fenn, mert a Muraköz esetében a zágrábi érsek idegen egyházi hatalom, idegen területen, és akit ezen rajtakapnak, a legszigorúbban fogják büntetni; (3) Horvátországból a Muraközbe nem érkezhet egy horvát pap sem, kizárólag a Muraközben született papok térhetnek vissza (amit a későbbiekben megtagadtak), és a muraközi papságot a szombathelyi püspökség fogja igazgatni. Alojzije Stepinac 1941. augusztus 15-én kelt levelében arra intette a muraközi papokat, hogy inkább tegyék le az esküt, mintsem a hívő közösség lelki vezetés nélkül maradjon, azonban szintén felszólalt a terület egyházi elszakítása ellen. Drvoderić 1996, 26. Végül 1941. augusztus 21-én a huszonhat muraközi papból csak tizenöt (köztük négy ferences) tette le az esküt Magyarországra és a kormányzóra. A kiszabott időig a magyar hatóságok garantálták az esküt nem tett nyolc pap védelmét, az esküt tevők magyar állampolgárságának megadása pedig folyamatban volt. Ennek kapcsán Vilko Pintar ligetvári (Draškovec) plébános Varasdon felkereste a városban székelő horvát Csáktornyai és Perlaki járás megbízottjait, hogy tudósítsa őket az eskütételről. A hűségesküvel kapcsolatban megjegyezte: „Az eskü a magyar hatóságok számára csupán eszköz volt, azért hogy rákényszerítsék a muraközi, tehát a horvát papságot, hogy a saját nemzeti meggyőződésükkel szemben a magyar nemzeti ügyet propagálják." HR-DAM-11 Kotarska oblast Čakovec i Prelog u Varaždin 1941–1945. Br. 55. 2184 (6. d.).

60 Hutinec 2007, 132–133.

61 Ezenfelül Csatay Lajos honvédelmi miniszter 1944 januárjában azt javasolta a kül- és belügyminiszternek, hogy utasítsák ki a magyar állampolgársággal nem rendelkező horvát papságot az országból, amelyet azonban a miniszterek külpolitikai okokból elutasítottak. K-63-1944-57/7-10059 MNL OL Külügyminisztérium, Politikai osztály általános iratai (a továbbiakban MNL OL K-63).

62 1941 augusztusában Stepinac érsek a muraközi horvát papság helyzetével kapcsolatban elküldte Marosy Ferenc zágrábi magyar követhez a vikáriusát, majd pedig személyesen egyeztetett a magyar külképviselet horvátországi megbízottjával. Marosy Ferenc zágrábi követ Stepinac érsekkel kapcsolatban a következőket jelentette Bárdossy László miniszterelnöknek: „Pavelics poglavnik őt teljesen mellőzi, alkalmi zászlószentelőit egy kis vidéki usztasa pappal végezteti. Az usztasa regime erőszakos kilengései viszont a katolikus főpap helyeslésével nem találkozhatnak. A horvát kormány és az érsek közt fennálló feszültségnél fogva elkerültem a vele való találkozást. Miután azonban a tót követ nála levizitelt, és a muraközi horvát papság helyzetével kapcsolatban Stepinac érsek vikáriusát hozzám küldte, nem akartam az udvariassági aktust tovább halasztani." MNL OL K-63-1941-67/7-5331.

kel, a magyar politikai vezetésnek kevesebb lehetősége volt a korszakban az egyházi és állami térhódításkor az akarata érvényesítésére, mint a Vatikánnal nyíltan szemben álló náci Németországnak és Szovjetuniónak. Ennélfogva a más nyelvű klérus teljes körű kiutasítása, valamint kiiktatása sokkal nagyobb kockázatot jelentett volna Magyarország számára, ezért ezzel a módszerrel a korszakban nem éltek, habár lehetőségként többször is felmerült a muraközi horvát alsópapság kitiltása Magyarországról.[63] A Muraköztől nyugatra és a Szávától északra a náci Németország által megszállt területeken (hasonlóan a lengyelországi területekhez) a német hatóságok a szlovén papság üldözésével próbálták ellehetetleníteni a vallási életet.[64] A szlovén papság jelentős része Horvátországba (többek között a Muraközbe) vagy a szombathelyi egyházmegyéhez visszakerült Muravidékre menekült.[65] A Muraköz esetében a zágrábi érsek lehetővé tette, hogy plébánosi, segédlelkészi pozíciókban a terület plébániáin tevékenykedhessenek. Franc Rakun Perlakra került, Janko (Nepomuk) Brenzik pedig Alsódomborúba (Donja Dubrava).[66]

A horvát klérus kiutasításával való fenyegetőzés folyamatos pszichikai nyomás alatt tartotta a helyi papságot, ami a korabeli levelezéseikből is kiolvasható. A Muraközben a horvát kisebbség egyházi képviselői a magyar hatóságokkal szemben többször Szent István intelmeire és a keresztény értékrendet valló államisággal *(Regnum Marianum)* való összeférhetetlenségre hivatkoztak az általuk méltánytalannak tartott cseleke-

63 Erről Valentin Lehpamer drávavásárhelyi (Nedelišće), felső-muraközi esperes is értesítette Alojzije Stepinac zágrábi érseket 1941. július 13-án. Ezt az információt Murai Frigyestől szerezte. Ezen túlmenően Stepinac érseket arra kérte, hogy a muraközi horvát alsópapság ügyében járjon közben a Szentszéknél, és a válaszlevelet a varasdi plébániára küldette. NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 14. Szn. (iktatószáma: Br. 16./41.). 1941 júliusában Muray Frigyes ferences szerzetes a tartományfőnökének, Vinkovits Viktornak megemlítette, hogy „Előreláthatólag a katonai parancsnokság több papot áttesz a határon, mint nem kívánatos elemet, nehézség az, hogy nincs elég horvátul beszélő pap. Mindamellett Pehm prelátus úr, akinél az utóbbi napokban az ezredes úr megbízásából kétszer voltam, már odaadta a Muraközbe küldendő világi papok névsorát." Muray Frigyes az elöljárójától azt kérte, hogy küldje el neki az érkező szerzetesek névsorát, hogy azt továbbítani tudja a katonai parancsnoksághoz. MNL OL P-233-1-a-366/1941 (11. cs.) A zágrábi horvát ferences tartományfőnökség is úgy próbálta meg elhárítani a további kiutasításokat, hogy a csáktornyai ferences kolostorba főként olyan szerzetesek kerültek, akik az itteni területről származtak, és tudtak magyarul. HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 395/1941. (10. d.)

64 Skitek 2016, 177–213. A német hatóságok körülbelül 350 papot üldöztek el a maribori püspökség területéről, és körülbelül húsz papot a ljubljanai érsekség alá tartozó településekről. Razum 1996, 344; Riman 2020, 142.

65 Kolarić 2007, 97.

66 1941. szeptember 1-én a muravidéki, bagonyai (Bogojina) származású Stepan Ceslaj muracsányi (Goričan) plébános azt kérte Ignacije Rodić érseki helynöktől, hogy Janko Breznik Szlovéniából Muraközbe menekült pap – aki korábban szintén Bagonyán volt káplán – maradhasson a folyamközben. Ugyanakkor levelében megkérdezte, lehetséges-e, hogy a magyar hatóságok elfogadják a területen való tartózkodását. Emellett megemlítette, hogy a beleegyezés és a hivatalos okiratok beszerzése esetén szívesen fogadná segédlelkészként. NAZ Međimurski Vikarijat (a továbbiakban NAZ MV) 17/1941. Ignacije Rodić muraközi érseki helynök megadta a kért joghatóságot Janko Breznik számára. NAZ Protokol Generalnog Vikarijata za Međimurje. 1941. Br. 17.

det és büntetések esetén.[67] Ezáltal próbálták elérni nyelvi jogaiknak a tiszteletben tartását, akár a büntetések enyhítése céljából, akár a nyelvi-kisebbségi nyelvhasználat megvédése érdekében. A kisebbségi alapelvek tiszteletben tartására való hivatkozás egyfajta védelmül is szolgálhatott az etnikai többséggel szemben, legalábbis retorikai szinten. Erre példa Ignacije Rodić muraközi érseki helynök 1944. február 3-án írt levele Angelo Rotta magyarországi apostoli nunciusnak, melyben elpanaszolta, hogy tizenöt magyar leventelelkész úgy érkezett a Muraközbe 1943 karácsonya előtt, hogy arról hivatalos értesítést csak egy hónappal később kapott Beresztóc(z)y Miklós miniszteri tanácsostól. Levelében a muraközi érseki helynök megemlítette, hogy a leventelelkészek érkezésük óta jogtalanul tevékenykednek a Muraközben, amelyet felháborítónak tart, és arra kérte a budapesti nunciust, hogy minél előbb vonja ki a leventelelkészeket a Muraközből. Ignacije Rodić kitért Mindszenty József szerepére is a leventelelkészek ügyében, akiről elmarasztalóan nyilatkozott az ideküldött magyar papok, valamint a Muraközben engedély nélkül megtartott misézései és prédikációi miatt.[68] Legsúlyosabb vádként a magyarosítást, és ezáltal a horvát nyelv kiszorítását az iskolai, illetve a templomi életből hozta fel ellene.[69] Álláspontját így védelmezte: „Regnum Mariánumban vagyunk, Szent István eszméjét hirdetjük, de ennek értelmében meg kell adni az egyháznak, ami az egyházé, az államnak pedig ami az államé. Ez a Szent István eszméje. Muraközi népnek tehát megkellene adni a maga szabadságát a szent István eszme értelmében. A kisebbségeknek megadni a magaét[,] a jogi vallási szabadságát."[70]

Ahogy már említettük, az egyházkormányzati elcsatolás elmaradása miatt a magyar hatóságok alternatív módszereket vezettek be, például a hűségeskü letételére való kötelezés, az állampolgárság megszerzésének visszatartása, a hitoktatói tevékenység korlátozása, a kapcsolatok csökkentése az anyaországi területekkel, a sajtón keresztül a tár-

67 Karlo Theodor Gruber légrádi plébános Alojzije Stepinac zágrábi érseknek írt levelében arról panaszkodott, hogy Légrádot (a település 1710 után a Dráva jobb partjára került, mivel a folyó megváltoztatta a medrét, ennek ellenére 1918-ig a Nagykanizsai járáshoz tartozott) elvágják a többi horvát területtől, és a magyarok megfigyelik a tevékenységét, valamint a leveleit is ellenőrzik. A magyar hatóságokra vonatkozóan megemlítette, hogy a „velem szembeni intézkedésük és hivatali eljárásuk, kicsit sincs összhangban az ő *Regnum Marianum*ukkal..." Ezen túlmenően megjegyezte: „A folytonos napi izgatások és szurkálódásoktól már idegileg megbetegedtem. Lehetséges, hogyha a bizonytalan feszült helyzet tovább elhúzódik, rákényszerítenek arra, hogy elmenjek a sajátjaim közül. Mintegy háromszáz ember elhagyta Légrádot és Németországba ment dolgozni, mert nem volt kenyerük és keresetük a lezárt határ következtében." NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 6. Szn. Karlo Teodor Gruber levele 1941. július 6-án „szomszédjának", és rajta keresztül Alojzije Stepinac zágrábi érseknek.

68 NAZ MV 62/1944. Pehm József jelen volt a perlaki Gasparich-szobor leleplezésén 1941. október 5-én, és misézett a csáktornyai országzászló-avatáson. *Muraköz–Megyimurje,* 1941 (36) 5. 5–6. Az érseki helynök engedélyezte 1944. február 25-én, hogy Mindszenty József lelkigyakorlatot tartson a Muraközben a csáktornyai magyar tisztviselők és ifjúság részére. NAZ MV 62/1944. Ugyanakkor az érseki helynök csak a helyi plébános jelenlétében engedélyezte annak megtartását, továbbá gyóntatási jogot Mindszenty nem kapott, mivel a helynök szerint azt a zágrábi érsekségtől kellett volna kérnie.

69 NAZ MV 38/1944. Ellenben Pehm József az 1942. évi törvényhatósági közgyűlésen indítványozta, hogy a Muraközben szolgáló tisztviselők a horvát nyelvet sajátítsák el, ennek érdekében pedig nyelvtanfolyamok szervezését javasolta. Göncz 2005, 422.

70 NAZ MV 38/1944.

sadalmi felháborodás növelése (a korábbi és a korszakban nemzetellenesnek ítélt tevékenységükkel kapcsolatban). Valentik Malek kisszabadkai (Mala Subotica) plébános a plébániai krónikában 1941-ben a magyar megszállásról azt írta, hogy „a nemzeti öntudattal rendelkező személyek számára, különösen a papságnak nagy csapást jelentett".[71] A továbbiakban egyes szám harmadik személyben azt írta, hogy a kisszabadkai plébános több mint 50 alkalommal, főként az első évben vett részt polgári és civil kihallgatáson. Az első hét hónapban házi őrizetben tartózkodott, és mindennap jelentkeznie kellett a csendőrségnél.[72]

A muraközi magyar fennhatóság megszilárdulását követően nehezebbé vált a kapcsolattartás a horvát alsópapság és a Dráván túli területek között, előfordult, hogy a leveleket sem kézbesítették a Muraközben, és a határőrök nem engedték át a papokat a határon. 1941-ben Mihael Troha horvát ferences tartományfőnök nem tudott átjutni a Dráván, hogy megtartsa a csáktornyai ferences kolostor vizitációját, mivel a határőrök nem engedélyezték neki a határátkelést.[73] Magyar szempontból az volt a minimalista követelés, hogy az anyaországból érkezők növekvő vallási igényeit biztosítani lehessen, és a radikálisan ellenálló csoportokat kiiktassák (kiutasítások, bebörtönzések által). A Szentszék ezeket a kéréseket elfogadta, azonban ezáltal egy konfliktusokkal terhelt helyzet alakult ki, mivel a klérus tagjai etnikai alapon rivalizáltak egymással a jogok megtartása és megszerzése érdekében.

1941 és 1945 között államellenes tevékenység vádjával több muraközi papot is bebörtönöztek hosszabb-rövidebb időre.[74] A Perlaki járás főszolgabírója 1942. május 30-án tudatta az érseki helynökkel, hogy Gojnik Imre ligetvári adminisztrátort Balogh Lajos kotori lakos tiltott visszatérés kihágásának elkövetésére való felbujtás miatt húsznapi elzárásbüntetésre ítélte, akinek a helyettesítését kérvényezte Ignacije Rodićnál.[75] Leto Lukša kotori (Kotoriba) születésű horvát ferencest, csáktornyai hitoktatót a magyar hatóságok azzal gyanúsították, hogy betiltott horvát egyházi folyóiratokat és hírlapokat terjeszt.[76] Emiatt 1943. január 14-én eltiltották a drávaszentiváni (Ivanovec), szentilonai (Šenkovec) és zalaújvári (Pribislavec) állami népiskolák hitoktatói teendőinek ellátásától, és minden héten meg kellett jelennie a csáktornyai csendőrállomáson.[77]

71 Kolarić 2007, 73.

72 Uo. 73–74. A m. kir csendőrség nyomozó parancsnokságának a Muravidéken szlovén propaganda tárgyú jelentése többek között közölte a miniszterelnökkel és a belügyminiszterrel, hogy „Málek Bálint kisszabadkai szlovén plébános nem akar a magyar gyermekek részére istentiszteleten magyar szentbeszédet tartani. A tanügyi kirendeltség írásban szólította fel magyar szentbeszédek tartására. Erre azt válaszolta, hogy »amíg a magyar hatóságok kevesebbnek tartják őt, mint a magyar parasztot, addig ne kívánják tőle, hogy magyar szentbeszédeket tartson, vagy ezt káplánjának megengedje«." MNL OL K-28-165-1943-R-21203. 3. (102. d.)

73 Bunjac 2010, 288.

74 Franjo Balog plébános az előző évben kapott büntetését 1942. november 19–29. között a perlaki börtönben ülte le, embertelen körülmények között. Kožul 1992, 562; Kolarić 2007, 56.

75 NAZ MV 129/1942.

76 Damiš 2002, 227–228. A későbbiekben Leto Lukša csáktornyai horvát ferencest rövid időre a szombathelyi ferences kolostorba internálták. HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 489/1943., 672/1944.

77 NAZ MV 11/1943.

A helyét Anastazije Balent vette át ideiglenesen, azonban a bírósági ülést követően Leto Lukša már májusban visszatért és újra gyakorolta a hitoktatói munkáját.[78] A varasdi plébániához tartozó Ivanovec (Jánosfalva) és Šandorovec községeket nem tudták látogatni a varasdi papok, mivel nem kaptak határátlépési engedélyt a magyar hatóságoktól. Emiatt az érseki helynök kérésére a szomszédos muraközi drávavásárhelyi (Nedelišće) plébános biztosította a két falu lelki ellátását.[79]

Mirko Gojnik ligetvári (Draškovec) adminisztrátort kommunistákkal való együttműködéssel vádolták, amiért Forintos Géza perlaki főszolgabíró a Muraközből való elűzését követelte. Ignacije Rodić vezetésével azonban delegáció ment Budapestre a kultuszminisztériumba a felmentése érdekében, melynek köszönhetően a ligetvári adminisztrátor megmenekült a száműzetéstől.[80]

A honvédelmi minisztérium intézkedéséből az alakuló levente járásparancsnokságok vezetésével 1941 őszétől, de kiváltképpen az 1941/1942-es év fordulóján megkezdődött a Muraközben a leventeképzés.[81] Emiatt a magyar leventeoktatók egyre többször igényelték, hogy magyar nyelvű szentmiséken (evangélium felolvasása, énekek magyar nyelven), más néven „leventemiséken" vegyenek részt a diákokkal. Habár a magyar mariánus ferencesek is tartottak szentmisét a leventéknek,[82] a misék többségét a helyi plébánosok, káplánok végezték.[83] A magyar hatóságoknak – kikerülve a zágrábi

78 Kalšan 2003, 31. Az érseki helynök pedig amiatt kapott büntetőparancsot, hogy az 1942/1943. gazdasági évben nem termelt ipari olajos növényt. NAZ MV 86/1944.

79 NAZ MV 237/1942. A muraközi horvát alsópapságot ért atrocitásokkal kapcsolatban lásd *1. táblázat*.

80 Kalšan 2003, 31.

81 NAZ MV 110/1942. A honvédelmi miniszteri rendelet a muraközi leventeparancsnokságok munkájának megkezdését nemcsak a Bácskában és a Drávaszögben, hanem a Muraközben is 1941. szeptember 1-re időzítette. Magyarországon 1921 óta működtek leventeegyesületek, az 1939. évi II. törvénycikk tette kötelezővé a 14–21 éves korú fiatal fiú diákok részvételét ezekben. Liptai–Trgo 1986, 138, 147–148.

82 Állandó magyar egyházi jelenlét 1941. május 20-a és 1944 ősze között volt a Muraközben. Legelőször a területre Muray Frigyes ferences érkezett, aki kezdetben a magyar katonai parancsnokságnál egyházi tanácsadóként is dolgozott. Őt követte különböző időpontokban Horváth Athanáz, Fekete Géza, Zilizi Menyhért Anaklét, Bokor Csenger, és legutoljára Bakos Gáspár hagyta el a folyamközt. A magyar egyházi személyek muraközi működése kánonjogilag – mivelhogy a terület a zágrábi egyházmegye alá tartozott – több esetben is megkérdőjelezhető volt, különösen a leventelelkészeké, mert nem kapták meg a szükséges jurisdikciót és *canonica missió*t a zágrábi érsektől. A horvát fél érdekei védelmében ezeket a kihágásokat minél inkább kihangsúlyozta, és ezekről az esetekről a Szentszéket is értesítette. Már a magyar szerzetesek érkezését követően súlyos gondokat okozott a Muraközben való elhelyezésük. A területen való megjelenésük felbőszítette a helyi klérust is, ennélfogva az újonnan érkező lelkipásztorok gyakran heves ellenérzésekkel szembesültek nemcsak a papság, hanem a helyi lakosok részéről is (főként a leventelelkészek). Bunjac 2010, 290.

83 A muraszentmártoni (Sveti Martin na Muri) állami népiskolától leventemise bevezetésére vonatkozóan a helyi plébániához először 1942. január 21-én érkezett kérvény Horvát Benedek igazgató-tanítótól: „...a járási főszolgabíró úr szóbeli rendeletére tisztelettel kérem, hogy vasárnaponként a ½ 12 órák alatt az iskolás gyermekekkel magyar miseénekek éneltessenek. Az énekek betanításához pedig kérem a harmoniumnak az átengedését." A második kérvényének szövege: „Tárgy Magyar mise. Főtisztelendő Pelin Vladimir plébános úr! A járási levente parancsnoktól vett utasítás értelmében tisztelettel kérem Főtisztelendő Plébános urat, hogy folyó évi március hó 1-től vasárnaponként a leventék

érsekség fennhatóságát – a kötelezően megtartandó leventemisék miatt lehetővé vált az államnyelv helyi templomokban való terjesztése, ezáltal pedig a leventeképzések és a leventemisék asszimilációs jelleggel is telítődtek.

Ugyancsak külön lehetőségként merült fel, hogy a világi hatóságok a hivatalos egyházi hatóságokat megkerülve küldjenek a megszerzett területekre a kultuszminisztérium által államhű papokat, például iskolai hitoktatókként. Alapvető problémát jelentett viszont, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium által kinevezett új hitoktatók nem kaptak az illetékes érsektől *canonica missio*t. Ennek következtében több alkalommal is zavar állt fenn az adott munkakör betöltésekor, és az érintett személyek beállítottságán, valamint az adott lehetőségeken múlott, hogy az egyházi vagy az állami hatóság intézkedését tartották fontosabbnak a kinevezésekkor.[84]

A 71 muraközi iskolában már az 1941/1942-es tanév elejétől a magyar számított a hivatalos tanítási nyelvnek, ami a nyelvi akadályok miatt ideiglenesen megbénította a helyi közoktatást.[85] Ennek ellenére azokban az iskolákban, ahol több mint húsz tanuló szülei kérték az anyanyelvi oktatást, a kultuszminisztérium döntése értelmében anyanyelven oktattak hat órát naponta, melyek között szerepelt olvasás, írás és éneklés.[86] 1943 februárjától az anyanyelvi oktatás formálisan viszont csupán segédnyelvként való használatra korlátozódott, és ekkortól az iskolákban hivatalosan főként csak magyar nyelven lehetett tanórákat tartani és imádkozni.[87]

Szintén feszültségeket keltett a horvát papság fokozatos kiszorulása az iskolákból, miközben a hitoktatást egyre több iskolában, különösen Csáktornyán a magyar ferencesek vették át. 1941. október 24-én Horváth Athanáz váltotta Norbert Žalig hittanárt a polgári iskolában, amelyről az I. fokú Közoktatásügyi Igazgatási Kirendeltség rendele-

és az iskolás gyermekek részére ½ 12 órakor tartassék a szent-mise és azon az evangelium magyar-horvát illetve muraközi nyelven olvastassék fel[,] a szentmise alatt magyar egyházi énekek énekeltessenek. Horváth Benedek leventeparancsnok." Vladimir Pelin muraszentmártoni plébánosnak az érseki helynök 1942. február 22-én engedélyezte a leventemisék megtartását. NAZ MV 51/1942.

84 MNL OL P-233-1-a-692/1944.

85 Kotarska oblast Čakovec i Prelog u Varaždin 1941–1945. Br. 55. 2335 (6. d.). Državni arhiv za Međimurje (a továbbiakban HR-DAM-11). 1941-ben az első tanítási év kezdete előtt a magyar hatóságok lehetővé tették, hogy a szülők dönthessenek, hogy gyermekeiket anyanyelven vagy magyar nyelven tanítsák. Több módszerrel próbálták rábírni a szülőket, hogy a magyar nyelvet válasszák tanítási nyelvnek. A tanítási nyelv elméletben függött a diákok létszámától is, továbbá attól, hogy hányan kérték az anyanyelvi oktatást. Mindazonáltal a szülői nyilatkozat a későbbiekben mindössze csak politikai gesztusnak bizonyult. Bauk 1992, 149–150.

86 MMČ POV (Povijesni odjel) Zbirka narodne revolucije 11945. Dr. Sebestyén Mátyás visszaemlékezésében megemlíti: „A közoktatás terén megkérdezték a népet, mely nyelvet akarja oktatási nyelvnek az elemi iskolákban. Perlakon a nép a magyar nyelvet választotta, amit magam is helyeseltem, mert azt észleltem, hogy ez csak elősegíti a népi kultúra fejlődését." Dr. Sebestyén 2016, 38.

87 Bauk 1992 150. Pehm (Mindszenty) Józsefnek nagy hatása volt a muraközi iskolákba történő tanári kinevezésekre. 1943 nyarán is járt a Muraközben, és az ottani iskolákkal kapcsolatban rövid jelentést tett a zalai alispánnak. 404-e Megyei törvényhatóságok, Zala vármegye alispánjának iratai 1. Kedves Miklósom kezdetű levél. Zalaegerszeg 1943. július 2. Szn. MNL ZVL (a továbbiakban MNL ZVL IV-404-e).

te intézkedett.[88] Norbert Žalig csáktornyai ferences megbízott ez ügyben személyesen tett panaszt Varasdon a városban székelő horvát csáktornyai és perlaki járás hivatalában. A jegyzőkönyv szerint tiltakozott az ellen, hogy a csáktornyai horvát ferenceseknek a magyar hatóságok megtiltották, hogy hitoktatást tartsanak a helyi iskolákban. Mindeközben a magyar hatóságok az általuk kijelölt hitoktatókat helyezték a csáktornyai iskolákba, amely Žalig szerint szemben állt a Szentszék azon rendelkezésével, hogy a területen egyházkormányzati szempontból a korábbi *status quo* marad érvényben. Ahogy a beszámolóban szintén említette, a zágrábi érsek akadályozta a Magyarországról érkező ferencesek hitoktatói kinevezéseit, mivel a horvát papok nélkülük is el tudták látni az itteni feladatokat. Szerinte elképzelhetetlen volt, hogy jurisdikciót és *canonica missió*t kapjanak. „Az említett engedély megvonása a magyar papságtól a mi papságunkat fenyegeti, hogy a papságunk internálva, bántalmazva és Horvátországba lesz üldözve, mivel ezt követeli Csáktornya városi polgársága."[89] Mindezek miatt kérte az általa megkeresett varasdi hatóságokat, hogy tegyenek diplomáciai lépéseket a személyi biztonságuk és a hitoktatásban való részvételük (horvát nyelven) érdekében.[90]

1943. január 15-én Mattay Imre kormánytanácsos, tanügyi előadó beszámolt Szinyei Merse Jenő kultuszminiszternek, illetve Kállay Miklós miniszterelnöknek a január 12-i muraközi kiszállásáról. A helyi oktatási helyzetről összefoglalóan jelentette ki:

> A megszállás alatt az iskolákban csak anyanyelvi oktatás folyt s erről az oktatási rendszerről minden átmenet nélkül a tisztán magyar nyelvű tanításra való áttérés sem pedagógia, sem pedig kisebbségpolitikai szempontból nem mutatkozott célszerűnek, s ezért a lakosság bizalmának fokozása szempontjából is indokolt volna, hogy az anyanyelvnek a szülők kívánságának megfelelően írás-olvasás keretében való tanítása az összes népiskolákban kötelezőleg elrendeltessék. [...] A tanítás nyelve az összes iskolákban magyar, néhány iskolában a muraközi nyelv mint kisegítő nyelv szerepel, ez azonban oktatási rendszernek nem tekinthető. Anyanyelvi oktatást a tanulók csak a hittan tanításának keretében nyernek, ahol erre lehetőség van.

Emiatt tehát kisebbségi szempontból is jelentősen felértékelődött a hitoktatás szerepe a Muraközben.[91] Mindenesetre Mattay Imre kormánytanácsos a „hittan tanítása körül sajnálatos zavarokat" tapasztalt.

> Azokban az iskolákban, amelyekben a lelkész a hitoktatást rendszeresen végzi, a tanulóknak anyanyelvi hitoktatása körül fennakadást nem tapasztaltam. A muraszombati I. fokú tanügyigazgatási kirendeltség azonban a lelkészek egy részét az iskolákból politi-

88 Nagy 1942, 6.

89 HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 395/1941. (10. d.). Hutinec 2007, 134–135.

90 Végezetül titoktartást kért az érintett hatóságoktól a magyar válaszlépések elkerülése végett. HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 395/1941. (10. d.).

91 A tanári karra vonatkozólag érdemes idézni a beszámolót: „A tanítók száma 383, akiknek nyelvismerete a következő: a kisebbségi nyelvet tökéletesen bírja 37 tanító (9,7%), jól beszél 39 (10,2%), gyengén 55 (14,4%), míg 252 tanító (65,7%) a muraközi nyelvet egyáltalán nem bírja." MNL OL K-28-159-1943-F-20292. 9.

> kai okokból kitiltotta s ezekben az iskolákban, valamint azokban, amelyeket a lelkészek a nagy távolság miatt rendszeresen nem látogathatnak, vagy nincsen hitoktatás, vagy jórészben magyar nyelven folyik a hittan tanítása. Hogy milyen csekély értéke van az olyan hitoktatásnak, amelyet a tanulók olyan nyelven tanulnak, amelyet még nem értenek meg, az bővebb magyarázatra nem szorul.

A tanügyi előadó szerint ez az abszurd helyzet (hittanórák elmaradása) nemcsak a hazafias nevelésre lehetett káros hatással, hanem a kommunizmus terjedésére is okot adhatott a fiatalok körében. Ezért azt a javaslatot tette, hogy a muraközi iskolákban intézményesen biztosítsák a hitoktatást: „azokban az iskolákban, amelyeket a lelkész nem látogathat, a tantestület olyan tagja lássa el az anyanyelvi hitoktatást, aki a kisebbségi nyelvet jól bírja."[92]

Ugyancsak a beszámolójában Mattay Imre kormánybiztos megemlítette, hogy a hittanórák mellett az

> anyanyelv használata a templomokban mindenütt biztosítva van. A nép papját szereti és ahhoz ragaszkodik. Muraköz a zágrábi érsekség fennhatósága alá tartozik, a lelkészek Zágrábban nyertek kiképzést s így érthető, hogy a papok, csekély kivétellel, a horvát orientáció hívei. Megállapítottam, hogy a lelkészek ellen felmerült panaszok jórészt a lelkészeknek a horvát nyelv használata érdekében kifejtett tevékenysége ellen irányulnak, azonban egyetlen esetben sem akadtam olyan perrendszerű bizonyítékra, amelynek alapján a lelkészek ellen hűtlenség, nemzetgyalázás, stb. vétsége miatt bírói eljárás megindítása mutatkoznék szükségesnek. Kiszállásaim alkalmával a lelkészeket is meglátogattam, s ez alkalommal többen hangoztatták, hogy horvátoknak születtek s a magyar hatóságok ne vegyék rossz néven, ha továbbra is horvátoknak vallják magukat. A magyar törvényeknek azonban alávetik magukat, jó magyar állampolgárok kívánnak lenni, s mindenben egyetértést fogják szolgálni. Mindamellett jogos az aggodalom, hogy a lelkészek a néppel való közvetlen érintkezésükben azok hangulatát károsan befolyásolhatják. Ebben a tekintetben a helyzet javulása csak akkor várható, ha a Szentszék Muraköznek a zágrábi egyházmegyétől való elcsatolását elrendeli.[93]

Az egyházi és az állami szféra közötti etnikai alapú különbség kifejezetten sok problémát okozott a kinevezéseknél és a plébániai adminisztrációban (például anyakönyvek és keresztlevelek kitöltésének nyelve ügyében), különösen amiatt, hogy az állami és az egyházi hatóságok viszonyát a korszakban szoros együttműködés jellemezte Magyarországon. A magyar hatóságokkal való kapcsolattartáskor a keresztlevelek kiadásának nyelve is konfliktusforrásnak számított,[94] a magyar hivatalnokok szolgálatba lépését követően a kereszt- és házasságleveleket magyarul kellett kiállítaniuk, valamint

92 MNL OL K-28-159-1943-F-20292. 12.

93 Uo. 16.

94 Franjo Balog muravidi (Donji Vidovec) plébánost 15 nap börtönbüntetésre ítélték, mivel egy keresztlevelet horvát nyelven állított ki. Kolarić 2007, 55–56.

több helyen elvették és megsemmisítették a horvát nyelvű pecséteket.[95] A Muraközben a magyar hatóságok a céljaik elérése érdekében anyagi juttatások (fizetések, kongruadíjak) visszatartásával kívánták nyomás alá helyezni a helyi klérust, például 1942-ben a kongruakiegészítések kifizetését részben az egyházközségek alapításához kötötték.[96]

A helyi horvátoknak is részleges autonómiát nyújtó egyházközségek működése a későbbiekben viszont már a magyar hatóságoknak szintén kellemetlenné vált, mivel felismerték, hogy egy-egy itteni egyházközség a „magyar állameszme szempontjából rendkívül káros politikai célokat is szolgálhat". Pecsornik Ottó csáktornyai polgármester, bizottsági tag kérvényezte a Zala vármegye közigazgatási bizottságának 1944. március 13-i ülésén, hogy változtassák meg az egyházközségi szabályzatot a Muraközben. Az egyházközségek autonómiája kiterjedt az egyházi adó kivetésére is, azonban mivel a muraközi egyházközségek illetékes egyházi hatósága a zágrábi érsekség maradt, a zágrábi főpásztornak kellett az egyházközségek adókivetésre vonatkozó határozatait felülbírálnia (a kultuszminiszternek felülvizsgálati joga volt), ezért szorosabb kapcsolattartás volt szükséges az érseki központtal, ami szemben állt a korabeli magyar érdekekkel.[97] Emiatt a Zala vármegyei közigazgatási bizottság is határozatot hozott, hogy kérelemmel forduljanak a vallás és közoktatásügyi minisztériumhoz a muraközi helyzet orvoslására, és átmeneti megoldásként az a javaslat született, hogy „az adóügyekbe előterjesztendő fellebbezések elbírálása a zágrábi érsekség kikapcsolásával közvetlenül a nagyméltóságú m. kir. Vallás és Közoktatásügyi Miniszter úr hatáskörébe utaltassék."[98] A bizottság döntésének utóhatásairól nem szólnak a jelenleg rendelkezésre álló források.

A horvát alsópapság és a helyi hivatalnokok közötti feszült viszonyról nagymértékben árulkodnak a magyar hatóságok Muraközből küldött jelentései.[99] A Muraközben

95 Kožul 1992, 562.

96 NAZ TU A. Stepinca 14. AM, fasc. 10. Josip Cirković levele Alojzije Stepinac zágrábi érseknek. D. n.

97 „A zágrábi érsekségnek az egyházi adóztatási ügyek intézésébe való bekapcsolása új lehetőséget fog nyújtani arra, hogy Muraköznek Horvátországgal most már úgyszólván teljesen megszakadt kapcsolatai ismét felvétessenek s minden oka megvan bizottságunknak annak feltételezésére, hogy a muraközi papság ezeket a lehetőségeket a magyar állameszme rovására teljes mértékben ki is fogja használni."

98 PL Mm. 29. Zala vármegye közigazgatási bizottságának határozata a katolikus egyházközségi szabályzat Muraközben történő életbeléptetésével kapcsolatban. 1944. március 13. Tárgy: Pecsornik Ottó közigazgatási bizottsági tag indítványa a magyar római katolikus egyházközségi szabályzatnak Muraközben történt életbeléptetésével kapcsolatban.

99 A csendőrség nyomozó parancsnoksága által a belügyminiszternek 1942. április 9-én küldött Horvát nemzetiségi mozgalom a Muraközben című jelentés megállapítja: „A magyarellenes horvát nacionalisták propagandáját a Muraközben visszamaradt horvát papok nagy része szintén támogatja. A muraközi horvát nép igen vallásos, ezért a horvát papok propaganda híreszteléseit tényként fogadja." A jelentés személyenként kitért az államellenes tevékenységgel vádolt horvát papokra. K-149-1942-6-11892. MNL OL Belügyminisztérium. Rezervált politikai iratok.; MNL ZVL IV-401-b-186/1941. A Csáktornyai járásban és a városban a háborús bűnöket vizsgáló bizottság összefoglalója szerint a magyar kémszolgálat Muraközben beépített emberei összeírták azon személyeket is, akik a horvát nyelvű misére jártak. MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 20–21. Herner József, a belicai állami iskola igazgatója rendszeresen küldött jelentéseket a Nemzetvédelmi Bizottságnak a község hangulatáról. A Magyar Nemzetvédelmi Szolgálatnak címzett, dátum nélküli

többször fordult elő konfliktus a templomi énekeket és a nyelvhasználatot illetően a Magyarországról érkező kántorok (akik közül többen tanítottak is) és a helyi iskolák magyar tanáraival, igazgatóival, valamint a leventeegyesületek vezetőivel és a későbbiekben a leventepapokkal, akik ugyancsak népszerűsítették a magyar nyelv használatát a templomokban.

A legfelsőbb magyar–horvát diplomáciai körök is foglalkoztak a muraközi horvát papság sajátos helyzetével. Erre utal, hogy amikor 1942. május 4-én Budapesten tárgyalt Kállay Miklós miniszterelnök Ivo Gaj horvát követtel,[100] a muraközi alsópapság helyzete is szóba került. A megbeszélésről Ivo Gaj beszámolt Mladen Lorković horvát külügyminiszternek. Jelentésében Gaj megemlítette, hogy a magyar kormányfő egyértelművé tette számára, hogy a horvátokkal a legkiválóbb és baráti kapcsolatot kívánt kialakítani.

> Miután befejeztük a beszélgetést a határkérdésről, a kormányfő kihasználta az alkalmat, hogy egyúttal beszéljen velem a Muraközről, amelyet határozottan kiemelt. A papsággal kezdte. Az állította, hogy sok panaszt kapott a papságról, hogy szabotálják a magyar papok munkáját, valamint kellemetlen elemekkel konspirálódnak. Ma-

jelentésben Herner felsorolta az általa legmegbízhatóbb személyeket a Muraközben. Köztük volt Muray Frigyes, Csáktornyán szolgáló ferences szerzetes és Baligács József kotori plébános. A helyi klérusról a következőképpen nyilatkozott: „Muraköz papsága magyarellenes. A papok kérdése még mindig sötét és holtponton van, horvátul gazdálkodnak. Kötelességem rámutatni arra, annak a fontosságára, hogy mily szükséges lenne a horvát kormányra nyomást gyakorolni, hogy hagyjanak már fel a horvát kormány propagandánál és különösen a papságot ne használják fel ezen célra. [...] Horvátország ma Balkán, sőt annál is rosszabb tehát velük szemben balkáni politikát kell folytatni, mert széltében-hosszában nemcsak Muraközt, hanem a Bácskát is követelik. Ez az eredménye annak, hogy dédelgetjük őket és hirdetjük a magyar–horvát barátságot." ÁBTL 3.1.6. P-2004 Pataki László, Herner József ügye 76. Teleki Béla zalai főispán 1943. május 10-én kelt levelében a következőket írta Kállay Miklós miniszterelnöknek: „...a magam részéről is kérem Nagyméltóságodat, hogy Horvátovics Györggyel szemben, mint egyetlen alkalmas eszközt a magyar ellenes propagandájának megakadályozására, a kiutasítást elrendelni méltóztassék. A csendőrőrs nyomozása megállapította, hogy nevezett plebános mind a megszállás alatt, mind az azt követő időkben állandóan magyarellenes propagandát folytatott, mindig magyargyűlölőnek mutatkozott. Rendszeresen átjár Horvátországba, összeköttetést tart fenn a horvát usztasákkal és ma is titkos tagja a Macsek-pártnak." MNL OL K-28-169-1943-K-22153 (103. d.) 2. Mindenesetre a stridóvári (Štrigova) plébániai krónikában nem szerepel a kiutasítás végrehajtása, ezért ez valószínűsíthetően elmaradt. Kolarić 2007, 92–95. Ezzel szemben Ivan Marekovićról, az újonnan alapított ráckanizsai (Raskrižje) plébánia adminisztrátoráról a főispán a következőképpen nyilatkozott 1943. október 29-én, szintén a miniszterelnöknek: „...a beszerzett értesüléseim szerint Marekovics János ráckanizsai lakos ellen a magyarsággal szemben tanúsított magatartása miatt konkrét adatokat felhozni nem lehetett. Alkalmazkodik mostani körülményeihez. Újabban adat nincsen arra vonatkozólag, hogy politikával foglalkoznék..." A ráckanizsai adminisztrátorra vonatkozó pozitív állásfoglalása ellenére az I. fokú rendőrhatóság megállapítása és véleménye szerint Ivan Marekovićt Magyarország területéről kiutasítandó lett volna. MNL OL K-28-169-1943-K-26823 (103. d.). 2. Juraj Kolarić horvát egyháztörténész Ivan Marekovićt ráckanizsai plébániai adminisztrátorral kapcsolatban sem jegyzi meg az esetleges kiutasítást. Kolarić 2007, 96.

100 Ivo Gajt 1942 elején nevezték ki budapesti nagykövetté (1943 júniusáig töltötte be ezt a feladatot, őt követte Vladimir Košak 1944 márciusáig, majd Branko Benzon ugyanezen év júniusáig, végül pedig a muszlim vallású Hakija Hadžić nagykövet képviselte az NDH-t Budapesten). Kovačić 2010, 64.

gyarellenes propagandát terjesztenek a nép között, és már érkezett hozzá kérés, hogy a papokat internálja. Habár ezt visszautasította, mivel éppen azt szeretné, hogy minél jobb kapcsolat legyen Horvátországgal, azonban mégis fel kellett hívnia a figyelmet arra, hogy a papságnak miképpen kellene változtatnia a hozzáállásán. A következőket válaszoltam neki: Nagyon jó, hogy feltette ezt a kérdést, és hogy a részemről értesíteni tudom Önt a papság helyzetéről a Muraközben, illetve hogy ezzel kapcsolatban valódi képet tud alkotni. Muraköz a kezdetektől, Szent László idejétől számítva a zágrábi püspök alá tartozott, és a zágrábi érsek mindig horvát papokat küldött, ami logikus volt, mivel ahogy tudja, Muraközt 97 százalékban tisztán horvátok lakják. Ezek a papok a megszállás idejéig lelki szolgálatot végeztek, amelyet később is folytattak. Ellenben ezeket a horvát papokat arra kényszerítették, hogy magyarul tartsák a szentbeszédeket, és magyar egyházi énekeket énekeljenek a néppel, míg számukra a horvát iskolák zárva maradtak. Természetesen ezt senki nem hagyhatja jóvá, hogy a horvát papok és a horvát lakosság Muraközben magyar istentiszteletekre legyen kényszerítve, és ebben a tekintetben a magyar hatóságok részéről igen nagy hibát követnek el. Ráadásul a magyar hatalom ezen is túlmenve magyar ferenceseket küldött a Muraközbe, akik erőszakkal akarták véghezvinni a magyarosítást a nép körében, a papi kötelességeiket meg úgy végzik, hogy a zágrábi érsektől nem kaptak sem jurisdikciót, sem kánoni missiót, ami pedig azt jelenti, hogy az egyházi szabályokkal szemben tevékenykednek. A kormányfő ekkor kijelentette számomra, hogy ő nem akarja a Muraközt magyarosítani, de a magyar lakosság miatt mindenféleképpen szükséges a zágrábi érsekségnek kánoni missziót, engedélyt adnia, az egyházi tevékenységek végzésére, mivel ha ezt nem teszi meg, akkor kénytelen lesz lépéseket tenni Rómában, hogy a Muraközt átcsatolják valamelyik magyar püspöksséghez /amint tudjuk, hogy a magyarok már egyszer megtettek, de elutasították őket/.[101]

A helyi horvát kisebbséget sújtó különböző bűncselekmények esetén a magyar szervek többször nem kellőképpen léptek fel. A Muraközben a bevonulást követően a helyi magyarpárti lakosok részéről az itteni alsópapság elleni atrocitások, valamint a csáktornyai ferences kolostort ért támadások (ablak betörések) idején maradt el a gyors katonai, rendőri reakció és a tettesek mihamarabbi felkutatása.[102] Az 1944 második felében név nélkül, egy csáktornyai horvát ferences által készült jelentés a következőképpen számolt be az ablakbetörési esetekről:

Az események a kolostorban többé-kevésbé ugyanolyanok voltak. A kolostor iránti gyűlölet még mindig növekedett. Ugyanezen év VI. 12-én, Pünkösd előtt egy nappal

101 1492 Poslanstvo NDH Budimpešta. HDA Izdvojeni iz drugih fondova I. Ivo Gaj horvát követ levele Mladen Lorković horvát külügyminiszternek 1942. május 5-én.

102 A csáktornyai Szent Miklós ferences templomban 1941. november 2-án a horvát nyelvű szentmisén az újonnan alapított „Zrínyi" egyesület tagjai kikergették a horvát énekeseket a kórusról, míg más források szerint a magyar himnusz eléneklése alatt nem engedték őket onnan távozni. Az eseménnyel kapcsolatban rendőri beavatkozásról nem tesznek említést a források. HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 369/1941. (10. d.). Hutinec 2007, 134. MNL ZVL IV-401-b-186/1941.

> megdobáltak bennünket [a kolostort] most már ötödik alkalommal, de a mostani esetben a legdühösebben, minden ablakot betörtek az utcáról három ízben az éjszaka folyamán. Belekeveredtek magasabb hivatalnokok is, és tudomásra jutott, hogy kevesen közülük elvörösödtek és jobban akartak viselkedni velünk szemben, de most még nem tudok mit felmutatni.[103]

Az 1946-ban a háborús bűnöket a Csáktornyai járásban és a városban vizsgáló bizottság által írt, *„Az V. Hadoszlop működése"* című összefoglaló megerősíti, hogy a kolostor ablakait öt alkalommal törték be a magyar fennhatóság idején.[104]

A háború utolsó szakasza: a német megszállás és a nyilasuralom a Muraközben

A magyar leventelelkészek Muraközből való távozását követően (1944 első fele) Alojzije Stepinac érsek nem adott többé *canonica missió*t azoknak, akik a zágrábi érsekség határán kívülről érkeztek, egyedül a még Csáktornyán tartózkodó magyar ferencesek korábbi kinevezései maradtak érvényben.[105] A hittanórák kérdése viszont továbbra sem oldódott meg. Bakos Gáspár csáktornyai ferences hittanár Varga Theodorik mariánus provinciálisnak 1944. szeptember 4-én írott levelében részletesen kifejtette, hogy a háború végéhez közeledve miképpen ütközött a magyar és a horvát álláspont a helyi hitoktatást illetően. Mivel a zágrábi egyházmegye, illetve a Cirill és Metód horvát ferences provincia tudott biztosítani elegendő számú papot és szerzetest, akik mind magyarul, mind horvátul is beszéltek, a zágrábi érsek döntése elméletben nem okozott nagyobb fennakadást, azonban a gyakorlatban a magyar igazgatók továbbra is akadályozták a horvát papok iskolai hitoktatását.[106] Bakos Gáspár levelében megjegyezte a tartományfőnökének:

---

103 HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 672/1944.

104 MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 20.

105 MNL OL P-233-1-a-692/1944 (16. cs.).

106 Bakos Gáspár így fogalmazott elöljárójának: „Ha a magyar állam a horvát papokat nem engedné be az iskolába, az Egyház más módon fog gondoskodni a tanulók hitoktatásáról. Egyébként a magyar állam sohasem követelte, hogy magyarországi papok tanítsanak Csáktornyán. Hogy ez mégis így történt, csak néhány nagyhangú magyarnak munkája volt. A mi idejövetelünk tehát teljesen illegitim volt. Mindezt azonnal jelentettem a tanügyi és egyéb hatóságoknak. Lépések történtek – ki tudja hányadszor – a helyzet megmentésére. Azonban mindegyikünknek az a meggyőződése, hogy hasztalan minden. A magyar állam keze nemzetiségi vidékeken nagyon meg van kötve, főleg az igen kényes vallástanításban. Ez az ügy Csáktornyán nem új keletű. A minisztériumok ismerik és mindezideig kimondottan nem foglaltak állást mellettünk oly értelemben, hogy írásban adták volna azt, hogy magyarországi papok taníthatnak iskoláinkban. De még csak diplomáciai úton sem próbáltak a zágrábi érsekkel megegyezésre jutni. Ellenben olyan utasítást már kaptunk a V. K. M. [vallás- és közokta-

> A magyar állam megteheti, hogy a horvát papokat nem engedi be az iskolákba, mert hiszen mind külhonosak, és megakadályozhatja azt is, hogy ők iskolán kívül, templomban, kultúrházban próbáljanak hitoktatást tartani. Ez azonban a jelen körülmények között nem volna okos dolog, mert ezzel csak újabb fegyvert kapnának a horvátok a kezükbe, melyet ellenünk használnának, rámutatva a nép előtt, hogy Magyarországon [eredetiben áthúzva] Muraközben egyházüldözés folyik.[107]

Polesinszky Jenő, a csáktornyai tanítóképző intézet igazgatója a hittanórák ügyében tárgyalt Norbert Žaliggal. Ennek során egyértelművé vált, hogy Bakosnak még van érvényes tanítási engedélye a zágrábi érsekségtől, azonban az elhelyezett Bokor Csenger zágrábi engedélye már elévült, ami ellen hiába tiltakoztak.[108] Zilizi Anaklét megüresedett helyét a horvát ferencesek is megpróbálták betölteni, Anastazije Balent káplánnak azonban ez „nem sikerült, mivel a hatóságok azt mondták, hogy itt csak magyar katekéta és magyar állampolgár lehet" – így értelmezte egy ismeretlen csáktornyai horvát ferences a fennálló helyzetet 1944-ben, és a zágrábi tartományfőnökségnek készült beszámolójában megjegyezte, hogy a fentebbi eset azt jelenti, hogy a magyar hatóságok „Őt [Anastazije Balent káplánt] tehát nem tekintik sajátjukénak".[109]

A front előrehaladtával a német megszállást követően (1944. március 19.) egyre inkább radikalizálódott a helyzet a Muraközben. Miközben a különböző usztasa kezdeményezésű diverzáns akciók 1942-től egyre inkább elmaradoztak, addig egyre többször fordultak elő kommunista partizánbetörések a következő év második felétől. 1944. április 19-én Magyarország déli határsávját hadműveleti területté nyilvánították, amelybe Muraköz is beletartozott. Alsólendváról április 27-én 57 zsidó családot (112 fő) hurcoltak Csáktornyára, akiket további 605 muraközi személlyel együtt (ebből 391 csáktornyai lakos volt) másnap átszállítottak Nagykanizsára. Az elhurcoltakat ideiglenesen a téli gazdasági iskolában helyezték el,[110] majd többségük 1944. május 21-én az auschwitzi koncentrációs táborba került. A csáktornyai zsidó hitközség 800 tagjából körülbelül hetvenen élték túl a háborút.[111]

Ignacije Rodić érseki helynök értesítette Balind Remig ferences szerzetes elöljáróját 1944. május 13-án, hogy Balind leventelelkész a katonasággal megbotoztatta azokat a leventéket, akik az ő miséje helyett a plébánia miséjén vettek részt. Továbbá a leventéket egész éjszakára bezáratta az iskola egyik termébe, és másnap reggel munkára vitette őket.[112] Franjo Balog muravidi (Donji Vidovec) plébános összetűzésbe keveredett az

tásügyi minisztérium]-tól áprilisban, tehát a tanév végén, hogy horvát nyelven történjen a vallásoktatás az elemi iskolákban." MNL OL P-233-1-a-692/1944 (16. cs.).

107 Uo.

108 Uo.

109 HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 672/1944.

110 Németh–Paksy 2004, 48–49.

111 A túlélők többsége 1947 után elhagyta Csáktornyát és Izraelbe települt át. Jah 2003, 143; Kalšan 2015, 68–69. Ugyancsak 1944 áprilisában rombolták le az 1836-ban épített csáktornyai zsinagógát. Kalšan 2015, 65–66.

112 „Azokat a szülőket pedig, akiknek a gyerekei elszöknek bezáratja éjjelre." NAZ MV 125/1944.

egyik alacsonyabb rangú magyar parancsnokkal, aki fegyverrel fenyegette meg őt 1944. július 4-én. Utóbb kiderült, hogy azért akarták letartóztatni, mert az egyik prédikációjában arra hívta fel a családok figyelmét, hogy ne engedjék a lányaiknak, hogy a katonákkal ismerkedjenek.[113]

Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás, esztergomi érsek 1944. szeptember 29-én írott levelében arra kérte Ignacije Rodić muraközi érseki helynököt, hogy fogadjon be erdélyi menekült papokat. Az érseki helynök azonban – hivatkozva a helynökség jogkörének korlátozott voltára és a menekült papok horvát nyelvtudásának hiányára – ezt elutasította.[114]

A csendőrség központi nyomozó parancsnoksága 1944. augusztus 19-én arról számolt be, hogy egy Csáktornyára betörő délszláv partizánosztag 53 magyart gyűjtött egybe, és később a rokonok 37 áldozat holttestét találták meg a város határán túli erdőben.[115] 1944 őszétől megnövekedett a partizánbetörések száma a Muraközben. A csáktornyai nyomozó kirendeltség jelentése szerint 1944 októberében a Muraközben 243 lakost vettek őrizetbe, közülük körülbelül 140 személyt a katonai behívó megtagadása miatt tartóztattak le. A többieket vagy azért vették őrizetbe, mert elhagyták a munkahelyüket, vagy pedig azért részesültek büntetésben, mert kommunistákkal való együttműködéssel gyanúsították őket.[116] A nyilas hatalomátvétel utáni napokban, 1944. október 26–27-én éjjel egy partizán zászlóalj kelt át a Dráván. A partizánok tervei között szerepelt a muraszerdahelyi (Mursko Središće) híd felrobbantása, ami azonban a magyar erősítés miatt nem valósult meg. Ugyanakkor a Muraközben tartózkodó partizánok megtámadták a bányavári (Peklenica) kőolajtermelő berendezéseket őrző magyar katonai személyzetet és a muraszerdahelyi csendőrállomást. Az előbbi elleni támadás sikeresnek bizonyult, és a berendezések működésképtelenné váltak a háború végéig. Ezen túlmenően megtámadták a szelencei (Selnica) személyzetet is, ahol súlyos veszteségeket okoztak a magyar egységeknek, valamint felgyújtották az olajtartályokat és a közeli épületeket. A magyar és a német csapatok nem tudták elfogni a partizánokat, mielőtt újra átkeltek a Dráván. Ez volt a partizánok legjelentősebb akciója a Muraközben a háború alatt, amely nagymértékben növelte a pánikhangulatot és a partizánokhoz csatlakozó muraköziek számát.[117] A front közeledtével egyre több magyar és német egy-

113 A plébániai krónika szerint a magyar katonák azt mondták: „A lányok a mieink lesznek, a pap pedig el lesz távolítva! Ebben az évben [1944] a magyarok horvátok iránti gyűlölete még inkább megnyilvánult a különböző bántalmazásokkal, egy muravidi fiatalembert megöltek." Kolarić 2007, 56. Végül Franjo Balogot szabadon engedte a fegyverrel fenyegetőző tiszt katonai felettese. Kožul 1992, 563.

114 NAZ MV 208/1944. Serédi meghívta Rodićot az október 17-re tervezett püspökkari konferenciára, amelyet végül nem tartottak meg, de a helynök már előre jelezte, hogy nem tud rajta részt venni. NAZ MV 213/1944.

115 A. Sajti 2004, 328.

116 Göncz 2006, 136.

117 A szelencei támadáskor a partizánok 12 magyar katonát öltek meg, 15-öt megsebesítettek és 56 személyt foglyul ejtettek. Kalšan 2015, 99–101.

ség állomásozott a Muraközben, s ez megakadályozta a további nagyobb létszámú partizánakciók végrehajtását.[118]

Ignacije Rodić 1944. november 4-én levelet írt a belügyminisztériumnak Valentin Malek, Mirko Gojnik és Franjo Balog muraközi papok kiszabadítása ügyében. Emellett levelében megjegyezte, hogy „most az összes erőnkkel dolgozni kell minden egyházi-papi személynek, hogy megvédjük a jó híveinket a bolsevisták és partizánok romboló szellemétől".[119] 1944. november 10-én (későbbi visszaemlékezése szerint november 19-én) Franjo Balog muravidi (Donji Vidovec) plébánost letartóztatták, és a nagykanizsai gyűjtőtáborba szállították Janko Breznik alsódomborúi (Donja Dubrava) plébánossal és Dragutin Feletar muraszentmáriai (Sveti Marija na Muri) káplánnal együtt. Ugyancsak a nagykanizsai táborba zárták Valentik Malek kisszabadkai (Mala Subotica) plébánost, Josip Greif kotori (Kotoriba) káplánt, Mirko Gojnik ligetvári (Draškovec) adminisztrátor, valamint Mirko Kočila tüskeszentgyörgyi (Sveti Juraj u Trnju) adminisztrátort.[120] Franjo Balog visszaemlékezésében elmeséli, hogy a nagykanizsai internálásuk során az egyik bizalmasuktól azt az információt kapták, hogy a fogvatartóik körében felmerült a Dachauba történő szállításuk lehetősége.[121] Budapest ostroma, illetve a szovjet hadsereg szigetvári áttörése azonban felgyorsította a kiszabadulásukat.[122]

Miután 1944. november 10-én a magyar hatóságok több muraközi horvát papot Nagykanizsára internáltak, a Perlaki járás leventeparancsnoksága tábori lelkészeket hívott „az internált szláv érzelmű helybeli plébánosok pótlására". Amikorra viszont a tábori lelkészek megérkeztek december elején a folyamközbe, a muraközi horvát papok már visszatértek a plébániáikra, így az ottani munkájuk szükségtelenné vált.[123]

Megállapítható tehát, hogy több hónappal a front Muraközbe való megérkezését megelőzően a magyar katolikus egyházi jelenlét megszűnt a folyamközben. A muraközi horvát klérus már a frontátvonulás előtt visszakerült a szolgálati helyére. Figyelembe véve a frontátvonulás alatti és az azt követő bácskai és drávaszögi tragikus eseteket, va-

118 Uo. 102. A vasúti infrastruktúra elleni diverzáns akciók viszont tovább folytatódtak. Liptai–Trgo 1986, 484–487.

119 NAZ MV 232/1944.

120 Janko Breznik alsódomborúi (Donja Dubrava) plébános a következőket írta az 1944. november 23-i bejegyzéshez a plébániai krónikába: „Fél négykor a plébániaudvarba a csendőrök betörtek és letartóztatták a plébánost. [...] Folytatódott a papság üldözése. A kanizsai csendőrhatóság átvette a letartóztatottakat", ezután az internált papokat Nagykanizsára szállították. „Az első nap a muraközi papok a rendőrfogságban voltak őrizetben, másnap áthelyezték őket a »Franck-gyárba« a pályaudvar közelébe. Ugyanakkor Budapesthez közeledett a front, ami felgyorsította a muraközi papok kiszabadulását. Öt közülük advent első vasárnapján visszatérhetett a plébániájára. Nagy volt az öröm a hívők között a visszatérésüket követően. A roráté újra nagyon látogatott volt, az éjféli szentmisét békésen ünnepelték meg." Kolarić 2007, 62–63.

121 Kožul 1992, 563.

122 Franjo Balog visszaemlékezése szerint 1944. december elején megkapták a szabadulólevelüket és december 3-án Franjo Balog a többi paptársával együtt vissza tudott térni a Muraközbe. Kolarić 2007, 56, 76–77.

123 IV-401-a Szn. (20. d.). MNL ZVL, általános iratok (nyilas főispáni iratok).

lamint a németekkel, magyarokkal szembeni etnikai alapú mészárlásokat,[124] a magyar papság Muraközből való frontátvonulás előtti távozása az életük megmentését, de legalábbis az ellenük irányuló fizikai atrocitások elkerülését jelentette.

A front közeledtével és a partizántevékenység növekedésével egy időben megkezdődött a magyar hivatalnokok, tanárok Muraközből való elmenekülése.[125] A kotori (Kotoriba) plébániához tartozó udvart, épületeket gyakran hadicélokra használták, és a plébánia területén katonák állomásozhattak.[126] A falvak több pajtáját, gazdasági épületeit, házait felgyújtották a német, vagy később a bolgár katonák.[127] 1945. április 6-án Csáktornyára először bolgár csapatok vonultak be, őket az orosz, majd másnap a Kálniki Partizánosztag csapatai követték. A harcok Muraközben egészen 1945. április 12-ig folytak Stridóvár (Štrigova) környékén, ahol a németek a dombokon bunkereket építettek, és az 1944–1945 telén megerősített állásokat öt héten keresztül védték. A hosszan tartó összecsapások miatt súlyosan sérültek az itteni épületek, valamint a stridóvári és a ráckanizsai (Razkrižje) templom.[128]

A háború végén és azt követően körülbelül hétezer magyar hagyta el a horvát területeket.[129] A partizán hatóságok szintén megkezdték a még Muraközben maradt magyar lakosság kitoloncolását a Murán túlra.[130] A bolgár katonák fosztogatása nagyon kellemetlenül érintette a helyi lakosságot, köztük a papságot is.[131] Ezen túlmenően a háborúban több templom károkat szenvedett el,[132] illetve számos nő nemi erőszak áldozatává vált. A bolgár katonák 1945. május 6-án hagyták el a Muraközt.[133] A Muraközbe bevonuló partizánok vezetője, Rudi Rak április 9-én kiadott rendelete szavatolta Csák-

124 1944. október 1-én a szovjet hadsereg elérte az egykori jugoszláv határt és fokozatosan ellenőrzése alá vette a kelet-bánáti, bácskai, szerémségi és drávaszögi területeket. Ezt követően kezdődött el a németek és magyarok elleni bosszúhadjárat, melynek következtében Jugoszláviának az egykor a Magyar Királysághoz tartozó területén (Horvátország nélkül) több protestáns lelkipásztort, valamint 37 azonosított katolikus papot gyilkoltak meg 1944 őszétől a háború befejeződését követő időszakig. Hetényi 1994, 15–16; Tóth 2016, 444–445.

125 Az 1945-ös évre vonatkozóan a stridóvári (Štrigova) plébániai krónika a következőképpen szól: „A Muraköz megszállásának időszakában, különösképpen Stridóváron a magyarokat követően a helyzet egyházi szempontból jó volt, azonban az alulírott (plébános) számára nagy hátrány volt a nyelvtudás hiánya és a háborús célok előtérbe kerülése." Kolarić 2007, 94.

126 Kolarić 1992, 136.

127 Kolarić 2007, 57. Kotorban a templomban is fosztogattak. Kolarić 1992, 137.

128 A harcok során a stridóvári plébános is elmenekült. Kolarić 2007, 94.

129 Az 1948-as jugoszláv népszámlálás szerint a horvát tagköztársaság területén 51 399 magyar élt (főként Baranyában, Eszék és Belovár környékén). Karakaš Obradov 2012, 104.

130 A. Sajti Enikő idézi Gáspár Józsefnek, a volt perlaki járási hivatal beosztott tisztviselőjének beszámolóját, amely szerint 1945. április 16-án toloncolták ki a családjával együtt a partizánok a Muraközből. A. Sajti 2004, 345.

131 Kolarić 2007, 63–64.

132 A kotori templom tetőszerkezete károsodott. Kolarić 1992, 136. Mivel a németek a muravidi (Donji Vidovec) templomtornyot megfigyelőtoronyként használták, a bolgár csapatok a templomot is lőtték, emiatt az épület 40 százalékban károsodott. Kolarić 2007, 57.

133 Kolarić 2007, 57.

tornya közbiztonságát, és másnap megalakultak a Nemzeti Felszabadítási Bizottság (NOO) ideiglenes csáktornyai és perlaki járásai a városi bizottságokkal együtt.[134]

Összegzés

1941. július 9-én a Muraközben – a többi délvidéki területhez (Muravidék, Drávaszög, Bácska) képest csak három hónappal később – is bevezették a katonai közigazgatást, ami véget vetett a terület katonai megszállása óta (1941. április 16.) fennálló átmeneti állapotnak. Mindenesetre a magyar politikai vezetés kezdetben a Muraközre tárgyalási alapként tekintett, a katonai bevonulással nem szánták a terület bekebelezését végérvényesnek, erre csak 1941 júliusában került sor. Ezt követően a magyar fél lezártnak tekintette a horvát usztasa kormánnyal való tárgyalásokat a Muraköz hovatartozását illetően, ezáltal pedig a korábban felmerült különböző alternatívák a terület kettős, kondomíniumként való igazgatásáról végül nem valósultak meg.[135]

A Muraközben 1941–1945 között elsősorban etnikai alapú konfrontáció volt jellemző a helyi lakosság és a magyar hatóságok viszonyában. Az ellenállási csoportok közül kiemelkedett a horvát alsópapság, amely a térségben maradva, egyedül képviselte intézményes keretek között a horvát érdekeket. A muravidéki szlovén alsópapság helyzetével összehasonlítva a muraközi horvát klérus tagjainak a korszakban nemcsak nagyobb mozgástere, hanem szilárdabb pozíciói is voltak, mivel az utóbbiak esetében Alojzije Stepinac zágrábi érsek rendelkezett a szolgálati helyükről. A „kettős fennhatóság", pontosabban az egyházi és a világi igazgatás különválása nagymértékben kiélezte a helyi alsópapság és az újonnan átalakuló intézmények viszonyát. Ennek következtében az egyházi és közigazgatási ügyintézés (például anyakönyvek kiadása) során még a kisebb problémák is etnikai színezetet és fokozottabb figyelmet kaphattak.

A kisebbség soraihoz tartozó papság és a helyi intézmények közötti kapcsolatot már a kezdetektől többfajta konfrontáció jellemezte, mivel az impériumváltást a helyi klérus kedvezőtlenül fogadta. A kezdeti időszakban a helyi papságot nemcsak a katonaság, hanem a helyi magyarpárti lakosok részéről is érték támadások, és a magyar oldal lépései miatt több horvát pap is elhagyta a folyamközt (Vlado Vincek és Petronija Pajtler, Ivan Knez, Juraj Miklaužić és Josip Cirković). A magyar hatóságok és a helyi alsópapság kapcsolatát tovább rontották a hűségeskü körüli bonyodalmak.

A vizsgált korszakban számtalan büntetés, korlátozás és retorzió érte a muraközi horvát alsópapságot: kiutasítások, feljelentések (többek között államellenesség, valamint sikkasztás vádjával), hosszabb-rövidebb ideig tartó bebörtönzés, megfélemlítés, atrocitások, pénzbeli büntetések, hivatalos pecsétek megsemmisítése, katonák elszállásolása a plébániákon, kísérletek a zágrábi központtal való kapcsolattartás megakadályozására.

134 Kalšan 2015, 112–113.
135 A. Sajti 1985, 6.

A hitoktatói kinevezések körüli bonyodalmak szintén negatívan érintették az egyházi és civil hatóságok közötti viszonyt. A vitás kérdések közé tartozott a plébániákon hivatali ügyekben (kereszt-, házasságlevelek, anyakönyvi kivonatok esetében) használt nyelv is, és az impériumváltást követően a hivatalosan használt pecsétek kicserélése. A katonák plébániákon való elszállásolása, a házkutatások és a helyi kisebbség ellen irányuló bűncselekmények (templomi verekedések, a papokat ért retorziók, a csáktornyai ferences kolostor ablakainak betörése) megakadályozásának elmaradása a csendőrség részéről tovább mélyítette a politikai és az egyházi szféra között húzódó etnikai alapú szakadékot. Ugyanakkor a kényes ügyekben az egyházi és civil szervek párbeszédre kényszerültek egymással. A vizsgált korszakban a magyar hatóságok az újonnan megszállt területről több papot is elüldöztek vagy internáltak a szolgálati helyéről. A muraközi papokat ért atrocitások közül kiemelendő, hogy 1944 novemberében nyolc muraközi horvát papot a nyilas hatóságok a nagykanizsai gyűjtőtáborba internáltak, és decemberben csak a front közeledte következtében szabadulhattak, valamint térhettek vissza plébániáikra.[136]

A Muraköz esetében a háború éveiben sikertelen, de intenzív magyar asszimilációs törekvésekről beszélhetünk, ezek pedig jelentős összetűzéseket eredményeztek a helyi horvát alsópapsággal, továbbá a magyar leventepapok területre való érkezése az interetnikus kapcsolatokat még inkább elhidegítette. A horvát alsópapság néhol aktív, néhol passzív ellenállása azonban nem tört meg, hanem az usztasa állam keretein kívül – ezáltal a náci szatellitrendszerrel nem kompromittálódva –, hasonlóan a korábbi időszakokhoz, a horvát katolikus egyházszervezet meg tudta őrizni a történeti folytonosságát a Muraközben. Megállapítható, hogy az Alojzije Stepinac zágrábi érsek által 1941 augusztusában létrehozott Muraközi Érseki Helynökség valódi védelmet tudott biztosítani a horvát alsópapságnak a háború alatt. Ugyanakkor a horvát klérus nemzetiségi szempontból kiharcolt érdemeinek 1945 után szintén fontos szerepe volt, mivel a klérus és a lokális társadalmak megosztására tett állami kísérletek ellenére a muraközi közösségekben a pap kitüntetett pozíciója nemcsak vallási, hanem nemzetiségi és politikai szempontból is szilárd tudott maradni.

136 Lásd az *1. táblázat*ot.

1. táblázat

A muraközi horvát alsópapságot ért atrocitások a magyar hatóságok és a magyarpárti lakosok részéről[137]

Plébános, adminisztrátor, esperes, káplán, házfőnök	Szolgálati hely	Atrocitás formája	Időpont
Aleksandar Petek (k.)	Csáktornya	Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak betöréseikor.	1942. április 9. – 1944. június 12.
Alojzije Vojvoda (adm.)	Perlak	Magyarpárti huszonöt fős csoport erőszakkal megszerezte tőle a templomtorony kulcsát.	1941. május 4.
Andrija Fišer (p.)	Tüskeszentgyörgy (Sveti Juraj u Trnju)	A magyarpárti lakosok halálosan megfenyegették, miután a helyi jegyzőt is elhurcolták.	1941. május 4.
Anđelo Novak (házfőnök)	Csáktornya	Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak betöréseikor.	1942. április 9. – 1944. június 12.
Bernardin Bujanić (k.)	Csáktornya	Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak betöréseikor.	1942. április 9. – 1944. június 12.
Dragutin Feletar (k.)	Muraszentmária (Sveta Marija na Muri)	A nagykanizsai gyűjtőtáborba internálták.	1944 novembere
Franjo Balog (adm.)	Muravid (Donji Vidovec)	Egy alacsonyabb rangú magyar parancsnok fegyverrel fenyegette meg. A nagykanizsai gyűjtőtáborba internálták.	1944. július 4. 1944 novembere
Janko Breznik (ideiglenes adm.)	Alsódomború (Donja Dubrava)	A nagykanizsai gyűjtőtáborba internálták.	1944 novembere
Josip Greif (k.)	Kotor (Kotoriba)	A nagykanizsai gyűjtőtáborba internálták.	1944 novembere

137 A táblázat adatai nem minden esetben tekinthetőek teljeskörűnek, mivel a forrásfeldolgozás során az esetek száma bővülhet.

Josip Volk (plébániai adm.)	Víziszentgyörgy (Sveti Juraj na Bregu) – Lapáthegy (Lopatinec)	A magyarpárti lakosok elvették tőle az orgona kulcsát, a plébániai pecsétet, és magyar zászlót tűztek ki a templom tornyára, illetve magyar kántor kinevezését eszközölték ki. Az éjszaka közepén véresre verték, és azt „ajánlották" neki, hogy három napon belül költözzön ki a plébánia épületéből, azonban a hívek megvédték a lelkipásztorukat.	1941. július 23. – 1941. szeptember 23.
Klement Veren (k.)	Csáktornya	Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak betöréseikor.	1942. április 9. – 1944. június 12.
Leto Lukša (k.)	Csáktornya	Házkutatás során fegyvert szegeztek a homlokához és a mellkasához.	1941. április 18.
		Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak betöréseikor.	1942. április 9. – 1944. június 12.
Mirko Gojnik (adm.)	Ligetvár (Draškovec)	A nagykanizsai gyűjtőtáborba internálták.	1944 novembere
Mirko Kočila (k.)	Tüskeszentgyörgy (Sveti Juraj u Trnju)	A nagykanizsai gyűjtőtáborba internálták.	1944 novembere
Petronija Pajtler (?)	Csáktornya	A magyar katonaság a Muraközből kiutasította (Pecsornik Paula levele szerint önként hagyta el a folyamközt).	1941. május 21.
Stanislav Anđelić (k.)	Csáktornya	Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak betöréseikor.	1942. április 9. – 1944. június 12.
Valentin Malek (p.)	Kisszabadka (Mala Subotica)	A helyi magyarpárti lakosok megfenyegették, három alkalommal éjszaka felriasztották.	1941 tavasza
		A nagykanizsai gyűjtőtáborba internálták.	1944 novembere
Valerija Sklepić (k.)	Csáktornya	Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak betöréseikor.	1942. április 9. – 1944. június 12.
Vlado Vincek (?)	Csáktornya	A magyar katonaság a Muraközből kiutasította.	1941. május 21.

Forrás: A tanulmányban hivatkozott levéltári források, illetve idézett művek.

Források

Levéltári források

A Horvát Cirill és Metód Ferences Rendtartomány Levéltára (Hrvatska Franjevačka Provincija Sv. Ćirila i Metoda Provincijalni Arhiv – HFPPA)
B-VI-I-2-a. Unutarnji dopisi, I. 2. Dopisi braće i provincijala (provincijske uprave)

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL)
3.1.6. P-2004 Pataki László, Herner József ügye

Csáktornyai Muraköz Múzeum (Muzej Međimurje Čakovec – MMČ)
Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2

Horvátországi Állami Levéltár (Hrvatski Državni Arhiv – HDA)
255 NDH Velika župa Zagorje, Tajni spisi
1492 Poslanstvo NDH Budimpešta. Izdvojeni iz drugih fondova I.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
K-28. Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály
K-63. Külügyminisztérium, Politikai osztály általános iratai
K-64-1941-67/a. Külügyminisztérium, Rezervált politikai iratok, Muraközi kérdés
K-149-1942-6-11892. Belügyminisztérium, Rezervált politikai iratok
P-233. Magánlevéltárak, Ferencesek Szűz Mária Rendtartománya
W-12. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. július 8., Országos Levéltár anyagáról készült digitális másolatok gyűjteménye, Miniszterelnökségi levéltár

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára (MNL ZVL)
IV-401-a. Megyei törvényhatóságok, Zala vármegye főispánjának iratai, Általános iratok (nyilas főispáni iratok)
IV-401-b. Megyei törvényhatóságok, Zala vármegye főispánjának iratai, Főispáni bizalmas iratok
IV-404-e. Megyei törvényhatóságok, Zala vármegye alispánjának iratai

Muraközi Állami Levéltár (Državni Arhiv za Međimurje – DAM)
Kotarska oblast Čakovec i Prelog u Varaždin 1941–1945. Br. 55.

Prímási Levéltár (PL)
28–29, 43. d. Mindszenty magánlevéltár

Zágrábi Érseki Levéltár (Nadbiskupski Arhiv u Zagrebu – NAZ)
14. Akti Međimurja, Tajnički ured nadbiskupa Alojzija Stepinca
Međimurski Vikarijat
Protokol Generalnog Vikarijata za Međimurje 1941–1945

Nyomtatott sajtó
Dunántúl (napilap) 1942. május 23.
Muraköz–Megyimurje (hetilap) 1941 (36) 2., 5., 7.
Pécsi Napló (napilap) 1942. május 19., 28.
Zalamegyei Ujság (napilap) 1941. október 25.

Hivatkozott irodalom
A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1998.
Balogh Margit 2019, *Az Apát úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei*. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg.
Bauk, Franka 1992, *Povijest školstva i prosvjete u Međimurju (Prilog hrvatskoj nacionalnoj povijesti osnovnog školstva i prosvjete)*. „Zrinski", Čakovec.
Bedők Péter 2018, Dualizmuskori magyar asszimilációs törekvések a Muraközben. *Történeti Földrajzi Közlemények,* (6) 1. 98–110.
Bunjac, Branimir 2010, Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma (1941.–1947.). In: Hranjec, Stjepan (ed.): *350 godina franjevaca u Čakovcu. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog 20 i 21 veljače 2009. u Čakovcu.* Franjevački samostan Čakovec, Matica hrvatska – Ogranak Čakovec, Čakovec, 285–315.
Črep, Josip 2019, *Međimurci u svjestkim ratovima.* Građa za povjesnicu Međimurja, Čakovec.
Csóti Csaba 2001, A trianoni döntés és Zala megye. In: Vándor László (szerk.): *Zala megye ezer éve.* Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 214–217.
Damiš, Ivan 2002, *Međimurski franjevci 20. stoljeća. Isluženi pokojni franjevci (OFM)*. HKD sv. Jeronima, Zagreb.
Dr. Sebestyén Mátyás 2016, *Ahogy én láttam…* Rokolya Gábor (szerk.). Studia Notarialia Hungarica 18., Közjegyzői Akadémiai Iroda, Budapest.
Drvoderić, Josip 1996, *Generalni Vikarijat za Međimurje (1941–1945)*. Diplomski rad. Katolički Bogoslovni Fakultet Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
Dugački, Zvonimir 1936, *Međimurje – zemlja i stanovništvo*. Pododbor Matice hrvatske u Čakovcu, Čakovec.
Göncz László 2005, A területi integritás szellemében. Pehm (Mindszenty) József megnyilatkozásai a visszacsatolt Muramentéről és Muraközről. *Vasi Szemle,* (59) 4. 415–423.
Göncz László 2006, *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.
Hetényi Varga Károly 1994, *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. II. Lámpás Kiadó, Abaliget.
Hutinec, Goran 2007, Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941.–1945. In: Bunjac, Branimir (ed.): *Međimurje u drugom svjetskom ratu.* Zbornik radova. Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 101–138.
Huzjan, Vladimir 2020, *Varaždin u vrijeme Nezavisne Države Hrvatkse (1941.–1945.)*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb–Varaždin.
Jah, Julijana 2003, Međimurje u suvremenom dobu. In: Bunjac, Branimir (ed.): *Pregled povijest Međimurja*. Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec 123–169.

Kalšan, Vladimir 2003, *Iz vjerskog života Međimurja*. Muzej Međimurja, Čakovec.
Kalšan, Vladimir 2006, *Međimurska povijest*. Čakovec.
Kalšan, Vladimir 2014, *Muraköz történelme*. Csáktornya–Čakovec.
Kalšan, Vladimir 2015, *Međimurje u drugom svjetskom ratu*. Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Čakovec.
Karakaš Obradov, Marica, 2012, Migracije Mađarskog stanovništva na Hrvatskom području tijekom drugog svjetskog rata i neposredno poslije. *Tokovi istorije,* 1. 87–105.
Kolarić, Juraj 1992, *Povijest Kotoribe. U povodu 200 obljetnice utemeljena župe (1789)*. Župni ured Kotoriba, Zagreb.
Kolarić, Juraj 2007, Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije (1941.–1945.). In: Bunjac, Branimir (ed.): *Međimurje u drugom svjetskom ratu.* Zbornik radova. Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 323–334.
Kovačić, Davor 2010, Pitanje Međimurja u redarstveno-obavještajnim odnosima Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevine Mađarske u drugom svjetskom ratu. *Polemos,* (13) 26. 59–78.
Kovács Attila – Tátrai Ágnes 2013, *Magyarok a Muravidéken 1918–1945*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva–Ljubljana.
Kožul, Stjepan 1992, *Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije*. Nadbiskupski duhovni stol, Zagreb.
Liptai Ervin – Fabijan Trgo 1986, *Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest–Belgrád.
Matković, Hrvoje 2002, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske.* Drugo, dopunjeno izdanje. Naklada P. I. P. Pavičić, Zagreb.
Mészáros István 2005, *Mindszenty a Sándor-palotában: hat tanulmány*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
Nagy Károly 1942, *A csáktornyai m. kir. áll. polgári fiú- és leányiskola évkönyve az 1941–1942. iskolai évről*. Csáktornyai Iskolai Igazgatóság, Csáktornya.
Németh László – Paksy Zoltán 2004, *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. Dokumentumok a Zala megyei zsidóság történetéből.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. (Zalai Gyűjtemény 58.)
Razum, Stjepan 1996, Sveta Stolica, Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva u Hrvatskoj, 1941–1945. *Fontes,* (2) 1. 343–463.
Riman, Barbara 2020, Slovenski duhovniki in njihovo delovanje v slovenskih društvih na Hrvaškem v prvi polovici 20. stoletja. *Bogoslovni vestnik,* (80) 1. 131–144.
A. Sajti Enikő 1985, A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca (1941–1944). *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica,* (81) 3–18.
A. Sajti Enikő 2004, *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest.
Skitek, Vinko 2016, Položaj dekanije Dravograd–Mežiška dolina v krški škofiji med letoma 1941 in 1945. In: Keber, Katarina (ed.): *Iz preteklosti koroške: svet samorastnikov*. Obzorja Koroše, Ljubljana, 177–213.
Sokcsevits Dénes 1997, A Független Horvát Állam és Magyarország 1941-ben. *Világtörténet,* (19) 2. 61–65.

Tóth Tamás 2016, A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye mártír papjai 1944–1945-ben. In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): *Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*. METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest, 439–454.

Varga E. László 2011, A Muraköz és Mindszenty József. *Magyar Napló,* (23) 8. 29–41.

Luka Dániel

A nagyüzemi földhasználat kialakításának kezdete a Rákosi-korszak első éveiben a jogi szabályozás vizsgálata alapján

1. Bevezetés

Az agrárium történetét tekintve, függetlenül az adott korszak aktuális uralmi-hatalmi viszonyaitól, a föld megművelése szinte mindig létkérdés volt. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy a földbirtokviszonyokban bekövetkezett változások erőteljesen a politikai döntéshozók és elit érdekeit tükrözték vissza hosszú időn keresztül, s így a földtulajdon és a földhasználat bonyolult kérdésköre e tekintetben is több szálon kapcsolódott össze. Mindebből adódik az, hogy nehezen lehet különválasztva vizsgálni az állam földbirtok-politikájának hatásait a földtulajdoni és a földhasználati viszonyokban. A kérdés az lehetne, hogy hol, milyen földön, ki és mit, hogyan termelt. A földreform kérdése átnyúlt a második világháborún és az előbb feltett kérdés még inkább aktuális lett, csak éppen jelen időben. Habár az állam már korábban is beavatkozott a földhasználat rendjébe, az 1945-ös földosztástól kezdődően ez még nagyobb méreteket öltött. A kollektivizálás 1948-as kihirdetésétől kezdődően pedig olyan átalakítás vette kezdetét, amely relevánssá teszi a földhasználatban bekövetkezett változások külön történő vizsgálatát jogtörténeti szempontból.[1] Milyen jogi eszközökkel avatkozott be az állam a földek használatába 1945, különösképp pedig 1948 után? Hogyan vált a földhasznosítás szabályozása a „termelőszövetkezetek" nagyüzemi földhasználata kialakításának egyik eszközévé?

1948-ban Georgi Dimitrov, a bolgár kommunista párt vezetője olyan téziseket vázolt fel, amelyeket a régió többi állama is követendőnek tartott. Egyik alaptétele az volt, hogy végbemehet a mezőgazdaság tömeges kollektivizálása a földek előzetes nacionalizálása nélkül. Ezért is kapott prioritást a földhasználat, illetve annak társadal-

1 A tanulmány a 2022-ben megvédett, Földbirtokpolitika Magyarországon, 1944–1967 című doktori értekezésnek az 1945 és 1953 közötti időszak földhasználati és földhasznosítási szabályozásának vizsgálatát taglaló szövege, enyhén módosítva és kiegészítve. Ebben a témakörben összehasonlító céllal készült egy rövid elemzés a PTE Grastyán-kötetébe, ami 2020-ban jelent meg *A földmagántulajdon fokozatos felszámolása és használatának jogi szabályozása Magyarországon és az NDK-ban 1948–1953* címmel. Luka 2020a, 47–55.

masítása, kollektivizálása, ami, mivel a földhasználat korlátozását és a földmagánhasználat lehető legteljesebb megszüntetését jelentette, hozzájárult a földmagántulajdon megszüntetéséhez is. Külön kiemelendő a tagosítás mint a földhasználat kényszermodernizációs eszköze, ami a földek összevonását jelentette nagyobb tagokba abból a célból, hogy azokon racionálisabb földművelést valósíthasson meg a föld használója. A szovjet mintájú, kollektív földhasználat mellett szóló fő érvek egyike ez volt, ami eldönteni látszott a kisüzem-nagyüzem régóta húzódó problematikáját, illetve azt is, hogy az önálló paraszti magángazdálkodást fel kell váltania a gépesített nagyüzemi földművelésnek. Különös módon már az 1945-ös földosztás – ami ab ovo a kommunista párt eszköze volt a földbirtokviszonyokba történő beavatkozásba – végrehajtása során jelentkeztek az első jelei a később egyre kiterebélyesedő földhasznosítási problémáknak. A folyamat paradoxonjai jól ismertek, a földreform volt először hivatott leküzdeni a nagybirtokok és elhagyott földek megművelésének problémáit, hogy biztosítsák a lakosság élelmiszer-ellátását. Ugyanígy erre hivatkoztak akkor is, amikor a kollektivizálás során mezőgazdasági nagyüzemek létrehozását kísérelték meg, vagy épp visszaadták a földet a gazdáknak.

A különböző válságok és válságközeli helyzetek teszik relevánssá a földhasználat folyamati elemzését. Ez a perspektíva több ponton is árnyalja a politikatörténet által húzott időbeli határvonalakat 1945-től kezdődően. A szakirodalomban a súlypontokat a kollektivizálás történeti megközelítésének a különböző aspektusai jelentik, így például a termelőszövetkezetek létrehozására irányuló kampányok jellege, a kuláküldözés, a termelőszövetkezetek működésének szabályozása.[2] Talán ez is az oka annak, hogy az elemzés fókusza könnyen tevődik át az 1956 utáni időszakra, és a „magas sztálinizmus" éveit kevésbé taglalják az agrártörténet-kutatók új szemszögből, de még az említett perspektívákat is a tradicionális narratívák közé szorítják.[3] Így könnyen általánosítható és átugorható a földhasználat és a földbirtokszerkezet átalakításának összefüggésrendszere például az 1948 és 1956 közötti időintervallumra vonatkozólag.[4] A földhasználat szabályozásának jogtörténeti felvázolásával a bevezetőben feltett kutatói kérdések a hagyományos történetírói, s részben jogtörténetírói módszerekkel megválaszolhatók. A politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusok kontextusképző elemei a vizsgálatnak, így azok ezen a téren sem elméleti, sem módszertani nézőpontból nem kerülnek részletesebben tárgyalásra. Mindazonáltal a két fő megközelítési pont adott, az egyik az állam, vagy pártállam és a „kollektív nagyüzem", a másik pedig a szuverén egyén, a magángazdálkodó. A magyar kommunista rezsim a sztálinista szovjetrendszert tekintette mintának, de jelentős különbségek voltak a Szovjetunió és a közép-európai „népi demokráciák" között. A jogrendszer átalakítása során a jog is eszközzé vált. A szovjet kolhoz- és

2 Horváth – Ö. Kovács 2015; Galambos–Horváth 2019; Varga 2022, 23–86.

3 Számos új, módszertanilag is sokrétű nézőpontból készültek elemzések a negyvenes évek második felétől következő két kötetben: Horváth 2018; Horváth 2019.

4 Az agrárpolitika és a földhasználat, illetve a földhasznosítási nehézségek összefüggéseiről lásd például: Pető–Szakács 1985, 179–189, 203–212, 251–254, 448–449; Honvári 1996, 539–542; Nádasdi 1996, 148–149; Nagy József 2001, 1113–1122; Tóth 2002, 398–402; Varga 2003, 290–293; Varga 2006, 233; Ö. Kovács 2012, 125–128.

földjog alapján olyan termelőszövetkezeti földhasználati jogot igyekeztek létrehozni, amely alapelemeiben a szovjet jogban gyökerezett. Az ötvenes évek első felében egészen korán diskurzus kezdődött a termelőszövetkezeti földhasználat formájáról, ami azt is jelezte, hogy mennyire prioritássá vált a földhasználat a földtulajdonnal szemben.[5] A „szocialista földhasználati" jog szétzilálta a régi földhasználati rendszert.

2. Minden talpalatnyi föld megművelése: földosztás és parlagföldakció, 1945–1948

1945-ben több oka is volt annak, hogy a földreform halaszthatatlan kérdéssé vált. Egyrészt kezdő lendületet kellett adni a mezőgazdasági termelésnek, másrészt biztosítani kellett a nagybirtokok összes földterületének a hasznosítását.[6] E két ok szorosan összefüggött egymással és bizonyos tekintetben szétválaszthatatlan is volt egymástól. Kérdéses, hogy mennyire is tette mindez szükségszerűvé a radikális kommunista földreform végrehajtását, de tény, hogy később a földosztás eredményeként könyvelték el a termelés beindítását és a földek megművelését. Az erdők zöme állami tulajdonban maradt, és az állami tulajdonú földek ekkor még csekély részén állami mintagazdaságokat is létesítettek.[7] Művelési kényszert nem írtak elő, viszont a földhasználatot később korlátozták például a szerződéses termeltetés és a kötelező vetéstervek által.

A földosztásból származó, állami tulajdonban lévő, juttatásra még fel nem használt és parlagon heverő vagy nem megfelelően művelt földek összterülete 1946-ban elérte a 100 ezer katasztrális holdat. 1946 decemberében a Gazdasági Főtanács elfogadott egy tervezetet ezeknek a területeknek a hasznosításáról.[8] A parlagföldakció 1948-ig tartott, amelynek a keretében felhívták a földjuttatottak figyelmét a földek gondos megművelésére. Azt, aki egyáltalán nem, vagy nem a gazdasági érdekeknek megfelelően művelte meg a földjét, a juttatás megvonásával büntették és másnak juttathatták a földjét. 1947 elején különböző mértékű volt a parlagterületek kiterjedése a megyékben, Győr-Moson megyében például 32 ezer kh, Veszprém megyében 6000 kh. A földek egy részét kishaszonbérletbe adták, másik részét pedig vállalatokkal műveltették meg.[9] A nem megfelelően művelt földek területe országosan megközelítette a 200 ezer kh-at.[10] Az 1945. augusztus 26-án megjelent rendelet a termelési miniszteri biztosok kinevezéséről

5 Földes 1951; Perbiró 1953; Nagy László 1954; Medve 1954; Földes 1955.
6 Gonda 1976, 480.
7 Honvári 1996, 515–519.
8 Gonda 1976, 509.
9 Uo. 514–515.
10 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-E-1-c 61. ő. e. F979/1947. sz. Földművelésügyi Minisztérium, 61.443/1947. sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a parlagon hagyott és elhanyagolt mezőgazdasági ingatlanok megművelésének biztosítására vonatkozó rendelettervezet tárgyában, 1947. március.

és a termelési bizottságok létrehozásáról a termelési bizottságok feladatává tette a parlagon lévő földek kishaszonbérlet útján történő hasznosítását.

A mezőgazdaság fejlesztéséről szóló 1942. évi XVI. törvénycikk alapján a gazdasági felügyelők csak birtokkezelőt rendelhettek ki, míg a haszonbérbe adásról a járásbíróságok intézkedtek. 1947-ben jelent meg a parlagföldek megművelése kapcsán egy rendelet, amelyben meghatározták a földek megművelésének a főbb szempontjait. Ha a földet nem megfelelő módon művelték meg, s az parlagon volt vagy el volt hanyagolva, akkor hatósági intézkedésnek volt helye. A parlagföldeket vagy kishaszonbérletbe adták egy gazdasági évre, vagy pedig átadták egy birtokkezelőnek. Az 1942. évi szabályozástól eltérően a parlagföldek hasznosítása teljesen a gazdasági felügyelők hatáskörébe került.[11] A kényszerhasznosítás 1948-ig átmeneti megoldást jelentett a parlagföldek megművelésének a biztosítására.

A „véglegesen" állami tulajdonban lévő földekre külön szabályozás volt hatályban, mivel a magántulajdonban lévő vagy a Földbirtokrendező Alapban lévő állami földekre az előbb említett rendelet vonatkozott. A Gazdasági Főtanács az 1947. március 11-én hozott határozatában rendelkezett arról, hogy a különböző minisztériumok és hatóságok által kezelt állami mezőgazdasági birtokok egységesen a Földművelésügyi Minisztérium irányítása alá kerüljenek. A rendelet az állami mezőgazdasági ingatlanok egységes kezeléséről 1947. július 27-én jelent meg.[12] A rendelet szerint a földreform során létrehozott Földbirtokrendező Alap ingatlanain kívül az összes állami tulajdonú, mezőgazdaságilag hasznosítható ingatlant az „állami mezőgazdasági birtokok üzem" egységes kezelésébe kellett adni. A jogszabály többek között az állami tulajdonban lévő, mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek tervszerű megművelését volt hivatott biztosítani. 1949-ben a Földbirtokrendező Alap megszüntetése után a maradék, juttatásra fel nem használt földreformos földek az „Állami Földalapba" kerültek állami tulajdonként.[13]

3. A kollektivizálás és a földhasználat társadalmasítása

3.1. Az állami előhaszonbérleti jog szabályozása 1948-ban

A kommunista párt vezetése 1945-től 1948-ig a kisparaszti érdekekre hivatkozva hangoztatta egy új ingatlanforgalmi és haszonbérleti jogszabályalkotás szükségességét.[14]

11 *Magyar Közlöny,* 73. szám, 3.650/1947. (III. 30.) M.E. számú rendelet a parlagon hagyott és elhanyagolt mezőgazdasági ingatlanok megművelésének biztosítása tárgyában, és 61.530/1947. (III. 30.) F.M. számú rendelet a parlagon hagyott és elhanyagolt mezőgazdasági ingatlanok megművelésének biztosítása tárgyában, 1947. március 30.

12 MNL OL XIX-E-1-c 61. ő. e. F2139/1947. sz. az állami mezőgazdasági ingatlanok egységes kezelésének biztosítása. *Magyar Közlöny,* 169. szám, 9.180/1947. (VII. 27.) Korm. számú rendelet az állami mezőgazdasági ingatlanok egységes kezelésének biztosítása tárgyában, 1947. július 27.

13 *Magyar Közlöny,* 50. szám, 2.100/1949. (III. 5.) Korm. számú rendelet a Földbirtokrendező Alap és a Telepítési Alap megszüntetésével kapcsolatban szükséges intézkedések tárgyában, 1949. március 5.

14 Az ingatlanforgalmat először jogszabályi úton beszüntették, majd pedig jelentősen korlátozták. A cél az volt, hogy a lehető legteljesebben megszüntessék az ingatlanforgalmat az új szabályozás által. Ez azt is je-

1948. augusztus 29-én jelent meg a haszonbérleti rendelet, ami eredetileg törvény lett volna. A rendelet maximalizálta a haszonbérelhető földek területét. A haszonbérelhető földterületi korlátot túllépő, úgynevezett nagyhaszonbérleteket az állami előhaszonbérleti jog által vették igénybe. Ezzel az állam beavatkozott a magánhaszonbérleti viszonyokba és a földmagánhasználat rendszerébe. A földhaszonbérletek kérdésének valószínűleg nem volt akkora hordereje, mint a földtulajdont érintő állami elővételi jognak. Ezért is történhetett meg az, hogy a már kollektivizálást is nyíltan hirdető rákosista vezetés elodázta az elővételi jog szabályozását, átmenetileg leállította az ingatlanforgalmat, viszont megjelentette az előhaszonbérleti jogról szóló rendeletet. Lehetséges az is, hogy függetlenül a radikális irányváltástól, először az előhaszonbérleti jogot, utána pedig az elővételi jogot kívánták szabályozni. Bár még nem volt teljesen meghatározva az, hogy pontosan ki a „kulák" földbirtokos, és gyakorlatilag később is „kulákká" minősíthettek olyan embereket, akik kevesebb mint 25 kh vagy 350 aranykorona értékű birtokkal rendelkeztek. A rendelet egyik fő célja a „kulákok" haszonbérleti szerződéskötésének a megakadályozása volt.[15]

A 9.000/1948. Korm. számú rendelet alapján az állam előhaszonbérleti jogot gyakorolt az olyan haszonbérletek felett, amelyek mezőgazdasággal élethivatásszerűen foglalkozó esetében meghaladták a 25 kh-at, nem mezőgazdasággal foglalkozó esetében pedig az 5 kh-at. Akinek a tulajdonában és használatában 40 kh-at meghaladó földterület volt, annak a 25 kh alatti bérleteit is igénybe vették. A több mint 25 kh földterülettel rendelkező birtokosok haszonbérleteit teljes egészében igénybe vehették, ha a haszonbérlet a szerződésben megállapított idő előtt szűnt meg.[16] A kérdéses ingatlanokat be kellett jelenteni a községi földbérlő bizottságoknál, ennek elmulasztása esetén az ingatlanokra az előhaszonbérleti jogot korlátozatlan időre lehetett gyakorolni. A rendeletet nem sokkal később, szeptember 26-án kiegészítették azzal, hogy az előhaszonbérlet címén igénybe nem vehető földekre, amelyeket „kuláknak" bélyegzett gazdák, illetve nem földművelő földtulajdonosok adtak bérbe, a haszonbérlő kívánságára a szerződéseket 1951. szeptember 30-ig meghosszabbíthatták. A rendelkezés arra irányult, hogy a földtulajdonos a bérleti szerződés lejártával földjét ne szerezhesse vissza magánhasználatba.[17] Ez a rendelkezés körülbelül 40–50 ezer parasztcsaládot érintett 200 ezer hold bérelt földdel.[18] Az előhaszonbérletről szóló rendeletet 1949-ben módosították, ekkor

lentette, hogy például az adásvétel által történő tulajdonosváltozás megakadályozásával a föld nem kerülhetett más használatába. Az állami elővásárlási jogról kormányrendelet-tervezet készült 1948 őszén.

15 *Magyar Közlöny,* 194. szám, 9.000/1948. (VIII. 29.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről, 1948. augusztus 29.

16 A rendelet értelmében tehát a rendelet hatályba lépése után a „kuláknak" minősítettek polgári jog általános szabályai szerinti haszonbérbe adását és haszonbérbe vételét (haszonbérleti szerződés kötését) az állami előhaszonbérleti jog által akadályozták meg. II. fejezet, 10. § (1) és (2) bekezdések.

17 *Magyar Közlöny,* 216. szám, 10.000/1948. (IX. 26.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről szóló 9.000/1948. Korm. számú rendelet kiegészítése tárgyában, 1948. szeptember 26.

18 MNL OL 276. f. 55. cs. 37. ő. e. 1948. október 29. 2. Az MDP KV Szövetkezetpolitikai Osztályának javaslatai. 2/c. A nagyhaszonbérletek tárgyában kiadott kormányrendeletek végrehajtásának eredményei, 1948. október 26.

előírták a haszonbérleti szerződések előzetes, írásban történő bejelentési kötelezettségét az ingatlanforgalmi bizottságnál olyan esetekben, amikor „kulák" vagy nem földművelő földtulajdonos adott volna haszonbérbe, illetve ilyen személy számára adtak volna haszonbérbe ingatlanokat.[19] A bizottság jelölte ki ilyen esetekben a haszonbérlőt, s ez gyakorlatilag a megkötni kívánt szerződést hatósági jóváhagyástól tette függővé.[20]

Az igénybe vett több mint negyedmillió katasztrális hold körülbelül 60%-át a földművesszövetkezetek földbérlő csoportjainak, illetve földbérlő szövetkezeteknek adták át hasznosításra, gyakorlatilag ingyenes használatra.[21] Részben ezeken a földeken alakították meg az első termelőszövetkezeti csoportokat.[22] A földek többi részét a rendelet értelmében az arra igényjogosult földnélkülieknek vagy törpebirtokosoknak adták át megművelésre. A földek magántulajdonban maradtak, a községi földbérlő bizottságok az előhaszonbérelt ingatlanokat minimum öt évre adták haszonbérbe. A községi földbérlő bizottság által alkalmazott igénybevétel ellen a megyei földbérlő fellebbezési bizottságnál lehetett fellebbezni. A rendelet végrehajtása nagyon gyors volt, az igénybe vett ingatlanok már októberben jórészt az új haszonbérlők birtokába kerültek, de voltak olyan ingatlanok, amelyeknek az átvétele áthúzódott 1949-re.[23] Az egyik 1949. októberi kiértékelő jelentés szerint a negyedmillió igénybe vett holdból körülbelül 200 ezer kh volt „kulákok" tulajdonában vagy bérletében.[24]

A kommunista földbirtokpolitika ellentmondása jól megmutatkozik ennél az intézkedésnél is, mivel a „kulákok" által bérelt földek egy része kis- és középparasztok tulajdona volt, amelyeket az igénybevétel után egy részük igyekezett saját használatba visszaszerezni. Ezt a tendenciát a megyei források remekül illusztrálják.[25] Számos visszaélés történt úgy, hogy többeket is mezőgazdasággal nem élethivatásszerűen foglalkozónak nyilvánítottak, s így az 5 kh feletti bérelt földjüket igénybe vették.[26] A községi földbérlő bizottságok megalakításában aktívan részt vettek a helyi népi szervek, az UFOSZ, FÉKOSZ és a földművesszövetkezet is. Sok helyen egyáltalán nem volt igénybe vehető föld, s így nem is alakult földbérlő bizottság, de volt olyan község is,

19 *Magyar Közlöny,* 67. szám, 2.760/1949. (III. 26.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről szóló 9.000/1948. Korm. számú rendelet módosítása tárgyában, 1949. március 26.

20 Dolgozó parasztok közötti haszonbérleti szerződés elvileg nem volt hatósági jóváhagyáshoz kötve, azonban előírhatták azok kötelező bemutatását bizonyos szerveknél.

21 Donáth 1969, 34. számú táblázat.

22 Honvári 1996, 536–537.

23 A „kulákoktól" előhaszonbérlet címén átvett ingatlanok területe egyes adatok szerint elérte a 257 231 holdat 1949-ben. Ebből 105 097 hold volt 1948. évi átvétel. Lehetséges, hogy ez az adat a valamilyen kollektív használati formába átvett ingatlanokat tartalmazza. MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 347. ő. e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, adatok a 25 kh-nál nagyobb területű, illetve a 350 ar. koronánál nagyobb kat. tiszta jövedelmű földingatlanokról, 1951. április 25.

24 MNL OL 276. f. 55. cs. 37. ő. e. 1948. október 29. 2. Az MDP KV Szövetkezetpolitikai Osztályának javaslatai. 2/c. A nagyhaszonbérletek tárgyában kiadott kormányrendeletek végrehajtásának eredményei, 1948. október 26.

25 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML) XXIV. 201.a. 25. ő. e. (doboz). Például I.I. fellebbezése 3 hold visszavételére 1948. szeptember 28-án. 50.271/1948. sz.

26 Uo. 50.250/1948. sz., 50.252/1948. sz., 50.288/1948. sz.

ahol nem volt megfelelő igénylő, ezért a föld az eredeti haszonbérlő művelésében maradhatott. A földtulajdonosok és a földbérlők aggodalma nem volt alaptalan, mivel a különböző típusú szövetkezeti földbérlés állandó és gyakorlatilag végérvényes állapotot jelentett a kommunista párt olvasatában. Kezdetét vette az a folyamat, amelyet később a „földhasználat társadalmasításának" neveztek el.[27] Mindez szerves alkotórészévé vált a kollektivizálásnak.

3.2. Az állami tartalékföldek és a parlagföldek hasznosításának szabályozása, további állami beavatkozások a haszonbérleti rendszerbe

1949-től a földhasznosítás terén az előbb kifejtett, az előhaszonbérletek esetében is alkalmazott gyakorlat vált alapelvvé, vagyis a parlagföldek esetében sem történt állami tulajdonba vétel, hanem azokat kényszerhasznosítás által adták át a szocialista szektornak. A termelőszövetkezetbe belépett személy és a vele közös háztartásban lévők tulajdonában és használatában lévő föld magántulajdonban maradhatott, a földeket viszont a termelőszövetkezet vette birtokba és használta. Számos más esetben is kényszerhaszonbérlet formájában vett át a szocialista szektor földterületet. Mindez a földmagántulajdon korlátozásának és fokozatos felszámolásának a részét alkotta. Az állami gazdaságok vagy a termelőszövetkezeti csoportok (három típus létezett, később a harmadik típus lett az önálló mezőgazdasági termelőszövetkezet) az állam által használatra vagy haszonbérbe átvett vagy az állami rendelkezés alatt álló földet határidő nélküli/örök használatra kapták. Ez azt jelentette, hogy ezeket a földeket ugyanúgy hasznosították, mint az állami tulajdonú földeket, és nem kerülhettek vissza magánhasználatba. Államosításuk azonban később napirendre került.

Az előhaszonbérleti jog által igénybe vett ingatlanokat minimum öt évre adták bérbe, így lehetséges, hogy több esetben ennél hosszabb időtartamra szólt a bérleti jogviszony. 1948 őszétől a kényszerhaszonbérletek által is növelték a megalakuló földbérlő csoportok földterületét. A földek elvétele azonban már jóval korábban elkezdődött. Ezt jól érzékelteti egy somogyi eset: Csurgón például a római katolikus esperesi földek egy része parlagon hevert. Az iratok szerint több mint 50 katasztrális hold volt a birtok teljes területe, amelyből több mint 40 holdat kényszerhaszonbérletbe adtak kishaszonbérlőknek. 1948 őszén a földeket már részben átadták egy földbérlő csoportnak.[28] A megyei gazdasági felügyelőség 1949. március 12-én hozott határozatot a kényszerhaszonbérletről, amely szerint igénybe vették az összes földet és a rajta lévő összes felépítményt.[29]

A legfejlettebbnek tartott harmadik típusú termelőszövetkezeti csoport 1948-as működési szabályzata szerint a belépő személyeknek a tulajdonukban és bármilyen jogcímen használatukban lévő összes földet közös használatba kellett adniuk.[30] A harma-

27 Ez alapvetően egy jogelméleti-jogpolitikai koncepció volt, amely különböző jogszabályokban öltött testet. Lásd erről például: Seres 1954, 190; Földes 1955, 524; Seres 1962, 30–31; Seres 1969, 71–73.

28 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML), XXIV. 201. 39. ő. e. i. sz.

29 Uo. 1934/1949. sz. iratok között.

30 *Magyar Közlöny,* 278. szám, 14.000/1948. (XII. 18.) Korm. számú rendelet a földmívesszövetkezetek és a földbérlőszövetkezetek termelőszövetkezeti csoportjairól, 1948. december 18.

dik típusú közösen termelő szövetkezeti csoportok 1950-től „önállósulhattak" harmadik típusú termelőszövetkezetekké, amelyeket jogi személlyé nyilvánítottak.[31] Ezeket nevezték 1953-tól mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek.[32] A haszonbérletként átadott vagy felajánlott földek után fizetendő haszonbérről 1950-ben jelent meg egy rendelet. A jogszabály szerint a földet ténylegesen használó köteles volt fizetni a haszonbért a tulajdonosnak. A termelőszövetkezeteknek a haszonbérletként használt állami tulajdonú földért is fizetniük kellett volna haszonbért, azonban az államtól gyakorlatilag az összes földet ingyenes használatra vették át.[33] Az 1949 novemberében megjelent földhasznosítási rendelet alapján az állami tulajdonú, az állam által bármilyen felajánlás címén átvett, az elkobzott és a parlagon lévő területeket elsősorban állami gazdaságok és termelőszövetkezeti csoportok használatába kellett átadni.[34]

A termelőszövetkezeteknek a rendelkezések szerint a következő esetekben kellett haszonbérleti díjat fizetniük:

– a termelőszövetkezeti földbeviteli kötelezettség által létrejött haszonbérleti jogviszony;
– a polgári jog általános szabályai szerint létrejött haszonbérleti jogviszony;
– az állami előhaszonbérleti jog által létrejött haszonbérleti jogviszony;
– az állam számára haszonbérbe felajánlott és ez alapján létrejött haszonbérleti jogviszony alapján.[35]

---

31 Medve 1955, 57. *Magyar Közlöny,* 78. szám, 133/1950. (V. 7.) M.T. számú rendelet az önálló termelőszövetkezetekről, 1950. május 7.

32 *Magyar Közlöny,* 60. szám, 1.070/1953. (XI. 12.) számú minisztertanácsi határozat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek alapszabályának megerősítéséről, 1953. november 12.

33 A termelőszövetkezeti csoportok és az állami gazdaságok által haszonbérelt földek haszonbérleteinek a rendezéséről már 1949 közepén készült egy javaslat. Már ekkor rendkívül alacsony haszonbért kívántak megállapítani a „kuláknak" minősített bérbeadók számára. A javaslatban utaltak arra, hogy a már 1949 első felében felajánlott ingatlanok nagy része haszonbérletbe volt adva, így ezeknek a felbontása a dolgozó parasztok érdekeit sértette volna. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 50. ő. e. 1949. június 15. 6. A Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság javaslatai. 6/a. Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezeti csoportok bérletében lévő ingatlanok haszonbérének rendezése. *Magyar Közlöny,* 136–137. szám, 206/1950. (VIII. 11.) M.T. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletével összefüggő egyes kérdések rendezéséről, 1950. augusztus 11. *Magyar Közlöny,* 137. szám, 16.089/1950. (VIII. 11.) F.M. számú rendelet egyes mezőgazdasági ingatlanok haszonbérének szabályozásáról, 1950. augusztus 11. Különösen érdekes az a része a rendeletnek, amely szerint a belépő haszonbérlő bérelt földjére a bérletet, amennyiben a szerződés három évnél kevesebb időre szólt, további három évre meghosszabbítottnak kellett tekinteni (ebből adódóan a bérletek egy része 1953-ban felbontható lett volna). A termelőszövetkezet ekkor még nem lépett „automatikusan" a haszonbérlő helyébe, ez az 1956 utáni földtulajdoni és földhasználati jogszabályalkotás egyik nóvuma volt.

34 *Magyar Közlöny,* 246. szám, 15.037/1949. (XI. 26.) F.M. számú rendelet az állami rendelkezés alatt álló egyes mezőgazdasági ingatlanok ideiglenes hasznosításáról, 1949. november 26.

35 A 205/1950. M.T. számú rendelet módosított az önálló termelőszövetkezetek és a termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzatán (alapszabályán). A módosítás szerint a szövetkezet gazdálkodási területéhez tartozott az összes, bármilyen címen a szövetkezet kezelésébe, használatába és haszonbérletébe kerülő föld. A gazdálkodási területet elidegenítés vagy haszonbérbe adás által nem lehetett csökkenteni. *Magyar Közlöny,* 136–137. szám, 205/1950. (VIII. 11.) M.T. számú rendelet az önálló termelőszövetkezetek és a termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzatának módosítása, 1950. augusztus 11.

A földhasznosítási szabályozás értelmében az állami tartalékként kezelt elhagyott és műveletlen földeket az állami tulajdonú földekkel megegyező módon kellett hasznosítani. A termelőszövetkezetek az így állami tartalékként használatukba került, magántulajdonban és állami tulajdonban lévő földek használatáért nem fizettek ellenértéket, a legtöbb esetben pedig a haszonbérelt ingatlanok után sem.[36] A 18.010/1951. F.M. számú rendelet egységes szerkezetben tartalmazta a termelőszövetkezetek alapszabályait. A termelőszövetkezet tagjainak továbbra is a tulajdonukban és használatukban lévő összes földdel kellett részt venniük a közös gazdálkodásban. 1951 novemberében jelent meg egy újabb földhasznosítási rendelet, amely szerint az állami gazdaságoknak az állam által a számukra használatra átadott állami tartalékföldért nem kellett térítést fizetniük, míg a termelőszövetkezeteknek külön rendeleti úton történő szabályozást irányoztak elő a térítési díj fizetéséről.[37]

A tartalékingatlanokat, amelyek közé az elhagyott ingatlanokat is sorolták, továbbra is a szocialista szektor használatába kellett elsősorban átadni, vagy, ahogy néha másképp nevezték, a használatukba juttatni (földhasználat juttatása).[38] A 91/1952. F.M. számú utasítás alapján a termelőszövetkezeteknek az 1952. december 15-e után hasznosításra átvett ingatlanokért nem kellett haszonbérletet fizetniük. Az utasítás azt is előírta, hogy a termelőszövetkezeteknek a hasznosításra átvett ingatlanokat a tagosítások során véglegesen a gazdálkodási területükhöz kellett csatolniuk.[39] A termelőszövetkezetek kötelező haszonbér- és földjáradék-fizetési problémái elhúzódtak a hatvanas évekig. Hivatalosan megjelent jogszabály 1953-ban, az „új szakasz" idején tartalmazta először azt, hogy a termelőszövetkezetek az államtól átvett állami tartalékföldet ingyenesen használhatják.[40]

3.3. Önkéntes földfelajánlás, tagosítás és elhúzódó kollektivizálás

Az 1948-as ingatlanforgalmi rendelkezések arra kényszerítették a földtulajdonosokat, hogy a növekvő gazdasági terhek mellett földjeik egy részének a hasznosításáról ne el-

36 Sok esetben csak az „új szakasztól" kezdődően vagy az 1956-os forradalom után követelték a tulajdonosok visszamenőleg a jogos haszonbért.

37 *Magyar Közlöny,* 164. szám, 18.108/1951. (XI. 21.) F.M. számú rendelet az állami földalaphoz tartozó mezőgazdasági tartalékingatlanok átmeneti hasznosításáról, 1951. november 21.

38 A mezőgazdaságilag hasznosítható állami tulajdonban lévő vagy állami rendelkezés alatt álló ingatlanok hasznosításának módját a Földművelésügyi Minisztérium a következő rendelet általi felhatalmazás alapján szabályozta: *Magyar Közlöny,* 166–168. szám, 244/1950. (X. 1.) M.T. számú rendelet az állami ingatlanvagyon tulajdonjoga, kezelése, nyilvántartása és forgalma tárgyában, 1950. október 1.

39 *Belügyi Közlöny,* 70. szám, a földművelésügyi miniszter 91/1952. F.M. számú utasítása az állami földalaphoz tartozó mezőgazdasági tartalékingatlanok hasznosításával kapcsolatos egyes kérdésekről, 1952. december 14.

40 *Magyar Közlöny,* 36. szám, 42/1953. (VIII. 2.) M.T. számú rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról, a földhaszonbérletek szabályozásáról, valamint a dolgozó parasztságnak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményekről, 1953. augusztus 2. *Magyar Közlöny,* 39. szám, 1/1953. (VIII. 20.) F.M. számú rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról és a dolgozó parasztoknak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményekről, 1953. augusztus 20.

adás által, hanem más módon gondoskodjanak. A haszonbérbe adást az 1948-as haszonbérleti rendelkezések szintúgy korlátozták. A nagyobb birtokokkal rendelkező földtulajdonosok kényszerültek elsőként rá arra, hogy mivel magánszemélyeknek nem adhattak el földet, valamiképp azt átadják más gazdálkodó használatába. Az 1948-as haszonbérleti rendelkezések szerint azok a gazdák, akiknek a tulajdonában több mint 25 kh volt, be kellett jelenteniük a haszonbérleti szerződéskötési szándékukat, hogy a hatóságok kijelöljék számukra a haszonbérlőt. A probléma kettőssége abból adódott, hogy a kisbirtokosok lehetőségei is korlátozottak voltak, egyrészt anyagi szempontból, másrészt a mezőgazdaság kollektivizálása szempontjából. Ez lehetett az oka annak, hogy azok a földtulajdonosok, akiknek nagyobb birtokaik voltak, könnyen olyan helyzetbe kerülhettek, hogy a földet sem eladni, sem pedig haszonbérbe adni nem tudták. A gazdák ezért rákényszerültek arra, hogy földet adjanak át haszonbérbe, ingyenes használatra vagy pedig tulajdonba az államnak. Az átadást hivatalosan önkéntes felajánlásnak nevezték. A különböző módszerekkel kényszerített földátadás vagy földleadás valójában az állami használatba vagy tulajdonba vétel egyik formája volt.

A források elemzése által arra lehet következtetni, hogy már 1948 második felében is ajánlottak fel földeket az államnak. Elsősorban „kulákok" igyekeztek átadni a földet abból a célból, hogy a vételárból rendezzék az adósságaikat, és hogy kisebb birtokkategóriába kerüljenek. Bár első pillantásra önkéntesnek nevezhető mindez, a közvetlen vagy közvetett háttérmechanizmusok hatására kényszerült rá a földtulajdonos arra, hogy a földjét felajánlja. 1949 nyarától már erőszakkal is folyt a földfelajánltatás. Kérdéses, hogy vajon a pártállam vezetése 1949 tavaszán mindezt tervezte-e és az állami elővételi jog szélesebb körű alkalmazása helyett tértek rá a földfelajánlásokra, vagy pedig a földfelajánlások jelensége miatt tették lehetővé a földátadásokat? Nyilvánvalónak tűnik, hogy az állam nem kívánt földvásárlásra jelentős összegeket fordítani, és feltételezhető, hogy az állam minimum a „kulákok" földjeit valamikor később, kártalanítás nélkül államosította volna és vette volna igénybe. Az állam gyakorlatilag elővásárlást gyakorolt azokban az esetekben, amikor a „kulák" nem tudta eladni a földjét, és önkéntesen felajánlotta azt az államnak megvételre. Ugyanez történt bérbeadás esetén, az állam gyakorlatilag előhaszonbérleti jogával élt, amikor a „kulák" bérbe adta volna a földjét, vagy amikor felajánlotta azt haszonbérbe az államnak. Sokan ingyenes használatba adták át földjüket, azonban mind a haszonbérbe adás, mind pedig az ingyenes használatba adás lehetőségét részben megszüntették, majd pedig erősen korlátozták 1949/1950-től. Az államnak vagy a földet használónak a haszonbérleti felajánlás esetén haszonbérletet kellett volna fizetnie a tulajdonosnak, azonban sem ezt, sem pedig a földvételt nem kívánta az állam kiterjeszteni a pénzügyi kihatások miatt. Ezért is került előtérbe az ellenszolgáltatás nélküli felajánlás, vagyis a földek ingyenes átadása az államnak.

Azt, hogy a párton belül kétségek merültek fel a földfelajánlásokkal kapcsolatban, jól szemlélteti az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságának az egyik 1949. márciusi feljegyzése. A feljegyzés készítői ekkor még főként a haszonbérleti felajánlásokat szorgalmazták, és elítélték a „kulákok" földfelajánlásait, mivel ezzel kisebb birtokkategóriába kerülhettek, és ezáltal megtéveszthették a kis- és középparaszt-

ságot.[41] A földfelajánlás kérdése az MDP Titkársága elé került, ahol az alapelveken nem változtattak, viszont ekkor már pozitív jelenségként ábrázolták a földfelajánlást, mondván, hogy az a szocialista szektort erősíti, a „kulákokat" pedig gyengíti.[42] A Titkárságon bemutatott feljegyzés szerint a felajánlások üteme felgyorsult és elérte a 40–50 ezer kh-at. A felvázolt alapelveket ekkor elfogadták, és úgy döntöttek, hogy szükség van egy olyan rendelkezésre, amely által az eladósodott „kulákok" birtokát az állam árverés nélkül igénybe veheti a köztartozások rendezése fejében.

Március második felében el is készült egy kormányrendelet-tervezet ebben a tárgyban. A rendelet a „kulákok" számára lehetővé tette volna a birtokuk egy részének vagy teljes egészének az állami tulajdonba történő felajánlását, továbbá lakóingatlanuk felajánlását is a köztartozások rendezésére. A felajánlások intézésére külön megyei bizottságot hoztak volna létre a pénzügy-igazgatóságokkal együttműködve.[43] Egy másik, március 21-i tervezet már az összes földtulajdonos számára lehetővé tette volna a földfelajánlást. A hosszú és részletes tervezet szó szerint az állam számára történő elővásárlási vagy előhaszonbérleti felajánlás eseteit szabályozta. A földeket haszonbérletbe négy évre lehetett volna átadni, a „kulák" felajánlók pedig, ha középparaszti kategóriába kerültek volna a felajánlással, bizonyos idő után beléphettek volna a szövetkezetekbe.

A felajánlási ügyek intézése a tervezet szerint a megyei ingatlanforgalmi bizottságok hatáskörébe tartozott volna.[44] Az MDP Titkársága elé 1949. március 23-án egy enyhén módosított változat került, s ekkor úgy határoztak, hogy csak a „kulákok" haszonbérleteinek a felajánlását kell rendezni, a választások után pedig a földjeik megvásárlásáról szóló kérdésekkel is foglalkozni fognak majd.[45] A jogi szabályozást későbbre halasztották, s így a rendelet következő tervezete május végére készült el, amely a márciusi tervezethez hasonlóan szintén lehetővé tette volna az összes földtulajdonos számára a felajánlást, kivéve a földreform során juttatottakat. Haszonbérbe minimum öt évre lehetett ingatlant felajánlani, a megvételre kerülő ingatlan vételárát pedig az állam 10 évi egyenlő részletben lett volna köteles kifizetni.[46]

41 MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 16. ő. e. Feljegyzés a kulákok és más ingatlantulajdonosok földfelajánlásával kapcsolatban, 1948. március.

42 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 33. ő. e. 1949. március 9. 4.b. Kulákok és egyéb ingatlantulajdonosok földi felajánlása. Feljegyzés a kulákok és más ingatlantulajdonosok földfelajánlásával kapcsolatban, 1949. március 8.

43 MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 99. ő. e. 10/157/1949. sz. A Magyar Köztársaság Kormányának .../1949. Korm. számú rendelete az ingatlantulajdonosokkal szemben fennálló egyes állami követeléseknek mezőgazdasági ingatlannal, házas belsőséggel történő kiegyenlítése tárgyában, 1949. március.

44 MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 18. ő. e. A Magyar Köztársaság Kormányának .../1949. Korm. számú rendelete a mezőgazdasági ingatlanok, élő- és holt gazdasági felszerelések felajánlásának szabályozása és ezzel kapcsolatban egyes jogszabályok kiegészítése, illetőleg módosítása tárgyában, 1949. március 21.

45 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 35. ő. e. 1949. március 23. 4.b. Földfelajánlásokkal kapcsolatos rendelet. A Magyar Köztársaság Kormányának 8130-...../1949. Korm. számú rendelete a mezőgazdasági ingatlanok és felszerelésük felajánlása, valamint a mezőgazdasággal és a szövetkezetekkel kapcsolatos egyes jogszabályok módosítása tárgyában, 1949. március 25.

46 MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 99. ő. e. 10/92/1949. sz. A Magyar Köztársaság Kormányának 8130 .../1949. Korm. számú rendelete a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról, 1949. május.

Az MDP Titkársága a tervezetet „kulák-földek vásárlása" megjelöléssel tűzte napirendre 1949. június 1-én. A bemutatott rendelettervezetet elfogadták, azonban ekkor már a földek megvételét részesítették előnyben a haszonbérbe vétellel szemben. A „kulákok" a földek átadása után sem lehettek volna a szövetkezetek tagjai.[47] A rendelet további előkészítésének a részleteire az FM-anyagokból lehet következtetni. Ezek szerint a Minisztertanács a kisebb módosításokon átesett tervezetet 1949. június 10-én fogadta el, s ezt követte az Igazságügyminisztériummal történő egyeztetés. A feljegyzések szerint a rendelet előkészítésére rövid idő állt rendelkezésre, s ezért nem is küldték meg a tervezetet június 10-e előtt a többi minisztériumnak.[48] Az elkészült rendelet végül 1949. június 16-án jelent meg a Magyar Közlönyben.[49]

A földek felajánltatása már 1949 júliusától kampányszerűen hozzákapcsolódott a termelőszövetkezeti csoportok szervezéséhez és a tagosításokhoz. A pártvezetés ettől kezdve már egyértelműen növelni kívánta a felajánlások számát. A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok számára először részleges tagosításokat, majd pedig általános tagosításokat, földösszevonásokat hajtottak végre. Előbbi esetben számos olyan földcserére is sor került, amikor dolgozó paraszt földjét is betagosították, viszont a csereföld távol volt és rossz minőségű. A gazdák inkább felajánlották az ilyen földeket az államnak, vagy egyszerűen nem vették át őket és műveletlenül hagyták. 1949 júliusának végére 52 697 holdat ajánlottak fel az államnak, elsősorban úri birtokosok és „kulákok". Azok, akik korábban ellenszolgáltatás nélkül vagy megvételre adtak volna át földet, ekkor már leginkább a haszonbérleti felajánlást választották volna. A nagyobb parasztbirtokosok általában véve 20–25 kh földet hagytak meg maguknak a földfelajánlás során, hogy ezáltal középparaszti kategóriába kerülhessenek. A gazdák alig ajánlottak fel állatállományt vagy egyéb gazdasági felszerelést, mivel ezekre szükségük volt a megmaradó földterületek megművelése céljából.[50]

A földbirtok-politikai probléma ezek után már adott volt, és a helyzet csak tovább súlyosbodott. A földfelajánlási kampány a „kulákok" likvidálásába csapott át, s ahogy gyorsult a szövetkezetesítés és tagosítás tempója, a földfelajánlás egyre több olyan földtulajdonost érintett, aki kisebb birtokkategóriába tartozott. A földfelajánlások száma egyre csak nőtt, annak ellenére, hogy voltak olyan periódusok, amikor központilag, átmenetileg megtiltották az állami szerveknek a felajánlott földek átvételét. A haszonbérbe történő átadás és a megvétel is mind nagyobb terhet jelentett volna az államnak, ezért 1949 és 1950 fordulójától gyakorlatilag megtiltották a haszonbérbe és a megvétel-

47 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 48. ő. e. 1949. június 1. 6.a. Kulák-földek vásárlása. A Magyar Köztársaság Kormányának 8130 .../1949. Korm. számú rendelete a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról.

48 MNL OL XIX-K-1-b 245. ő. e. 8.130/1/1949. sz. kormányrendelet tervezet a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról.

49 *Magyar Közlöny,* 125–126. szám, 4.091/1949. (VI. 16.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról, 1949. június 16.

50 MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 31. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság 1949. augusztus 1-i üléséről. Szigorúan bizalmas sz. javaslat a felajánlott ingatlanok átvételével kapcsolatos kérdések megoldására, 1949. július 29.

re történő felajánlások elfogadását, majd pedig átmenetileg megtiltották a földhözjuttatottak földről történő lemondását is 1950 tavaszán. Bár ekkor még megkísérelték a kulákbirtokok törvényellenes igénybevételének a korlátozását és megakadályozását, a folyamat 1951 és 1952 folyamán felgyorsult. Az 1949-ben regisztrált több mint 70 ezer „kulákból" 1952 közepére már csak 22 ezer volt olyan, akinek a birtoka meghaladta a 25 kh-at vagy a 350 aranykorona értéket.

Az önkéntes földfelajánlásról határozat és jegyzőkönyv készült. A gazdák a források szerint különböző okokból ajánlották fel földjeiket. Az okok többsége valamilyen adminisztratív nyomásra vezethető vissza. A felajánlásról készült iratok többsége nem tartalmaz részleteket a kényszerről vagy az erőszakról, ami által a pártállam képviselői elérték a földek felajánlását. Mégis, egy-két esetben rögzítésre kerültek a körülmények, s nyíltabban felszínre került az is, hogy milyen módszerekkel kényszerítették a földtulajdonosokat a felajánlásra.

Győr-Moson megyében, Tét községben 1949. augusztus 22-én alakítottak szemlebizottságot a felajánlott ingatlanok és felszerelések átvételére. A jegyzőkönyv szerint jelen volt a földhivatal kiküldötte, a községi elöljáróságról egy személy, illetve a DÉFOSZ és a gépállomás képviseletében két személy. A jegyzőkönyvet idézve:

> „A Szemle Bizottság megalakultnak jelenti ki magát.
>
> A bizottság megalakulása után a H. testvérek megjelentek a bizottság előtt és a szövetkezet által használt birtokukból 15 holdon felüli részt és hozzátartozó élő és holt felszerelést akartak felajánlani. Mielőtt azonban a felajánlást megtették a MDP Járási Bizottsága részéről K.I. a bizottság elől kihívatta a felajánló feleket és a tárgyalást tovább folytatni nem lehetett, mert politikai okokból a felajánlókat a magyar államrendőrség őrizetbe vette."[51]

További forrásokból kiderül az is, hogy a H. testvérek birtokának feltehetőleg egy részét a téti földművesszövetkezet már 1949 tavaszán átvette házi kezelésbe. 1949 folyamán a földek használatát átadták az állami gazdaságnak.[52]

Baranya megyében például a tagosítások során történő földfelajánlások körülményei ismerhetőek meg a következő esetből, a J. K. siklósi lakos ingatlanfelajánlásáról készült betétlapból, amelyet az 1949. szeptember 26-án tartott ingatlanforgalmi bizottsági ülés jegyzőkönyvéhez fűztek hozzá:

> „Idézésre megjelent J.K. siklósi lakós és előadja, hogy a 4091/1949. Korm. sz. rendelet alapján a siklósi határban lévő 26 kh 871 n.öl területű mezőgazdasági ingatlanát az állam részére felajánlani nem volt és nincs szándékában. A Siklós községben folyó tagosítási eljárás során azonban a tagosítós bizottság megidézte és ott a bizottság T.J. községi főjegyző utján közölte vele, hogy ingatlanait az állam részére fel kell ajánlania mert különben 3 évi fegyház büntetésnek teszi ki magát, miután a felajánlása megtagadásával a tagosítási eljárást akadályozza, felajánlását ezért tette meg. Minthogy a fentiek

51 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL) XXIV. 202. 1. ő. e. pontos iktatószám nélkül.

52 Uo.

szerint a felajánlást kényszer hatása alatt tettem meg azt kéri meg nem történtnek tekinteni.

[...]

J.K. pótlólag előadja, hogy a tagosítási eljárás során kérdést intéztek hozzá, hogy a táblába eső ingatlanaiért csereingatlant vagy pénzbeli kártalanítást kíván erre ő kijelentette, hogy saját használatában kívánja megtartani ingatlanait ha azonban a tagosítási célra feltétlenül szüksége van ugy az állam részére minden ellenszolgáltatás nélkül felajánlja, és a tagosítási eljárást hátráltatni nincs szándékában.

A felajánlást tehát ezért tette meg és az ilyen alapon fenntartja mégis azzal, hogy az 3281-3284 hrsz. összesen 3 kh 592 n.öl területű ingatlanát saját használatában kívánja megtartani.

A felajánlott 23 kh. tulajdona ajánlja fel tekintettel azonban arra, hogy az állammal szemben adó stb. kötelezettségei vannak kérje a maximális vételár megállapítását."[53]

A korlátlan földfelajánlás jogszabályi biztosítása 1949-től olyan jelenséget idézett elő, mint amilyet az 1948 őszén még tervezett állami elővételi jogról szóló szabályozásnak a végrehajtása is okozhatott volna. A radikális politikai irányba történő eltolódást jelezte az ellenszolgáltatás nélkül felajánlott ingatlanok számának a növekedése. A 25 kh-on felüli ingatlanok felvásárlásával vagy ingyenes átvételével a „kulákokat" egy idő után a középparaszti kategóriába kellett volna besorolni. A párt számára ideológiailag még hátrányos is lehetett volna az, ha az osztályellenség „túl korán" tűnt volna el a vidékről. A gazdasági helyzetet az is súlyosbította, hogy a „kulákok" egy része rákényszerült teljes birtokának az átadására. 1950-től pedig mindez már ellenszolgáltatás nélkül történt az esetek nagy részében. A földek állami tulajdonba vételének ez a módja inkább hasonlított a kárpótlás nélküli igénybevételhez, kisajátításhoz vagy inkább az elkobzáshoz, mint az állami elővásárláshoz vagy önkéntes földfelajánláshoz. Az állam által átvett földek állami tulajdonba kerültek és állami tartalékfölddé lettek nyilvánítva. Megművelésük azonban egyáltalán nem volt biztosítva az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek által. Nem véletlen, hogy 1953 elejéig készültek a jogszabálytervezetek a „kulákok" állatállományának és mezőgazdasági felszereléseinek a felajánlásáról vagy igénybevételéről.[54]

53 MNL BaML XXIV. 201.a. 7. iratcsomó, 45.241–45.300 sz. kis iratcsomó: 45.259/1949. MIR. sz. J.K. siklósi lakos földfelajánlása, 1949. szeptember 26.

54 MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 31. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság 1949. augusztus 1-i üléséről. Szigorúan bizalmas sz. javaslat a mezőgazdasági gépek felajánlása tárgyában, 1949. július 29. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 136. ő. e. 1951. március 28. 5. Javaslat a földjüket felajánlott kulákok állatainak és gazdasági felszereléseinek felvásárlásáról és a kulákok kötelező állattartásáról. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a földjüket felajánlott kulákok állatainak és gazdasági felszereléseinek felvásárlásáról és a kulákok kötelező állattartásáról, 1951. március 27. MNL OL XIX-A-2-ee 178. ő. e. D/205. sz. Földművelésügyi Minisztérium, szigorúan titkos sz. javaslat a kulákok élő és holt felszerelésének felajánlására, 1953. január 22.

1950-től kampányszerűen ajánltatták fel többek között az ipari munkások és a bányászok földjeit, hogy ezzel megszüntessék a kétlakiságot. A mezőgazdasággal nem élethivatásszerűen foglalkozók és a kettős foglalkozásúak tulajdonában egyes becslések szerint 2–2,2 millió kh volt, amelyből 500–600 ezer kh volt az olyan terület, amelyet a földreform során juttattak. Az iparban, a bányászatban és a közlekedésben dolgozó kétlakiak száma 350–400 ezer fő volt, földtulajdonuk pedig 1,1–1,2 millió kh, ebből 400–500 ezer kh volt a juttatott föld. Közülük 1950 végéig körülbelül 10 ezer fő mondott le 40–45 ezer kh juttatott földről. Főként a nők ragaszkodtak a földtulajdonhoz.[55]

A különböző adatsorok és feljegyzések közti eltérések és különbségek ellenére több adatösszesítésre és kimutatásra is hivatkozok, így ezek össze is vethetők egymással. 1949. július 1-én a „kulákgazdaságok" száma a Központi Statisztikai Hivatal Mezőgazdasági Főosztálya szerint 63 300 volt, a gazdaságok földterülete pedig összesen 2 260 228 kh. A „kulákok" és az úri birtokosok 1951. december 31-ig a következőképp ajánlották fel ingatlanaikat *(1. táblázat)*.[56]

1. táblázat

A kulákok és úri birtokosok területfelajánlásának időbeli alakulása, 1949. VI. 20. – 1951. XII. 31.

Időpont	Felajánlást tett		Felajánlott terület	
	szám szerint	az 1949. VII. 1-i kulákgazdaságok %-ában	kat. hold	az 1949. VII. 1-i kulákgazdaságok területének %-ában
1949. szeptember 30-ig	5 355	8,5	206 928	9,2
1949. december 31-ig	7 342	11,6	268 913	11,9
1950. március 31-ig	10 212	16,1	346 670	15,3
1950. június 30-ig	11 658	18,4	388 119	17,1
1950. szeptember 30-ig	14 030	22,1	457 755	20,2
1950. december 31-ig	16 311	25,7	519 672	22,9
1951. március 31-ig	19 407	30,6	600 066	26,5
1951. június 30-ig	23 030	36,3	688 610	30,4
1951. szeptember 30-ig	28 957	45,7	812 555	35,9
1951. december 31-ig	31 733	50,1	873 042	38,6

55 MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 63. ő. e. Szigorúan bizalmas sz. javaslat a nem mezőgazdasági főfoglalkozású /egyéb vagy kettős foglalkozású/ földtulajdonosok ingatlanfelajánlásáról, 1950. november 15.

56 MNL OL XIX-A-19-b 46. ő. e. 41/429/1952. sz. kulák-területfelajánlások 1949. VI.–1951. XII. Pontos dátum nélküli, valószínűleg 1952 első fele. Központi Statisztikai Hivatal Mezőgazdasági Főosztály, 3. számú táblázat, a kulákok és úribirtokosok területfelajánlásának időbeli alakulása, 1949. VI. 20.–1951. XII. 31.

Az 1. táblázat adatai szerint 1951. december 31-ig 1 008 668 kh-at ajánlottak fel, amelyből 723 996 kh (71,8%) volt ellenszolgáltatás nélküli, míg 284 672 kh (28,2%) megvételre történő felajánlás. Jellemző, hogy a haszonbérleti felajánlásokat 1949 végéig az adatok egyáltalán nem tartalmazzák, vagy pedig ezeket az ingyenes felajánlások közé sorolták. 1951 decemberéig a „kulákok" és az úri birtokosok 733 332 kh szántóterületet ajánlottak fel, ebből 654 556 kh-at vett át az állam. A KSH-adatokból 200 ezer kh-at vontak le, ami elutasított, de megismételt, vagy pedig többszöri felajánlásnak volt tekinthető. A KSH 1952 elejére az állami tartalékföldek összterületét 350–380 ezer kh-ra becsülte. Ebből 160 ezer kh kishaszonbérletben volt, a többi községi kezelésben. A felajánlott földek nagy részét (659 287 kh) állami gazdaság, kisebb részét (280 449 kh) termelőszövetkezet vette át. A maradékot kishaszonbérletek által hasznosíttatták (68 932 kh).[57]

4. A földhasznosítási válság elmélyülése és korrekciók a földbirtok-politikában

Magyarországon a sztálinista korszak első éveiben a földmagántulajdon felszámolásának a fő eszköze a földek felajánltatása volt. A növekvő állami tulajdonú földterület megfelelő művelését, hasznosítását azonban a hatályban lévő, már említett földhasznosítási jogszabályok által nem lehetett biztosítani. A probléma forrása az erőltetett ütemű kollektivizálás volt. Ha még meg is valósult a nagyüzemi táblás közös földhasználat, a megfelelő gépesítés, talajművelési rendszer és intenzívebb termelési módszerek híján a termelés nem emelkedett. A magángazdák csekély támogatást és kedvezményt kaptak. Mindebből adódóan nemcsak a parlagföldek megműveltetése ütközött nehézségekbe, hanem a kollektív gazdaságok és a parasztgazdaságok földhasználatában is komoly problémákat idézett elő a kollektivizálás folyamata.

1948 őszén beszüntették az állami tartalékföldek magántulajdonba juttatását, amit a földreform befejezéséről szóló 1949-es jogszabály erősített meg. Mindezek után az állami tulajdonban lévő földterület csak igen kivételes esetben kerülhetett magántulajdonba.[58] 1949 novemberében a földhasznosításról szóló FM-rendelet az állami rendelkezés alatt álló mezőgazdasági ingatlanok ideiglenes hasznosítása helyett inkább a végleges rendezés irányába mutatott azáltal, hogy elsősorban az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek használatába kellett adni az elhagyott és parlagföldeket. A kis-

57 MNL OL XIX-A-19-b 46. ő. e. 41/429/1952. sz. kulák-területfelajánlások 1949. VI.–1951. XII. Pontos dátum nélküli, valószínűleg 1952 első fele.

58 *Magyar Közlöny,* 166–168. szám, 244/1950. (X. 1.) M.T. számú rendelet az állami ingatlanvagyon tulajdonjoga, kezelése, nyilvántartása és forgalma tárgyában, 1950. október 1. Bizonyos esetekben (lakóházépítés) ekkor már előfordult az, hogy a magántulajdon helyett a „személyi földtulajdon" megjelölést használták.

haszonbérbe adás jelentett átmeneti megoldást a földhasznosításban, amit az is jelez, hogy az csak nagyon rövid időre szólt, egy évre.[59]

A hatóságok igyekeztek felbontani a magángazdákkal kötött haszonbérleti szerződéseket azokon a helyeken, ahol a termelőszövetkezeteknek földre volt szükségük. Mindebből adódóan a földek eredeti tulajdonosai aligha szerezhették vissza ingatlanukat magánhasználatba. Az ilyen földeket gyakorlatilag állami tulajdonként kezelték, ezt jól szemlélteti a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztályának 1950. június 21-én kiadott 18. számú körrendelete:

> „[...] 4./ A szóbanlévő ingatlanokat a rendelkezési jog gyakorlása szempontjából egyébként ugy lehet tekinteni további rendelkezésig, mint a földbirtokpolitikai célt szolgáló ingatlanokat azzal a különbséggel, hogy a telekkönyvi tulajdoni átírásuk iránt ezidőszerint rendelkezni nem lehet, azonban mint állami rendelkezés alatt álló ingatlanoknak a közületi földkönyvbe való felvétele iránt az erre vonatkozó rendeleteknek megfelelően a megyei földmérési igazgatóság utján gondoskodni kell.
>
> [...]
>
> 7./ A körrendelet 4./ pontjában foglaltakat bizalmasan kell kezelni."[60]

1950-ben és 1951-ben folyamatosan emelkedett a földfelajánlások száma, és ezzel párhuzamosan az állami tartalékföldek területe is. A kimutatások szerint 1951 májusában 243 682 kh volt az állami tartalékföldek összterülete, ebből 80 974 kh-at hasznosítottak állami vállalatok, gazdaságok és termelőszövetkezetek, a többi terület kishaszonbérletbe volt kiadva. 22 385 kh volt a teljesen műveletlenül álló terület.[61] A tartalékföld területe elvileg csökkent az 1949/1950-es gazdasági évhez képest, viszont a hasznosítatlan terület mérete nőtt az 1950/1951-es gazdasági évben. Értelemszerűen a szocialista szektor számára összevont és az általa hasznosított ingatlanok a továbbiakban már nem hasznosítatlan tartalékföldként voltak nyilvántartva. A tartalékföldek egy része silány minőségű volt és felaprózódott, ezért azokra még a kishaszonbérleti szerződések megkötése is nehézkes volt bizonyos esetekben. A haszonbér egyébként magában foglalta a földadót és a köztartozásokat is.

A kialakult helyzetet jól érzékelteti a Győr-Sopron megyei Végrehajtó Bizottság 1951. március 21-i ülésén hozott határozata, amely a megyei tanács mezőgazdasági osztálya földbirtokrendező csoportjának körirata szerint a következőket tartalmazta:

---

59 *Magyar Közlöny,* 246. szám, 15.037/1949. (246) (XI. 26.) F.M. számú rendelet az állami rendelkezés alatt álló egyes mezőgazdasági ingatlanok ideiglenes hasznosításáról, 1949. november 26.

60 MNL GyMSMGyL XXIII. 9.b. 188. ő. e. 8.130/X/1-58/1950. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály /Országos Földhivatal/, 18. számú körrendelet. „Elhagyott javak" fogalmi körébe tartozó mezőgazdasági ingatlanok átmeneti hasznosítása, 1950. június 21.

61 MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 298. ő. e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, országos összesítő kimutatás az állami rendelkezés alatt álló ingatlanok /tartalékingatlanok/ hasznosításáról. 1951. május 20-i állapot, 1951. május 25.

„A V.B. határozat kimondja, hogy azok az egyénileg dolgozó parasztok, akik parlagterületekből bérelnek, nem kerülnek kulákadózás alá.

Ha a parlagterületekért akár a föld rossz minősége, akár bérlőhiány miatt megfelelő haszonbért elérni nem lehet, ebben az esetben az ingatlanokra a haszonbérleti szerződés az adóért és beszolgáltatásért megköthető.

Fontos nemzetgazdasági érdek fűződik ahhoz, hogy egyetlen talpalatnyi föld sem maradjon műveletlenül. Ezért a járási mezőgazdasági osztályok vezetői fokozottabban ellenőrizzék a parlagterületek időben történő megművelését."[62]

A kötelező bejelentési kötelezettség elmulasztásával „kulákföldekre" kötött haszonbérletek, amennyiben a földek megművelése és hasznosítása már megtörtént, érvényesek maradtak, azonban a beadási kötelezettséget a „kuláktulajdonosra" vonatkozó kulcs szerint állapították meg. A „kuláknak" minősített gazdák a bérbeadás által valószínűleg a legtöbb esetben a beadási terheket kívánták csökkenteni.[63]

Az FM egyik 1951. szeptemberi jelentése szerint a tartalékföldek területe elsősorban az egyházi és a kétlaki felajánlások által, továbbá a juttatott földről történő felajánlások által növekedett. A Földbirtokrendező Főosztály a következő javaslatokkal állt elő: a kishaszonbérlők által bérbe vett földeket ne számítsák bele a beszolgáltatási és adófizetési kötelezettségbe, és a bérlők ne kerülhessenek a bérbe vett földdel a „kulákbirtokos" kategóriába. A bérbe vett szőlőket sem kellett a javaslat szerint ötszörösen beszámítani a beszolgáltatási terhekbe. A juttatott földekről a lemondást az őszi és a tavaszi talaj-előkészítő munkálatok idejére korlátozták volna, így október 1. és március 15. után nem lehetett volna a lemondást elfogadni.[64] A szocialista szektor számára történő tagosítások paradox módon csökkentették, ugyanakkor növelték is a hasznosítatlan állami tartalékföldek területét. 1951-től korlátozni kezdték a részleges tagosításokat, amelyeket 1953 tavaszára a tartalékföldekre és különböző szőlő- és öntözéses földekre igyekeztek redukálni, 1953 nyarán pedig már nem is kívántak ilyen jellegű földösszevonásokat végrehajtani.[65] Az 1951/1952. gazdasági év elején körülbelül 185 ezer kh művelése nem volt biztosított. Az FM Földbirtokrendezési Főosztálya javaslatot tett az előzőleg ismertetett alapelvek szerint a földhasznosítási rendelkezések módosítására. A javaslat szerint a kishaszonbérlő termény- és állatbeadásának megállapításakor a haszonbérelt ingatlant nem lehetett a már meglévő ingatlanokhoz hozzászámí-

62 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (MNL GyMSMSL) XXIII. 410. 2. ő. e. 810-6-1/1951. sz. a Győr-Sopron Megyei Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztály Földbirtokrendező Csoportjának körirata a járási mezőgazdasági osztályokhoz a parlagterületek hasznosításáról, 1951. március 23.

63 MNL GyMSMSL XXIII. 410. 2. ő. e. i. sz. 8131/I/X/113/1951. sz. a Győr-Sopron Megyei Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztályának körlevele valamennyi járási mezőgazdasági osztálya számára az ingatlanhasznosítással kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról, 1951. május 16.

64 Uo. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, feljegyzés az állami rendelkezés alatt álló ingatlanok helyzetéről és hasznosításáról, 1951. szeptember 18.

65 Luka 2020b, 80–84.

tani. A haszonbérlőt nem lehetett volna „kulákká" minősíteni, ha a földterülete a haszonbérelt ingatlannal együtt meghaladta volna a 25 kh-as birtokhatárt. A tartalékföldek hasznosítására a járási mezőgazdasági osztályokon egy-egy felelőst kellett kijelölni.

Az 1951 novemberében megjelent rendelet korlátozta a juttatott földről történő lemondást, mivel azt őszi átvételre október 1. után, tavaszi átvételre pedig március 15. után nem lehetett elfogadni.[66] A rendelet alapján további földek kerültek a hasznosítandó ingatlanok közé: az újbirtokosok által lemondott földek, a hagyatéki eljárás során állami tulajdonba kerülő földek, illetve az úgynevezett elhagyott ingatlanok. A gyakorlatban viszont ezeket a földeket is állami tartalékföldként kezelték. A gazdálkodóknak földjeik bérbeadása vagy földek bérbevétele sem volt megfelelő opció a gazdaságuk kiegészítése vagy fejlesztése számára a súlyos anyagi megterhelés miatt. Sokan inkább felajánlották és visszabérelték földjüket azért, hogy kevesebb legyen a beszolgáltatási és adózási kötelezettség.[67] A magánszemélyek között a haszonbérletbe adott ingatlanok száma és területe is jelentősen csökkent az 1950-es évek elején. A dolgozó parasztok haszonbérleteinek száma és területe minden valószínűség szerint azért növekedett 1952-ben, mert az állami tartalékföldek egy részét átmeneti hasznosításra számukra kishaszonbérletbe adták. Ezek a földek egy része bizonyosan visszabérelt ingatlan volt *(2. táblázat)*.[68]

Míg csökkent a kétlaki bérbeadások száma (1951-ben 13 142 haszonbérbe adás 82 519 kh földterülettel, 1952-ben 7650 haszonbérbe adás 40 849 kh földterülettel), bérbe vett földjük területe megduplázódott, 1951-ben 2553 bérbevételt regisztráltak 7358 kh földterülettel, azonban 1952-ben már 7983 bérbevételt 15 972 kh földterülettel. Az egyéb bérbe adott és bérbe vett ingatlanok száma egyaránt csökkent.[69] A „kulák" bérbeadások számának és területének csökkenéséhez az 1948-ban 1951. szeptemberig meghosszabbított és akkor lejáró haszonbérletek is hozzájárulhattak.

A földhasznosítási problémákat a kollektivizálás tömegessé válása, kiterjesztése és az 1951-ben kezdődő általános tagosítások, földösszevonások sem oldották meg. A teljesen szövetkezetesített községekben is voltak parlagföldek. Ennek ellenére 1950 őszén

66 *Magyar Közlöny,* 164. szám, 18.108/1951. (XI. 21.) F.M. számú rendelet az állami földalaphoz tartozó mezőgazdasági tartalékingatlanok átmeneti hasznosításáról, 1951. november 21. MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 298. ő. e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, bizalmas sz. feljegyzés az állami földalaphoz tartozó mezőgazdasági tartalékingatlanok hasznosításáról, 1951. december 6.

67 Az állami tartalékföldekre kötött kishaszonbérleti szerződéskötés által számos kedvezményt kaptak a magángazdák.

68 MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 442. ő. e. 8/b/636. sz. kimutatás a bérbeadott és bérbevett területekről és azok számáról megyénként 1951, 1952. Tszcs és ÁG nélkül, 1953. A földek bérbevétele iránti kedv nem lankadt annak ellenére, hogy a földmagántulajdonosok helyett immár az államtól vettek földet bérbe. Mindezek ellenére kevesebb mint felére csökkent a haszonbérelt terület három év alatt. Az 1949-es mezőgazdasági adatok szerint 174 704 fő bérelt összesen 792 337 kh földet. A részesbérletekkel együtt a bérelt földterület 1 178 292 kh volt. *1949. évi népszámlálás. 2. Mezőgazdasági eredmények* 1949: 42.

69 MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 442. ő. e. 8/b/636. sz. kimutatás a bérbeadott és bérbevett területekről és azok számáról megyénként 1951, 1952. Tszcs és ÁG nélkül, 1953.

2. táblázat

Kimutatás a bérbe adott és bérbe vett területekről és azok számáról megyénként, 1951, 1952

Megye	Dolgozó paraszt bérbe adott				Dolgozó paraszt bérbe vett			
	tételszám		terület kh		tételszám		terület kh	
	1951	1952	1951	1952	1951	1952	1951	1952
Baranya	716	569	6 087	3 327	1 233	4 506	6 594	13 216
Bács-Kiskun	5 563	3 588	24 070	24 756	8 241	14 958	56 342	88 458
Békés	3 332	3 312	24 410	18 633	3 823	12 039	23 564	53 527
Borsod	2 501	1 030	20 109	6 683	4 741	6 221	22 087	19 059
Csongrád	5 103	3 295	24 284	22 707	4 849	9 991	26 165	47 570
Fejér	2 210	1 662	13 657	8 081	6 106	2 641	26 992	19 806
Győr-Sopron	4 690	6 114	24 793	23 613	13 870	17 683	48 412	56 147
Hajdú-Bihar	5 944	2 661	46 968	18 911	7 818	10 226	55 725	56 780
Heves	1 844	466	13 032	2 094	1 962	2 161	8 753	6 093
Komárom	1 268	1 270	8 215	7 366	3 400	4 552	15 878	17 620
Nógrád	402	191	2 807	581	904	1 802	4 090	3 680
Pest	3 412	1 458	24 700	8 415	4 116	5 747	26 282	25 491
Somogy	1 496	1 133	12 108	5 700	2 106	3 516	9 019	11 443
Szabolcs-Szatmár	3 367	750	25 138	4 049	3 836	3 429	21 610	11 385
Szolnok	4 649	1 680	35 423	10 755	3 459	6 223	26 790	31 024
Tolna	3 332	1 490	15 871	7 122	4 626	4 996	18 701	16 506
Vas	2 578	3 213	13 373	10 932	8 568	11 917	27 076	30 680
Veszprém	2 226	2 835	14 072	11 982	5 528	9 534	18 827	29 502
Zala	528	411	2 952	1 555	646	1 540	2 050	3 144
Vidék összesen	55 161	36 133	352 069	197 262	89 832	136 692	444 957	541 131
Budapest-fővárosi	772	393	4 404	2 378	542	594	2 044	1 500
Összesen együtt	55 933	36 526	356 453	199 640	90 374	137 286	447 001	542 631

Megye	Kulák bérbe adott				Kulák bérbe vett			
	tételszám		terület kh		tételszám		terület kh	
	1951	1952	1951	1952	1951	1952	1951	1952
Baranya	158	108	4 489	1 379	46	31	915	256
Bács-Kiskun	2 148	2 034	59 377	47 341	769	284	22 724	5 775
Békés	1 635	2 069	38 544	41 695	473	261	7 893	3 068
Borsod	685	375	18 299	7 637	90	46	1 481	412
Csongrád	2 199	1 616	48 442	29 278	1119	391	18 749	5 848
Fejér	363	290	10 204	5 054	77	40	1 091	315
Győr-Sopron	833	801	21 146	12 297	197	177	2 001	1 000
Hajdú-Bihar	1 693	1 435	45 634	29 642	545	287	9 897	3 935
Heves	324	127	9 747	1 806	50	16	947	138
Komárom	367	325	10 286	6 612	38	29	438	175
Nógrád	64	18	1 522	182	19	6	231	33
Pest	935	411	29 086	8 061	295	67	7 226	1 015
Somogy	278	201	6 576	2 969	30	10	352	71
Szabolcs-Szatmár	634	347	18 777	6 424	30	13	693	85
Szolnok	1 114	737	27 308	13 899	372	68	5 948	912
Tolna	391	307	10 312	3 802	72	22	1 153	197
Vas	444	301	9 293	3 933	106	67	1 119	372
Veszprém	342	314	9 511	4 441	81	60	996	327
Zala	81	30	2 036	361	4	6	116	45
Vidék összesen	14 688	11 846	380 559	226 804	4413	1281	83 968	23 779
Budapest-fővárosi	375	399	19 577	12 405	5	6	111	85
Összesen együtt	15 063	12 245	400 136	239 209	4418	1887	84 079	23 864

például minden 3 holdnál nagyobb ingyenes „kulák" felajánlást el kellett fogadnia a megyei mezőgazdasági osztályoknak még akkor is, ha a földeket az állami gazdaság vagy a termelőszövetkezet nem tudta egyszerre művelésbe venni.[70] A pártvezetés a mező-

70 MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 298. ő. e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, feljegyzés Hegedüs András részére a kulákok földfelajánlásának az elfogadásáról, 1951. június 21.

gazdaságban kiszélesedő problémák egy részét már 1951-ben érzékelte, és tisztában is volt a radikális agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika negatív hatásaival.

A szovjet mintájú kollektivizálás egészen nyíltan parasztellenes politikává fajult, miközben folyt az erőltetett iparosítás. A párt agrárpolitikája hivatalosan a „kulákság" korlátozását és az önkéntes szövetkezést jelölte meg elérendő célként. A fő kérdés azonban a kollektivizálás ütemének a kérdése volt, ugyanis ehhez kapcsolódott az agrárpolitika számos további részeleme is. A földbirtokpolitikában ez a kérdés a földmagántulajdon és a földmagánhasználat felszámolásának a gyorsaságát érintette. 1952 tavaszától és nyarától az események még inkább felgyorsultak, és a figyelem egyre inkább a földfelajánlásokra, a tagosításokra és az állami tartalékföldek hasznosítására irányult.

1952. július 17-én az MDP KV Politikai Bizottsága határozatot hozott a kollektivizálás üteméről. A határozat szerint a mezőgazdaság tömeges kollektivizálására több év volt szükséges, mint amennyit korábban meghatároztak, ezért az ütemen lassítani kellett, és az átalakítást ugrásszerű helyett fokozatosabbá kellett tenniük.[71] E döntésnek számos hosszabb távú hatása volt az agrárpolitikára, amelynek csak egy része a földhasználatot érintő szabályozás. A földhasznosításban alapvetően meg volt adva a fő irány: az állami tulajdonú ingatlanokat és a parlagföldeket elsősorban állami gazdaságoknak és termelőszövetkezeteknek adták át, továbbá földművesszövetkezeti és községi kezelésbe, majd pedig parasztoknak kishaszonbérletbe. Mégis, jelentős fejlemény volt az, hogy a parlagföldek területének növekedését megakadályozandónak nyilvánították a készülő tervezetekben és javaslatokban, mind a földhasznosításra, mind pedig a tagosításokra és földfelajánlásokra vonatkozólag. Végül mindezeket egyberakták a jogi szabályozásban, amelyben lassan formálódtak a korrekciók és változások. Az átalakítás, az új földhasználati forma és a rendszer válsága vezettek mindehhez.

Előírták volna a földek kényszerművelését, viszont megszüntették volna a földfelajánlásokat, vagy legalábbis azok egy részét, illetve feltehető, hogy a részleges tagosításokat, földösszevonásokat is beszüntették volna, vagy a minimálisra korlátozták volna az 1953 nyara utáni időszakban. 1952/1953-ra a felajánlott földek visszabérlésének a jelensége is elkezdte aggasztani a pártvezetést. A visszabérelt ingatlanok területe több tízezer holdra volt tehető. Ezeket a felajánlásokat és bérleteket kezdték el hatálytalanítani 1953 tavaszán.

1953 júliusa után az „új szakaszban" az új irány a földhasznosításban már részben ki volt jelölve, a korábbi földfelajánlások egy részét hatálytalanították, s ezáltal földet adtak vissza a volt tulajdonosoknak, míg a tagosítások során elvett földek helyett csereföldeket is adtak az állami tartalékföldekből. Bár a szocialista szektor továbbra is prioritást élvezett, részben a termelőszövetkezetek felbomlása miatt, a magángazdák számára immár jóval több állami tartalékföldet adtak kishaszonbérbe, viszont az újabb földosztás, ami még egy tervezetben is említésre került, elmaradt.

71 MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 102. ő. e. 1952. július 17. 1. Javaslat a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemére. MDP Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottság számára a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemére, 1952. július 5. Szigorúan bizalmas sz. a Politikai Bizottság határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemére, 1952. július 17.

5. Kutatási eredmények és következtetések

A Rákosi-korszak első éveiben a közös, kollektív nagyüzemi földhasználati formát a szovjet minta alapján állami gazdaságok és termelőszövetkezetek által kívánták kialakítani. Mindez rendkívül gyors tempóban történt, és összekapcsolódott a földmagántulajdon és a földmagánhasználat korlátozásával és felszámolásával. Az állami tulajdonba vétel mellett (például az állam számára vétel vagy ellenszolgáltatás nélküli földfelajánlás) jelentős földterületek kerültek közös használatba kényszerhaszonbérlet, előhaszonbérlet és kényszerhasznosítás által (ezek közé sorolható a haszonbérbe és ingyenes használatba történő földfelajánlás, a haszonbérbe adás, illetve a termelőszövetkezeti tagsági jogviszony alapján létrejött földhasználat). A parasztság a föld használatának átadását egyértelműen földelvételként élte meg, míg a kollektív gazdaságok tagságának hangulatát és reakcióit ennél nehezebb rekonstruálni. A „kulákföldek" elvétele sokszor felülről adott utasítás volt, de biztos, hogy hatott a tagságra a „kulákellenes" propaganda.

Annak ellenére, hogy a pártvezetésben a mezőgazdasági ügyekben döntő funkcionáriusok egy része előrevetítette a még radikálisabb és markánsabb rendelkezések kiadását, távolról sem volt a párt olyan helyzetben, hogy kimondja az elvett földek kárpótlás nélküli államosítását, vagy például az ingatlanforgalom és a magánhaszonbérletek teljes megszüntetését. A korrekciók és változások alapvetően nem a kollektivizálás ellenébe hatottak volna. Az „új szakasz" időszakában az állami tulajdonba vett földek, így például a „kulákságtól" elvett földek nagy része állami tulajdon maradt, s a korábban kényszerhaszonbérbe vett földeket a szocialista szektor használatában tartották.

Az elemzésben több főbb pontban fejtettem ki a földhasznosítási válság kialakulásának folyamatát, a nagyüzemi földhasználat kialakításának a hatásait, éspedig politikai és gazdasági szinten, és részben társadalmi szinten. A kommunista diktatúra szovjet típusú rendszere 1952/1953-ra válságba került. A mezőgazdaságban halmozódtak fel talán a legkirívóbb problémák, amelyek általában a sztálinista gazdasági modellen belül ekkor már a felszínre kerültek. Bevezették a tervgazdálkodást, állami gazdaságokat, termelőszövetkezeteket, gépállomásokat hoztak létre, és többek között egy rigorózus begyűjtési rendszer által képeztek állami élelmiszerkészletet. Hogyan működtek, illetve hogyan nem működtek ezek a részelemei a gazdaságnak a válság csúcspontján? A válasz(ok) erre a kérdésre rámutathatnak arra, hogy miért nem tudták a sztálinista modellt teljesen adaptálni, annak ellenére, hogy több ponton amúgy is eltért a népi demokratikusnak nevezett szatellitországok gazdasági rendszere a Szovjetunióétól. A tanulmányban az agrárpolitikai és gazdasági problémahalmaznak egy részelemét, a földhasználat szabályozását és válságának létrejöttét mutattam be, amely egyben az új földhasználati rendszer válsága is volt, amelyet a Rákosi-korszak első éveiben nagy léptekkel igyekeztek kialakítani és kiterjeszteni. Mindez része volt a szövetkezet- és földbirtokpolitikának, amelyekhez, mint történeti kutatási téma, szorosan kötődik a termelőszövetkezeti jog és a földjog kodifikációja a vizsgált időszakban.

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) – XIX.-E-1 Igazságügyi Minisztérium – XIX.-E-1-c Törvényelőkészítő Főosztály (1945–1988): 61. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-b Elnöki Főosztály (1945–1967): 245. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-2 Minisztertanács Titkársága (1945–1990) XIX-A-2-ee Minisztertanács Titkársága Központi TÜK iratkezelőség: 178. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) (1862–2014) XIX-A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-19 Népgazdasági Tanács (1949–1952) XIX-A-19-b Ülések jegyzőkönyvei, előterjesztések, határozatok (1949–1952): 46. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) – Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958) – M-KS 276 MDP Központi szervei (1946–1958) – M-KS 276. f. 53. Politikai Bizottság (1948–1956): 102. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) – Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958) – M-KS 276 MDP Központi szervei (1946–1958) – M-KS 276. f. 54. Titkárság (1948–1956): 33.; 35.; 48.; 50.; 136. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) – Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958) – M-KS 276 MDP Központi szervei (1946–1958) – M-KS 276. f. 55. Szervező Bizottság (1948–1953): 37. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) M Magyar Dolgozók Pártja M-KS 276 MDP központi szervei (1946–1958) M-KS 276. f. 85 Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság (1948–1951): 16.; 18.; 31.; 63. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) M Magyar Dolgozók Pártja M-KS 276 MDP központi szervei (1946–1958) M-KS 276. f. 93. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály (1948–1956): 99.; 298.; 347.; 442. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML), XXIV. fondfőcsoport, tanácsok, 201. fond, a) Baranya megyei Ingatlanforgalmi Bizottság iratai 1949–1953: 7. iratcsomó; 25. ő. e. (doboz)

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML), XXIV. fondfőcsoport az államigazgatás területi szervei (1930) 1945–2008, földművelésügyi szakszervek, 201. Somogy Vármegyei Földhivatal iratai 1945–2000, ingatlanforgalmi bizottság iratai 1949–1950: 39. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL), XXIV. fondfőcsoport, a földművelésügyi igazgatás szakszervei, 202. A Győr-Moson (1950-től Győr-Sopron) megyei Ingatlanforgalmi Bizottság iratai 1949–1953: 1. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL), XXIII. fondfőcsoport, megyei tanács, 9. fond, Győr-Sopron megyei Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztályának iratai 1950–1965, b) iktatlan: 188. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (MNL GyMSMSL), tanácsok, XXIII. fondfőcsoport, járási tanácsok, 410. fond, Soproni Járási Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály iratai 1950–1973: 2. ő. e.

Nyomtatott források

1949. évi népszámlálás 2. Mezőgazdasági eredmények. 1949, *1949. évi népszámlálás 2. Mezőgazdasági eredmények.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1949.

Magyar Közlöny: 1947: 73., 169. számok; 1948: 194., 216., 278. számok; 1949: 50., 67., 125–126., 246. számok; 1950: 78., 136–137., 166–168. számok; 1951: 164. szám; 1953: 36., 39., 60. számok.

Belügyi Közlöny: 1952: 70. szám.

Hivatkozott irodalom

Donáth Ferenc 1969, *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Földes Iván 1951, Termelőszövetkezeti jogunk fejlődése. *Jogtudományi Közlöny,* (6) 4. 174–184.

Földes Iván 1955, A jogtudomány feladatai a Központi Vezetőség júniusi határozatának tükrében. *Jogtudományi Közlöny,* (10) 9. 521–529.

Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.) 2019, *Magyar dúlás – Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest.

Gonda Béla 1976, A mezőgazdasági termelés és a közellátás folyamatosságának biztosítása a felszabadulás utáni első években, 1945–1948. *Agrártörténeti Szemle,* (18) 3–4. 480–538.

Honvári János 1996, Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1955). In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Aula Kiadó, Budapest, 457–571.

Horváth Gergely Krisztián (szerk.) 2018, *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években 1.* MTA BTK – NEB, Budapest.

Horváth Gergely Krisztián (szerk.) 2019, *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években 2.* MTA BTK – NEB, Budapest.

Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.) 2015, *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall Kiadó, Budapest. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3.)

Luka Dániel 2020a, A földmagántulajdon fokozatos felszámolása és használatának jogi szabályozása Magyarországon és az NDK-ban 1948–1953. In: Tuboly-Vincze Gabriella (szerk.):

XVII. Országos Grastyán Konferencia előadásai. PTE Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs, 47–55.

Luka Dániel 2020b, Földösszevonások Magyarországon 1945–1967, a földhasználat kényszermodernizációja. In: Hamerli Petra – Varga Tímea – Rab Virág (szerk.): *XIII. Nemzetközi és XX. Országos Grastyán Konferencia előadásai.* PTE Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs.

Medve Zsigmond 1954, A jogtudomány kérdései a mezőgazdasági termelés fejlesztésével kapcsolatos határozatok tükrében. *Jogtudományi Közlöny,* (9) 11–12. 452–468.

Medve Zsigmond 1955, *Termelőszövetkezeti jog.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.

Nádasdi József 1996, *Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig.* Stúdium Kiadó, Nyíregyháza.

Nagy József 2001, A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949–1956). *Századok,* (135) 5. 1075–1124.

Nagy László 1954, A földhasználati jog egyes kérdései népi demokráciánkban. *Jogtudományi Közlöny,* (9) 1–2. 54–59.

Perbiró József 1953, Földhasználati jogunk elvi alapjai különös tekintettel a termelőszövetkezeti földhasználatra. *Jogtudományi Közlöny,* (8) 10–11. 432–442.

Pető Iván – Szakács Sándor 1985, *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Seres Imre (szerk.)1969, *Mezőgazdasági jog I. Földjog.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Seres Imre 1954, A népi demokráciák termelőszövetkezeti földjeinek tulajdoni viszonyairól. *Társadalmi Szemle,* (9) 8–9. 187–195.

Seres Imre 1962, *Földjog.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest.

Tóth Lajos 2002, Agrárviszonyok 1957 és 1967 között a jogi szabályozás tükrében. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica,* 2002/61. 391–406.

Varga Zsuzsanna 2003, Az agrárium 1945-től napjainkig. In: Estók János et. al. (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002.* Argumentum Kiadó és Nyomda Kft. Budapest, 261–345.

Varga Zsuzsanna 2006, A falusi társadalom feszültséggócai az 1950-es évek közepén. *Múltunk,* (18) 4. 222–239.

Varga Zsuzsanna 2022, *A magyar parasztság esete a szovjet kolhozzal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években.* L'Harmattan, Budapest.

Kurucz Réka

Kitelepítés, visszatérés, elvándorlás és a szőlőművelés kapcsolata az Ormánságban 1945 után[1]

Bevezetés

Néprajzi esettanulmányom Magyarország 22 borvidéke közül a legdélebbi fekvésű Villányi borvidékhez[2] tartozó hegyszentmártoni szőlőhegy példáján keresztül kívánja bemutatni az ormánsági kuláküldözés és a kollektivizálás helyi szintű, migrációra gyakorolt hatásait. Szinte a rendszerváltást megelőző évtizedig, kiterjedt bebirtokló rendszer formájában, Hegyszentmárton szőlőhegyén zajlott a Nyugat-Ormánság[3] falvainak szőlő- és bortermelése, mely nyomokban még napjainkban is fellelhető.[4] Ez a tény ad lehetőséget számomra arra, hogy az Ormánságra a 20. század második felétől jellemző migrációs folyamatokat a hegyszentmártoni szőlőhegy szemszögéből is bemutassam, egyben felhívjam a figyelmet a kisparcellás utóparaszti szőlők szocializmus kori menedékjellegére, identitás- és közösségmegőrző társadalmi szerepére, melyet korábbi írásomban részletesebben tárgyaltam.[5]

Ennek a tanulmánynak nem célja az ormánsági református magyar néprajzi csoport történetének vagy az Ormánság szőlőművelési, borkészítési kultúrájának részletes bemutatása. Mindössze az Ormánságra 1945 után jellemző migrációs folyamatok és a

1 A 2019-2.1.11-TÉT-2020-00175 számú projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, „Vidékről városba és városból vidékre irányuló közép-európai migráció néprajzi és kulturális antropológiai vizsgálata: Szlovénia és Magyarország példája" pályázati program finanszírozásában valósult meg.

2 A Villányi borvidék a horvát határ közelében húzódó Villányi-hegység területén fekszik. A hozzá tartozó 17 település közül a Hegyszentmárton határában található szőlőhegy a borvidék legnyugatibb területe.

3 Az Ormánság a Dráva északi partján elterülő, önálló tájegység, mely kulturálisan és földrajzilag két részre, Nyugat-Ormánságra és Kelet-Ormánságra, azaz Bőközre tagolható. Zentai 1978, 538.

4 A pécsi levéltárban található 1866-os birtokrészleti jegyzőkönyvek alapján bizonyítható, hogy kereken harminc településről jártak a hegyszentmártoni hegyre a környező, szőlőművelésre alkalmatlan területekről a szőlősgazdák. E forrásokból az is körvonalazódik, hogy a hegyszentmártoni szőlőhegyen jellemzően a Nyugat-Ormánság, míg a szomszédos diósviszlói hegyen a Kelet-Ormánság, azaz Bőköz lakosai művelték szőlőiket. MNLBaML Birtokrészleti jegyzőkönyv Diósviszló 1866 és Hegyszentmárton 1866.

5 Kurucz 2022.

kisüzemi szőlők társadalmi szerepe közötti, eddig nem vizsgált, ám véleményem szerint jelentős kapcsolatra igyekszem felhívni a figyelmet a hegyszentmártoni szőlőhegy példáján keresztül.

Ugyanakkor meg kell említenem, hogy az Ormánság, ez az egykézéséről elhíresült peremterület, belső periféria, sajátos válságjelenségei (egykerendszer, elnéptelenedés, meggyengült közösségek stb.) miatt a 20. század eleje óta a társadalomtudományos érdeklődés középpontjában áll. Bár e társadalmi probléma és demográfiai jelenség mind a társadalomtudósok, mind a korabeli értelmiség érdeklődését felkeltette és a 20. század elejétől kezdve sokan megfigyelték, rögzítették, elemezték, ennek ellenére kevés összefoglaló munka született az Ormánságról. A horvát határ közvetlen szomszédságában fekvő térség az ártérre alapozott gazdálkodást folytatott, mely a 19. században a vízszabályozással, egyben a szántók kimérésével és a helyiek létalapját jelentő közös erdőhasználat tiltásával hanyatlásnak indult. A 19. század második felére kialakult nehéz gazdasági helyzetre az itt élő református magyarság a térség elnéptelenedési folyamatát elindító egykézéssel, szigorú születésszabályozással reagált, melynek legutóbbi, történeti demográfiai, társadalmi, történeti antropológiai komplex vizsgálatát Koloh Gábor végezte el.[6]

Források, módszerek

Az anyaggyűjtés módszerei között elsőként a terepmunkát kell megemlítenem, melyet 2018–2023 között végeztem. A helyszíni kutatások során, elsősorban a hólabdaelv, illetve kisebb részben a véletlenszerűség alapján, félig strukturált, hangrögzítéses interjúkat készítettem, az elmúlt négy évben közel 100 interjút 75 személlyel. Közülük hat fő olyan kuláklistára került személy vagy leszármazottja, akit ugyan nem hurcoltak el, de vagyona jó részét államosították, tíz fő pedig kisebb-nagyobb gyermekként vagy felnőttként a Hortobágyra kitelepített személy, vagy gyermeke. A terepmunkámat nehezíti a tény, hogy a felnőttként kitelepítettek jó része már nem él vagy nagyon idős. (Eddigi legidősebb beszélgetőtársam 91 évesen vállalta, hogy válaszol a kitelepítéssel kapcsolatos kérdéseimre.) Az interjúk mellett jelentős szerepet kapott a terep fizikai megismerése, a megfigyelés, fotódokumentáció készítése. A terepen gyűjtött adatok egyrészt napjainkra vonatkoznak, másrészt az idősebb korosztály visszaemlékezései alapján az 1930–1940-es évekig visszamenően volt lehetőségem tájékozódni. A terepmunka során megismert adatokat, recens megfigyeléseket olyan történeti adat- és forráscsoportok feldolgozásával igyekszem kiegészíteni, kontrollálni, mint a levéltári és múzeumi anyagok, statisztikai adatok, (történeti) térképek, földhivatali adatok, hegyközségi nyilvántartások.

6 Lásd: Koloh, 2021; Koloh 2022.

Szőlőművelés, tájszerkezet, identitás(töredékek) – a kisüzemi szőlők mint a paraszti tulajdon- és tudásfolytonosság menedékei a szocializmus éveiben

Tulajdonfolytonosság

Hegyszentmárton szőlőhegye azon dél-dunántúli apróparcellás paraszti szőlőterületek közé sorolható, ahol a kis szőlőparcellák az önellátásra berendezkedett paraszti gazdaságok szerves részét képezték és szőlő-monokultúrává sohasem fejlődtek.[7] A birtokszerkezetben szinte a 21. századig meghatározó (volt) a kisüzem. Ezt a helyi emlékezet mellett a történeti térképek,[8] levéltári források,[9] statisztikai adatok[10] is megerősítik. A tájtörténeti vizsgálatok felhívják a figyelmet arra a tényre, hogy a kisparcellás szőlőhegyek fejlődése során a tájszerkezet – a kézi művelésből fakadóan – nem változott lényegesen sem az 1848-as jobbágyfelszabadítás után, amikor a területek tulajdonjoga valóban a szőlőművelők kezébe került, sem a második nagy földterületi tulajdonátalakítás, a téeszesítés időszakában.[11] Ezeket a reliktum-, maradványterületeket Illés Péter korokon átívelő menedék és ellenvilág gyanánt értelmezi, melyek menedékjellege erős hangsúlyt kapott, amikor a falusi társadalmaknak az 1950–1960-as években a paraszti önállóság fizikai és mentális tereinek erőszakos beszűkítését kellett elviselniük.[12] Mivel e meredek domboldalak alkalmatlanok voltak a nagyüzemesítésre, szinte változatlan formában megmaradtak tulajdonosaik használatában. Általában e kisparcellás szőlőterületeket beszámították a háztájiba, később pedig zártkerti besorolást kaptak,[13] ami nagyobb fokú önállóságot teremtett a művelésben. A fentiek értelmében a szőlők a kollektivizált paraszti társadalom számára a *tulajdonfolytonosság*[14] menedékévé váltak. A tulajdonosok érzelmileg erősen kötődnek/kötődtek hozzá, mivel egykori gazdaságaikból mindössze a lakóház és a hozzá tartozó kert, mint beltelek, valamint a szőlőterületek használata marad(hatot)t meg.[15] Emellett a szőlőbe való kijárás sokak számára azt a

7 Égető 2001, 594.

8 Kataszteri térkép 1866: Hegyszentmárton.

9 MNLBaML Birtokrészleti jegyzőkönyv Hegyszentmárton 1866, Községi Krónika Hegyszentmárton: 1975. október 23.

10 Keleti Károly 1873-as szőlészeti statisztikája a gazdák számát községenként megadja, így megállapítható az átlagos birtokméret, mely Hegyszentmárton esetében apróparcellás szerkezetet mutat, átlagosan 0,5 hold, azaz 800 négyszögöl (2877 m²) szőlőterületen gazdálkodott egy-egy birtokos. Keleti 1876, 274.

11 Gyarmati 2005, 1.

12 Ö. Kovács 2012, 402–405; Illés 2013, 231.

13 A zártkert-rendezés és az új zártkert-kijelölések első nagyobb hulláma az 1967 és 1972 közötti évekre esett.

14 Bővebben lásd: Kurucz 2022.

15 Kiemelendő a tény, hogy a lényeg a használat folytonosságában volt, ugyanis a kényszerkollektivizálás során a téeszbe bevitt tagi földek tulajdonjogát a szocialista földhivatal sosem vitatta. A rendszer 'csupán' a termőföldek használati jogát és elidegeníthetőségét korlátozta, ezzel biztosítva földterületet a

fizikai teret is megadta, ami a mentális túlélés (egyik) lehetőségét biztosította, mert a korábbi határhasználati gyakorlat itt tovább élhetett *(1. kép)*.[16]

1. kép
Borospince a hegyszentmártoni szőlőhegyen. (Fotó: Kurucz Réka, 2020)

Tudásfolytonosság, identitás(töredékek)

Az erőszakos kollektivizálás a társadalmi kohézió hanyatlásához vezetett. Lerombolta a hagyományos kapcsolatokat és új konfliktusforrásokat teremtett. Tartós negatív következményei közé tartozik a társadalmi kapcsolatok hiánya, a gyenge társadalmi szolidaritás, a bizalomhiány. Következménye a munkaszemlélet alapvető változása, ami a személyes és családi normák gyökeres átalakulásával járt. Sokak számára elveszett a föld és művelésének hagyományos értéke.[17] Bár a kollektivizált, földjeitől és termelőeszközeitől megfosztott paraszti társadalom énképét a kommunista rendszer az egyéni és cso-

termelőszövetkezetek számára. (K. S.-sel [1954] készült interjú alapján.) Tehát e zártkertek érzelmi, később egyben gazdasági lényege nem a tulajdonjogban, hanem az állandó használat jogában rejlett/rejlik. Ráadásul, igaz csak bizonyos területkorlátok alatt, de az 1970-es évektől a zártkerti területek eladhatók, megvásárolhatók voltak, míg a termőföldforgalom egyéb formáját a kommunista rendszer teljes mértékben befagyasztotta.

16 A mezőgazdaság átszervezését követően a határ használata leszűkült az erdőre, a szőlőhegyre és a falu közelében kiosztott háztáji földre, azt megelőzően a település lakói szinte az egész határt ismerték, ott gyakran megfordultak, tehát egy nagyobb térben mozogtak. Szuhay 1994, 348.

17 Ö. Kovács 2016, 233.

portos identitástörés különböző lépésein keresztül (kuláküldözés, kitelepítés, egyházüldözés, kriminalizálás stb.) tudatosan rombolta, identitástöredékeit az agrárvilágon belül a háztáji és zártkerti gazdaságokban megtaláljuk.[18] Ahogy Ö. Kovács József megfogalmazza, „a földbirtoklás, még inkább a föld tulajdonjoga és a földművelés minősége nyilvánvalóan az énkép és az adott személyről alkotott külső kép legfontosabb eleme a paraszti világban".[19] Tovább élésével szőlőhegyi terepmunkám során is gyakran találkozom. Mivel, a többi mezőgazdasági területtel ellentétben, a kézi művelést igénylő szőlő- és bortermelésnél a tradicionális termelői gyakorlat még jó ideig releváns maradt, így e területek esetében a *tudásfolytonosság*[20] is kiemelt szerepet töltött be a paraszti normák és identitás megőrzésében. Gyakori volt, hogy főleg a 60-as évek végétől a tulajdonosok azokat az ambíciókat, amit nem élhettek ki teljes paraszti gazdaságaikban, szőlőikben valósították meg. Jellemzően a kollektivizálás során elveszített parasztgazdaság méretével egyenes arányban fejlesztették kisüzemeiket az egyes családok, akár önkizsákmányolás árán is.

Határsáv, kitelepítések, elvándorlás és a szőlőterületek kapcsolata 1945-től napjainkig

Határsáv és kitelepítés

Az Ormánságra a 19. század óta jellemző negatív demográfiai és migrációs folyamatok a 20. század második felében rendkívüli mértékben fokozódtak, ami meghatározta a térség jövőjét. Míg 1900-ban népsűrűsége alig maradt el az országos átlagtól és a térség lakónépességének száma 1870 és 1949 között szinte nem változott,[21] a második világháború után a határsáv kialakítása több okból is elvándorlásra késztette a lakosságot. 1949 és 1989 között az Ormánság lakosságának egyharmadát elveszítette, a népsűrűség 2005-re a magyarországi átlagos 110 fő/km² értékhez képest annak egyharmada, 33 fő/km² lett.[22] Az erőteljes népességcsökkenésben egyrészt szerepet játszott az az általános tendencia, hogy a paraszti származású fiatalok – e társadalmi réteg hátrányos megkülönböztetése miatt – sokszor a falu elhagyása mellett döntöttek és a kollektivizálás elől tömegesen menekültek a városokba, ipari centrumokba.[23] A térségben élők sorsát azonban Magyarország és a titói Jugoszlávia közötti kapcsolat megromlása pecsételte meg az 1950-es években. A Jugoszláviával érintkező öt megye határ menti területeit,

18 Ö. Kovács 2015, 223–225.
19 Uo. 223.
20 Bővebben lásd: Kurucz 2022.
21 Fontos tény, hogy ez az egykéző református magyar lakosság apadását kompenzáló bevándorlásoknak, elsősorban a Szatmárból és az Alföldről hozott református telepeseknek köszönhető. Z. Kiss 1989, 60–61.
22 Kovács 2005, 38; Ragadics 2019.
23 Ö. Kovács 2015, 8.

így az Ormánságot is, szigorúan őrzött határsávvá alakították. Az épülő déli erődrendszer (Rákosi vonala) mellett a rendőrség, az ÁVH, a hadsereg jelenléte erősen látható és érezhető volt a déli járásokban. Megindultak a határsávból való kitelepítések, melyek minden tekintetben súlyos deformációkhoz vezettek.[24] 1950. június 23-án, egyetlen éjszaka alatt „a legveszélyesebb 2446 személyt",[25] családjaikat is beleértve, deportálták a déli határ közeléből, s a hortobágyi kényszermunkatáborok munkaerőbázisát lényegében ez a kitelepítés alapozta meg.[26] (A déli és a nyugati határ 15 km mélységű övezetének községeiből átfogó akcióval a hortobágyi telepesek 60%-át internálták, majd szórványos kitelepítések alkalmával, 1950. június 23. és 1953 áprilisa között vidéki városokból, községekből, Budapestről, vizsgálati fogságból stb., további 40%-át. Mindez nagyságrendileg 2400 családot, 8500 személyt érintett.)[27] 1950-ben az Ormánságból is, szinte minden településről elhurcoltak legalább egy családot, akik majdnem mind a Polgár–Lenin-tanyára kerültek, összesen 96 család.[28]

Emellett a határsávban semmiféle ipari fejlesztés nem történt,[29] ráadásul a nagy távolság, az aszfaltutak szinte teljes hiánya és a rossz közlekedés miatt az ingázás lényegében megoldhatatlan volt.

„Ez a rész tulajdonképpen az 50-es években ugye még, hogy mondjam, határsáv volt. Tulajdonképpen abba tartoztunk és hát nem is lehetett nagyon közlekedni. Meg hát nem is volt mivel közlekedni. Lóval közlekedtek az emberek, ha mentek valahova. Lovas kocsival. Mert busz ritkán. Egy. Egy járat volt Vajszlóba. Az ment körösztül. Ez reggel elment, este hazajött. Ennyi volt a járat. De az is, nem is tudom, nem is mindennap járt. Sokszor volt, hogy nem is mindennap ment. Nagyon rossz volt a közlekedés."[30]

Az országhatártól számított mintegy 15 km távolságra fekvő településekre bemenni, a határsávon belépni csak külön engedéllyel lehetett.[31] Lényegében ez a terület, akár-

24 Hajdú 2021, 18.

25 Zöld Sándor belügyminiszter jelentésének részlete a „Titkárság 1950. április hó 12-i, déli határsávra vonatkozó határozatainak végrehajtásáról" Titkárság 1950. július 26-i ülése. MNL OL M–KS–276.f./54/110.

26 Nagy-Saád 2018, 8.

27 Saád 2015a, 33.

28 Saád 2015b, 86–87.

29 Hajdú 2021, 20.

30 H. J.-né K. G. (1937) Pécsett élő, ormánsági származású lakossal 2022-ben készített interjú részlete. Férje kitelepített.

31 „A határövezetet, melybe a belépés magyar állampolgárok számára is külön engedélyhez kötődött, először Jugoszlávia felé hozták létre 1950-ben, a nyugati határövezet csak 1952-ben jött létre. A hatékonyabb határőrizet érdekében 2 km-es (délen 500 m-es) és 50 m-es határsávot is bevezettek, amelyben még szigorúbb feltételekkel lehetett csak tartózkodni. A 15 km-es övezet állandó lakói állandó igazolványt kaptak, amivel saját megyéjük határövezetében szabadon mozoghattak. A nem határövezeti lakosok kérhettek állandó (letelepedési célú) és ideiglenes beutazási engedélyt is a lakhelyük szerinti első fokú rendőrhatóságon. A kérelemhez indoklást és munkahelyi igazolást is kellett csatolni, magáncélú utazásnál is. Az engedélyt nyert személyek határövezetbe való beutazásuk után és onnan való kiutazásuk előtt is jelentkezésre kötelezettek voltak. Az ideiglenes engedélyek csak egy község területére szóltak. A jugoszláv határövezet helyzetét 1952-ben újraszabályozták. 1954-ben bevezették a személyi igazolványokat. Ekkor az állandó határövezeti tartózkodás jogát igazoló okmányt megszüntették, he-

csak Zala vagy Vas megye határ menti régiói, kimaradt a kommunista korszak városfejlesztési koncepcióiból, ami miatt sokáig megőrizte a térség kedvezőtlen helyzetét, hozzájárulva ezzel a negatív demográfiai folyamatokhoz.[32] A törekvőbb, boldogulni vágyó, saját környezetükben ellehetetlenített fiatalok közül sokan az elköltözés mellett döntöttek, melyhez sokaknak végül a 60-as évek utolsó, totális téeszesítési hulláma adta meg a végső lökést.

Szabadulás

A kitelepítettek Sztálin halála után, 1953-ban szabadultak a munkatáborokból. Szakaszosan, kisebb csoportokban, közel fél éven keresztül engedték őket haza. Megtiltották nekik, hogy beszéljenek arról, hol voltak.

„Valahogy a családunkban ez... de hát nagyon sokáig nem beszéltek róla. Az, hogy családon belül, esetleg a négy fal között ez így elhangzott, de ott sem volt ez mindennapi beszédtéma."[33]

„Most az én szüleim úgy tartották, hogy utána meg nem beszélünk róla. Édesapám ehhez nagyon tartotta magát, hogy nem kell róla beszélni és akkor ezt így belém ölték, hogy én soha senkinek nem mesélhetem. Emlékszem, hogy a K. M., azzal együtt jártunk középiskolába. Még ott se. Még ott se, pedig az már a 60-as években volt. Még ott sem szabad volt róla beszélni."[34]

Lerongyolódva, batyuikkal, a munkatáborban kapott minimális keresetükből spórolt pár forinttal a zsebükben szálltak le a vonatról a pécsi vagy a siklósi vasútállomáson. Ekkor valamiféle hivatalt felkeresve családonként 5000 forint kárpótlást kaptak.[35] Otthonaikba azonban nem térhettek haza,[36] ami szintén erősítette az Ormánságra jellemző negatív migrációs trendet. Nemhogy letelepedési engedélyt, de 1956-ig belépési engedélyt sem kaphattak a határsávba. Néhányan olykor az erdőkön keresztül

lyette a személyi igazolvány »különleges bejegyzések« rovatába pecsételtek erre vonatkozó engedélyt." Bencsik 2011, 4.

32 Ispán 2019, 79; Jobst 2022, 191.

33 M. Zs. (1964) ormánsági lakossal, kitelepített család leszármazottjával 2022-ben készített interjú részlete.

34 H.-né R. I. (1946) kisgyermekként, háromévesen kitelepített, majd a nagyszülőkhöz hazaengedett, ormánsági származású pécsi lakossal 2022-ben készített interjú részlete.

35 Pécsett élő, ormánsági származású kitelepítettekkel 2022-ben készített interjúim alapján.

36 „A bizottság kiadja a helyhezkötést megszüntető határozatot és a jelenlegi lakhelyükre szóló lakásbejelentő szelvényt. A bizottság a Minisztertanács határozata alapján közli, hogy jövőbeni lakhelyüket az összes állampolgárokra vonatkozó jogszabályok figyelembevételével választhatják meg. Ez azt jelenti, hogy a letelepedési engedélyhez kötött városokban, úgymint Budapesten, Miskolcon, Sztálinvárosban, Komlón, Várpalotán, valamint a déli és nyugati határövezetben levő helységekben csak akkor lakhatnak, ha ott letelepedési engedélyt kapnak. A letelepedési kérelmeket a hatóságok igen szigorúan bírálják el, tehát azt ne is kérjék, mert úgy sem fogják megkapni. Ugyancsak felhívja a bizottság figyelmüket, hogy a régi lakóhelyeiken maradt és igénybe vett ingó, valamint ingatlan vagyontárgyaik visszaadását a hatóságoktól ne követeljék, mert azokat nem kapják vissza." Országos Rendőrkapitányság, Ütemterv a Hajdú-Bihar és Szolnok megyékben lévő telepesek kényszerlakhelyhez kötöttségének megszüntetésére. Budapest,1955. augusztus hó 1. Hantó 2006, 409–410.

szöktek haza, élelemért és a családtagok gondjaira bízott, a munkatáborból az első év után hazaküldött kisgyermekeik látogatására.[37] Több gyermek esetén gyakori volt, hogy a rokonok, nagynénik, nagybácsik egymás közt elosztva, csak egy-egy gyermek eltartását tudták vállalni, hiszen a beszolgáltatások, padláslesöprések miatt maguk is éheztek.

„Az 50-es években igen, amikor a Rákosi-rendszer volt, akkor oda jártunk kenyérér' (Baksára). Mer' akkor mindenkinek egy kiló kenyeret adtak és mi hatan voltunk testvérek, és... meg a két szülő, nyolc. Mi volt az az egy kenyér? Főleg gyerekeknek, akik szerettek enni még annak idején. És hát ugye akkor el kellett menni. Baksán volt egy pékség, meg Vajszlóba volt. És hát ugye akkor Baksára kűdtek, mer' közelebb van. Pedig hát az se volt nagyon közel, mer' elég messze volt. És még a határsávon úgy engedtek át, hogy még megállítottak. Hiába látták, hogy egy fiatal kislány vótam, mer' még hetedikes vótam. Biciklivel jártam. Odafele is leszállítottak, visszafele is. Hát, magamba, miért kell leszállítani, mikor az előbb mentem el. Habár nem előbb, mer' vót hogy fél napot vártunk, mire kisült. Mer' rengeteg ember járt oda kenyéré'. Vót, hogy elmentem délelőtt és valamikor délután tudtam hazajönni, mer' egyszerűen nem győzték sütni a kenyeret. Mer' hát ugye nem csak mi jártunk oda kenyérért. Sokan jártak oda a környékbű', falubú' mindenki. Mert hát nem adtak. Nem volt búza. Mindent elvittek, mindent lesöpörtek, ezt biztos tudja. [...] Minket nem telepítettek ki, mi otthon maradtunk, de hát irtó szegénység volt abba' az időbe'. [...] Mindönt le kellett adni, hát ezt tudja nagyon jól. Ez, ez tényleg így volt, hogy iszonyú volt az a világ. Nem kívánom senkinek se."[38]

A határsávban a 14. életévükbe lépő fiatalokat összeírták, állandó határövezeti tartózkodásra feljogosító fényképes igazolványt kaptak, majd 1954-től a 16 év felettiek számára bevezetett személyi igazolvány „különleges bejegyzések" rovatába pecsételték be az engedélyt.[39] Érdekes, hogy a kiskorú, 13 év alatti gyermekek engedély nélkül járhattak ki-be a határsávon. Így volt olyan gyermek, aki szülei szabadulása után napközben gyakran a határsávhoz közel, de azon kívül szükséglakást találó szüleinél, azok munkahelyén töltötte a napjait, ám estére, azok szűkös lakhatási és étkezési körülményei miatt visszament a határsávon belül lakó rokonokhoz.[40]

A Hortobágyról hazaengedett gyermekeknek nem csak a szüleik távolléte és a kitelepítés traumája okozott nehézséget. Sok esetben már kisgyermekként az őket befogadó idős nagyszülők fizikai segítésének feladata nehezedett rájuk, akár a főzés, akár a mezőgazdasági munka terén. Az otthon maradt idős hozzátartozókat a beszolgáltatások ugyanúgy érintették, ám a kitelepített fiatal generáció segítsége nélkül kellett megoldaniuk.

37 Pécsett élő, ormánsági származású kitelepítettekkel 2022-ben készített interjúim alapján.

38 H. J.-né K. G. (1937) ormánsági származású pécsi lakossal 2022-ben készített interjú részlete. Családját kuláknak nyilvánították, férje, H. J. (1936) pedig azonos faluból származó kitelepített.

39 Jobst 2022, 178.

40 J. L. (1947) és Sz. Z.-né G. E. (1940) gyermekként kitelepített személyekkel 2023-ban készített interjúk alapján.

„De amikor gyerekkorban ötévesen, meg hatévesen el kellett menni szénát forgatni, mert jött az eső és nem volt senki. A nagyapám elment, de azt mondta, hogy menjek el én is és forgassam meg, és egész nap kint voltam és forgattam a szénát. Én olyan hulla fáradt voltam, hogy azt hittem, hogy összerogyok, amikor hazaérek. De ez nemcsak egyszer volt, hanem egész életemben végig."[41]

A kitelepítettek földjeit, lakóházaikat lezárták, államosították. Otthonaikba az eredeti tulajdonosok helyére általában pártfunkcionáriusok költöztek, vagy tanácsot, iskolát rendeztek be benne. Bútoraikat széthordták, a legszebb darabok általában szintén a tanácsra kerültek.[42] (Az új bútorok, a felújított házak elvesztése különös jelentőséget kap, ha figyelembe vesszük, hogy több „kulák" család is beszámol arról, hogy az 1945-ben nekiiramodott hatalmas infláció miatt igyekeztek megtakarított pénzüket valami értékálló dologba fektetni. Ezért renoválták házaikat, nyílászárókat cseréltek vagy az akkori divatnak megfelelő új, úgynevezett kombinált szobabútort, konyhabútort, étkezőasztalt vásároltak.)[43]

„A bútorunkat azt elvitték a tanácsra. A tanácselnök elvitte oda, ott vót' az irodájába. A disznókat pedig ottan leszurkálták és akkor nekiálltak ottan dáridózni ott az udvarban."[44]

„Hát ki tudja, mit csináltak vele? Nem tudjuk, mert annyira meg volt félemlítve a lakosság, hogy nem is, egyszerűen nem is mert, még aki, olyan, akit nem vittek el ugye, még nem is nagyon mertek komolyan beszélni se róla, mert hát mindenki félt."[45]

Hazaérkezésük után a legtöbben a környező, letelepedési engedélyhez nem kötött városközpontokban (például Pécs) próbáltak boldogulni. Esetleg a határsáv közelében, szülőfalujukhoz közel kerestek/találtak ideiglenes lakhelyet maguknak. A vonatról leszállva le kellett jelentkezniük a rendőrségen. „A Széchenyi térre kellett menni, ott kárpótoltak bennünket ötezer forinttal."[46] Persze nem ez volt a megfigyelés egyetlen módszere. Egy interjúalanyom arról számolt be, hogy az állomáson egy hamarabb szabadult, kitelepített sorstársuk várta őket, egyengetve pécsi szálláskeresésüket. Úgy tudták, a református egyház küldte. Csak évtizedekkel később vallotta be bocsánatért esdekelve, amikor hálálkodtak ezért a segítségért, hogy valójában besúgó lett, amikor a munka-

41 H.-né R. I. (1946) kisgyermekként, háromévesen kitelepített, majd a nagyszülőkhöz hazaengedett, ormánsági származású pécsi lakossal 2022-ben készített interjú részlete.

42 E néprajzi csoport magas fokú polgáriasultságát és műveltségét mutatja, hogy több esetben íróasztal is szerepelt bútoraik listáján 1950-ben, ami igen jól jött a párttitkár irodájába.

43 Pécsett és környékén élő, ormánsági származású, „kulák" listára került személyekkel és kitelepítettekkel készített interjúim alapján.

44 H. J. (1936) Hortobágyra kitelepítettel, ormánsági származású pécsi lakossal 2022-ben készített interjú részlete.

45 H. J.-né K. G. (1937) ormánsági származású pécsi lakossal 2022-ben készített interjú részlete. Családját kuláknak minősítették, de nem telepítették ki. Azonos faluból származó férjét, H. J.-t (1936) családjával együtt internálták a Hortobágyra.

46 H. J. (1936) Hortobágyra kitelepített, ormánsági származású pécsi lakossal 2022-ben készített interjú részlete.

táborból rövid időre elvitték az Andrássy útra, és nem az egyház, hanem a párt küldte, hogy figyelje, ki merre helyezkedik majd el.[47]

Sok esetben Pécsett is, Siklóson is egy-egy régi ismerős, barát a szőlőhegyi pincéjét, présházát ajánlotta fel lakhatási lehetőségként, ahol szűkösen, de mégis önállóan, éveken keresztül éltek a visszatérők. Külön nehézséget okozott akkoriban e szőlőhegyi lakások megközelítése. Mindent, még az ivóvizet is gyalog kellett felcipelniük a hegyre.

„Először nem tudtak hazajönni, nem engedték be őket, mivel határsáv vót. Akkor Pécsen vót egy nagynénjük. Az apósomnak egy nagynénje, azok itt laktak Pécsen, ide jött férjhez és volt valami kis pincéjük fönn valahol a Kisszkókóba'. [...] hát aszonta menjetök oda lakni. Akkor ott laktak. De onnan gondolja el, lejárni mindennap dolgozni, meg minden. Nem volt könnyű. Nem jártak még akkor a hegyre buszok, meg minden, úgyhogy nagyon nehéz volt."[48]

E családokat folyamatosan megfigyelték, egészen a rendszerváltozást megelőző évtizedig. Egymással sem tarthatták a kapcsolatot a kitelepítettek és rendszeresen le kellett jelentkezniük a rendőrségen.

„Azt tudom, hogy ezt mesélte anya, hogy ugye csak titokban tudták tartani a kapcsolatot a hortobágyiak egymás között, mert folyamatosan figyelték őket. A családunk mindig osztályidegen volt."[49]

Munkavállalásukat szinte teljesen ellehetetlenítették. Munkahelyeiken utánuk néztek, előbb-utóbb kiderült, hogy a Hortobágyon voltak, és azonnal elbocsátották őket. Olykor naponta állást váltva, rendkívüli szegénységben éltek. A nők általában konyhai kisegítő munkát (mosogatás, konyhalányi feladatok), a férfiak nehéz fizikai munkát (főleg építkezési segédmunka) folytathattak.[50]

„Hát igen, akkor egy darabig ugye ott laktak Pécsen. Pécs körül dolgozott. Pécsváradtól kezdve nagyon sok helyen dolgozott apa. Még mesélte is anya, hogy tele volt már a munkakönyve, mert mindig fölvették, elkezdett dolgozni, és akkor gondolom, hogy a papírjai akkor elérkeztek utána és akkor azonnal elküldték, megváltak tőle."[51]

„Utána akkor hát ugye el köllött helyezkedni, dolgozni. Lejöttünk a Zöldér'-hez, mert az onokatestvérem ott volt igazgató. A Zs. P. Ott egy nap dolgoztunk, akkor a pártbizottságról beszóltak, hogy ez kulák gyerök, vagy ő megy, vagy mi megyünk. Egy napig dolgoztunk. Utána elmentem a köztisztasági vállalathoz. Magyarul mondva tol-

47 G.-né B. I. (1948) Hortobágyra kitelepített pécsi lakossal 2022-ben készült interjú alapján. (Szomorú, hogy a sajátjaihoz való tartozás igaz érzését ezzel örökre elvették, miközben mindvégig igyekezett hozzájuk tartozni. Erre elsősorban a pécsi Szabadság utcai református templom gyülekezetéhez kapcsolódó, a Pécsett élő ormánságiakat összegyűjtő Ormánysági Hagyományápoló Társaság keretei közt volt lehetősége, melynek tagja is volt. A rendszerváltás után aktívan igyekezett képviselni a hortobágyi kitelepítettek érdekeit.)

48 H. J.-né K. G. (1937) ormánsági származású pécsi lakossal 2022-ben készített interjú részlete. Családját kuláknak nyilvánították, férje, H. J. (1936) pedig kitelepített.

49 M. Zs. (1964) ormánsági lakossal, kitelepített család leszármazottjával 2022-ben készített interjú részlete.

50 Pécsett élő, ormánsági származású kitelepítettekkel 2022-ben készített interjúim alapján.

51 M. Zs. (1964) ormánsági lakossal, kitelepített család leszármazottjával 2022-ben készített interjú részlete.

tam azt a tróglit. Úgyhogy szemetet szedtem össze. Ott szintén egy napig voltam, mert megen elzavartak. Utána elmentünk a szülészet mellé, a Gyermekklinikánál kőművesök mellé. Apámnak volt iskola-, nem is iskola-, katonatársa. J. P. nevezetű. Na, ott egy hónapot kihúztunk, utána elzavartak bennünket. Na, én utána, öregapám nagy beteg lett és hazakérvényezett, és én hazajöttem Bogádmindszentre."[52]

Fontos tény, hogy az ormánsági „kulákság" határsávon kívül eső, diósviszlói vagy hegyszentmártoni szőlőit, pincéit nem vették el. Esetleg valamilyen családtag, barát gondozta, de általában gazban állva 'várták' haza tulajdonosaikat.

„Sztálin halálakor, igen, igen. De akkor nem jöhettek ugye vissza Kémesre, mert itt... lehet, hogy itt a szigorú határzár miatt, de ki volt a családunk innét tiltva. Akkor Pécsre mentek egy albérletbe, egy alagsori albérletbe valahol ott a belvárosban. Hát nem tudom, hogy meddig voltak ott. Akkor tudom, hogy ott akkor, ja igen, akkor papírokat, leveleket írtak. Kérvényezték, hogy de mivel megmaradt a présház, a hegy, azt nem államosították, hogy akkor legalább oda költözhessen vissza a család. És akkor ezt, ezt engedélyezték és akkor így jött vissza."[53]

Többen kérvényezték, hogy városi ideiglenes lakhelyükről szőlőhegyi pincéikbe költözhessenek, melyeket – a visszaemlékezések szerint – hagyományosan úgy tájoltak, hogy (az ekkor a határsávba eső) szülőfalujuk felé nézzenek. E látkép ekkor különös jelentőséget kapott, melyet Debreczeni József, Kórósról kitelepített „kulák" versben fogalmazott meg 1953-ban, miután a Lenin-tanyáról szabadulva Siklósbodonyban egy a kocsmaudvaron álló kis viskóba költözhetett be felnőtt lányaival és feleségével *(2. kép)*. A kitelepítés ihlette verseit családja és a pécsi Ormánysági Hagyományápoló Társaság 2001-ben önálló kötet formájában adta ki, „Hortobágyról zokog a szél" címmel.[54]

A szőlőhegyi pincéik több esetben azok számára is átmeneti lakóhelyet biztosítottak az 50-es években, akiket ugyan nem hurcoltak el, de „kuláklistára" kerültek és lakóházukat, vagyonukat államosítva egyéb lakhatási lehetőség híján maradtak.[55]

A visszatérőknek a megmaradt szőlőterületeik az önellátás szempontjából is fontosak voltak, amit leszármazottaik is gyakran kiemelnek. Szorongatott, lényegében ellehetetlenített anyagi helyzetükben gyakran létfontosságú volt az alapvető élelmiszerek megtermelése. A hazatérés nyomorúságos körülményeit jól mutatja, hogy általában kiskorú gyermekeiket még néhány évig az őket befogadó rokonoknál hagyták. Akkor egyesült újra a család, amikor 1956-ban a szülők is visszatérhettek a határsávba, vagy amikor hosszú évek során sikerült valamiféle gyermekek számára is elfogadható lakhatási körülményeket kialakítaniuk Pécsett.

52 H. J. (1936) Hortobágyra kitelepített ormánsági származású pécsi lakossal 2022-ben készített interjú részlete.

53 M. Zs. (1964) ormánsági lakossal, kitelepített család leszármazottjával 2022-ben készített interjú részlete.

54 Debreczeni 2001, 60.

55 B. J. (1960) ormánsági származású pécsi lakossal, kitelepített család leszármazottjával 2023-ban készített interjú alapján.

2. kép

Vers Debreczeni József Hortobágyról zokog a szél c. posztumusz verseskötetéből

A szentmártoni szőlőhegyen...

A szentmártoni szőlőhegyen,
Sokan vigadnak, mulatnak.
De az én keblemből nem fakad fel dal,
Szemeimből a könnyek hullanak.

Váltakozva csurog szememből a könny,
Öröm és a fájdalomnak könnye,
Hogy távolról láthattam a falut,
Melyben ringott dedségem bölcsője.

Távolról láttam a jegenyefákat,
Melyek őrt állnak ott a temető felett,
Hol jó atyám s anyám sírja domborul,
Mit bizonyára, már a gyom lep el.

Messziről jöve, honnét csak sóhajok
Szállhattak hosszú évekig,
Ma itt állok fenn a hegytetőn,
Bár csak lopva és titkon állok itt.

Hozzád menni, nem szabad falum,
Tilos oda az én léptem.
Ott a nyárfák melletti sírokon,
Párákban hullhat könnyem.

Nem szabad nekem leborulni ott,
Imát rebegni a sírok felett.
Elűztek onnét a régi pajtások,
Elűztek a honból engemet.

Szemeimmel simogattam hát,
Bár messziről a pár jegenyét.
Óh! De sokat lebegtette már,
Sóhajaim azok levelét.

Susogjátok el, ti nyárfalevelek,
Amit nekem csak gondolni szabad.
Ne! Ne! Nesúgjatok semmit!
Hagyjátok békén a holtakat.

Siklósbodony, 1953.

Visszatérés

A jugoszláv határövezet helyzetét már 1955-ben idejétmúltnak tekintették, és bár az 50 m-es és 500 m-es korlátozások továbbra is fennmaradtak,1956. március 15-i hatállyal elrendelték a déli határövezet megszüntetését.[56] Az 50-es évek végén, a diktatúra „eny-

56 Bencsik 2011, 7.

hülésével", a lehetőségek megváltozásával, a nagygazdák „rehabilitálása" után a megszűnt déli határövezetből a nem bűntett miatt kitelepített személyek visszatérhettek lakóhelyükre.[57] Így sok „kulák" család hazament és földjein újra gazdálkodásba fogott.[58] Egyrészt mert ragaszkodtak az „ősi juss" minden szegletéhez, másrészt mert a földműveléshez értettek, ebben látták megélhetésüket. Azt azonban nekik kellett elérni, hogy az időközben beköltöző vagy beköltöztetett új lakók elhagyják otthonaikat. Volt olyan család, aki ezt csak hosszú utánajárással, 1957-re tudta elérni. A faluból több bútordarab, ruhadarab is előkerült, de sokan megemlítik, hogy mások otthonában vagy a pártirodában látták bútoraikat, máson látták viszont ékszereiket, kabátjukat.

Ugyanakkor ez a rehabilitáció sem volt egyenlően igaz mindenkire.[59] Egyeseknek, talán az egykor „túl gazdag" családoknak szigorúbb elbírálás jutott. „Mikor a Hortobágyról eljöttek és akkor kérvényezték, hogy jöhessenek, költözhessenek vissza Kémesre. Mert hát mégiscsak itt a család. És akkor mondták a papának, hogy nem költözhet vissza soha többet Kémesre. Ő majd csak koporsóba jöhet ide vissza a temetőbe. És sajnos így is történt. Mikor meghalt, akkor a temetőbe hozták haza. […] Úgy volt, hogy volt a nagyház. Mellette egy kis cselédház. És a 60-as évek végén, mikor meghalt a nagypapa ott, a szőlőhegyen, akkor a mama kérelmezte, hogy legalább ezt a kis pici cselédházat kapja vissza, legalább egy szobát kapjon benne vissza."[60]

Az 1956-os megtorlásokat követő „konszolidáció" tehát, ha nem is mindenkinek, de általában lehetővé tette, hogy a kitelepítettek hazatérhessenek otthonaikba és a konfiskálás után visszakapott földjükön ismét gazdálkodhassanak. A viszonylagos nyugalom azonban nem tartott sokáig. A mezőgazdaság kollektivizálásának második hulláma már nem hagyott kiutat, területeiktől újra meg kellett válni.

Elvándorlás

A mezőgazdaság teljes kollektivizálásának mindent elsöprő, második hulláma nem hagyott kiutat az egyéni gazdák számára, mindenkinek be kellett lépnie a tsz-be. Sokan inkább földjeiket, ingatlanjaikat eladva végleg elhagyták a falvakat. Véleményem szerint, mivel a Hortobágyról hazatérőknek már volt gyakorlatuk abban, hogy lehet másutt is boldogulni, általában hamarabb léptek, mint középparaszt, a kitelepítést nem megszenvedett sorstársaik. Ezzel azonban lehetőséget mutattak a többieknek is, akik sok esetben követték példájukat, és Pécsett vagy más városban próbáltak szerencsét, főleg ha a nyakukra ültetett párttitkár módszerei extrém brutálisak voltak (pél-

57 Uo. 8.

58 29/1956. MT. számú rendelet a volt déli határsáv létesítésével érintett egyes személyek vagyonjogi igényeinek érvényesítéséről. *Magyar Közlöny,* 1956. 79. sz. 482–483.

59 Nagy 2015, 179.

60 M. Zs. (1964) ormánsági lakossal, kitelepített család leszármazottjával 2022-ben készített interjú részlete.

dául Bogádmindszenten).[61] Így a 60-as évek elején sokan végleg elköltöztek az Ormánságból.

„Biztos tud róla, hogy akkor nagyon támogatták a lakásépítést. Tehát nagyon minimális kamatra egész jó pénzt. Hát, nagyon sokáig... amit nem volt könnyű kifizetni, mert hát emlékszek rá, hogy valami húsz évre vettük fel és anyámnak nem volt egyszerű azt a háromszázvalahány forintot, havi pénzt kifizetni. Néha nehézségeket okozott, de viszont nem voltak nagy kamatok azért. És nagyon sokan így vették akkor. [...] Kórósról mindenki szinte. Vagy Harkány, vagy Siklós, vagy Pécs."[62]

Dani Lajos drávapalkonyai születésű tanár mindezt így fogalmazza meg: „A papok keresik a megoldást, de nem járnak sikerrel. Az Ormánság lakossága egyre fogy kb. 1950-ig. Ezután pedig gyors apadásnak indul. Okai: kezdetben a kulákok kitelepítése a Hortobágyra. Közülük kevesen települhetnek haza, mert falujuk a határsávba esik. Később az ország nagy építkezéseire (Dunaújváros, Komló...) indulnak a fiatalok dolgozni. A lakosság elüldözését pedig az 1960-ig befejeződő téeszszervezés fejezi be."[63]

Ugyancsak a katasztrofális mértékű migrációs folyamatokra világít rá az a kemsei esettanulmány, amely az „elsüllyedt falu" vizsgálatát folytatja a szocializmus évtizedeiben. A demográfiai adatok elemzéséből megtudhatjuk, hogy „a migráció katasztrofálisan alakult, különösen az 1950-es években, amikor egyetlen évtized alatt 154 fős vándorlási veszteséget könyvelhetett el a falu, ami az 1949-es népességszám közel fele volt. Ez olyan mértékű menekülés volt, ami végzetes következményekkel járt Kemse jövőjére nézve. [...] Így végül is Kemse »elsüllyedését« nem az egykézés folytatódása, hanem az 1945 után generálisan megváltozott gazdasági-társadalmi-politikai viszonyokban gyökerező tömeges elvándorlás okozta."[64]

Az elvándorlás főként a képzettebb, fiatalabb népességet érintette, jellemzően a korábbi gazdák leszármazottjait,[65] akik elsősorban Pécsett, főleg az iparban (segédmunka építkezéseken, fuvarozás, vagy a parkettagyárban, mivel a fához az ormánságiak jól értettek, a vonaton érkező nagy farönkök mozgatása), esetleg a mecseki bányákban tudtak elhelyezkedni.

Pécsett az 1960-as években szinte teljes ormánsági negyedek, utcák épültek ki, elsősorban Kovácstelepen (akkor Mecsekalja), valamint a Hársfa út, Vadász utca és a régi Kertváros környékén. Ezek a városrészek akkor külvárosi területek voltak, ahol engedélyezték az állattartást. Így az olcsón, gyakran OTP-hitelre megvásárolt telkekre építkezve, konyhakert kialakítása mellett szinte kivétel nélkül haszonállatot, tyúkokat és disznókat is tartottak *(3. kép)*.

61 A Pécsett élő, bogádmindszenti származású ormánságiakkal 2022-ben készített interjúim alapján.

62 B. J. (1960) ormánsági származású pécsi lakossal, kitelepített család leszármazottjával 2023-ban készített interjú részlete.

63 Dani 2014, 128.

64 Lehőcz–Dövényi 2020, 88.

65 Kovács 2005, 34.

3. kép

Ormánsági származású kitelepített hátsó udvara a máig művelt kerttel, háttérben a már nem használt disznóóllal Pécsett, a Hársfa utca környékén

Mindez falusias életmódjuk valamilyen szintű fenntartása mellett az önellátás szempontjából volt kiemelten fontos. Az építkezés költségeit általában, legalább részben a szülőfalujukban eladott ingatlanok árából tudták fedezni. Egyéb lakóház híján az idős családtagok is több esetben Pécsre költöztek, de a szentmártoni hegyen megtartott pincékben gyakran hónapokat is kint töltöttek, míg a család aktívan dolgozó tagjai hétvégente látogatták meg őket. Élelmiszert, tiszta ruhát vittek és a szőlőbeli nehezebb, fogd meg munkákat elvégezték.

„Az elszármazottak igyekezete"[66]

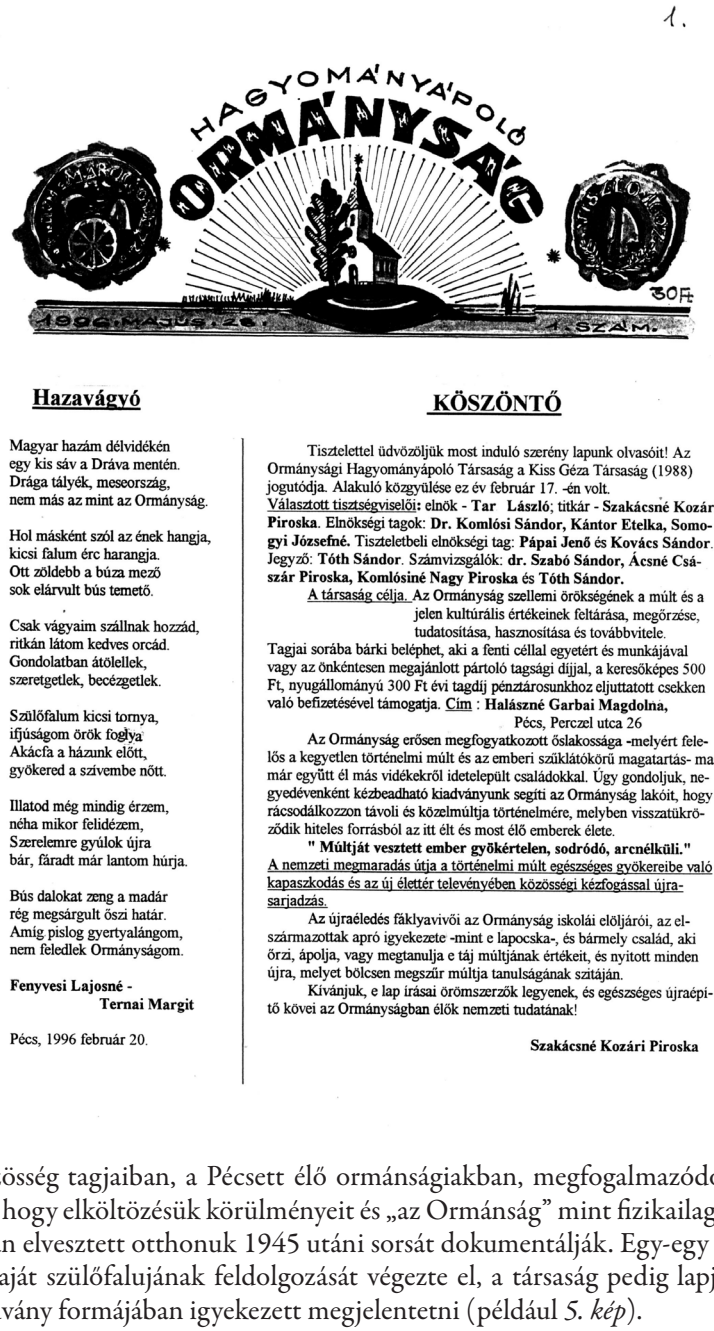
A különböző okokból elszármazottak igyekeztek ormánsági identitásukat megőrizni, melyben vallási hovatartozásuk segítette őket. Az 1970-es évek elejétől egyre több ormánsági származású pécsi lakos járt a pécsi Szabadság utcai református templomba, sokan csatlakoztak is a Pécsi-Belvárosi Református Egyházközséghez *(4. kép)*. Mindebben egykori ormánsági lelkészeik is támogatták őket. Dr. Komlósi Sándor (1920–2007) vezetésével, aki ekkor a JPTE Tanárképző Karának tanára volt, a Pécsett élő ormánságiakból 1988-ban megalakult a Kiss Géza Társaság Az alakuló ülésen Dr. Andrásfalvy Bertalan néprajzkutató is részt vett, beszédének részletét később a társaság lapja le is közölte.[67] E társaság 1996-tól nevet változtat, az Ormánysági Hagyományápoló Társaság nevet viseli 2020-as megszűnéséig. *(5. kép)*. Alapító tagjai szinte kivétel nélkül ormánsági származású pécsi lakosok, kevés, odahaza az Ormánságban lakó taggal kiegészülve.

66 A *Hagyományápoló Ormányság* c. újság egyik cikkének címe alapján (lásd: *4. kép*). *Hagyományápoló Ormányság,* 1996. 2. 6.

67 *Hagyományápoló Ormányság,* 1996. 2. 1.

4. kép

A Hagyományápoló Ormányság lap első száma, 1996. 1. 1.

1.

HAGYOMÁNYÁPOLÓ ORMÁNYSÁG

30 Ft

1996. MÁJUS 25. 1. SZÁM.

Hazavágyó

Magyar hazám délvidékén
egy kis sáv a Dráva mentén.
Drága tályék, meseország,
nem más az mint az Ormányság.

Hol másként szól az ének hangja,
kicsi falum érc harangja.
Ott zöldebb a búza mező
sok elárvult bús temető.

Csak vágyaim szállnak hozzád,
ritkán látom kedves orcád.
Gondolatban átölellek,
szeretgetlek, becézgetlek.

Szülőfalum kicsi tornya,
ifjúságom örök foglya.
Akácfa a házunk előtt,
gyökered a szívembe nőtt.

Illatod még mindig érzem,
néha mikor felidézem,
Szerelemre gyúlok újra
bár, fáradt már lantom húrja.

Bús dalokat zeng a madár
rég megsárgult őszi határ.
Amíg pislog gyertyalángom,
nem feledlek Ormányságom.

Fenyvesi Lajosné -
Ternai Margit

Pécs, 1996 február 20.

KÖSZÖNTŐ

Tisztelettel üdvözöljük most induló szerény lapunk olvasóit! Az Ormánysági Hagyományápoló Társaság a Kiss Géza Társaság (1988) jogutódja. Alakuló közgyülése ez év február 17. -én volt.
Választott tisztségviselői: elnök - **Tar László**; titkár - **Szakácsné Kozári Piroska**. Elnökségi tagok: **Dr. Komlósi Sándor, Kántor Etelka, Somogyi Józsefné.** Tiszteletbeli elnökségi tag: **Pápai Jenő** és **Kovács Sándor**. Jegyző: **Tóth Sándor**. Számvizsgálók: **dr. Szabó Sándor, Ácsné Császár Piroska, Komlósiné Nagy Piroska** és **Tóth Sándor.**

A társaság célja. Az Ormányság szellemi örökségének a múlt és a jelen kultúrális értékeinek feltárása, megőrzése, tudatosítása, hasznosítása és továbbvitele.
Tagjai sorába bárki beléphet, aki a fenti céllal egyetért és munkájával vagy az önkéntesen megajánlott pártoló tagsági díjjal, a keresőképes 500 Ft, nyugállományú 300 Ft évi tagdíj pénztárosunkhoz eljuttatott csekken való befizetésével támogatja. Cím : **Halászné Garbai Magdolna,**
Pécs, Perczel utca 26

Az Ormányság erősen megfogyatkozott őslakossága -melyért felelős a kegyetlen történelmi múlt és az emberi szűklátókörű magatartás- ma már együtt él más vidékekről idetelepült családokkal. Úgy gondoljuk, negyedévenként kézbeadható kiadványunk segíti az Ormányság lakóit, hogy rácsodálkozzon távoli és közelmúltja történelmére, melyben visszatükröződik hiteles forrásból az itt élt és most élő emberek élete.

" Múltját vesztett ember gyökértelen, sodródó, arcnélküli."

A nemzeti megmaradás útja a történelmi múlt egészséges gyökereibe való kapaszkodás és az új élettér televényében közösségi kézfogással újrasarjadzás.

Az újraéledés fáklyavivői az Ormányság iskolái elöljárói, az elszármazottak apró igyekezete -mint e lapocska-, és bármely család, aki őrzi, ápolja, vagy megtanulja e táj múltjának értékeit, és nyitott minden újra, melyet bölcsen megszűr múltja tanulságának szitáján.

Kívánjuk, e lap írásai örömszerzők legyenek, és egészséges újraépítő kövei az Ormányságban élők nemzeti tudatának!

Szakácsné Kozári Piroska

E közösség tagjaiban, a Pécsett élő ormánságiakban, megfogalmazódott a belső igény arra, hogy elköltözésük körülményeit és „az Ormánság" mint fizikailag és egykori valóságában elvesztett otthonuk 1945 utáni sorsát dokumentálják. Egy-egy erre vállalkozó tag saját szülőfalujának feldolgozását végezte el, a társaság pedig lapjában vagy külön kiadvány formájában igyekezett megjelentetni (például *5. kép*).

5. kép
Hagyományápoló Ormányság, 1996. 2. 6.

AZ ELSZÁRMAZOTTAK IGYEKEZETE

Az Ormányságból Pécsre költözött emberek kicsiny gyülekezete az érdeklődőknek egyetemben, minden hó utolsó vasárnapján délután 3 órakor összegyűlnek a Pécsi Belvárosi Református Egyház Gyülekezeti Termében (kivéve a nyári hónapokat.) Boldog alkalom ez a falubeliek, ismerősök, ideköltözöttek egyező sorsúak találkozására. Az irodalmi, zenei műsor, hitápoló öt perc, közös éneklés, beszélgetés csak fokozza a felekezeti különbségek nélküli találkozók örömét.

Megindult egy kis gyűjtő munka: „Hová lett szülőfalum lakossága 1945-től máig?" -címmel.

Házanként írják le ki maradt a faluban, ki ment el, hová, ők és utódaik milyen foglalkozási ágból élnek, milyen iskolai végzettséget mondhatnak magukénak.

Mintaszerű gondossággal elkészült Adorjás község Somogyiné Bonyár Margit tollából - Drávapiski Dani Lajostól Luzsok - Mártonné Bazsó Irén, Kórós-Fenyvesiné Ternai Margit Páprád - Sebesné Konczos Margit munkája nyomán.

Elhúnyt ormányságiakról, Tóth Sándor, volt csányoszrói lelkész tollából kaptunk hiteles értesítőt. Felmérés alatt vannak a pécsi nyugdíjas és szociális otthonok. Köszönet illeti mindazokat, akik ebben a munkában eddig és azután is szorgoskodnak. Munkáik összegzőit lapunkban folyamatosan közöljük, törzsanyagát pedig egyházi levéltárunkba letétbe helyezzük.

A Pécs-Belvárosi Ref. Egyház halotti anyakönyvéből kigyűjtött adatok, 1980-1990.

Születési helyét tekintve Pécsett eltemettetett a 10 év alatt:

kórósi	30,
drávafoki	24,
csányoszrói	21,
okorági	20,
kákicsi	19,
zalátai	18,
piskói és vajszlói	16,
sellyei	14,
gyöngyfai	13,
hiricsi	12,
bodásai,	
rádfalvai,	
vejti	11,
drávaiványi,	
hidvégi,	
sósvertikei	10.

Viszonylag kevés (1-4 között) csarnótai, mattyi, diósviszlói, drávapalkonyai, drávaszerdahelyi, szaporcai, garéi, , harkányi, ipacsfai, kemsei, kisharsányi, kistótfalui, nagycsányi, nagyvátyi és páprádi.

Összegyűjtötte Tóth Sándor volt csányoszrói lelkész 1995 nyarán. A vezető lelkész Szalai Lajos engedelme nélkül - ő ugyanis túl féltette az anyakönyvet! - de Sándor tudta, mindezek kigyűjtése tanulságokat állít elénk tehát jó ügyet szolgál.

(Szerkesztő.)

6

Találkozóikat havi rendszerességgel tartották a Szabadság utcai templom gyülekezeti termében. Előadásokat, kirándulásokat, közös főzéseket szerveztek, melyek célja az ormánsági ízek, valamint gyermekkori emlékeik felelevenítése szülőfalujuk népszokásairól, ünnepeiről. Kirándulásaik általában az Ormánságba vezettek, de néhány alkalommal egy-egy tag szőlőhegyi pincéjét is meglátogatták Hegyszentmártonban vagy Diós-

viszlóban.[68] Újságjukban verseket, visszaemlékezéseket jelentetnek meg, melyekben az Ormánság, mint egy elvesztett, vágyott, idealizált otthon, jelenik meg. Önálló kiadványokat és egy verseskötetet is publikáltak. A visszaemlékezések közt gyakran szerepelnek a Hortobágyot megjárt tagok írásai is, akik közül páran előadás formájában is megosztották emlékeiket a tagokkal. A társaság több évtizedes jelenléte az ormánsági kulturális életben rendszeresnek mondható. A tagok igyekeztek szülőfalujukban egykori papjaiknak, tanáraiknak emléktáblát állítani, rendszeresen visszajártak ezeket gondozni, megkoszorúzni. E tevékenységek közül kiemelném Kákicsi Kiss Géza és felesége sírjának ápolását, hiszen a tagok közt találunk olyan személyt is, akit még Kiss Géza keresztelt. Lényegében a távolból is igyekeztek ellátni azoknak a feladatoknak egy részét, amelyeket, ha a faluközösségben maradtak volna, ottani társadalmi helyzetük megkívánt volna tőlük. Az idő előrehaladtával, a tagok kiöregedésével a társaság titkára több-kevesebb sikerrel igyekezett bevonni a leszármazottakat, illetve a Pécsi-Belvárosi Református Gyülekezet nem ormánsági származású tagjait is. Bár a tagság átlagéletkora nehezítette a társaság működését, tény, hogy a kegyelemdöfést a 2020-as pandémia adta meg. A covid miatt a pécsi Ormánysági Hagyományápoló Társaság 2021-ben megszűnt.[69]

Kapocs és menedék – a szőlőhegy szerepe az elvándorlók életében

A 20. század második felében az Ormánságra jellemző migrációs folyamatok a hegyszentmártoni hegyen is nyomon követhetőek, mivel a szőlőterületek az elhurcoltaknak vagy a téeszesítés elől városokba költözőknek is fizikai és érzelmi menedéket jelenthettek és jelentettek. Szőlőhegyi terepmunkám során körvonalazódott, hogy e csoport létszáma nem elhanyagolható. Az elszármazottak kötődésének mértékét jól mutatja a hegyszentmártoni szőlőtulajdonosok lakhelyének áttekintése. Míg az 1866-os birtokrészleti jegyzőkönyv szerint még csak kerek 30 település szőlőinek adott otthont a szőlőhegy,[70] addig az 1986-os földkönyv adatai alapján már 68 település érintett a szőlőművelésben Hegyszentmárton szőlőhegyén.[71] A lista elsősorban Péccsel és a környező falvakkal bővült. Ekkor a szőlőterületek 18%-át pécsi tulajdonosok birtokolják, ami még a közvetlenül Hegyszentmártonból a szőlőhegyre feljárók 16%-os tulajdoni arányánál is több. A pár százalékot kitevő települések között is sok Pécs környéki falut találunk (Hird, Kővágószőlős, Pellérd, Pécsszabolcs, Szentlőrinc stb.). E falvak részletes listáját és a birtokolt területek pontos méretét és százalékos arányát az *1. ábra* és az *1. táblázat* mutatja.

68 Sz.-né K. P.-vel (1936), a pécsi Ormánysági Hagyományápoló Társaság egykori titkárával 2022-ben készített interjú alapján.

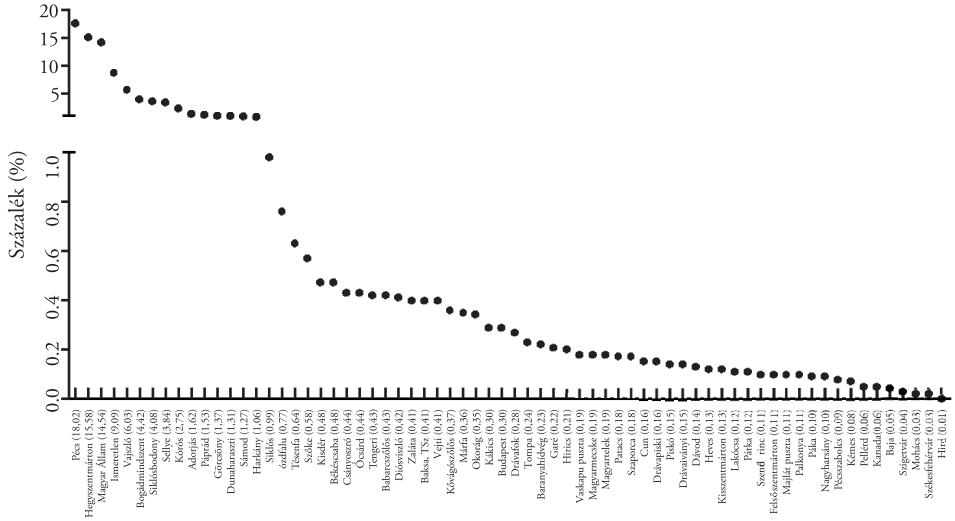
69 Sz.-né K. P.-vel (1936), a pécsi Ormánysági Hagyományápoló Társaság egykori titkárával, illetve K. N. N. (1976) református lelkésszel 2022-ben készített interjúk alapján.

70 MNLBaML Birtokrészleti jegyzőkönyv Hegyszentmárton, 1866.

71 Földkönyv, Szőlőhegy, Hegyszentmárton 1986.

1. ábra

A birtokolt szőlőterületek aránya a szőlőtulajdonosok lakhelye szerint az 1986-os földkönyv alapján, Hegyszentmárton[72]

A helyi emlékezet szerint ez a nagy térbeli kiterjedésű birtokosi hálózat elsősorban az elköltözők szőlőbeli visszajárásának, valamint a 70-es évektől az elszármazott ormánságiak szőlővásárlásainak és az újonnan megjelenő, hétvégi telkeket vásárló bányászoknak köszönhető.[73] Több interjúalanyom elmesélte, hogy akár évtizedeken keresztül visszajártak a szőlőiket művelni, illetve arról is beszámoltak, hogy olyan ormánsági ismerőseik is vettek ekkor mellettük szőlőterületet, akiknek korábban nem vagy nem itt, hanem szülőfalujuk határában volt szőlőjük.[74] (Ilyen például a *6. és 7. kép*en látható szőlő és pince.) Ez egybeesik a területek zártkertté nyilvánításának időszakával, azaz ekkor nyílt meg a lehetőség arra, hogy kisebb szőlőterületet vehessen itt az, akinek korábbi családi örökség révén nem volt.

72 A grafikont Dr. Gábris Fanni készítette.

73 Az eredeti, bányásszá lett szőlőtulajdonosok mellett más bányászok is vettek itt idővel területeket, elsősorban azért, mert kollégáik pincéibe kilátogatva megtetszett nekik. Tipikusan a 70-es években kezdték venni a szőlőket, amikor zártkertté nyilvánítva ez a kis léptékű termőföldforgalom megindulhatott. Elsősorban hétvégi rekreációs céllal, és a tiszta levegő miatt, ami jó a szilikózisra. Jól kerestek a Pécs környéki bányákban, és mivel a szerződéses borleadás akkor jól ment, a szőlő is jól jövedelmezett, így megengedhették maguknak a kényelmes, autóval való kiközlekedést.

74 Egy a Dráva ó- és újholocén árterét elválasztó homokbuckasor húzódik végig a Drávával párhuzamosan az Ormánságon. E buckák alkalmasak a szőlőtermelésre, igaz, főleg a fagyzugos körülményeket jobban tűrő direkt termő amerikai fajták élnek meg itt, melyek a filoxéravész után terjedtek el. Ezt Zentai János megfigyelése is megerősíti. Zentai 1962, 363. A homokbuckával rendelkező települések lakói (például Drávafok, Bogdása, Sellye, Kákics) részben már itt műveltek szőlőt.

1. táblázat

A birtokolt szőlőterületek mérete és aránya a szőlőtulajdonosok lakhelye szerint, valamint a tulajdonosok száma lakhelyük szerinti bontásban

Település neve	Tulajdonosok száma (fő)	Terület (m²)	%	Település neve	Tulajdonosok száma (fő)	Terület (m²)	%
1. Pécs	187	391 915,9	18,01	35. Drávafok	2	6189	0,28
2. Hegyszentmárton	153	338 839,8	15,57	36. Tompa	1	5222	0,24
3. Magyar Állam	–	316 248	14,54	37. Baranyahídvég	3	4967	0,22
4. Ismeretlen	–	197 751	9,09	38. Garé	2	4789	0,22
5. Vajszló	103	131 201	6,03	39. Hirics	5	4648,6	0,21
6. Bogádmindszent	tsz+46	96 140,5	4,42	40. Szava – Vaskapu puszta	1	4207	0,19
7. Siklósbodony	40	88 772	4,08	41. Magyarmecske	2	4190	0,19
8. Sellye	40	83 567	3,84	42. Magyartelek	1	4056,5	0,18
9. Kórós	26	59 808,2	2,47	43. Patacs	2	3969	0,18
10. Adorjás	11	35 257	1,62	44. Szaporca	2	3924	0,18
11. Páprád	20	33 252	1,52	45. Cún	2	3533	0,16
12. Görcsöny	6	29 714,2	1,36	46. Drávapiski	2	3488	0,16
13. Dunaharaszti	9	28 544	1,31	47. Piskó	2	3209	0,14
14. Sámod	12	27 619,6	1,27	48. Drávaiványi	2	3169	0,14
15. Harkány	11	23 027	1,05	49. Dávod	1	3121	0,14
16. Siklós	11	21 600,6	0,99	50. Heves	1	2871	0,13
17. Ózdfalu	3	16 648	0,76	51. Kisszentmárton	2	2768	0,12
18. Tésenfa	4	13 840	0,63	52. Lakócsa	1	2645	0,12
19. Szőke	3	12 586	0,57	53. Pátka	1	2604	0,11
20. Kisdér	1	10 504	0,48	54. Szentlőrinc	2	2463	0,11
21. Békéscsaba	1	10 443	0,48	55. Felsőszentmárton	1	2449	0,11
22. Csányoszró	4	9541	0,43	56. Majlát puszta	1	2357	0,10
23. Ócsárd	3	9486,5	0,43	57. Palkonya	1	2340	0,10
24. Tengeri	4	9460,7	0,43	58. Páka	1	2257	0,10
25. Babarcszőlős	5	9267	0,42	59. Nagyharsány	2	2131	0,09
26. Diósviszló	4	9122	0,41	60. Pécsszabolcs	2	1962	0,09
27. Zaláta	6	9004	0,41	61. Kémes	2	1762	0,08
28. Baksa	tsz	8983	0,41	62. Pellérd	1	1408	0,06
29. Vejti	tsz+1	8832	0,40	*63. Kanada*	1	1270	0,05
30. Kővágószőlős	4	8041	0,37	64. Baja	1	988	0,04
31. Márfa	5	7932	0,36	65. Szigetvár	1	869	0,03
32. Okorág	3	7594	0,34	66. Mohács	2	698	0,03
33. Kákics	4	6485	0,29	67. Székesfehérvár	1	605	0,02
34. Budapest	4	6456	0,29	68. Hird	1	320	0,01

1986-ban a hegyszentmártoni szőlőhegyen a szőlőhegy teljes területe 217,49 hektár, a birtokosok száma: 784 fő, plusz a tsz-területek. (Forrás: Földkönyv, Szőlőhegy, Hegyszentmárton 1986.)

6. kép

Ormánsági származású, az 1960-as évek óta Pécsett élő értelmiségi házaspár máig művelt szőlője a hegyszentmártoni szőlőhegyen. (Fotó: Farkas Sándor, 1998)

7. kép

Ormánsági származású, az 1960-as évek óta Pécsett élő értelmiségi házaspár máig gondozott pincéje a hegyszentmártoni szőlőhegyen. (Fotó: Kurucz Réka, 2022)

Ahogy már korábban utaltam rá, visszatérő jelenség az elvándorlók esetében, hogy ha az idős családtagok is beköltöztek a városba, a távolban megtartott szőlő művelésében minden generáció a maga lehetőségei szerint vett/vesz részt.

„Akinek azért még volt valami idősebb hozzátartozója, az meg tudta művelni. De akinél a fiatalok elhelyezkedtek, nem tudták munka után, mert nem tudtak hogy kimenni, nem tudtak hogy közlekedni. Például bekerültek Pécsre. Hát hogy mehetett volna munka után ki a szőlőt még megművelni? Hétvégén esetleg. Hétvégén, akkor sokszor kiment a nagyszülőknek segíteni. De még akkor nem volt szabad szombat se. Csak vasárnap. És vasárnap is nem is nagyon járt ugye busz, se semmi. Hát nagyon nehezen tudták a szőlőt megművelni akkor már. És előzőleg a fiatalok beözönlöttek Pécsre. Vagy ki Budapestre, ki erre, ki arra. Úgyhogy egyszerűen az öregek amikor már nem bírták, akkor eladták. Amikor már nem bírták az idős emberek megművelni."[75]

Amikor az idősebb családtagok már nehezen tudták a hegyszentmártoni hegyen önállóan ellátni magukat (például hét közben négy-öt km-t gyalogolni a szőlőhegyről a falubeli boltba kenyérért stb.), sok család az ottani szőlő és pince eladása után Pécsett vett egy kis présházat és szőlőt, vagy telket. Jellemzően a Hársfa utca, Gyükés, Postavölgy, Nagyárpád környékén. Itt az idősek folytathatták a természeti környezetben való ideiglenes kint lakást és a családot ellátó termelői tevékenységet. Ha időszakosan kint is laktak, a családtagok hetente többször is meglátogathatták őket, így biztosítani tudták ellátásukat. Interjúalanyaim elmesélései szerint gyakori volt, hogy szüleik, ezek az idős, paraszti származású emberek halálukig sem adták fel természetközeli életmódjukat, melyet áthatott a termőföld megművelésének igénye és szeretete.[76]

„Igen, még nekünk volt szőlőnk is, egy négyszáz négyszögöl. Igen. Itt, amint megyünk föl itt a másik utcánál... Hársfa utcánál, amin megyünk, amin az új telep van. Ja, ott vót a szőlőnk. Négyszáz négyszögöl. [...] Nem vettünk, béreltünk. Hogy hívják volt az, ilyen tanácsi bérlet. Hát akkor még éltek az öregek is. A nagypapa is élt, meg az anyósom, nagymama, meg minden, és akkor kicsinek bizonyult a kert. Ottan minden megtermett. [...] Nagypapa fogta mindig a izé, a pintös üveget, betette a tarisznyába, s akkor fölment. Ott volt egy ilyen kis bungellóféle, minden, és akkor egész nap ott volt a szőlőben. Ott működött minden, úgyhogy... Ja, szőlőt is, meg a közte ugye, meg vót hagymátú', paprikátú' kezdve minden."[77]

Az ekkortájt megvásárolt területek gyakran a mai napig megvannak a leszármazottak tulajdonában.

75 H. J.-né K. G. (1937) Pécsett élő, ormánsági származású lakossal 2022-ben készített interjú részlete.

76 Pécsett élő, ormánsági származású interjúalanyaimmal folytatott beszélgetéseim alapján.

77 G. D. (1931) Hortobágyra kitelepített ormánsági származású pécsi lakossal 2022-ben készített interjú részlete. E család tanácsi bérleményként 1958-tól egészen a Hársfa utcai új lakótelep megépüléséig, azaz a 2000-es évek elejéig művelte pécsi szőlőjét. A kisajátításkor a kártérítési összegből már nem vettek új területet, ám a Vadász utcai kertes lakóház hátsó kertjét 91 éves kora ellenére interjúalanyom máig műveli. (Lásd: *3. kép*.)

„Apám azt is csinált, de hát a mi almásunk az nem olyan, mint amikor ő csinálta. De még mindig megvan."[78]

„Pécsett szőlőt vettek igen. Nagyposta-völgyben. [...] Hát mer', mer' bennünk volt ez a paraszt vér és a gyűjteni akarás, hogy legyen pénzünk."[79]

Ha a napjainkban még kisüzemi keretek között szőlőt művelő hegyszentmártoni szőlősgazdák lakhelyét vizsgáljuk, kevés pécsi tulajdonost találunk. Az ormánsági települések közül, bár egyre kisebb létszámban, de elsősorban Vajszlóról és Sellyéről járnak még szőlősgazdák a szentmártoni hegyre, illetve a szőlőhegyhez közeli településekről (például Diósviszló, Hegyszentmárton, Bogádmindszent, Páprád) még egy-két gazda műveli szőlőjét. Gyakran a polgármesterek tartanak ki legtovább, akár napjainkig (például Hirics, Páprád, Drávacsepely, Hegyszentmárton, Diósviszló, Ócsárd). Mindezek magyarázata, hogy a szocializmus időszakának további jelentős változása volt, hogy lezajlott az Ormánság népességének kicserélődése, valamint belső migrációs folyamatok is megindultak. A tősgyökeres lakosság, a fentebb részletezett folyamatok miatt, tömegesen költözött el, helyükre pedig jelentős létszámú cigány népesség települt be, főleg a legkisebb és infrastrukturális szempontból legelmaradottabb falvakba. (A 20. század első felében a cigányok zömében még a Dráva menti ártéri erdőkben, telepeken éltek, majd a 1960–1970-es években a tanácsok anyagilag is támogatták, hogy bent, a falvakban a megüresedett házakat megvásárolják.)[80] A cigányok beköltözése tovább erősítette a tradicionális népesség elvándorlásának ütemét, valamint megindított egy belső lassú áramlást is a térségen belüli centrumtelepülések, Sellye és Vajszló felé.[81] A szőlőt nem birtokló cigány népességet csak kismértékben érintette az elvándorlás, ahogy az uradalmi cselédeket és leszármazottaikat is.[82] Mellettük megmarad egy szűk, helyi elit, amely jellemzően generációk óta kapcsolódik az adott településhez, s amelynek kezében megmaradnak a fontos helyi pozíciók (önkormányzati, vállalkozói szerepek). Ez a hagyományosan szőlőt is birtokló csoport adja a falvak formális és informális vezetői rétegét még a többségében cigány népességű települések esetében is.[83] Emellett úgy vélem, szerepe van szőlőik megtartásában annak a hagyományos értékrendnek, amelyben a szőlő birtoklása, szép művelése presztízsértékű volt. Sőt, mint napjainkra költségessé vált hobbi, megváltozott formában, de ma is egyfajta státuszszimbólum és anyagi jólétet feltételező dolog a szép kis pince és szőlő fenntartása. Ehhez kapcsolódóan megfigyelhető a napjainkban is szőlőt művelő kistermelők egy olyan csoportja is, amely viszonylag későn, a 80-as években kezdett szőlőtermelésbe. A falusi szegénység és az egykori

78 B. J. (1960) ormánsági származású pécsi lakossal, kitelepített család leszármazottjával 2023-ban készített interjú részlete.

79 H.-né R. I. (1946) kisgyermekként, háromévesen kitelepített, majd a nagyszülőkhöz hazaengedett, ormánsági származású pécsi lakossal 2022-ben készített interjú részlete.

80 Kovács 2005, 38.

81 Uo.

82 E jellemzően katolikus csoport az 1945-ös földosztással végre a rég áhított, saját tulajdonú termőföldhöz jutott. Ezt nem akarták elhagyni. D. Gy.-vel (1949), a hegyszentmártoni szőlőhegyen kisüzemi keretek közt máig szőlőt művelő vajszlói lakossal 2020-ban készült interjú alapján.

83 Ragadics 2019, 43.

uradalmi cselédek számára csak a zártkerti szőlők létrehozásával nyílt lehetőség szőlőterületek megvásárlására. 1945 után a földosztások révén ugyan saját tulajdonú birtokhoz jutottak, de szőlőt nem kaptak. Megfigyelhető egy ambíciórobbanás,[84] amikor a háztáji szőlők zártkertté nyilvánításának következtében elérhetővé lesz számukra a szüleik által csak vágyott szőlő.

„Szegény apám, nagyon szeretett volna egy kis szőlőt, hogy legyen nekünk is."[85]

Talán épp e miatt a megkésettség miatt jellemzően tovább, akár mai napig is büszkén művelik kisparcelláikat.

A fent vázolt birtokosi rendszerben fordulópontot hozott a rendszerváltás időszaka. A kisüzemi szőlőt fenntartó családok, akár az Ormánságban maradtak, akár elköltöztek, akár régi, akár új tulajdonosok voltak, döntési helyzetbe kerültek. Ennek okai elsősorban a gazdasági lehetőségek megváltozásában, valamint az 1930–1940-es években született, azaz a parasztból téeszdolgozóvá tett családtagok megöregedésében keresendő. Egészségi állapotuk romlásával a fiatalabb családtagok gyakran igyekeztek tőlük átvenni a szőlő terheit és továbbra is változatlan formában működtetni, az idős szülők megnyugtatására. Ez gyakran heroikus küzdelem volt, melyet elsősorban az idős családtagok termőföldszeretete iránti tisztelet motivált. Az idős családtagok elvesztésével azonban a pince és a szőlő fenntartása sokszor értelmét vesztette a későbbi generációk számára. Életformájukkal, munkahelyükkel, anyagi lehetőségeikkel is összeegyeztethetetlenül költséges (volt), így egyre többen döntöttek és döntenek a kisüzemi szőlőművelés felhagyása mellett.

Összefoglalás

Szándékom szerint e tanulmányból körvonalazódnak az Ormánságra 1945 után jellemző migrációs folyamatok, a kommunista rendszer által az identitástörés lépésein keresztül tudatosan rombolt paraszti önkép és a kisparcellás szőlőterületek – mint a kollektivizálásból kimaradt menedékhelyek – közti összefüggések. Az ormánságiak 1950-es hortobágyi kitelepítése, a kuláküldözés és a határsáv kialakítása rendkívül meghatározónak bizonyul az Ormánság későbbi sorsa szempontjából. Ugyanígy meghatározza egyéni, személyes szinten a deportáltak és családjaik életét egyrészt az a trauma, amelyet átéltek, másrészt az az ellehetetlenített anyagi helyzet, amely a hazatérésük utáni első 10 évüket jellemezte. A gyermekeik jövőjéért való lemondás mindvégig áthatotta, áthatja életüket. A szinte kilátástalan anyagi helyzetben a megmaradt szőlőterületeken megvalósítható önellátás kiemelt jelentőségűnek bizonyul. Emellett az elvándorlóknak és le-

84 Márkus 1991, 285–287.

85 D. Gy.-vel (1949), a hegyszentmártoni szőlőhegyen kisüzemi keretek közt máig szőlőt művelő vajszlói lakossal 2020-ban készült interjú részlete. Szülei Majlátpusztán élő és dolgozó cselédek voltak, akik 1952-ben költöztek be Hiricsbe. Az édesapában megfogalmazódó vágy ellenére szőlője csak a következő generációnak lett a hegyszentmártoni hegyen.

származottaiknak gyakran a szőlő (volt) az a fizikai és társadalmi tér, ahol a termőföldhöz és a mezőgazdasági munkához, vagy egyáltalán a fizikai munkához való különböző fokú kötődésüket megélhették. A beköltözők sokan, mint „hétvégi parasztok”[86] a városokból hétvégenként kijárva, akár hosszú évtizedeken át művelték szőlőiket. Itt a pinceszomszédoktól értesülhettek a szülőfalubeli hírekről és egymással is tudták tartani a kapcsolatot. Azaz a szőlő lehetőséget adott a sorstársaikkal való kapcsolódás megélésére és ormánsági identitásuk megerősítésére is. E területek művelésében további erős motiváció volt az idős, akár a faluban maradó, akár szintén beköltöző szüleik segítése mellett a természettel és a termőfölddel való kapcsolat fenntartása. Terepmunkám alapján hangsúlyoznom kell a természettel való kapcsolat személyes jellegét és a növénytermesztésből fakadó alkotó, teremtő tevékenység megélésének elemi igényét. Ez nem más, mint például annak a hétköznapi, mégis örömteli eseménynek a megélése, hogy a mag kikel a földből, ami lényegében a mag apoteózisa. Az ebből fakadó érzést nem helyettesíthette/helyettesítheti a Mecseken, vagy másutt a természetben való túrázás, kirándulás. E kapcsolat lényege, hogy e kis birtokok tulajdonosainak ott „dolguk van”. Közös dolguk a természettel. Sok paraszti származású értelmiségi is e zártkerti területeken talál(t) módot a fizikai munka és a termőföld igényes megművelése iránti önképe megélésére. Itt bizonyíthatta önmaga és családja előtt szorgalmát. Más mezőgazdasági területekhez képest a szőlő több szempontból is rendkívül alkalmas az ilyen „önigazolásra”, mert egyrészt minden vegetációs időszakban ad valami munkát, elfoglaltságot, másrészt a pinceépületek lehetőséget adnak a kint alvásra.[87]

A kötődés mértéke jellemzően generációról generációra csökken. Ritka, hogy a harmadik generáció, azaz a téeszdolgozóvá lett parasztok unokái átveszik a családi szőlők művelését. Bár ez a csoport gyermekként jellemzően sok időt töltött a zártkerti szőlőkben szüleivel, nagyszüleivel, szakismereteik hiányosak és a kisüzemi szőlőművelés kívánta szinte napi jelenlét életmódjukkal gyakorlatilag összeegyeztethetetlen. E kisüzemi szőlőterületek egyébként is a gazdaságilag veszteséges kategóriába esnek napjainkban. Sok család eladta már a területeket. A szőlők árából vásárolt Pécs környéki

86 Erős paraszti identitásuk miatt én neveztem el így ezt a hétvégenként szőlőbe kijáró csoportot, mivel önmagukat gyakran parasztként határozták meg. Ugyanakkor megfontolandó, hogy Andrei Simić nyomán a „városi parasztok” (peasant urbanite) talán találóbb elnevezés lenne. Simić, 1973. Ezt erősíti meg Andre Czegledy „urban peasants” megnevezése is, annak ellenére, hogy Czegledy szerint a hobbikerteket művelő, vidékre kijáró városiak a negatív konnotáció miatt nem definiálják önmagukat parasztként. A csoport tevékenysége mögött húzódó, kulturálisan meghatározott eszmék és gyakorlatok azonban szorosan kapcsolódnak a paraszti életmódhoz. Ezek között a legfontosabb az önellátás hagyománya, mely a parasztság alapvető gazdasági stratégiája volt. Mint a nélkülözések elleni és a bürokrácia megkerülésére szolgáló kiskaput, a szocialista állam megerősítette és akár máig megőrizte, produktumai további jelentéssel bírnak a kortárs kelet-európai társadalmi diskurzusok keretei közt. Czegledy 2002.

87 Ezt jól példázzák a babarcszőlősiek emlékei. A hegyszentmártoni szőlőhegy északi lábánál fekvő apró település esetében az 1970–1980-as években, esős hétvégéken a falu főutcájánál is hosszabb kocsisort alkottak a Pécsről hétvégére érkező, kint alvó tulajdonosok parkoló autói, akik a sár miatt csak gyalog tudtak felmenni a Csikorgó nevű meredek szurdokon a szőlőikbe. G. M. (1961) babarcszőlősi lakossal 2020-ban készített interjú alapján.

telkek művelése azonban szinte kivétel nélkül máig tapasztalható a Pécsett élő ormánsági származású beszélgetőtársaim körében, ami a leszármazottak esetében gyakran már egy „lazább", az egykori paraszti normáknak már kevésbé megfelelni akaró művelést jelent. Indokaik közt a kert és gyümölcsös művelésének igényén túl megjelenik egy új szempont, jó befektetésnek tartják e területek tulajdonlását.

Összegezve az esettanulmányt, megállapítható, hogy mindazok a negatív demográfiai folyamatok, amelyek az 1945 után generálisan megváltozott gazdasági-társadalmi-politikai viszonyokban gyökerező tömeges belföldi elvándorlás következtében a 20. század második felében az Ormánságban megindultak, a szőlőterületek esetében késleltetve, lényegében csak a 20. század végén, 21. század elején mutatkoznak meg. Az ormánsági vagy ormánsági származású szőlőtulajdonosok létszáma Hegyszentmártonban csak a 21. századra mutat erős csökkenést. Az elmúlt évtizedekre jellemző a szőlőterületek elhagyása vagy eladása. A területek egy része, főleg a meredekebb hegyoldalak, beerdősülnek. A rendszerváltás óta zajló birtokkoncentráció jelentős mértékben érinti e szőlőhegyet (is). A Villányi borvidékhez tartozó, kiváló adottságokkal rendelkező hegyszentmártoni szőlőhegy déli fekvésű, jól megközelíthető területei a mai eszközökkel alkalmasak a nagyüzemi művelésre. Napjainkban közel 150 hektárnyi az újratelepített, 10–20 hektáros táblák formájában művelt szőlőültetvények összterülete.[88]

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltár (MNL BaML)

MNL BaML VI.181.a-92-32. Hegyszentmárton község birtokrészleti jegyzőkönyve, Szőlőhegy, Hegyszentmárton 1866

MNL BaML XV.45 Községi Krónika Hegyszentmárton: 1975. október 23.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS-276.f./54/110: „Titkárság 1950. április hó 12-i, déli határsávra vonatkozó határozatainak végrehajtásáról" Titkárság 1950. július 26-i ülése.

Egyéb források

Földkönyv, szőlőhegy, Hegyszentmárton 1986. (A Hegyszentmártoni Önkormányzat tulajdona.)

Hagyományápoló Ormányság, 1996. május 28. 1. szám, Hagyományápoló Ormányság Társaság, Pécs.

Hagyományápoló Ormányság, 1996. november 1. 2. szám, Hagyományápoló Ormányság Társaság, Pécs.

88 A borvidék 5000 hektárnyi szőlőtelepítésre alkalmas, szőlőkataszterbe bejegyzett területéből – melyből jelenleg 2406 hektár a szőlővel ténylegesen eltelepített terület –, Hegyszentmárton határában nagyságrendileg összesen 300 hektár található, ebből 150 hektárnyi az eltelepített terület. Szinte kizárólag I. szőlőkataszterbe sorolt, kimagasló minőségű termőterületek. (Forrás: Hegyközségek Nemzeti Tanácsa.)

Magyar Közlöny, 1956. szeptember 8. 79. szám, Budapest.
Szabad Nép. A Magyar Dolgozók Pártjának központi lapja, 1965. (14) 251. 1956. szeptember 9.

Hivatkozott térképek

Kataszteri térképek 1866: Hegyszentmárton, Diósviszló (www.mapire.eu, 2023. január 11.).

Hivatkozott statisztikák

Hegyközségek Nemzeti Tanácsa, termőterület adatok borvidéki bontásban. Borszőlővel beültetett területek. Országos adatok, 2022. 07. 31.
https://www.hnt.hu/wp-content/uploads/2022/09/szolovel-beultetett-terulet-2022.pdf, 2022. szeptember 15.
Keleti Károly 1876, *Magyarország szőlőszeti statisztikája, 1860–1873.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Athenaeum Nyomda, Budapest.

Hivatkozott irodalom

Bencsik Péter 2011, A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. *Betekintő,* (5) 1. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest.
Czegledy, Andre 2002, Urban Peasants in a Post-Socialist World: Small-Scale Agriculturalists in Hungary. In: Pamela Leonard – Deema Kaneff (ed.): *Post-Socialist Peasant? Rural and Urban Constructions of Identity in Eastern Europe, East Asia and the former Soviet Union*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and Fifth Avenue, New York, 200–220.
Dani Lajos 2014, *Szülőföldem. Válogatott ormánsági történetek*. Kiadó: Dani Lajos örököse, Pécs.
Debreczeni József 2001, *Hortobágyról zokog a szél. Posztumusz verseskötet.* Debreczeni József örökösei, Pécs.
Égető Melinda 2001, A szőlőbirtoklás rangja és jelentősége. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 593–595.
Gyarmati Krisztina 2005, Kisparcellás művelésű dombvidéki szőlőhegyek tájszerkezetének kialakulása és fejlődése. *Tájökológiai Lapok,* (3) 1. 1–12.
Hajdú Zoltán 2021, Az állami beavatkozások szerepe a centrum-periféria viszonyrendszer formálásában Baranya megyében az államszocialista korszakban (1949–1990). *Északmagyarországi Stratégiai Füzetek,* (18) 1. 15–26.
Hantó Zsuzsanna 2006, *Kitaszítottak III. Családok munkatáborban 1.* Magyar Ház Kft., Budapest.
Horváth Gergely Krisztián 2020, A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. In: Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 13–53.
Illés Péter 2013, Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban – Vas megyei esettanulmányok. *Ethnographia,* (124) 2. 222–247.

Ispán, Ágota Lídia 2019: Transformation of a Strictly Controlled Border Area into a Tourist Destination. Making Heritage in Communist Hungary. In: *Traditiones*, 48/1, Ljubljana, 77–100.

Jobst Ágnes 2022, Élet a vasfüggöny árnyékában. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Ellenszélben – Településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 175–194.

Z. Kiss Géza 1989, Az Ormánság társadalmának XVIII–XIX. századi tagolódásáról. *Honismeret.* A hazafias népfront folyóirata, (17) 3. 60–66.

Koloh Gábor 2021, *„Szántani lehet, de vetni nem muszáj" – Az ormánsági egykézés történetei (1790–1941).* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

Koloh Gábor 2022, *„A pusztulás útján haladnak" Baranyai lelkészek egykejelentései (1934).* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

Ö. Kovács, József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest.

Ö. Kovács József, 2015, Kollektivizálás utáni identitásformák. In: Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 220–232.

Ö. Kovács, József, 2016, The Forced Collectivization of Agriculture in Hungary in the years 1948–1961. In: Constantin Iordachi – Arnd Bauerkamper (ed.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements.* CEU Press, Budapest – New York, 212–247.

Kovács Teréz 2005, A sellyei (siklósi) KSH-térség rövid leírása. In: Baranyi Béla (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben.* Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 29–52.

Kurucz Réka 2022, A szőlőhegy szerepe az átalakuló parasztság társadalmában és gazdálkodásban 1945-től napjainkig a Villányi-hegység nyugati felén. In: Ö. Kovács József – Schlett András (szerk.): *„A föld nem tud futni". Rendszerváltás vidéken*. RETÖRKI, NEB, Budapest, 145–172.

Lehőcz Norbert – Dövényi Zoltán 2020, Az „elsüllyedt falu" a szocializmus évtizedeiben. In: *Településföldrajzi tanulmányok,* (9) 1. 86–97.

Márkus István 1991, *Az ismeretlen főszereplő.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Magyarország felfedezése.)

Nagy Mária 2015, Szabadulás után – generációk, életutak. In: Saád József (szerk.): *Hortobágy örökségei. Kényszermunkatáborok és lakóinak nyomában.* Argumentum, Budapest, 161–227.

Nagy Mária – Saád József 2018, Amit már ismerünk, és amit még megismerhetünk... Gondolatok a szegedi és a Csongrád megyei határsáv-kitelepítések kapcsán. In: Bagi Zoltán Péter (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XLV*. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, 7–39.

Ragadics Tamás, 2019, *Közösségek és helyi társadalom az ormánsági kistelepüléseken.* Institutio Könyvkiadó, Pécs.

Saád József 2015a, A hortobágyi „telepes"-kísérlet – egy szál a társadalomformálás szövevényében. In: Saád József (szerk.): *Hortobágy örökségei. Kényszermunkatáborok és lakóinak nyomában.* Argumentum, Budapest, 13–38.

Saád József 2015b, A tizenkét tábor. In: Saád József (szerk.): *Hortobágy örökségei. Kényszermunkatáborok és lakóinak nyomában.* Argumentum, Budapest, 39–93.

Simić, Andrei, 1973: The Peasant Urbanites: A Study Of Rural–Urban Mobility In Serbia. *Studies in Anthropology,* no. 1. New York and London, Seminar Press. XVIII.

Szuhay Péter 1994, *A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig.* Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 345–371. (Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII.)

Zentai János 1962, *Cúni szőlőmetsző kések.* Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 363–368. (Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.)

Zentai János 1978, Baranya megye magyar néprajzi csoportjai. *Ethnographia,* (89) 4. 519–557.

Kimmel Máté

Tanyafelszámolás és községesítés Imrehegy példáján (1952–1990)

Imrehegy Bács-Kiskun megyében, a Homokhátság délnyugati részén, Kecel és Kiskunhalas között található. A községet 1952-ben hozták létre a két szomszédos település külterületi tanyás térségeiből. Egyike volt azoknak a mesterségesen megszervezett falvaknak, amelyek létrejöttével a kommunista diktatúra pontot kívánt tenni a több évtizedre visszanyúló tanyakérdésre. Tanyás térségből lett kistelepülés, miközben a helyi gazdaságot és társadalmat végig meghatározta a domináns agrárjelleg. Mint ilyen, elszenvedte a korabeli tanyapolitika és településpolitika diszkriminatív intézkedéseit, valamint a mezőgazdaság radikális átszervezésének következményeit is. Eközben a felsőbb elvárásnak megfelelően egy valóban falusias településnek kellett megszületnie a szórványosan elhelyezkedő tanyaépületek között. Ennek lehetőségeit meghatározták az egyéni, a helyi és a változó, vélt vagy valós gazdasági és társadalmi érdekekre hivatkozó központi ambíciók.

Az 1945 utáni tanya- és agrárpolitika regionális következményei

Az MDP a tanyákkal kapcsolatban egy, a terület- és településfejlesztési politikától különválasztott, önálló részpolitikát alakított ki. Ennek oka az volt, hogy a tanyakérdés, mint politikai probléma ekkor már több évtizedes múltra tekintett vissza, másfelől az 1945-ös földreformrendelet hatására ismét növekedett a tanyákon élők száma. 1948-ra a témával kapcsolatos vitákat megszüntették. Innentől az MKP, majd az MDP Közigazgatási Bizottsága, 1949-től pedig a Tanyai Tanács lett a tanyapolitika kizárólagos irányítója. Feladatát a tanyakérdés „végleges megoldásában" jelölték meg, ami a „tervgazdálkodást akadályozó" településtípus felszámolását jelentette.[1] Az MDP azzal számolt, hogy a tanyai lakosság az anyavárosokba települ, másrészt új tanyaközpontok létesítését is előirányozták. Ezek kijelölését a városok határában végzett felmérések előzték meg.[2] Az első ötéves terv időszakára 250 új tanyaközpont felépítését tervezték. Végül 1945 és 1955 között 38 alföldi település határában létesítettek egy vagy több új

1 Belényi 1996, 97–98.
2 Belényi 1981, 223.

községet, összesen 74-et. A hatalom adminisztratív eszközökkel igyekezett elősegíteni a tanyasiak városokba vagy az új tanyaközpontokba való beköltöztetését. Ennek kirívó példája volt az 1949-ben elrendelt külterületi építési tilalom. Olykor tanyarombolási akciókat is végrehajtottak, például a nagyüzemi táblák kialakításának akadályozására hivatkozva.[3] A jövőben kialakítandó „szocialista településhálózat" megtervezéséért felelős szervezetek, így az Országos Tervhivatal és a Területrendezési Intézet pedig nem is számolt a tanyákkal – és az aprófalvakkal sem –, mint a majdani településrendszer létező elemeivel.[4] Végső soron a politikai célkitűzés kettős volt: a meglévő tanyarendszer „elsorvasztása" (tanyai építkezés korlátozása, állandó jellegű tanyai építkezés meggátlása, támogatás megvonása, belterületi építkezés elősegítése stb.), másrészt a tanyaközpontok fejlesztése.[5] A lakóépületek építése, a beígért középület- és infrastruktúrafejlesztések (tanácsháza, iskola, orvosi rendelő, tanácsi szolgálati lakások, gyógyszertár, fúrt kút, beton bekötőút, villany bevezetése) azonban csak nagyon lassan haladtak előre. A fejlesztendőnek tartott tanyaközpontok számát ezért folyamatosan csökkentették. 1954-ben a Tanyai Tanács megszűnt, de az építési tilalom egészen 1986-ig érvényben maradt.[6]

A tanyarendszer felszámolását az agrárpolitika is segítette. Az 1945-ös földreformrendelet a birtokrendszer átformálásával jelentős társadalmi változásokat eredményezett.[7] Másrészt ennek hatására a földhözjuttatottak mintegy 50 ezer új tanyát építettek fel.[8] 1949 és 1953 között a mezőgazdaság adóterhei megháromszorozódtak.[9] A „kulákok" külön, megemelt összegben adóztak földjeik után, valamint az adóbehajtás további hátrányos intézkedéseit is hatványozottan szenvedték el. A hatalmi törekvéseknek megfelelően a számuk folyamatosan csökkent. A nagygazdák földjei általában nagy méretű és egy tagban megtalálható, jól művelt és a szükséges felszerelésekkel ellátott területek voltak, amelyek a téeszek létrehozásának alapjai lettek.[10] 1948 és 1961 között két hullámban végrehajtották a kényszerkollektivizálást. A téeszekbe való beléptetés 1956-ig egyértelműen az erőszakra alapozott. 1957-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt elfogadta a teljes körű kollektivizálás tervét, amelynek értelmében elméletileg az önkéntességre helyezték volna a hangsúlyt, de a gyakorlatban a falvakat járó agitátorok rendre megsértették azt.[11] A tanyás gazdákat gyakran nemcsak a termőföldtől, hanem vele együtt a tanyától is megfosztották. Az erőszakos téeszesítés számos emberi tragédiához vezetett. Volt, aki felgyújtotta a tanyát, mondván, ha nem lehet az övé, ne legyen másoké se. A szülők a gyermekeiknek azt tanácsolták, hogy menjenek a városba, mert csak ott lehet boldogulni. Elindult az elöregedés. Tömegek

3 Belényi 1996, 99–101.
4 Uo. 44–45, 50–52.
5 Ö. Kovács 2012, 101.
6 Bray–Kovács 2021, 10–11.
7 Ö. Kovács 2019, 17.
8 Belényi 1996, 97.
9 Rigó 2019, 105.
10 Ö. Kovács 2012, 103, 109, 112.
11 Rigó 2019, 109.

menekültek a mezőgazdaságból és töltötték fel az erőltetett iparosítás következtében megszaporodott ipari munkahelyeket.[12] Bács-Kiskun megye lakossága közel száz év folyamatos növekedés után először csökkent 1949 és 1960 között. A községek népessége 20 ezer fővel, 5 százalékkal csökkent, míg a városoké 18 ezer fővel (Kecskemét lakossága 10 ezer fővel), azaz 12 százalékkal emelkedett. A növekedés egyötöde a bevándorlási többletből származott. A községekből elvándorlók jelentős hányada tehát a megyén belüli városokban telepedett meg. A megye községeiben ugyanebben az évtizedben 12 százalékról 14 százalékra nőtt a 60 éves és annál idősebb korcsoport aránya.[13] A kényszerkollektivizálás a tulajdon elvétele mellett a hagyományos formák felszámolását is jelentette. A paraszti társadalom törvényeit meghatározó legfontosabb tényező, a magántulajdon, a föld ugyanis egzisztenciális bázist és szabadságot jelentett, identitásképző volt. A magántulajdon és a vele járó függetlenség legfeljebb az örökölt családi föld csekély maradékára, a háztáji gazdaságra szorult vissza.[14] A háztáji földet a tanyák esetében általában annak közelében mérték ki.[15]

A válságba került mezőgazdaságot a téeszek folyamatosan növekvő állami hitelezésével próbálták rendbe hozni. Ennek ellenére folyamatosan nőtt a „gyenge termelőszövetkezetek" száma, 1961-ben már ilyen téeszek művelték a „közös gazdálkodásba vont területek" több mint egyharmadát. Bács-Kiskun megyében a téeszek közel fele volt „gyenge" 1962-ben. A téeszesítés, mint felülről, állami erőszak által végrehajtott beavatkozás, beleütközött a lokálisan-regionálisan eltérő társadalmi korlátokba.[16] A Homokhátságon a nagyüzemi termelés képtelensége a második ötéves terv időszakában nyilvánvalóvá vált. Ennek keretein belül nagyarányú szőlőtelepítést hajtottak végre, átlagosan 150–250 holdas területeken. A mennyiségi szemlélet hátulütői hamar megmutatkoztak, ugyanis a műveléshez nem volt elegendő gép, illetve a talajt sem készítették elő, hatalmas károkat okozott a belvíz. Megoldatlan volt a szállítás, tárolás és a feldolgozás, illetve a téeszfunkcionáriusok szakmai felkészületlensége is problémákat okozott. A parasztság által ültetett, a talajviszonyokhoz szokott tőkeállomány egy részét kevésbé időtálló fajtákkal váltották fel. Az 1970-es évekre a megye területén 1300 hold szőlő és 1600 hold gyümölcsös pusztult el, 7–8000 hold pedig veszteséges volt. Ezek többségét „gyenge téeszek" művelték.[17] A történelmileg kialakult termelésmódok miatt sem tudott eredményesen működni a nagyüzemi forma. A parasztok által telepített szőlőkre ugyanis itt jellemző volt, hogy parcellánként eltérő volt a sor- és tőtávolság, valamint a fajösszetétel, ráadásul a sorok közé gyakran gyümölcsfákat is telepítettek. A téesz-típusú tagosítás és a gépesítés ebben a környezetben lehetetlen volt, így magas maradt az élőmunka-ráfordítás. Egyes településeken ezért itt is a „szabályos szövetkezetektől" eltérő „egyszerűbb szövetkezeteket", szakszövetkezeteket hoztak létre. A szakszövetkezetekben a korábban a tagság tulajdonát képező mezőgazdasági terüle-

12 Bray–Kovács 2021, 11.
13 Ö. Kovács 2012, 153, 155, 157.
14 Ö. Kovács 2020, 81, 92.
15 Bray–Kovács 2021, 11.
16 Ö. Kovács 2020, 58, 60, 66.
17 Zám 1973, 93–96, 98–101, 106–107.

tek ugyanúgy beviteli kötelezettség alá estek, de az alapszabály módot adott arra, hogy a tagok saját földjeiket járadék fizetése mellett használatra „visszakapják", és azon kisüzemi gazdálkodást folytathassanak.[18]

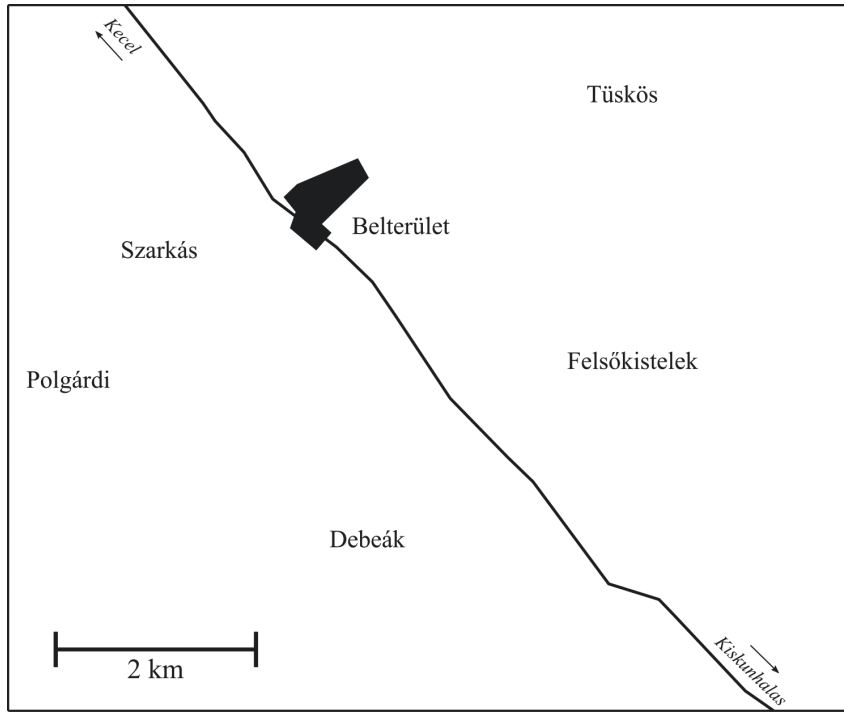
A gazda és a tanya kapcsolatát az ősi birtokhoz és a hagyományos életformához való kötődés határozta meg. Ezért néhányan a 20. század második felében sem menekültek el a parasztellenes politika megpróbáltatásai elől.[19] Egy 1986–1987-es, Bács-Kiskun megyei felmérésből kiderült, hogy az idős tanyán lakók még akkor is erősen ragaszkodtak a környezetükhöz, ez egyfajta tartást adott számukra. Az önállóság, függetlenség igénye még az egészségre vonatkozó óhajukat is megelőzte.[20] A szakszövetkezetekben a tanyák nagyobb eséllyel maradtak fent, mivel a termelés végső soron kisüzemi keretek között folyhatott.[21]

Községesítés a gyakorlatban – Imrehegy létrejötte[22]

Imrehegyet 1952-ben hozták létre Kiskunhalas és Kecel tanyás térségeinek községesítésével. Ezek a területek a Debeák, Felsőkistelek, Polgárdi, Szarkás és Tüskös neveket viselték. A település az egykori szarkási főkáptalani szőlőtelep után kapta a nevét, amelyet 1930-ban a Szent Imre-évfordulóra való tekintettel Szent Imre hegynek kereszteltek el. A „Szentet" elhagyták az új község nevéből.[23] Polgárdi és Szarkás nagyobb része korábban Kecelhez tartozott. Mivel Kecel a kalocsai érsekség, majd a kalocsai káptalan jobbágyfaluja volt, a környékén a tanyák csak a jobbágyfelszabadítás után jöhettek létre. A határbéli földek 1858-as tagosítását követően nagyon hamar felépültek az első tanyák, de számukat tekintve az igazi ugrás 1910 és 1930 között következett be. 1912-ben parcellázták fel ugyanis Polgárdit, ezenkívül a szarkási homokosztások és erdővágások is segítették a terjedést. 1930-ban már Szarkáson élt Kecel külterületi népességének fele.[24] Kiskunhalason már 1745-ben, a redempciót követően elkezdődött a tanyásodás, de a várostól távolabbi homokpusztákon szintén csak a tagosítás után alakultak ki a tanyák. Ilyen Debeák és Szarkás, amely a város két, nyugatra eső legtávolabbi külterülete. Az itt elterülő hatalmas városi legelőket 1861–1862 után osztották ki, de a terület nagyrészt a 20. század elején vált lakottá. Az ugyancsak homokos Felsőkisteleken szintén a 19. század végén és a századfordulón kezdődött meg a tanyafejlődés.[25] *(1. kép.)*

18 Kovács 2010, 148–149.
19 Bárth 2009, 10, 69.
20 Harsányi 1990, 157.
21 Bray–Kovács 2021, 12.
22 A továbbiakban a hivatkozott imrehegyi tanácsi iratok szórványosan maradtak fent. A dolgozatban szereplő idézetekben az egyértelmű helyesírási hibákat javítottuk a könnyebb olvashatóság érdekében.
23 Iván 2004, 329; Bárth 1984, 711.
24 Bárth 1984, 695, 704–705.
25 Juhász 2005, 88, 98–100; Bárth 1996, 113–114.

1. kép
Az imrehegyi tanyás térségek és a mai belterület vázlatos rajza

Készítette a szerző.

A tanyavilág rendkívül differenciált. Amellett, hogy időben, azaz fejlődési szakaszaikban a tanyák folyamatosan változnak, a tanyarendszer kialakulásának, megszilárdulásának, majd felbomlása elindulásának folyamata az eltérő természeti, gazdasági és társadalmi feltételek hatására térben sem egységes. Azaz soha nem lelhető fel a tanya egyetlen, „tiszta" formája. Emiatt a lényegesebb történeti fordulópontok is eltérő módon alakították át egyes csoportjait.[26] Imrehegyen a homok az egyik meghatározó tényező. A Homokhátságon a nehezen művelhető talaj például különösképpen igényelte a paraszti találékonyságot, ezért nagymértékben jellemzőek az egyedi szerszámok, eszközök.[27] A homokhoz való alkalmazkodás a tanyák küllemét, néprajzi vonásait is egyedi módon alakította. Csatári Bálint úgy fogalmazott, hogy a tanya „az Alföld természeti-táji rendszerszerének organikus elemévé, részévé vált".[28] Meghatározó a tanya tulajdonosa, a gazda anyagi helyzete. A Kecel–Kiskunhalas közötti homokon általában szegénytanyák épültek. A kis homokparcellákon apró, szűkös és általában egész évben

26 Timár 1990, 49–50.
27 Erdei 1937; Sztrinkó 1990, 90–91.
28 Csatári 2004, 118.

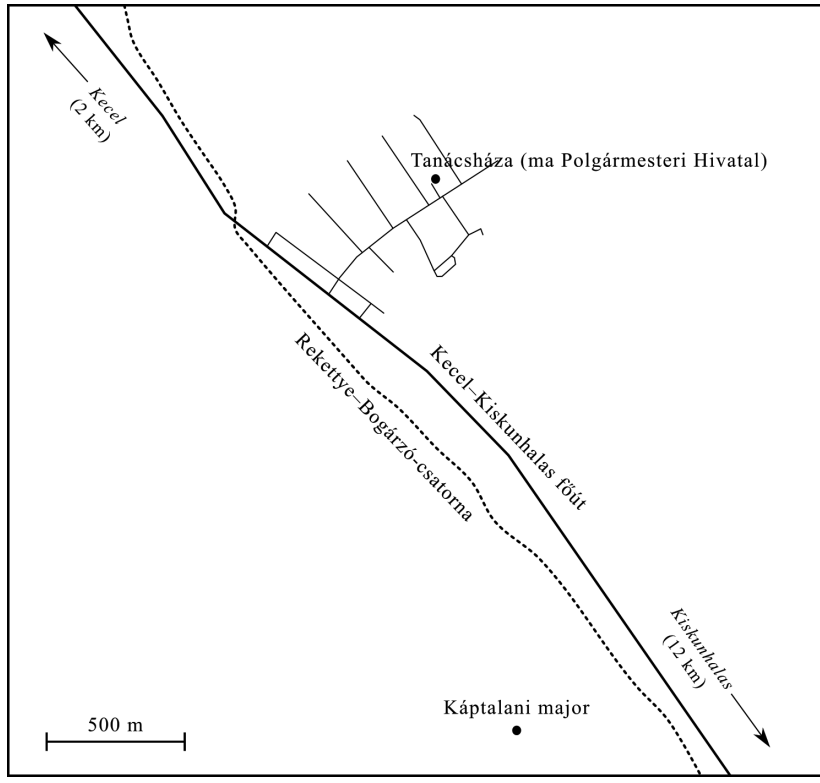
lakott tanyák jöttek létre.[29] A halasi homokon legtöbbször a „jövevények" vásároltak földet, akik a városi „őslakosokkal" ellentétben állandó kint lakásra rendezkedtek be, az egykori szántók egy részét pedig szőlőként és gyümölcsösként hasznosították.[30] A gazdálkodási módok a kisebb tájegységeken belül is sokfélék lehettek. Szarkáson például általában a szőlőé volt a főszerep, de előfordultak állattartó tanyák is. A homoki legelőkön kecskét, birkát, tyúkot, egy-két malacot tudtak ellátni, szerény körülmények között. A terményt javarészt felélték, vagy a keceli piacon értékesítették, átvevőhelyeken adták le.[31]

Annak ellenére, hogy a gazda és a családja állandóan a tanyán élt, idős korukra igyekeztek belterületi házat vásárolni, a tanyát pedig a fiatalokra hagyták. Előfordult az is, hogy örökség útján a tanya és a belterületi ház más-más utódra szállt, vagy házasság révén a gazda belterületi házra is szert tett.[32] A községesítés során kialakított új települések egy részének belterülete éppen ezért nehezen alakult valóban falusiassá, mivel a tanyák alapvetően ahhoz a településhez kötődtek, amelyhez történelmileg tartoztak.[33] Imrehegy belterületét az eredeti tervek szerint a sűrűbben lakott és könnyebben megközelíthető káptalani major környékén, a szarkási tanyasi iskolához közel akarták létrehozni. A káptalani majorban rendezkedett be a front átvonulásának idején a szovjet katonaság, majd 1948-ban az újonnan alakult téesz és a kommunista párt helyi szervezete is.[34] A major és a szarkási iskola a környékbeli ügyintézésnek korábban is a központja volt. 1946-ban a terület három másik egyházi tulajdonú majorjával együtt államosították.[35] A közeli Rekettye–Bogárzó-csatorna miatti malária veszélyre, illetve a major magas vételárára hivatkozva végül arrébb láttak neki az új község kialakításának. Az első belterületi épület a tanácsháza volt, amelyet a majortól 2 km távolságra nyugat felé, a Kecelről Kiskunhalasra vezető úthoz közel építettek fel.[36] A tanácsháza évekig egyedül állt a pusztában. *(2. kép.)* „»Kimegyek a tanácsházára« – mondták. Máshol bemennek a tanácshoz."[37] Egy tanácsi dolgozó így emlékszik vissza a kezdetekre: „Mikor a tanácsház itt fölépült, az egy érdekes körülmény volt. […] A puszta közepén be lett rakva ez az épület. Bejárati út, semmi nem volt. […] Szőlősorok mellett jöttünk be az épületbe jó pár, még egy-két évig, és akkor készült el először az a köves út."[38] Egy későbbi tanácselnök így jellemezte az új község létrehozását: „Ez a szervezés úgyszólván mindössze papírmunkát jelentett."[39]

29 Bárth 1984, 695, 704–705.
30 Erdei 1937.
31 Bárth 1984, 707–709.
32 Uo. 706–707.
33 Dúró 1990, 64.
34 1937, F.
35 *Imrehegy falukönyv* 2021, 25, 27.
36 *Petőfi Népe,* 1988. január 11. 3; *Imrehegy falukönyv* 2021, 23–24.
37 *Imrehegy falukönyv* 2021, 23.
38 1937, F.
39 *Petőfi Népe,* 1973. december 7. 4.

2. kép

Vázlatos rajz az imrehegyi belterület és a káptalani major közötti területről napjainkban

Készítette a szerző.

A községet az 1960-as években a KSH a megyében a „városiasodás szempontjából legkevésbé fejlett helységnek" tüntette fel. „Imrehegy község van – Imrehegy falu nincs. Csak a tanyavilág van, több mint 12 ezer holdon" – írta a *Petőfi Népe*.[40] Valószínűleg az 1963-as megyei felmérésre utalnak. Itt a fejlettséget abban mérték, hogy a tanyasi és belterületi népesség milyen arányát teszi ki a teljes lakosságnak.[41] A belterületre költözés elősegítésének egyik fő eszköze a villamosítás volt. A második ötéves terv keretei között meghirdetett faluvillamosítási programból azonban Imrehegyet kihagyták. A kormányhatározat szerint „a bekapcsolható fogyasztók kis száma" indokolta a döntést.[42] 1960-ban kezdődött meg a főutca kialakítása, és végül csak 1965–1967-ben vezették be az elektromos áramot a községbe. 1969-ben készült el a vizet biztosító hidro-

40 *Petőfi Népe,* 1969. december 31. 4.

41 Szabó 2011, 171.

42 A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 3295/1963. sz. határozata a faluvillamosítás befejezéséről. MNL OL XIX.a. 83.b. f. 3281-3320/1963. ő. e. 2, 4.

glóbusz.[43] Azelőtt a Kossuth utcában (a Kecel–Halas főutat a tanácsházával összekötő úton) lévő három ejektoros kúton volt elérhető a tiszta ivóvíz a belterületen élők számára. A tanyasiak gyakran ezután is ide jártak tiszta vízért, mivel a külterületi kutak szennyezettek voltak.[44] A téesz szintén a belterületről hordta ki az ivóvizet a szőlőtelepeken dolgozóknak, mivel a permetlevek és a talajvíz miatt az ásott kutakból nem lehetett inni.[45] A szarkási iskolában mélyfúrású szivattyús kúttal oldották meg az ellátást, ez viszont gyakran tönkrement, ilyenkor jobb híján a környező tanyákról kértek vizet.[46]

A villamosítást az 1970-es években ki akarták terjeszteni a külterületre is, elsősorban a tüskösi tanyasi iskola környékére. Felmérések szerint azonban maximum öt-hat tanyát tudtak volna bekötni a hálózatba, magas lakossági hozzájárulásból. Az iskola villamosítását végül aggregátorral oldották meg. Ekkor mindössze kilenc tanuló járt Tüskösre, és úgy számoltak, hogy az intézmény hamarosan megszűnik.[47] 1972-ben a tanács felkérte a Hazafias Népfront községi bizottságát, hogy a tanyavillamosítás felülvizsgálatára önálló bizottságot alakítson.[48] 1972 decemberében készültek el az első tervek. A tanács viszont egy időben szeretett volna egy kultúrházat is felépíteni a belterületen, és a két költséges elképzelést nem lehetett egyszerre megvalósítani.[49] Az 1970-es években a kistelepülésekkel kapcsolatos és a tanyafelszámolásra törekvő központi politikát újra kellett gondolni, mivel a várt eredmények nem következtek be. Ezért vált lehetségessé, hogy a külterületi villamosítást egyáltalán kilátásba helyezték. 1972-ben a megyei pártfunkcionáriusok és közéleti személyiségek tanyakonferenciát tartottak Kecskeméten, ahol megállapították, hogy a Tanyai Tanács politikája nem hozta meg a kívánt eredményeket. Azt azonban leszögezték, hogy a „szocialista nagyüzemi gazdálkodás" keretei között a tanya megszűnése „szükségszerű", ugyanakkor „differenciált és lassú", addig is törekedni kell tehát a tanyasiak életkörülményeinek javítására.[50] A megyei tanács ígéretet tett arra, hogy a felsőbb szerveknél kezdeményezi a közművesítés, villamosítás és gázpalackellátás kiterjesztését, valamint bizonyos adózási és törvényi kedvezményeket, köztük a külterületi építési tilalom enyhítését.[51] Az imrehegyi tanács az új iránymutatással összhangban a következőképpen értékelte a tanyapolitika helyi eredményeit: „Ismeretes a Tisztelt tanács tagság előtt, hogy a VIII. Pártkongresszus határozatában megfogalmazta, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésével a tanyai település rohamosan felszá-

43 *Petőfi Népe,* 1988. január 11. 3; *Nógrád,* 1974. január 10. 5.

44 Imrehegy Községi Tanács 1977. február 11-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 4.

45 Imrehegy Községi Tanács 1972. május 27-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 7.

46 Imrehegy Községi Tanács 1972. augusztus 19-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 8.

47 Imrehegy Községi Tanács 1972. február 26-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 4.

48 Uo. 7.

49 Imrehegy Községi Tanács 1972. december 9-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 4–5.

50 A megyei tanácsi vb-elnök felszólalása összefoglalva: Zám 1987, 307.

51 Uo. 310–311.

molódik. Az eltelt évtized viszont azt bizonyítja, hogy a felszámolás megindult, de vannak olyan kivételes helyzetek, mint községünk is, hogy ez a folyamat lassabban megy végbe, mint a táblásítható, jóminőségű ingatlanokkal rendelkező községekben." Hozzátették, hogy „egy évtizeddel ezelőtt még saját fejlesztési alapunknak a beruházását sem engedélyezték, csak nagy harciaskodás után, olyan fontos létesítményeket, mint a villany és víz". 1972-ig mindössze 50 tanyát sikerült a villanyhálózatra kötni.[52] A külterületi villamosítás és a belterület intézményeinek fokozatos kiépítése immár lehetségesnek, de sürgetőnek is tűnt. Az 1970-es években ugyanis napirendre került a kis lélekszámú, szórványos beépítettségű és alulközművesített falvak tanácsi önállóságának felszámolása, formailag működésük szüneteltetése.[53] A villamosításra előterjesztett tanácsi tervezetet a megyei tanács 1974-ben fogadta el, de annak végrehajtása az éves költségvetésbe már nem fért bele.[54] Ezért a megye állta a kiadások közel egyharmadát, az érintett tanyasiaknak pedig nagy összegű hozzájárulást kellett fizetniük.[55] 1975 nyarára végül újabb 69 tanyára sikerült bevezetni a villanyt, döntően Szarkás és Tüskös dűlőútjai mentén.[56] Jellemző volt, hogy a tanyavillamosítás csak a településmaghoz közeli dűlőutakon valósult meg. Már a program kezdetén biztos volt, hogy lehetetlen minden tanyát a hálózatra kötni, ugyanis a megye eleinte nem kapott központi támogatást, illetve a munkálatokat végző Délmagyarországi Áramszolgáltató Vállalat (Démász) költségvetése sem bírta volna a vállalkozást: „A hazai villanyerőmű-elosztás olyan helyzet felé közeledik, amelyben a belterületi ellátást sem látjuk megnyugtatóan biztosítva." A Démász igazgatója deklarálta, hogy a villamosítás sikere „messzemenőleg támaszkodik a tanyai lakosság anyagi áldozatvállalására."[57] Ez az összeg családonként átlagosan 10–12 ezer forintot jelentett, amelyet előre és egy összegben kellett kifizetni. A költségek időközben növekedhettek is, például akkor, ha a tanyasoron valaki nem tudta megfizetni a hozzájárulást. Ebben az esetben a többiek között osztották szét a rá eső részt, mivel a kábelt így is ki kellett húzni a sor végéig.[58]

Az 1970-es évek elején létesült az önálló imrehegyi gázcseretelep is, azelőtt gázpalackért Kecelre vagy Kiskunhalasra kellett menni.[59] A közművesítés eredményei az évti-

52 Intézkedési terv. Imrehegy Községi Tanács tanyapolitikájáról a Megyei Párt- és Tanács határozatának tükrében. Imrehegy Községi Tanács 1972. december 9-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1, 3.

53 Szabó 2011, 155.

54 Beszámoló a lejárt határidejű tanácsi határozatok végrehajtásáról. Imrehegy Községi Tanács 1974. február 26-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1.

55 Imrehegy Községi Tanács tanyapolitikai feladatok végrehajtásának értékelése. Imrehegy Községi Tanács 1974. május 31-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1.

56 Imrehegy Községi Tanács 1974. október 30-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 6; Beszámoló alkotmányunk 26. évfordulójának megünneplésére. Imrehegy Községi Tanács 1975. augusztus 19-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 2.

57 Zám 1987, 316–317.

58 Zám 1977, 77.

59 A IV. ötéves terv teljesítésének értékelése. Imrehegy Községi Tanács 1976. március 24-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 3.

zed végére a következőképpen néztek ki: 1980-ban 471 lakóépületet számoltak össze Imrehegyen. Ebből 321 épült 1945 előtt, ezek döntően a még lakott tanyák, zsellérházak, korábbi majorok voltak. 1945 után 150 lakóház épült. Ezek nagy része a földrendelet után épített tanya lehetett, kevesebb volt belterületi ház. Az 1960 után épült 106 lakóépület többsége már bizonyosan a belterületen állt.[60] A községben összesen 235 házban volt villanyvezeték, azaz majdnem pont az összes felében. 267 házban fűtöttek gázzal (57%), és mindössze 107-ben volt vezetékes víz (23%). Ez utóbbi nagyjából megegyezik a belterületi házak aktuális számával. 1980-ban 471 épületből 99 állt a belterületen. Azaz alig több, mint a lakóépületek egyötöde (21%).[61] A községesítéssel elősegíteni kívánt tömörülés tehát csak nagyon lassan haladt előre.

A községi intézményrendszer kiépítése

A községesítési program eredeti célja a közigazgatás és a lakosságot ellátó intézményrendszer közelebb hozatala volt a tanyasiakhoz. Ezzel a tömörülés elősegítése, majd a faluszerű tömbök kialakítása. A század eleji tanyairodalom többek között a következő területeken tartotta szükségesnek az intézményrendszer fejlesztését: egészségügy, állategészségügy, vallás, kultúra, oktatás, közigazgatás, úthálózat, gazdasági integráció.[62] A közigazgatási és gazdasági szervek, azaz a helyi tanácsi és téeszadminisztráció a belterület kialakításával közelebb került a tanyákhoz.[63] Jelentősen megnőtt azonban ezen intézmények igénybevétele is, ugyanis a központosított rendszerben a hivatalok látogatása szükségszerűen gyakoribbá vált. Adóügyi problémákat elintézni például csak a tanácsházán lehetett, ami az 1950-es években, a kíméletlen adóztatás és a begyűjtések időszakában kifejezetten kényelmetlen volt. Egyes tanyák a tanácsházától akár hat kilométerre is eshettek, ráadásul komolyabb ügyekkel a járási hivatalhoz kellett fordulni.[64]

Imrehegyen a legjelentősebb oktatási és egyben vallási intézmény a „központinak" nevezett szarkási iskola volt. Ez a majorhoz és az új belterülethez a többinél közelebb helyezkedett el, illetve a legnépesebb tanyás térség lakosságát szolgálta ki. Négy másik tanyasi iskolával együtt még a Klebelsberg-féle program keretében épült. Közülük ezen kívül még kettő funkcionált egyúttal templomként is. A katolikus egyház először 1950-ben szorgalmazta egy önálló templomépület létrehozását Imrehegyen. 1953-ra az építőanyag megvolt, de a külterületi építési tilalom miatt nem engedélyezték az építkezés

60 KSH 1981(a), 649, 652.

61 KSH 1981(b), 163.

62 Kaán 1929, 104; Czettler 1983, 333–334; Gesztelyi 1983, 345–346.

63 A térképre tekintve *(1. kép; 2. kép)* láthatjuk, hogy az új település Kecelhez közelebb esett, mint Kiskunhalashoz. Ezért a volt keceli tanyák számára előnyösebb volt a belterület elhelyezkedése, és a volt anyatelepülés is közelebb esett. A debeáki rész tanyái például távol estek mind Kiskunhalastól, mind az imrehegyi belterülettől.

64 Imrehegy Községi Tanács 1955. április 23-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 2–4.

megkezdését. 1968-ban egy présházat alakítottak át kápolnává. A belterületi templomot csak 1987-ben kezdhették el felépíteni. A tanács és a téesz által szervezett rendezvényeknek ugyancsak az iskola adott helyet. Ezek több esetben akadályozták a liturgiát. 1968-ban egy érseki hatóságnak írt jelentés arról számolt be, hogy az iskolaépület „zajos, illetlen táncmulatságok helye, az ájtatosság ideje ütközik a mozival és a tv-adások idejével".[65] A kényelmetlen kényszermegoldások ellenére sokan látogathatták a présházból kialakított kápolnát még az 1970-es években is. A tanácsban elhangzott, hogy „vasárnaponként, ha az emberek kijönnek a templomból, elfoglalják az egész utat, és balesetveszélyes a közlekedés".[66]

1971-ben központilag kiterjesztették az iskolakörzetesítést, azaz a tanyasi és kistelepülési iskolák fokozatos felszámolását. Az imrehegyi felső tagozatos diákok Kecelen folytatták tanulmányaikat.[67] Az érintett gyermekek választhattak a napi 7 km-es ingázás és a diákotthonba költözés között.[68] Nagyjából 70 tanuló járt be naponta Kecelre a község négy buszvárójából, az iskola után gyakran két-három órát is eltöltöttek a buszokra várva.[69] A keceli kollégium tanulói is részt vettek abban a kérdőíves felmérésben, amit Zám Tibor készített a körzetesítés után az ottani életkörülményekről, a tanulók közérzetéről. Eszerint a diákok szívesebben választották a diákotthont, mint a bejárást, a szülők viszont nehezményezték, hogy a gyermekek kimaradnak az otthoni munkából. A tanulók szerint a tanárok felkészültek voltak, a tanulásra több idő jutott, mivel nem kellett estig dolgozniuk. A kollégiumokat viszont zsúfoltnak tartották. A megkérdezettek 20 százaléka kívánt később tanyán élni, és csak 18 százaléka tervezett mezőgazdasági pályára menni. Tehát az iskolakörzetesítés a tanyasi iskolák mellett a tanyák felszámolását is elősegítette.[70]

Az alsó tagozat Imrehegyen maradt. Ekkor már az öt közül csak a központi és a tüskösi iskola működött, 1972–1973-ban összesen 74 tanulóval és öt tanítóval. A gyermekek több mint negyede minősült hátrányos helyzetűnek. Ebbe beleszámolták azokat is, akik az iskolától nagyon távol éltek.[71] Mindkét iskola három-három kilométerre volt a belterülettől, ahol a legtöbb diák lakott. Innen a központi iskolába csak a Kecel–Kiskunhalas főút mentén vezetett az út, járda nem volt.[72] A hátrányos helyzetű és fogyaté-

65 Kiss–Varga 2018, 315–316.

66 Imrehegy Községi Tanács 1975. december 12-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 4.

67 Beszámoló az imrehegyi iskolák 1971/72. tanév oktató-nevelő munkájáról. Imrehegy Községi Tanács 1972. augusztus 19-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1.

68 *Petőfi Népe,* 1983. október 13. 5.

69 Imrehegy Községi Tanács intézkedési terve az állami oktatás fejlesztésére. Imrehegy Községi Tanács 1975. október 31-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 3.

70 Zám 1977, 95, 113–114, 116, 119, 122, 126.

71 Beszámoló az imrehegyi iskolák 1971/72. tanév oktató-nevelő munkájáról. Imrehegy Községi Tanács 1972. augusztus 19-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1–2.

72 Imrehegy Községi Tanács intézkedési terve az állami oktatás fejlesztésére. Imrehegy Községi Tanács 1975. október 31-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 1; Beszámoló-jelentés a Végrehajtó Bizottság és a tanácsi bizottságok ellenőrzési tevékenységükről.

kossággal élő személyek helyzete különösen nehéz volt. Gyógypedagógiai iskola csak Kecelen volt, viszont a szülők a távolság miatt sokszor nem voltak hajlandók oda járatni a gyermekeiket.[73] 1972-ben nyitotta meg kapuit az imrehegyi óvoda, reggel hattól este hatig tartó nyitvatartással, amit a szülők „nyugodt munkavégzésének" biztosításával indokoltak.[74] Ezelőtt ugyanis előfordult, hogy a kisgyermekes anyák magukkal vitték a munkába a gyermekeiket.[75] 1977-ben „teljesen elnéptelenedett" és megszűnt a tüskösi iskola, az utolsó négy tanuló szeptembertől Szarkásra járt.[76] A körzetesítést csak 1984-ben számolták fel. A felső tagozat ekkor visszakerült Imrehegyre, szintén a központi iskolába. 1989-ben épült fel a ma is működő belterületi iskolaépület.[77]

A könyvtárnak is otthont adó kultúrház 1981-ben épült. Azelőtt döntően a téesz nagyterme és az iskolák adtak otthont a különféle rendezvényeknek.[78] A téesz 1972-ben a nagyterem átalakítása mellett döntött, így azt többé nem tudták igénybe venni. Ekkor merült fel először egy önálló létesítmény felépítése, amelynek szükségességét azzal indokolták, hogy a fiatalokat szórakozási lehetőség híján nehéz lesz a községben tartani.[79] Azonban az ugyanekkor végrehajtott tanyavillamosítási program magas költségei miatt közel egy évtizeden keresztül csak terv maradt a kultúrház felépítése.

A község 1962-ben kapott önálló orvosi körzetet. A rendelő a belterületen volt, külön külterületi ellátást a nagy távolságok miatt nem tudtak biztosítani.[80] Az orvosok meglehetősen gyakran váltották egymást: „Községünk olyan helyzetben van, hogy általában addig maradnak az orvosok, míg anyagi helyzetük javításának céljait elérik" – írja egy vb-jelentés.[81] Amikor éppen senki nem töltötte be az állást, a keceli orvosok látták

Imrehegy Községi Tanács 1976. május 27-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 2.

73 Beszámoló az imrehegyi iskolák 1971/72. tanév oktató-nevelő munkájáról. Imrehegy Községi Tanács 1972. augusztus 19-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 2.

74 Beszámoló az imrehegyi iskolák 1972/73. tanév oktató-nevelő munkájáról. Imrehegy Községi Tanács 1973. augusztus 17-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 3.

75 Beszámoló-jelentés a Végrehajtó Bizottság és a tanácsi bizottságok ellenőrzési tevékenységükről. Imrehegy Községi Tanács 1976. május 27-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 5.

76 Igazgatói beszámoló az Imrehegyi Általános Iskola oktató-nevelő, az óvoda munkájáról az 1976–77 tanévben. Imrehegy Községi Tanács 1977. augusztus 19-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 1.

77 *Petőfi Népe,* 1989. augusztus 30. 1.

78 *Imrehegy falukönyv* 2021, 45–47.

79 Imrehegy Községi Tanács 1972. december 9-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 5.

80 Intézkedési terv. Imrehegy Községi Tanács tanyapolitikájáról a Megyei Párt- és Tanács határozatának tükrében. Imrehegy Községi Tanács 1972. december 9-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 4.

81 Beszámoló-jelentés a Végrehajtó Bizottság és a tanácsi bizottságok ellenőrzési tevékenységükről. Imrehegy Községi Tanács 1976. május 27-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 3.

el a lakosságot. Ilyenkor csak heti két alkalommal volt elérhető a rendelő.[82] Szakrendelés Kiskőrösön a járási rendelőintézetben volt. „A betegek irányításával baj van, mert a szakellátás érdekében egyszer át kell szállniuk [busszal Kecelen – K. M.], valamint nem minden esetben kerül rájuk sor. Megnehezíti, hogy egyes szakrendelésnek csak heti egy alkalommal van rendelési ideje" – tájékoztatott a körzeti orvos 1972. évi beszámolója. Komolyabb problémákkal a kiskunhalasi kórházhoz fordulhattak az imrehegyiek, de elegendő ágy hiányában olykor Kecskemétre küldték őket tovább. „Így egy diagnózis megállapítása sokszor 3-4 nap autóbuszozásba kerül a betegnek és sokezer forintjába az államnak." Az imrehegyi orvosi rendelőben csak a legfontosabb gyógyszerek voltak elérhetők, gyógyszertár Kecelen volt. A kötelező oltások beadását, a terhes- és gyermeklátogatást a helyi védőnő végezte, aki a hét valamennyi napján kerékpárral járta az imrehegyi tanyavilágot, így rossz időben nem tudott kimenni a családokhoz.[83] A mentők is lassan értek ki a tanyákhoz. Különösen télen, ha a hóban járhatatlanná váltak a dűlőutak.[84]

Az 1970-es években a rendőrség feladatait a körzeti megbízott, valamint önkéntes rendőrök látták el. Előbbi Császártöltésért és Kecelért is felelt, állandó jelleggel pedig Kecelen tartózkodott, így a lakosság csak itt tudta elérni. A megbízott szerint Imrehegy nem tartozott a problémás települések közé. Az önkéntesek azonban valószínűleg kevesen voltak a szórványos település folyamatos ellenőrzéséhez, mivel egy beszámoló szerint „a napi munkájuk elvégzése után társadalmi munkában kapcsolódnak be a közrend és közbiztonság védelmében".[85] Az önkéntes rendőrök száma idővel bővült, de még mindig gyakran dolgoztak a beosztásukon túl.[86] A tűzoltók munkáját szintén önkéntesek végezték. Állami tűzoltóság legközelebb Kecelen és Kiskunhalason volt.[87]

Az alapvető élelmiszereket és háztartási árucikkeket, valamint az alkoholos italokat az 1970-es évektől kezdve egy vegyesbolt, egy házibolt és egy vendéglő forgalmazta, amelyeket a keceli Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet (ÁFÉSZ) üzemeltetett.[88] Ezek kialakításával egy időben bezárták a tanyasi boltokat. Így innentől kezdve

82 A községi tanács 1976. évi költségvetéséről készült beszámoló. Imrehegy Községi Tanács 1977. február 11-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 4.

83 Beszámoló a gyógyító megelőző munkáról Imrehegy községben. Imrehegy Községi Tanács 1972. május 27-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 1–2.

84 Imrehegy Községi Tanács 1976. március 24-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 3.

85 Imrehegy Községi Tanács 1972. augusztus 19-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 5; Babák Péter körzeti megbízott levele az imrehegyi tanácsnak. Imrehegy Községi Tanács 1972. augusztus 19-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1.

86 Beszámoló Imrehegy községi közrend és közbiztonsági helyzetéről. Imrehegy Községi Tanács 1975. december 1-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 4.

87 Imrehegy Községi Tanács 1975. február 28-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 9.

88 Beszámoló-jelentés a Végrehajtó Bizottság és a tanácsi bizottságok ellenőrzési tevékenységükről. Imrehegy Községi Tanács 1976. május 27-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 4.

a lakosság számára az árucikkek nagyobb kínálata volt elérhető, hiszen a régi üzletekben nem volt például hűtőpult. Azonban mindehhez csak a belterületen lehetett hozzájutni.[89]

Imrehegyen a „faluvá válás" igazán csak az 1960–1970-es években indulhatott meg. Ebben a két évtizedben végbement egy központi településpolitikai szemléletváltás, amely az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) alapelveiben öltött testet. A korábbi, kizárólag gazdasági ágazatokban gondolkodó tervezés helyett nagyobb teret engedtek a regionális gondolkodásnak, mivel az iparosítás szempontjai hátrébb szorultak a központi politikában, és előtérbe kerültek például a rendszer életszínvonal-politikai törekvései. Az új irányelvek célja azonban továbbra is kettős volt. Biztosítani kívánták a népgazdaság erőforrásainak hatékony hasznosítását, ugyanakkor mérsékelni a lakosság életszínvonalában mutatkozó különbségeket. A gazdasági hatékonyság összességében továbbra is elsődleges településfejlesztési szempont volt, viszont ezen már nem feltétlenül a nehézipari központok kizárólagos elsőbbségét értették. A kistelepüléseket továbbra is hátulra sorolták, és a kisebb-nagyobb régióközpontok egyfajta függvényeként kezelték őket.[90] Az életszínvonal-politikai és a regionális (megyei) törekvéseket fedezhetjük fel a tanyavillamosítás, az orvosi körzet rendezése, a bolt és a vendéglő létesítése mögött. A legtöbb intézmény viszont továbbra is csak Kecelen és Kiskunhalason állt az imrehegyiek rendelkezésére. Különösen hátrányosan érintette a kistelepüléseket az iskolák körzetesítése. Az új létesítmények mellett idővel a meglévőket is a belterületre költöztették (bolt, iskola), így a tanyák fokozottan a központ vonzásába kerültek. Alább láthatjuk, hogy az 1970-es években megkezdett intézkedések részben elősegítették a régóta óhajtott tömörülést, de nem állították meg a község elnéptelenedését. A legtöbb új beruházást a negyedik ötéves terv időszakában tervezték, de ezek közül néhány végül csak jóval később kerülhetett kivitelezésre (kultúrház, iskola). A korábbinál több lehetősége volt a településnek a lakosságot szolgáló intézmények létrehozására, de mindez valóban csak lehetőséget jelentett, mintsem biztosítékot. Támogatást kaptak például a tanyavillamosításra, de a költségek legnagyobb részét végül az érintett tanyai lakosok állták.[91] Imrehegy bőven a saját forrásain felül költekezett, de magas volt a vonatkozó tervidőszak alatt felhasznált „társadalmi munka" értéke is, amit ráadásul nem is sikerült minden esetben pontosan felmérni.[92] 1976-ban a tanács a következőképpen értékelte az ötéves terv teljesítését: „A IV. ötéves tervidőszak alatt [...] még nem teljesen alakult ki a község belterület központja. Olyan fejlesztési célkitűzések nem voltak, ahova ettől több értékű társadalmi munkát tudtunk volna

89 Imrehegy Községi Tanács 1973. február 23-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 10; Imrehegy Községi Tanács tanyapolitikai feladatok végrehajtásának értékelése. Imrehegy Községi Tanács 1974. május 31-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 2.

90 Beluszky 1998, 111.

91 A IV. ötéves terv teljesítésének értékelése. Imrehegy Községi Tanács 1976. március 24-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 1–2.

92 Imrehegy Községi Tanács 1976. március 24-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 7.

szervezni." „Társadalmi munkával" végezték el a járdák építését, a főtéri park kialakítását, a vízhálózat bővítését és az árkok kiásását is.[93] Ebben az öt évben összesen alig több mint négymillió forintból gazdálkodott a község, a kiadások összege közel 60 ezer forinttal maradt alatta a bevételeknek. 200 ezer forint értékű „társadalmi munkát" vettek nyilvántartásba, és kicsivel több, mint kétmillió forint volt „a lakosság községfejlesztési hozzájárulása", ami a tanyavillamosításra beszedett pénzek miatt volt ennyire magas. 560 ezer forint volt a megyei és állami támogatások értéke.[94]

Téesz, téeszcsé, szakszövetkezet

Az 1948 után kuláknak bélyegzett birtokosok 20 százaléka a Duna–Tisza közén élt, a legnagyobb arányban Bács-Kiskun megyében voltak jelen.[95] Az imrehegyi tanács egyik funkcionáriusa a községben öt-hat kuláknak minősített családra emlékszik: „Semmit érő területeik voltak, de hát azoknak voltak nyilvánítva, Debeákban is volt egy-kettő ilyen. Meg hát akinek sok szőleje volt például, a szőlőt föl kellett szorozni. Négy hold szőleje volt valakinek, az négyszer öt, az 20 hold földdel ért föl. Elég volt, ha öt hold földje volt, akkor már az is kuláknak volt minősítve."[96] A beadási kötelezettségek terén Imrehegy változó módon, de általában rosszul teljesített. Ennek oka ugyancsak a táji sajátosságokban, a talajminőségben, termelési módokban, valamint a település szórványos jellegében keresendő. A tojás- és baromfibeadást például azért nem sikerült teljesíteni, mert a szőlősgazdák csak annyi baromfit tudtak nevelni, amennyit biztonsággal el tudtak zárni úgy, hogy ne bántsák a termést. A tejbeadás azért akadozott, mert a tejeskocsi nem ment ki a tanyákhoz. Így viszont egyesek kénytelenek voltak akár öt kilométert is gyalogolni a begyűjtések alkalmával. Ráadásul az erdészet kitiltotta az államosított területekről a szarvasmarháikat legeltető gazdákat, így maga a tejtermelés is nehezebbé vált.[97]

Imrehegyen az első téesz a Béke nevet kapta.[98] Megalakulásakor nem rendelkezett a nagyüzemi műveléshez szükséges felszerelésekkel és állatállománnyal, ezért mindezt állami kölcsönből kellett beszerezni.[99] Gépeket a szomszédos Császártöltésen létesített gépállomásról tudtak kölcsönözni.[100] Alapvető eszközkészletét valószínűleg az államo-

93 A IV. ötéves terv teljesítésének értékelése. Imrehegy Községi Tanács 1976. március 24-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 4.
94 Uo. 1–3.
95 Rigó 2019, 105.
96 1937, F.
97 Imrehegy Községi Tanács 1955. április 23-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 2–4.
98 *Imrehegy falukönyv* 2021, 25.
99 Imrehegy Községi Tanács 1959. február 26-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 3.
100 *Bács-Kiskun Megyei Népújság,* 1954. április 3. 1.

sított káptalani major szerszámai adták. Ez azonban az 1940-es évek közepén jelentősen megcsappanhatott, ugyanis a lovak egy részét elvitte az átvonuló Vörös Hadsereg, valamennyi állatot és szerszámot pedig a földrendelet után a birtokon dolgozó zsellérek között osztottak ki.[101] Az államosítások során a jelentősebb egyházi tulajdonú mezőgazdasági létesítmények előbb az állam, majd a környékbeli téeszek kezére kerültek. A káptalanén túl további három egyházi tulajdonú és egy magántulajdonú major is hasonló sorsra jutott.[102] A káptalani és a közeli Tulahomoki major a császártöltési Kossuth téeszhez került, az előbbihez tartozó pince pedig előbb a Borforgalmi Vállalaté lett, majd 1968-ban az imrehegyi téeszcsé vásárolta meg.[103]

1953-ban Nagy Imre kormánya valamelyest megkönnyítette a kilépést. Ezután a Béke téesz taglétszáma is megcsappant, sőt felmerült a megszűnés lehetősége is. Az elnök elmondása alapján 1953–1954-ben 62 tagja maradt a téesznek.[104] Ameddig lehetett, a helyiek kerülték a belépést. A kényszerkollektivizálás itt is csak a második szakasz végére vált teljes körűvé. Az 1959-es téeszek „fejlesztésére" irányuló kormányzati terv meghirdetése már a tanácson belül is aggodalmat okozott. A soron következő ülésen elhangzott például, hogy „sok az adóssága a TSZ-eknek, továbbá [...] mi lesz azon személyekkel, akik öregek, hogyan fognak azok megélni, ha dolgozni nem tudnak". A tanácstagok igyekeztek kimenteni a körzeteiket: „Felsőkisteleki részen a TSZ. nem lenne életképes, ezért [...] állattenyésztési szakcsoportokat lehetne megalakítani." „...a szakcsoportok nagyobb lehetőséget adnak a községben, vigyázni kell azonban ezek működésére is. [...] A tüskösi részen egy III. típusú TSZ. megalakítása lehetséges." Majd azt is megállapították, hogy „maguk a tanácstagok is félnek a TSZ. megalakításával, [sic!] idegenkednek tőle". Végül persze elfogadták a kormány tervét.[105]

Az eseményeket megélt generáció tapasztalatait ma jobbára a családi és helyi emlékezetben fennmaradt történetekből, közvetett úton ismerhetjük meg: „Bányászok jártak erre is úgy mindenfelé. [...] És akkor úgy megpofozgatták az embereket, rátették a kályhára, meg ilyesmi [...]. Egy 15–20-at teherautóra ültettek, és akkor megszálltak egy tanyát mondjuk. Persze az emberek elmenekültek, [...] egy-két napra elmentek onnan, elbújtak. És nagyon szépen letáboroztak és barátságosan ettek-ittak, el kellett őket látni és azt mondták megvárjuk. De mondta ám a gazdaasszony, nem jön ám haza, csak két-három nap múlva. Nem baj, időnk van, mink itt megvárjuk. És persze hogy a gazda előjött, mert kietették a vagyonából. [...] Meg lezárták a kocsit egy ilyen sötét furgonba azt vitték két napig. Na, ha nem írja alá akkor mi lesz itt, már azt hitte a paraszt, hogy rég kivitték az országút felé, ott a dűlőúton szórakoztak vele, hát ott volt a tanyája egy

101 1937, F.

102 *Imrehegy falukönyv* 25.

103 A császártöltési Kossuth termelőszövetkezet beszámolója. Imrehegy Községi Tanács 1987. augusztus 19-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1; Az Új Élet szakszövetkezet éves beszámolója. Imrehegy Községi Tanács 1973. november 30-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete (1973.11.). MNL BKML XXIII. 790.a. f. 5. ő. e. 1.

104 *Bács-Kiskun Megyei Népújság,* 1954. június 6. 5.

105 Imrehegy Községi Tanács 1959. február 26-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 2–3.

négy–ötven [negyven–ötven – K. M.] méterre."[106] Olykor a beléptetéshez az erőszak alkalmazása sem volt szükséges, elegendő volt a földtulajdonosokat megfosztani egzisztenciájuk alapjától: „Volt nagyon sok helyen, hogy meghagyták a tanyát valamiért, nem tudom miért, de úgy elvették a földjeiket, hogy [...] arra kényszerültek, hogy csak menjenek a téeszbe dolgozni [...]. Apósom nagyon mérges volt, mert nagyon jó búza termőföldje volt. [...] Bele is betegedett abba a földbe mikor elvették tőlük."[107] „Hagytak egy... hát én nem tudom, ezer ölet. De lehet, hogy csak nyolcszázat. Plusz a tanya. Meghagytak neki egy nyolcszáz öl földet. Na most ebből a homokból egy 800 ölön aztán éppen senki nem tud megélni. [...] Direkt úgy is csinálták, hogy akkor körbe is szántották, se baromfi nem mehetett neki ki, mert akkor kárt csinált, akkor még voltak mezőőrök, ugye egyből büntettek. [...] Lehetetlenné tették az életét na. Nem üldözték, nem bántotta a kutya se." Jellemző az öntabusítás, azaz a megélők az egyéni történeteket elhallgatták, ezzel védve önmagukat, családjukat a diktatúra légkörében: „Apósomat – mert ugye művelte a szőlőt, itt volt a szőlő [...] – könnyen kuláknak nevezték. [...] Ezt *a mamától hallottam,* hogy kuláknak nyilvánították a papát."[108]

A kényszerkollektivizálás befejezésének évében, 1961-ben immár három téeszcsé – a Tüskös, a Rákóczi és az Új Élet – művelte a község földjeit. A mezőgazdaság „szocialista átalakításának" kísérlete azonban kudarcot vallott a homokon. 3000 holdon kezdték meg a nagyüzemi gazdálkodást, de az első évben ennek még a sajtónyilvános adatok szerint is csak alig egyharmadát tudták hasznosítani szántóföldi növénytermesztésre. „A többi sivó homok"[109] – mondta az egyik elnök, aki elpanaszolta, hogy az első ízben telepített 200 hold szőlőt csak nagy mennyiségű szerves trágyával, lignittel és lápfölddel tudták életben tartani, valamint továbbra is munkaerő- és géphiánnyal küzdöttek.[110] 1964-ben a téeszcséket Új Élet néven egyesítették, majd ezt 1968-ban szakszövetkezetté alakították át.[111] A szakszövetkezet itt is a táji sajátosságból adódó akadályok miatt váltotta le a téesz-típusú termelést. Imrehegy vonatkozásában ezt a következő két – egy szakszövetkezeti és egy tanácsi – beszámoló megállapításai is szemléltetik: „A barackfák gyors kipusztulását elősegíti a talajvíz szeszélyes emelkedése és süllyedése is. [...] Aszályos száraz évjáratokban [...] a ritka összetételű kvarc homok kiszárad, a fák tápanyag utánpótlása akadozik, ezáltal nő a kipusztulási arány."[112] Illetve: „Meg kell becsülnünk mindazokat, akik a tanyai életmódot választják, mert azok nem csak saját maguk, hanem a népgazdaság érdekét is szolgálják, termelnek azokon a földeken, amit még a nagyüzemek semmiképpen nagyüzemi módon hasznosítani nem

106 1947, F.
107 1976, F.
108 1944, N.
109 A kifejezés a Homokhátságra jellemző, különösen nehezen művelhető futóhomokos talajra utal.
110 *Petőfi Népe,* 1962. október 4. 8.
111 Az Új Élet szakszövetkezet éves beszámolója. Imrehegy Községi Tanács 1973. november 30-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1.
112 Uo. 1.

tudnak."[113] A Kiskőrösi járás valamennyi településén – Soltvadkerten, Kecelen, Kiskőrösön, Tázláron stb. – sorra alakították át az évtizedben a korábbi téeszeket. Az új forma nem mindenhol hozta el a kívánt eredményeket. Kecel, Soltvadkert és Kiskőrös szakszövetkezetei sikeresebbek voltak. A járásközpont és a két nagyközség alkotta háromszög perifériáján azonban kevésbé fejlődőképes szakszövetkezetek működtek.[114] Az imrehegyibe később beolvasztották a kéleshalmi Petőfi szakszövetkezetet is. Az Új Élet 1972-ben a községi tanács előtt arról számolt be, hogy az évben 300 hold szőlő és 100 hold barackos halt el.[115] Az általuk művelt 4100 hektáros szántóterületek értékét az 1980-as években pedig mindössze 3–8 aranykorona[116] között állapították meg. A szakszövetkezet ezért arra kényszerült, hogy a szőlő mellett egyéb bevételi forrásokra próbáljon szert tenni.[117] Az 1970-es években csirketartással próbálkoztak, de az évtized végére az ágazat mélypontra jutott.[118] 1981-ben műkőgyártó üzemet létesítettek a volt káptalani pince felett.[119] Országszerte tartottak fent vendéglátóegységeket is, 1984-ben már 16-ot.[120] 1981-ben kezdték meg egy 15 ezer férőhelyes angóranyúltelep kiépítését, ami a rendszerváltozásig a szakszövetkezet legjelentősebb vállalkozása maradt.[121] Először a veszteségessé vált csirketelepet alakították át, majd 1983–1984-ben megkezdték kiadni a nyulakat háztájiba is. A szakszövetkezet biztosította az állatokat, a takarmányt, a szakmai irányítást és a nyíróbrigádot, a tagok pedig az ólak kiépítését és az állandó jelenlétet igénylő mindennapi gondozást vállalták. Az angóragyapjút az NSZK-ba exportálták, a bevétel 30–35 százaléka a vállalkozókat illette.[122]

1970-ben az aktív mezőgazdasági keresők 87 százaléka a szakszövetkezet vagy valamelyik környékbeli téesz tagja, illetve alkalmazottja volt. 1980-ban ez az arány 85 százalék volt.[123] Legnagyobb részük az Új Életben dolgozott (1987-ben például mindössze 19 imrehegyi aktív tagja volt a császártöltési Kossuth téesznek).[124] Az évtizedek alatt folyamatosan csökkent az aktív lakosságon belül a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya, de csak 1990 után került 50% alá.[125] A téesz, majd a szakszövetkezet szerepet vállalt a helyi intézmények létrejöttében is. Támogatásával valósult meg a tanyavil-

113 Intézkedési terv. Imrehegy Községi Tanács tanyapolitikájáról a Megyei Párt- és Tanács határozatának tükrében. Imrehegy Községi Tanács 1972. december 9-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 2.

114 Kovács 2010, 148–149, 151–152.

115 Az Új Élet szakszövetkezet éves beszámolója. Imrehegy Községi Tanács 1973. november 30-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1; *Petőfi Népe,* 1995. február 12. 5.

116 A megyei átlag 8,5 aranykorona, az országos átlag 10,4 aranykorona volt. Zám 1973, 95.

117 *Petőfi Népe,* 1984. június 26. 4.

118 *Petőfi Népe,* 1983. január 4. 4.

119 *Petőfi Népe,* 1981. március 17. 4.

120 *Petőfi Népe,* 1984. június 26. 4.

121 *Petőfi Népe,* 1982. december 12. 3.

122 *Petőfi Népe,* 1984. június 22. 4; *Petőfi Népe,* 1981. március 17. 4.

123 KSH 1972(a), 458, 471; KSH 1981(a), 622–623.

124 A császártöltési Kossuth termelőszövetkezet beszámolója. Imrehegy Községi Tanács 1987. augusztus 19-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 5. ő. e. 1.

125 KSH 1992, 354–355; KSH, *Népszámlálás 2001*.

lamosítás, a kultúrház építése, az óvoda létrehozása és fenntartása, valamint az iskola fűtése és a tanulók étkeztetése.[126] Legnagyobb munkaadóként alapvetően meghatározta a helyi társadalom rétegződését. Ennek kicsúcsosodása az 1980-as évek végén következett be, amikor a gazdasági kötöttségek fokozatos fellazulásával kialakult a rendszerváltozás utáni helyi gazdasági elit, amely nagyrészt a szakszövetkezeti vezetőség és a jelentősebb vállalkozók köreiből került ki.[127] A szakszövetkezetek tagsága ugyanis meglehetősen differenciált volt. A vállalkozókedvűek földet bérelhettek, ehhez hitelt is igényelhettek, és a leleményes befektetőknek lehetősége volt a felemelkedésre. Mások csak az alapvető járulékot fizették, hogy később nyugdíjat kaphassanak, és főképp a szakszövetkezet földjein dolgoztak, a háztájit csak kiegészítő jövedelemként művelték.[128] Az 1970-es években több központi intézkedés igyekezett a szakszövetkezeteken belüli vagyoni különbségeket mérsékelni, illetve ezzel az ideiglenesnek tekintett szakszövetkezeteket a „hagyományos" téesz formához közelebb vinni. A jövedelmi különbségeket tovább növelték a feketepiacon értékesített bor és pálinka eladásából származó bevételek is, amit a hatóságok aligha tudtak kezelni.[129] „Imrehegyen kevesen főzik a pálinkát, vagy ha főzik, nincs jelzés róla" – állapította meg a rendőrség körzeti megbízottja.[130] Az illegális haszonszerzés megfékezésében a közösség visszatartó ereje is korlátozta a hatóságok lehetőségeit: „1976. év folyamán egyetlen szabálysértés elbírálását sem végezte bizottság. A felkért bizottsági tagok népszerűtlen feladatra való hivatkozással elzárkóztak a közreműködéstől, és nem vettek részt a bizottsági tárgyaláson."[131]

A szakszövetkezetből kimaradt agrárkeresők általában a császártöltési „hagyományos" téesz tagjai voltak. Sokan a major környéki zsellérházakban éltek, amely akkor is Imrehegy legszegényebb környékének számított. Az utóbbi összefüggésre a korabeli sajtó is felfigyelt, arra koncentrálva, hogy a hátrány oka a múltból ered: „Imrehegy. Káptalani major, Bánegyházi és Túlahomoki major. Volt zsellérek volt cselédlakásokban, a volt uraságok egykori földjén. Cipelik magukkal – szomorú, lehangoló örökségként – még mindig a mindenfajta nyomorúságot. Még nem tudtak kilábalni a múltból egészen."[132] Máshol a propaganda így fogalmazott: „Mindenhová még nem jutott el a szocializmus." A villanyt ide nem vezették be, pedig az Új Élet birtokában álló majori pincét rákötötték a hálózatra.[133] „Kulturáltabb körülmények közé kívánkoznának, s csak a kedvező alkalmat várják, hogy szekérre tegyék maroknyi holmijukat" – állapí-

126 Beszámoló a lejárt tanácsülési határozat végrehajtásáról és a két ülés közötti fontosabb intézkedésről. Imrehegy Községi Tanács 1972. december 9-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1.

127 Lásd: Kimmel 2023, 22–23. (kézirat).

128 Kovács 1987, 51.

129 Hann 1982, 68–69.

130 Imrehegy Községi Tanács 1976. május 27-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 4.

131 Beszámoló Imrehegy Községi Tanács VB. Szakigazgatási Szerve 1976. és 1977. év I. félévi tevékenységéről. Imrehegy Községi Tanács 1977. május 26-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 7.

132 *Petőfi Népe,* 1974. március 8. 5.

133 *Petőfi Népe,* 1974. március 10. 4.

totta meg az újság.[134] Anyagi helyzetüknél fogva sem ők, sem a tanyasiak egy része nem tudott elköltözni. Az 1970-es évektől kezdve valamelyest vonzóbbá váló belterületen is nagyrészt csak a szakszövetkezeti tagoknak és dolgozóknak volt lehetősége házat építeni. Ők ugyanis jelentős támogatásokat is kaptak az építkezéshez, amit mások nem vehettek igénybe.[135] A gyermekek óvodai felvétele során például szintén szempont volt a szülők szakszövetkezeti tagsága.[136] Bár elméletileg másoknak is a rendelkezésére állt, az erősen korlátozott számú férőhely miatt jóformán csak a tagok tudták igénybe venni.[137]

A községesítés és a téeszesítés demográfiai és társadalmi hatásai

Napjainkra az egykori tanyás térségek közül Debeák, Felsőkistelek és Polgárdi szinte teljesen elnéptelenedett. 2011-ben a községesítés utáni belterületet is hozzászámolva Szarkáson és Tüskösön élt a lakosság több mint 90 százaléka. A legutóbbi népszámlálás során összeírt 739 főnyi lakosságnak kevéssel több mint fele már Imrehegy belterületén lakott.[138] Szarkás és Tüskös korábban is a két legnépesebb tanyás térségnek számított.[139] Emellett valószínűleg a belterület, illetve Kecel közelsége miatt tudta jobban megtartani a lakosságot. Főképp a szarkási területeken ment végbe a tanyavillamosítás is. Szarkáson ekkor 100, Tüskösön 54 lakóépület állt. Debeákon mindössze hat, Felsőkisteleken pedig hét ház állt, feltehetően a Kiskunhalasra vezető út valamelyik buszmegállójához közel. Polgárdin már nem lakott senki.[140] Részletes, tanyás térségekre lebontott adatunk 1980-ból is van, ekkor még 20–40 közötti volt az utóbbi területeken a lakóépületek száma. Tüskösön közel háromszor annyi ház állt, mint 2011-ben, és Szarkás az egyetlen, ahol a lakások száma növekedett 1980 óta. 1970-ben is készült részletes felmérés a külterületekről, így az akkori betelepülést is nyomon követhetjük *(1. táblázat)*.

A statisztika ebbe beleszámolja például a volt majorokat is, tehát a valóban tanyák száma kicsivel kevesebb lehetett, mint a külterületi lakóépületeké. A megüresedett tanyák a határban végzett felmérések után állami tulajdonba kerültek. Általában használhatatlan és eladhatatlan állapotban voltak, ezért a legtöbbet lebontották, esetleg építőanyagként hasznosították őket.[141] Előfordult, hogy a hátrahagyott tanyákat tör-

134 Uo. 4.

135 Az Új Élet szakszövetkezet éves beszámolója. Imrehegy Községi Tanács 1973. november 30-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 4–5.

136 Beszámoló az imrehegyi iskolák 1972/73. tanév oktató-nevelő munkájáról. Imrehegy Községi Tanács 1973. augusztus 17-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 3.

137 „Volt óvoda, […] de az inkább azoknak volt, akik a szakszövben dolgoztak a szülők. És akkor itt ezek nem jártak óvodába, és akkor nekem itthon kellett lenni." 1944, N.

138 Helységnévtár.

139 Bárth 1984, 704–705.

140 Helységnévtár.

141 Imrehegy Községi Tanács 1975. június 19-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 9.

1. táblázat
Az imrehegyi lakónépesség és a lakóházak számának alakulása a belterületen és a külterületeken, 1970–1980

Terület	Lakónépesség száma		Változás (%)	Lakások száma		Változás (%)
	1970-ben	1980-ban		1970-ben	1980-ban	
Belterület	97	326	236	36	99	175
Debeák	113	44	–61	46	32	–30
Felsőkistelek	147	31	–79	58	21	–64
Polgárdi	200	37	–82	92	35	–62
Szarkás	472	319	–32	162	135	–17
Tüskös	540	267	–51	184	149	–19
Külterület összesen	1472	698	–53	542	372	–31
Község összesen	1569	1024	–35	578	471	–19

Forrás: KSH 1972(b), 60, 139; KSH 1981(b), 160, 163.

vénytelenül bontották le, és a téglák a feketepiacon jelentek meg.[142] A lakások száma a külterületeken kisebb arányban csökkent, mint a lakosságé, azaz sok esetben nem minden családtag költözött el. A tanyán maradók nagyrészt idősek voltak, ami a lakosság elöregedéséhez vezetett. 1960-ban a helyi népesség 10 százaléka töltötte be a 60. életévét, 1980-ban az akkorinak már a 22 százaléka.[143] 1980-ban a belterületen ez az arány 10 százalék volt, a külterületen élők között viszont már 40 százalék.[144]

Imrehegy lakossága 1960 és 1970 között 23 százalékkal, 2092 főről 1606 főre csökkent *(2. táblázat)*. „Kilátástalan volt itt az élet, sokan elköltöztek Kiskunhalasra és Kecelre. […] Leggyorsabban a Polgárdi részen pusztulnak a tanyák" – írta a *Petőfi Népe* 1969-ben. Bár a belterületre költöztetést a központi iránymutatás szerint a tanács is támogatta, a község elnéptelenedésétől tartva az építési tilalom értelmében kiszabható bírságoktól gyakran eltekintettek: „A tanács […] voltaképp »szabályellenesen«, de annál nagyobb emberséggel tekint el a büntetéstől, ha a tanyán helyrerenoválják az omladozó falakat, cseréppel cserélik ki a nádat" – idézi a tanácselnök szavait az újság. 1969-ben a villamosítástól várták a népességfogyás megállását.[145] A következő évtized végéig azonban az hasonló ütemben folytatódott, és 1980-ban már csak 1024-en lakták a községet – ennek egyharmada viszont már a belterületen élt.[146] A villamosítás kétségtelenül

142 Imrehegy Községi Tanács 1972. augusztus 19-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 6.
143 KSH 1961, 49; KSH 1981(a), 565, 569.
144 KSH 1981(b), 160–161.
145 *Petőfi Népe,* 1969. december 31. 4.
146 KSH 1980(a), 553.

2. táblázat
Imrehegy lakosságszámának változása 1960 és 1990 között

Időpont	A népesség száma	Változás az előzőhöz képest (fő)	Változás az előzőhöz képest (%)
1960	2092		
1970	1606	–486	–23
1980	1024	–582	–36
1990	834	–190	–18

Forrás: KSH, Népszámlálás 2001.

fontos volt, de nem ez volt az elköltözések egyedüli vagy elsődleges oka. Imrehegy mint agrártelepülés sem tudta maradásra bírni a lakosságot. A fiatalok igyekeztek kilépni a mezőgazdaságból és igen korán másfelé orientálódtak. Vélhetően a szülők és a saját tapasztalataikra alapozva, ugyanis az iskola a község fentmaradásának érdekében a helybeni elhelyezkedést propagálta: „Az iskolai munkán keresztül megtanulták a tanulók, hogy [...] a munkások és parasztok életkörülményei megváltoztak. A régi uradalmi cselédekből megbecsült dolgozók lettek. Munkalehetőségük van az Új Élet Szakszövetkezetben, s az Erdőgazdaságban és a Császártöltési Kossuth Tsz-ben."[147] Ennek tükrében csalódottan állapították meg, hogy „a tanulók az üzemi munka felé orientálódnak, szakmunkásképző iskolákra jelentkeznek. A helyi Új Élet Mg. Szakszövetkezet két ösztöndíjas szakmunkástanulóval kötött szerződést [1975-ben – K. M.]. A mezőgazdaság területére további szerződéskötés nem vezet eredményre."[148] Az elnéptelenedés számos további probléma forrása lett. Az amúgy is gép- és munkaerőhiányra panaszkodó szakszövetkezetben csökkent az alkalmazottak száma, ezért a szüreti munkákra muszáj volt a tagságot is behívni, olykor pedig az iskola tanulóit is munkára fogták: „A jelenlegi létszámmal nem tudjuk elvégezni a szőlőmetszést, [...] leszedni a barackot [...]. Ez évben [1973-ban – K. M.] már kénytelenek voltunk felkérni a szakszövetkezet tagságát a szüreti munkában való részvételre. [...] Munkaerő problémánkat csak munkaerő importálással tudnánk megoldani, de erre nem vagyunk felkészülve. [...] A szüreti munkára továbbra is igénybe vesszük az általános iskola tanulóit."[149] Ráadásul a hátrahagyott földeket is a szakszövetkezet kapta meg, azaz a megművelendő területek folyamatosan növekedtek.[150] A munkaerőhiány okozta kényszermegoldások, például az iskolások be-

147 Beszámoló az imrehegyi iskolák 1972/73. tanév oktató-nevelő munkájáról. Imrehegy Községi Tanács 1973. augusztus 17-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 4.
148 Imrehegy Községi Tanács intézkedési terve az állami oktatás fejlesztésére. Imrehegy Községi Tanács 1975. október 31-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 4.
149 Az Új Élet szakszövetkezet éves beszámolója. Imrehegy Községi Tanács 1973. november 30-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1–2, 6.
150 Uo. 6.

hívása a szüreti munkákra, illetve a fiatalok menekülése a téeszekből az 1960-as évektől kezdve országszerte jellemző jelenségekké váltak.[151]

A kedvezőtlen élethelyzetek és munkakörülmények másik súlyos negatív hatása volt például az alkoholizmus terjedése.[152] Az imrehegyi tanácsban szinte folyamatosan napirenden volt ez a problémakör. Számszerű adat csak 1990-ből van, ekkor a körzeti orvos jelentése szerint 140 fő küzdött alkoholproblémákkal a községben. Ezt a magas, de talán nem pontos számot a rendszerváltozás körüli gazdasági válság is okozta.[153] Az újonnan nyílt italboltban viszont már az 1970-es években is probléma volt a vendégek viselkedésével, ezért többek között a Tudományos és Ismeretterjesztő (TIT) előadásokat úgy szervezték, hogy az „alkohol elleni harc új formái" mindenképpen szerepeljen a témakörök között. A tanács emellett felszólította az italbolt üzemeltetőjét, hogy fokozottan figyeljen a kulturált körülmények fenntartására.[154] A többség viszont otthon is hozzájutott az italokhoz. Megállapították, hogy a férfiak „igen nehéz munkát végeznek", és „otthonukban nincs biztosítva a munka utáni kikapcsolódás [...], ezért jobb híján sokszor nagy mennyiségben borozgatnak".[155] 1975-ben a rendőrség is felkérte a tanácsot az italbolt fokozottabb ellenőrzésére, mivel a bűncselekményeket legtöbbször ittas személyek követték el.[156] A körzeti orvos szerint magas volt a községben a neurológiai gondozottak száma is, amit „az emberek közötti kapcsolat" javításával tartott megoldhatónak. 1972-ben 11 főt gondoztak idegrendszeri megbetegedéssel.[157] Ugyanebben az évben a végrehajtó bizottság 71 gyermeket nyilvánított veszélyeztetettnek, közülük 27-et kellett állami gondozásba venni.[158] 1976-ban 25 gyermeket tartottak veszélyeztetettnek rossz lakáskörülmények, illetve „italozó" szüleik miatt.[159]

Az elnéptelenedés, városokba vándorlás családokat szakított szét, ezt különösen a tanyán maradt idősek szenvedték meg. A tanyák hagyományos öröklődési rendje ugyanis felbomlott. Korábban a tanyán a fiatal, munkaképes korú családtagok éltek, akik ellátták az idős korukra az anyatelepülés belterületére költözött családtagjaikat.[160] Ráadásul a

151 Ö. Kovács 2020, 77–78.

152 Uo. 56.

153 Egészségügyi beszámoló. Imrehegy Községi Tanács 1990. június 6-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 5. ő. e. 2.

154 Imrehegy Községi Tanács 1972. május 27-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 9.

155 Beszámoló a gyógyító megelőző munkáról Imrehegy községben. Imrehegy Községi Tanács 1972. május 27-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 3.

156 Beszámoló Imrehegy községi közrend és közbiztonsági helyzetéről. Imrehegy Községi Tanács 1975. december 1-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 4.

157 Beszámoló a gyógyító megelőző munkáról Imrehegy községben. Imrehegy Községi Tanács 1972. május 27-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 4–5.

158 Beszámoló a lejárt tanácsülési határozat végrehajtásáról és a két ülés közötti fontosabb intézkedésről. Imrehegy Községi Tanács 1972. december 9-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 1.

159 Beszámoló Imrehegy Községi Tanács VB. Szakigazgatási Szerve 1976. és 1977. év I. félévi tevékenységéről. Imrehegy Községi Tanács 1977. május 26-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 8.

160 Bárth 1984, 706–707.

szakszövetkezetek tagjai a téesztagoknál később kaptak nyugdíjat, így meglehetősen rossz körülmények között éltek.[161] A magukra maradt időseket a tanács megpróbálta rávenni, hogy igényeljenek állami segélyt, vagy vonuljanak szociális otthonba, de a férőhelyek száma erősen korlátozott volt, a bejutásra olykor három évet is várni kellett. „Probléma ott mutatkozik, hogy egyre inkább növekszik azoknak az elidősödött tanyai lakosoknak a száma, akiknek gyermekei nincsenek, vagy azok tartásra nem kötelezhetők. Ezek ellátásukat a társadalomnak kell megoldani" – állapították meg.[162] A tanyasiak egy részét csupán a szegénység, a menekülés lehetetlensége vagy a ragaszkodás tarthatta otthon.

Beköltözés, kaláka

1952-ben az új község létrehozása nem különösebben változtatott a tanyasiak mindennapi életén. Ebben az időben az agrárpolitikai döntések következményeit sokkal inkább érezhették a tanyasiak, mint a közigazgatási változásokat. A belterületi építkezések csak az 1970-es években indultak meg. A házak felépítésének menete a következőképpen zajlott: az építkezésre kijelölt területet a megyei Tanácsi Tervezőiroda mérte fel.[163] Ezután a megyei vb műszaki osztálya ellenőrizte és jóváhagyta a terveket.[164] A területet állami tulajdonba vették, majd a tervezeteknek megfelelően telkekre, házhelyekre osztották őket. Meghatározták az új utcákat, majd a házhelyeket az Országos Takarékpénztár értékesítette a beköltözni vágyó magánszemélyek részére.[165] A tanács maga is eladhatta volna a házhelyeket, de a kisajátítás magas költségei miatt erről lemondtak. Ezt csak OTP-hitelből tudták volna megoldani, de úgy számoltak, hogy a meghatározott feltételek mellett az eladások veszteségesek lettek volna.[166] A házak felépülése után a járdák, kocsibejárók, árkok építése és karbantartása „társadalmi munkában" folyt.[167] A szakszövetkezet a tag vagy alkalmazott részére cégmenetlevelet, azaz ingyenes szállí-

161 Kovács 2010, 149.

162 Intézkedési terv. Imrehegy Községi Tanács tanyapolitikájáról a Megyei Párt- és Tanács határozatának tükrében. Imrehegy Községi Tanács 1972. december 9-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 4.

163 Előterjesztés Imrehegy Községi Tanács 1974. évi költségvetési, fejlesztési alap és az adóbevételi terve megállapítására. Imrehegy Községi Tanács 1974. február 26-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 8.

164 Imrehegy Községi Tanács VB. Szakigazgatási Szervének tevékenységéről szóló beszámoló jelentés. Imrehegy Községi Tanács 1975. június 19-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 5.

165 A községi tanács 1976. évi költségvetéséről készült beszámoló. Imrehegy Községi Tanács 1977. február 11-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 11.

166 Imrehegy Községi Tanács 1975. február 28-i üléséről készült jegyzőkönyv. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 7.

167 Imrehegy Községi Tanács értékelése az 1975. évi munkatervi időszak fő feladatainak végrehajtásáról. Imrehegy Községi Tanács 1975. december 12-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 2. ő. e. 4.

tást biztosított. Ez az 1970-es évek elején 10 000 forint értékű támogatást jelentett, az építkező családnak így általában csak 5000 forintot kellett megfizetnie a szállítás árából. Emellett az építkezéshez szükséges összes faanyagot féláron kapták meg az arra jogosultak, szintén a szakszövetkezettől.[168] A visszaemlékezések szerint az első beköltözők a téesz funkcionáriusai voltak: „Amikor én még ide kerültem [1965-ben – K. M.], akkor állt a tanácsháza meg a szolgálati lakás, meg a posta, és egy ház volt, emlékszem rá nagyon, a H. P.[169] bácsiék, ahol laktak. Az az egy ház állt, és aztán gomba módra nőtt."[170] „Mikor mi ide bejöttünk [1975-ben] négy-öt ház megvolt, az egyik épp épült. Megvolt a szolgálati lakás, a főagronómus lakott benne. Szarkásból jöttek abból a dűlőből sorban akkor."[171]

A beköltözők az OTP-hez folyamodhattak hitelért, illetve egyesek a tanya körüli háztáji eladásából is kiegészítették az építkezésre szánt pénzösszeget.[172] Maga az építkezés kalákában folyt, általában egy-egy szakképzett kőműves vállalkozó vezetésével: „A T. J., a kőműves az egy évben másfél utcát csinált meg. [...] Valami 20-at [házat – K. M.], vagy mennyit. Egy év alatt."[173] „Akkor még kalákában építettünk. Mentünk itt ezt az utcát, hogy építjük. Egyik nap az egyiknél alapoztunk, a másik nap a másiknál alapoztunk. A harmadik nap a harmadiknál. [...] Ez az utca ez 75-ben épült fel."[174] „Ez a ház mire felépült, én vagy két évig jártam vissza segíteni. Mert azért senki nem írta fel, hogy ki volt itt, de jöttek ám olyan idegen emberek ide, hogy [...] én vagyok a, mittudomén [...] Szarkásról, én is majd itt akarok építeni, jöttem segíteni. [...] Így ment, és akkor ugye így lett visszasegítve."[175] A lakások meghatározott típusházak voltak, de az építkezés során némileg teret kaptak az egyéni elképzelések: „Az építésnél amikor a falat húzták, akkor már lehetett rajta kicsit... Nem így gondoltam, hanem egész amúgy, akkor nyitottak rajta, de amúgy olyan nagyon..."[176]

A beköltözők számára a kényelmesebb élet reménye, elsősorban a közművek, a víz és a villany volt a motivációs tényező: „Akkor már bent volt ott a villany a dűlőben, amikor mi kiköltöztünk. De amikor mi megvettük a házhelyet, az 74-ben volt, akkor még nem volt villany. [...] Kinti vécé volt [...] meg lavoár, majd kijöttünk 75-ben, majd 76-ban [...] lett a fürdőszoba. Fatüzelésű bojlerrel indultunk, meg akkor bent volt a vécé."[177] A villany bevezetése a tanyákon maradtak életében is fontos lépés volt: „87-ben megcsinálta a villanyt [a tanács – K. M.]. Akkor volt nagy villamosítás itt kijjebb a meg-

168 Az Új Élet szakszövetkezet éves beszámolója. Imrehegy Községi Tanács 1973. november 30-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL BKML XXIII. 790.a. f. 1. ő. e. 5.
169 Az Új Élet téeszcsé majd szakszövetkezet elnöke.
170 1944, N.
171 1946, N.
172 1946, N.
173 1947, F.
174 1946, N.
175 1947, F.
176 1946, N.
177 1946, N.

szokottaktól. [...] A 80-as években [...] se fürdőszoba, se villany nem volt, utána fúrattunk kutat."[178]

1990-ben már 384 fő élt a belterületen. A beköltözöttek száma 1960 óta töretlenül növekedett. 450 fő lakott ekkor a külterületen.[179] A községben az összes lakás száma 377 volt, ennek közel a 60 százaléka, 223 lakás még mindig komfort nélküli vagy szükséglakás minősítést kapott, azaz nem volt közművesítve.[180] Amennyiben az 1960-ban mért összes lakosságszámot vesszük alapul, és ebből kivonjuk az 1990-re beköltözöttek számát, azt mondhatjuk, hogy az egykori népesség 20 százaléka élvezhette helyben a községesítés pozitív következményeit. A közművesített lakások arányát figyelembe véve további nagyjából 15 százalék élhetett külterületi, de a korabeli elvárásoknak talán megfelelő lakásban.[181] A többiek továbbra is a régi tanyákon éltek, vagy elköltöztek a községből. A helyi lakosság 30 év alatt összesen 1170 fővel csökkent, ebből 1039 főt tett ki a vándorlási különbözet.[182] Az egykori imrehegyi lakosokat vélhetően a volt tanyás térségek anyatelepülésein, a megyeszékhelyen, Budapesten és az iparvárosokban találnánk meg.

Összefoglalás

Imrehegy a tanyaközségek között is azok közé tartozott, amelyek a megszervezés után viszonylag hátrányos helyzetből indultak, ezért a közintézmények és a közművek későn épültek ki, valamint a belterületi tömörülés is csak lassan indult meg. Ennek okai között szerepel, hogy a községesítés előtt nem volt jelentősebb településmag, illetve az erre a szerepre esetleg alkalmas káptalani majortól végül távolabb szándékoztak felépíteni a falut. Eltekintve néhány szarkási és tüskösi sortól, a tanyák nem a Kecel–Kiskunhalas főút mentén csoportosultak, tehát a terület meglehetősen szórványos volt. Mindez visszavezethető a táji sajátosságokra és a 19–20. századi kitelepülés menetére. Az itteni homokon a szegényebbeknek a várostól, Kiskunhalastól távolabb eső tanyái épültek fel. Imrehegy nyugati felén a volt keceli tanyák közelebb estek az anyatelepüléshez, és tömörebb sorokba rendeződtek, ezért bizonyos előnyöket élvezhettek, például a villamosítás itt kivitelezhető volt. Napjainkban a legtöbb még lakott tanya is itt található. Agrárjellegű szórványos kistelepülésként a tanya- és településpolitikai, valamint a mezőgazdasági intézkedések következményei alakították a fontosabb cezúrákat Imrehegy történetében. Maga a községesítés az első két évtizedben kevésbé változtatott az itteniek életén, mint a tanyaellenes törekvés, a külterületi építési tilalom, vala-

178 1944, N.
179 KSH 1992, 302.
180 Uo. 389.
181 Ezen lakosok körülbelüli száma = (a magasabb komfortfokozatú lakások száma 1990-ben) – (a belterületi lakások száma 1990-ben) * (egy külterületi lakásra jutó külterületi lakosok száma 1980-ban). KSH 1981(b), 160, 163; KSH 1992, 302; KSH 1992, 389.
182 KSH 1972(a), 415; KSH 1992, 297.

mint a kényszerkollektivizálás. A menekülésszerű elköltözést esetleg a tanyához, mint sajáthoz, illetve családi örökséghez való ragaszkodás, valamint az anyagi képtelenség gátolta. Előbbi az újabb generációk számára egyre kevésbé volt marasztaló tényező. Közben a kistelepülések is nemkívánatosakká váltak, ezért a tanya elhagyása gyakran a község elhagyásával is járt. Némi változást hozott a szakszövetkezeti formára való átállás, valamint az életszínvonal-politikai törekvések fokozatos térnyerése a központi döntéshozatalban. A szakszövetkezetet azok a táji sajátosságok hívták életre, amelyek egykor az itteni tanyásodást is alakították. Imrehegyen 1968 után működött szakszövetkezet. Az életszínvonal-politikai lépések közül az első kiterjedtebb tanyavillamosítási program 1972-es kezdetét említhetjük, ami helyben 1975-re hozott eredményeket. Mindez a hatalom meghátrálásaként is értelmezhető, hiszen sem a téeszesítés, sem a korábbi tanyapolitika nem hozta meg a várt eredményeket. Véglegesen egyikről sem mondtak le. A szakszövetkezetet ideiglenes megoldásnak szánták, a tanyák felszámolásának várható időpontját pedig csak elodázták, de például az iskolakörzetesítéssel igyekeztek elősegíteni azt. Összességében csak az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején indulhatott meg Imrehegy faluvá válásának folyamata. A közművek és a közintézmények kiépülése ekkor vált lehetségessé, valamint ennek nyomán a beköltözés is csak ekkor indult meg. Közben az elköltözés folytatódott. A nagyobb és gazdaságilag „hasznosabb" települések ugyanis még mindig előkelőbb helyet foglaltak el a forráselosztási rangsorban, és így vonzóbb alternatívát jelentettek a tanyákat elhagyók számára is, mint a lassan épülő faluközpont. A politika a tanyáktól faluvá válást, a tanyasiaktól gyökeres életformaváltást követelt. Ugyanakkor a rendszer egyéb törekvései miatt mind a település a faluvá válás útján, mind lakói a kikényszerített társadalmi mobilitás útján eleve hátránnyal indultak. A beköltözés, elköltözés és tanyán maradás okait a *3. táblázat*ban összegzem.

3. táblázat
A migráció okai és meghatározott célterületei a községesítés utáni Imrehegy példáján

A migrációt előmozdító tényezők		Migrációs szempontból gyakorolt közvetlen hatás (vonzó/taszító/semleges/marasztaló)		
		a tanyára	a belterületre	a környező migrációs céltelepülésekre
Közvetlen tanyapolitikai döntés	építési tilalom	taszító	semleges	semleges
	községesítés (községi intézmények kiépítése)	semleges	vonzó	semleges
	iskolakörzetesítés	taszító	taszító	vonzó
	építkezési támogatások	semleges	vonzó	semleges
	külterületi villamosítás	marasztaló	semleges	semleges

A migrációt előmozdító tényezők		Migrációs szempontból gyakorolt közvetlen hatás (vonzó/taszító/semleges/marasztaló)		
		a tanyára	a belterületre	a környező migrációs céltelepülésekre
Közvetetten a tanyákat érintő politikai döntés	a mezőgazdaság erőszakos átszervezése	taszító	taszító	semleges
	iparosítás	semleges	semleges	vonzó
	településpolitikai rangsorolás	taszító	taszító	vonzó
	közművesítés	semleges	vonzó	semleges
	szakszövetkezeti formára való átállás (háztáji, vállalkozói lehetőségek)	marasztaló	marasztaló	semleges
Egyéni körülmények	szegénység	marasztaló	semleges	semleges
	megszokás, ragaszkodás	marasztaló	marasztaló	semleges
	idős kor	marasztaló	semleges	semleges
	helyi családtagok, rokonok közelsége	marasztaló	marasztaló	semleges
	munkakötelezettség (kinevezett tanácsi és téesz-funkcionáriusok, tanítók, orvosok stb.)	semleges	vonzó	semleges

Készítette a szerző. Összefoglaló táblázat a kutatás alapján.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
XXIII. 790.a. f. Imrehegy Község Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1955–1990.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL XIX.a. 83.b. f. 3281-3320/1963. ő. e. Minisztertanácsi előterjesztések és határozatok. 1963.

Publikált források

Központi Statisztikai Hivatal 1960, *1960. évi népszámlálás 3d. Bács-Kiskun megye személyi és családi adatai.* KSH, Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal 1972(a), *1970. évi népszámlálás 20. Bács-Kiskun megye adatai*. KSH, Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal 1972(b), *1970. évi népszámlálás 20a. Bács-Kiskun megye számlálókörzeti és külterületi adatai*. KSH, Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal 1981(a), *1980. évi népszámlálás 3. Bács-Kiskun megye adatai*. KSH, Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal 1981(b), *1980. évi népszámlálás 3a. Bács-Kiskun megye számlálókörzeti és külterületi adatai*. KSH, Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal 1992, *1990. évi népszámlálás 5. Bács-Kiskun megye adatai*. KSH, Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal, *Népszámlálás 2001 4.2.2. A foglalkoztatottak korcsoport, legmagasabb befejezett iskolai végzettség összevont nemzetgazdasági ág és összevont foglalkozási főcsoport szerint*. https://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/03/data/tabhun/toc4.html, 2022. január 24.
Központi Statisztikai Hivatal: *Helységnévtár* (Imrehegy). https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=08095, 2022. január 24.

Bács-Kiskun Megyei Népújság, 1954.
Petőfi Népe, 1962–1988.
Nógrád, 1974.

Interjúk

1976, F. Készítette a szerző.
1937, F. Készítette és a szerzőnek átadta Molnár Ferenc.
1944, N. Készítette a szerző.
1946, N. Készítette a szerző.
1947, F. Készítette a szerző.

Hivatkozott irodalom

Bárth János 1984, A keceli tanyák. In: Bárth János (szerk.): *Kecel története és néprajza*. Kecel Nagyközség Tanácsa, Kecel, 695–752.
Bárth János 1996, *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya*. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa.
Bárth János 2009, *Tanyasors, gazdasors. Egy illancsi tanya néprajza és vizuális antropológiája*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét.
Belényi Gyula 1981, A szegedi tanyák 1949-ben. *Agrártörténeti Szemle,* (23) 1–2. 223–235.
Belényi Gyula 1996, *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.
Beluszky Pál 1998, Ország a rajzasztalon. *Beszélő,* (3) 2. 109–112.
Bray Ágnes – Kovács Teréz 2021, Alföldi tanyák és tanyapolitikák a múltban és a jelenben. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle,* (7) 1. 4–38.
Czettler Jenő 1983, Tanyai települések és tanyai központok. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Kossuth, Budapest, 332–344.

Csatári Bálint 2004, A „tanya", mint „rendszer". In: Bárth Dániel – Laczkó János (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendős Bárth János tiszteletére*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét, 117–128.

Dúró Annamária, 1990: A tanya és a zárt település kapcsolata – társadalomföldrajzi megközelítésben. *Tér és Társadalom,* (4) 2. 63–80.

Erdei Ferenc: *Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe*. (Eredeti kiadás: 1937, Athenaeum, Budapest.). https://mek.oszk.hu/05000/05009/html/, 2022. január 24.

Gesztelyi Nagy László 1983, A Magyar Alföld és a tanyavilág. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Kossuth, Budapest, 345–354.

Hann, C. M. 1982, Kisüzemi gazdálkodás Tázláron a hetvenes években. *Ethnographia,* (93) 33–72.

Harsányi Ernő 1990, Néhány megjegyzés a külterületen élő idősek közérzetéről. In: Dr. Csatári Bálint (szerk.): *Tanakodás a tanyákról*. MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét, 156–158.

Imrehegy falukönyv 2021, *Imrehegy falukönyv*. Imrehegy Község Önkormányzata, Imrehegy.

Iván László 2004, Kecel utcaneveiről és határneveiről. In: Szakál Aurél (szerk.): *Halasi Múzeum 2.* Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 332–349. (Thorma János Múzeum könyvei 18.)

Juhász Antal 2005, A tanyák települése és népessége. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig.* Kiskunhalas Város Önkormányzata, Kiskunhalas, 67–129.

Kaán Károly 1929, *Az Alföld problémája*. Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pécs.

Kimmel Máté 2023, *A rendszerváltoztatás tapasztalata egy összevont tanyatelepülésen – Imrehegy*. (Kézirat. Megjelenés In: Ö. Kovács József – Schlett András [szerk.]: „A föld nem fut el". Rendszerváltozás vidéken. NEB–RETÖRKI, Budapest) A szerzőnél.

Kiss Csaba – Varga Józsefné 2018, *Kecel és Imrehegy katolikus öröksége*. Kecel Város Önkormányzata, Kecel.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest.

Ö. Kovács József 2019, A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig. In: Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 13–28.

Ö. Kovács József 2020, A téeszneurózisról. „Gyenge" téeszek és földügyek a kollektivizált vidéki Magyarországon. In: Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. A vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 55–96.

Kovács Teréz 1987, Generációs különbségek a szakszövetkezeti tagság körében. *Tér és Társadalom,* (1) 2. 49–62.

Kovács Teréz 2010, *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. L'Harmattan, Budapest.

Rigó Róbert 2019, Kényszerkollektivizálás Kecskemét térségében. In: Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*.

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 103–120.

Szabó Bence 2011, A területi tervezés Bács-Kiskun megyei vonatkozásai. A településhálózat-fejlesztés elmélete és gyakorlata a tanácskorszak éveiben. In: dr. Gyenesei József (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából 25*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 147–207.

Sztrinkó István 1990, A népi kultúra tárgyi világának változásai a Duna–Tisza közi Homokhátságon. In: Dr. Csatári Bálint (szerk.): *Tanakodás a tanyákról*. MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét, 88–94.

Timár Judit 1990, A tanya fogalmának változása, a tanyák szuburbanizációja. In: Dr. Csatári Bálint (szerk.): *Tanakodás a tanyákról*. MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét, 22–34.

Zám Tibor 1973, *Bács-Kiskunból jövök*. Szépirodalmi, Budapest.

Zám Tibor 1977, *Tanyabejáró*. Forrás, Kecskemét.

Zám Tibor 1987, *Tények és indulatok*. Magvető, Budapest.

Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián

A kollektivizálás kortárs jogállami tükörben

A Német Szövetségi Köztársaság parlamentjének és kormányának nyilatkozatai az Ulbricht-rezsim gyakorlatáról (1960)

Az 1940-es évek végén megkezdett kelet-közép-európai kollektivizálási kampányok idején a parasztok többsége kitartott hagyományai mellett és nem lépett be a kommunista hatalom által erőltetett kolhozokba.[1] 1953 után a kommunisták addigi viszonylagos sikerei is összeomlottak: kezdetét vette a dekollektivizáció, amelyre gyorsítóan hatott az 1956-os magyar forradalom. A parasztság ellenállása azonban csak részben volt sikeres. 1958-ban Lengyelországot leszámítva a szovjet érdekszféra államaiban újabb kollektivizálási kampányt indítottak. Albániában, Bulgáriában és Romániában maximálisan követték a szovjet modellt, míg Csehszlovákiában, Kelet-Németországban és Magyarországon valamivel nagyobb mozgásteret biztosítottak az alapítandó termelőszövetkezetek számára.[2] A módszerek azonban azonos eredményre vezettek: mindegyik országban felszámolták az egyéni parasztgazdaságokat, a korábbi gazdák a termelőszövetkezet munkásai lettek vagy elhagyták a mezőgazdasági szektort.

Az 1958 és 1962 közötti kollektivizálási kampányokat a kommunista országok propagandája jellemzően egy (jövőben) sikeres modernizációs projekt elemeként ábrázolta.[3] A lenini tervben a proletárhatalom szabadítja meg a parasztságot a földesúri elnyomástól azáltal, hogy földet ad nekik. Ez viszont önmagában még nem oldja meg a parasztkérdést, mivel a „kulákok" túlereje (!), a kisgazdaság elmaradottsága és az alacsony termelékenység továbbra is problémát jelent, amelyet végül csak a „szocialista alapon történő szövetkezés" oldhat meg. Ez a társulás önkéntes, a parasztok személyes érdekeltségén kell alapulnia, vagyis a parasztságot meg kell győzni a nagyüzem előnyeiről. A cél: a szocialista elveken alapuló, gépesített, korszerű mezőgazdaság.[4]

1 Kortársi értékelésben: „The most obstinate and serious form of opposition to the establishment of Communism in Eastern Europe – evident to this day even in the Soviet Union – is being maintained by the peasantry" J. C. 1952.

2 Iordachi–Verdery 2009. Egyes országtanulmányokra lásd Mitrovits 2015ab; Slachta 2015; Bottoni 2015; Lukács 2015; Demeter 2015.

3 Feinberg 2022, 51–56.

4 Vö. „A latin-amerikai országok kommunista pártjai követelik a nagybirtokosok földjének elkobzását, s a földnélküliek és a törpebirtokosok tulajdonába adását, ellenszolgáltatás nélkül (vagy minimális összeg ellenében). A latin-amerikai országok kommunista pártjai határozataikban hangsúlyozzák, hogy a nem-

A kommunista államok narratívája válasz nélkül maradt, mivel a nyugati sajtó ekkoriban a gyarmati mozgalmakra koncentrált, és kelet-európai kontextusban például 1956-tal vagy 1968-cal összevetve sokkal kevesebb figyelmet fordított erre a társadalomtörténeti eseményre.[5] A téeszesítés során alkalmazott erőszakot és jogtalanságokat így sikerrel tabusíthatták a pártállamok.[6]

Kivételt képez ugyanakkor Németország,[7] ahol a nyugati országrészbe menekült gazdák nyelvi akadály nélkül oszthatták meg a velük történteket. A német jogállami tradíciókhoz visszatérő, azokat következetesen képviselő és a német egység vízióját egy pillanatra sem szem elől tévesztő nyugatnémet állam a szovjet zónában kiépülő kommunista diktatúra intézkedéseit következetesen elutasította. Az 1949-ben elfogadott nyugatnémet alkotmány záró, 146. cikkelyében arról nyilatkozott, hogy ez az alkotmány csak a két részre szakadt német nép újraegyesülésének napjáig marad érvényben, amivel közvetve azt üzente, hogy mindent, amit a keletnémet oldalon tettek, eleve provizórikusnak és jogilag érvénytelennek tekintenek.

Ez az alapállás – a német historiográfiában is lecsapódó – markáns értékelést eredményezett. A német történetírásban a kollektivizálás kapcsán nincs nyoma a szükségszerűséggel való érvelésnek, miként a jogállami próbának már a küszöbén elbukó NDK-s népi demokratikus diktatúrát sem próbálja senki átcímkézni. A szovjet zónában eszközölt fejlesztéspolitikát sem tekintik modernizációnak, hanem a szovjetizáció eszközének. A szovjet megszállás által fenntartott keletnémet különút 1990 után így lezárható volt, s ezt követően lehetővé vált a valódi, restitúcióval egybekötött rendszerváltás. (Kétségkívül a volt NDK polgárai közül ezt sokan korábbi identitásuk gyarmatosításaként, életpályájuk lenullázásaként élték meg, miként az is tény, hogy e radikális váltás csak egy erős gazdaságú és felkészült ellenelitet kiállítani képes nagyobb testvér színrelépése mellett valósulhatott meg.)

Az alább közzétett két politikai nyilatkozat betekintést enged a nyugatnémet politikai elitnek a kollektivizálás időszakában vallott értékrendjébe, amelyben első helyen szerepelt a jogállamiság tisztelete és a német nemzetnek a kettészakítottság ellenére is megkérdőjelezhetetlen egysége.

Az a kötet, amiből forrásközlésként két dokumentumot közzéteszünk, *Die Zwangskollektivierung des selbständigen Bauernstandes im Mitteldeutschland. Im Auftrage der Bundesregierung* címmel jelent meg 1960-ban.[8] Ugyanebben az évben egy húsz oldallal rövidebb angol verzió is napvilágot látott *The Compulsory Collectivization of Independent Farms in the Soviet Zone of Occupation in Germany* címmel.[9]

zeti felszabadító harc során létrejövő demokratikus állam el fogja ismerni a parasztok tulajdonjogát a földbirtokosoktól elkobzott földhöz, és kiadja majd nekik a birtoklevelet." Vö. Kuusinen 1960, 474–477.

5 Sokolovsky 1990, 2–4.

6 Ö. Kovács 2012, 57–59.

7 Összefoglalóan lásd Bauerkämper 2002; Mahlerwein 2016.

8 További bibliográfiai adatai: Herausgegeben vom Bundesministerium für Gesamtdeusche Fragen. Bonn–Berlin. Veröffentlicht im April 1960. 2. durchgesehene Auflage, Mai 1960, 142 oldal.

9 További bibliográfiai adatai: Federal Ministry for All-German Affairs, Germany (West), 1960, 121 oldal.

A bevezetőben Ernst Lemmer, az össznémet kérdések miniszterének előszava után Carlo Schmidnek, a Bundestag elnökhelyettesének, illetve Lemmernek a nyilatkozata olvasható. Ezt követően a kiadvány két nagy blokkra tagolódik. Az első, az egyszerűen csak jelentés (Bericht) címűben négy fejezetben járják körbe a kollektivizálás általuk legfontosabbnak ítélt jellegzetességeit. Ezeknek már a címe is beszédes: az első a 1960. februári moszkvai agrár-csúcskonferencia[10] szemszögéből tekinti át a SED-rezsim motivációit. A második címe *„Az önkéntesség elve" Terrorkampány 1960 tavaszán,* a harmadiké *„Tőlem hozzánk" Szövetkezet-e a termelőszövetkezet?* A negyedik a *„Nyugat-Németországot beérni és megelőzni"* főcím alatt a szovjet zóna agrárpolitikáját foglalja össze. A második blokk tartalmazza a dokumentumokat. Ezek közül a legjelentősebb rész a 61 menekült gazda vallomását közreadó fejezet, amelyet egy potsdami bírósági ítéletet, két belépésre agitáló felszólítást és Potsdam mezőgazdasági termelési tervét közreadó rész egészít ki. Ezek mindösszesen a kiadvány terjedelmének felét teszik ki. A 60. oldaltól a 121. oldalig a keletnémet sajtóból vett, műnyomópapíron, fényképminőségben közzétett szemelvények következnek.

A fordítás során mindkét változatot figyelembe vettük. Lábjegyzetben jelöljük azon szöveghelyeket, ahol úgy éreztük, hogy az eredeti és annak angol fordítása eltérő hangsúlyokat eredményez.

Hivatkozott irodalom

Bauerkämper, Arnd 2002, *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963.* Böhlau, Köln–Weimar–Wien.

Bottoni, Stefano 2015, Kollektivizálás Romániában, 1949–1953. In: Horváth – Ö. Kovács 2015, 367–374.

Demeter Gábor 2015, A bolgár kollektivizálás ellentmondásai. In: Horváth – Ö. Kovács 2015, 383–394.

Feinberg, Melissa 2022 *Communism in Eastern Europe*. Routledge, New York – London.

Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.) 2015, *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. BTK TTI, Budapest.

Iordachi, Constantin – Verdery, Kathrine 2009, Conclusions. In: Iordachi, Constantin – Dobrincu, Dorin (ed.): *Transforming Peasants, Property and Power.* Central European University Press, Budapest – New York, 455–472.

J. C. 1952: The Peasant in Poland Today. Reactions to Land Reform and Collectivization. *The World Today,* Feb., 1952, (8) 2. 71–79.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete. 1945–1965*. Korall, Budapest.

Kuusinen, Otto Wille 1960, *A marxizmus–leninizmus alapjai.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Lukács B. György 2015, Kollektivizálás a szocialista Jugoszláviában (1949–1953). In: Horváth – Ö. Kovács 2015, 375–382.

10 1960. február 2–3-án Moszkvában ült össze az „európai szocialista országok mezőgazdaságfejlesztési tapasztalatcsere-értekezlete" (Népszabadság, 1960. február 4. 1.). A közzétett forrás Gipfelkonferenz néven ad hírt ezen eseményről.

Mahlerwein, Gunter 2016, *Die Moderne (1880–2010). Grundzüge der Agrargeschichte 3.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien.

Mitrovits Miklós 2015a, A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények. In: Horváth – Ö. Kovács 2015, 335–348.

Mitrovits Miklós 2015b, Csehszlovákia: egy „sikeres" kollektivizálás története. In: Horváth – Ö. Kovács 2015, 357–366.

Slachta Krisztina 2015, A „szocialista mezőgazdaság" kialakítása és működése az NDK-ban. In: Horváth – Ö. Kovács 2015, 349–356.

Sokolovsky Joan 1990, *Peasants And Power. State Autonomy And The Collectivization Of Agriculture In Eastern* Europe (Westview Special Studies on the Soviet Union and Eastern Europe). San Francisco – Oxford.

A német Bundestag 1961. április 6-i nyilatkozata. Előadja: Dr. Carlo Schmid, házelnök[11]

Odaát, túl a Vasfüggönyön, végéhez közelít a földek újbóli kisajátítása.[12] Az érintetteknek és nekünk azt mondják, hogy mindez gazdasági okokból történik, és ez a mezőgazdaság racionalizálásának egyik fázisa. A valóságban egészen másról van szó.

Nehéz a totalitárius hatalmon lévőknek, ha a területükön élő emberek megélnek anélkül, hogy jóindulatuktól és kegyüktől függenének; olyan emberek, akiknek életkörülményei azt is megengedik, hogy nemet mondjanak, amikor azokról a dolgokról van szó, amelyek nélkül az életnek nincs értelme. Ezért a hatalmon lévők megpróbálják megfosztani az embereket függetlenségük alapjaitól. Ennek érdekében számos technikát fejlesztettek ki és alkalmazzák is őket, egyiket a másik után. Teszik ezt azért, mert ostobaságnak tartják a polgárok szabadságát védő kerítést egyetlen rúgással ledönteni.

A munkás például egy független ember egészen addig, ha és amíg vannak szakszervezetei, melyek szervei szabad választásokon alapulnak, és függetlenek az államtól. A hatalmon lévők odaát rettegnek ettől a függetlenségtől, és ezért elsőként ezeket a munkás szakszervezeteket zúzták szét, hogy helyükbe állami szakszervezeteket helyezzenek, ami nem egyéb, mint az állami hatalmi apparátus kiterjesztése egészen a munkahelyekig és a háztartásokig.

Az iparos és kereskedő középosztályt[13] széleskörűen megfosztották mindattól, ami számára függetlenséget biztosított és ami lehetővé tette, hogy a politikai uralmi apparátussal szemben kifejezze a saját akaratát.

---

11 *Die Erklärung des Deutschen Bundestages vom 6. April 1960.* Abgegeben vom amitierenden Präsidenten Prof. Dr. Carlo Schmid / *The declaration of German Bundestag of April 6, 1960* given by the officiating president, Dr Carlo Schmid. 7–8. oldal.
Carlo Schmid (1896–1979) szociáldemokrata politikus, 1947 és 1973 között a SPD pártelnökségének tagja, 1949-től 1972-ig a Bundestag tagja, ezen belül 1949 és 1966, majd 1969 és 1972 között a Bundestag elnökhelyettese, továbbá az SPD parlamenti frakciójának frakcióvezető-helyettese.

12 A németben szereplő Bauernlegen szó ugyanaz, mint amivel a bekerítés folyamatát jelölik.

13 Gewerblicher Mittelstand – Az angol verzióban: the commercial and business middle class.

Most a gazdákon van a sor. Mindaddig, amíg valaki kötődik a földjéhez,[14] amit szakértelmével, szorgalmával és karjának erejével művel, nem kell azt éreznie, hogy a hatalom birtokosainak kegyétől függ. Bár gyötörhetik, megadóztathatják, amely terheket csak a legnagyobb erőfeszítés árán tud teljesíteni, de végső soron, élete lényeges területein mégis független ember marad.

Odaát ilyesféle embereket nem akarnak többé. Azt akarják, hogy az országban ne legyen más, mint függő munkaerő és annak hajcsárai. Újraindították ezért a gazdaságok kisajátítását – éppen úgy, ahogy századokkal ezelőtt és még egyszer néhány évtizede, a válság idején tette azt az akkori hatalom. Ezzel nemcsak gazdasági károkat okoznak. Megsemmisítik azokat a lelki erőforrásokat, amelyek nélkül egy nép nem lehet önmaga.

1946-ban 608 000 egy hektárnál nagyobb egyéni mezőgazdasági üzem volt a Szovjet Zónában. 1960. március 31-én még mindig volt 140 000. Mára a korábban magántulajdonban lévő üzemek 90%-át már kisajátították, holnapra ez a szám bizonyára 100 százalék lesz majd.

Ennek az egésznek semmi köze egy igazságos és észszerű földreformhoz. Ez puszta megsemmisítés, megsemmisítés,[15] amelyből nem fog új élet sarjadni. Mert akik itt elveszítik gazdaságukat, nem önként hoznak áldozatot a közjóért, hanem egyszerűen kierőszakolják tőlük. Az egészben mégis az a leggonoszabb, hogy a rezsim úgy tesz, mintha a gazdálkodók örömmel fogadnák az új rendet. Az erőszakhoz hazugságot társítanak, és arra akarják a népet kényszeríteni, hogy ezt a hazugságot igazságként fogadja el.

Ami itt történik, szomorúsággal tölt el bennünket, mert ezzel népünk fájának egy fontos ága pusztul el. Ez a szomorúság felháborodással vegyül, amit a szabadság újbóli megerőszakolása,[16] ezen új bűntett felett érzünk, amivel újra beszennyeztek egy nagyszerű emberi eszményt, de felháborodunk ezen új merényleten is, amely hazánk lehető újraegyesítése ellen irányul.

A Bundestag, a szabadon választott parlament, amely népünk által kezeskedik a szabad gondolkodás és a szólásszabadság, az életvitel szabad döntésen alapuló elhatározásának jogáért, amiben minden polgár akarata tükröződik, ezen órán kinyilvánítja az egész német nép gyászát és felháborodását a megsemmisítés ezen műve[17] felett.

Felhívja a világ figyelmét arra, ami a határ mögött, a szögesdrót által kettéválasztott Németországban történik, és felhívja a világ figyelmét arra is, hogy tekintsék ezen ügyet úgy, mint sajátjukat. Jog és szabadság elválaszthatatlanok, és csak akkor lehetünk szabadok, ha valamennyien azok vagyunk, akik a szabadságot emlegetjük, és valamely ember szabadságának és jogának megsértését saját jogaink és szabadságunk megsértéseként érzékeljük.

Testvéreink odaát, biztatunk benneteket: semmi – az sem, amit ma tesznek Veletek – sem szakíthat el bennünket egymástól, ami a mi közös sorsunk a csúcson és a

14 Scholle = rög. Az angol verzióban: settles on the land.
15 Vernichtung. Az angol verzióban destruction szerepel.
16 Vergewaltigung. Az angol verzióban rape of freedom.
17 Werk der Vernichtung. Az angol verzióban: this work of destruction.

mélységben, a világosságban és sötétségben, ami egybeforrasztott minket, amit úgy hívunk: a Német Nemzet!

A Szövetségi Kormány nyilatkozata 1960. április 6-án. Előadja Ernst Lemmer, az össznémet kérdések minisztere[18]

A Szövetségi Kormány nem csak feljogosítva, de egyenesen kötelezve érzi magát arra, hogy csatlakozzon az Elnök úrnak az egész Ház nevében kifejezett tiltakozásához. Mint az egyedüli törvényes német kormány, amelyik szívén viseli az ottani lakosok jólétét és fájdalmát, akiket megakadályoznak abban, hogy velünk éljenek jogban és szabadságban, feljogosítva és kötelezve érzi magát, hogy szóljon. A mulasztás nagy bűnét követnénk el, amennyiben a Ház az elnöke által és a Szövetségi Kormány nem vádolná a bitorló rezsimet, amely jelen pillanatban is az általa elnyomott lakosság felhatalmazása nélkül uralkodik, hogy nemcsak az emberi jogokat sértette meg, de maga alkotta alkotmányának ide vonatkozó pontjait is.

Utalnék arra, hogy a Szovjet Zóna 1949. október 7-i alkotmánya 24. cikkelyének 4. paragrafusa így szól: „A 100 hektárnál nagyobb magánnagybirtokot megszüntetjük és kártalanítás nélkül felosztjuk. A földreform végrehajtását követően szavatoljuk a gazdálkodók magántulajdonát földjeikre."

Utalok az Egyesült Nemzetek által 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 17. cikkelyének 2. paragrafusára is, amely a következőképp szól: „Senkit sem lehet tulajdonától önkényesen megfosztani."

Nem lehet kétség afelől, hogy a szovjet zónai alkotmány[19] és az Egyesült Nemzetek Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata általam említett rendelkezései e hetekben és napokban a legsúlyosabban kerülnek megsértésre.

Ez év január elsejével a zónaterület mezőgazdasági területeinek 49,7 százalékát már kollektivizálták. Az első nagy kisajátítást[20] 1952-ben és 1953-ban éltük át, amit csak az 1953. június 17-ei népfelkelés szakított félbe. Ez év kezdetével indult meg a második – s mint szomorúan meg kell állapítanunk – az utolsó hullám azért, hogy az utolsó szabad gazdát is eltöröljék a Lübeck, Hof és Eisenach közti régióban.

---

18 *Die Erklärung der Bundesregierung vom 6. April 1960.* Abgegeben vom Bundesminister für Gesamtdeutsche Fragen Ernst Lemmer / *Statement of the Federal Government of April 6 1960* by the federal minister of all-german affairs, Ernst Lemmer. 8–9. oldal.
Ernst Lemmer (1898–1970) kereszténydemokrata politikus, 1945 után megbízásokban gazdag pályát futott be. Már 1945-ben egyik szervezője a berlini CDU-nak, majd a párt elnöke a szovjet zónában 1948-ig. 1946–1948-ban a brandenburgi tartományi parlament tagja. 1949-től Nyugat-Berlinben élt. 1950–1970 között az itteni képviselőház tagja, illetve 1952 és 1970 között ennek révén a Bundestagnak is tagja. Több poszton is vállalt miniszteri feladatokat (posta- és távközlési miniszter: 1956–1957, össznémet kérdések minisztere: 1957–1962, elűzöttekért felelős miniszter: 1964–1965). 1965–1969 között a kancellár berlini különmegbízottja.

19 sowietzonale Verfassung. Az angol verzióban ez a bekezdés nem szerepel.

20 Bauernlegung. Az angol verzióban expropriation.

Az Elnök úr találóan rámutatott, hogy teljesen megbízható információk szerint tegnapig a zóna gazdálkodóinak több mint 90 százalékát érinti a kényszerkollektivizáció. Már csak néhány járás hiányzik, amelyek gazdái túlnyomórészt a Türingiai-erdő és az Érchegység hegyvidéki falvaiban élnek, ahol a gazdák kényszerkollektivizálása a táj jellegére visszavezethető természetes akadályokba ütközik. De tartanunk kell attól, hogy a csúcskonferencia összeüléséig a parasztság kollektivizálása országunknak a Német Szocialista Egységpárt által uralt részén befejeződik, és a Német Szocialista Egységpárt, mely magát egy „új típusú pártnak" szokta nevezni, befejezi ezt az újfajta parasztháborút.

A Szövetségi Kormány a legélesebben tiltakozik nemcsak a jogsértés ellen, hanem az ellen az embertelenség ellen is, amely e folyamat módszereiben tetten érhető. Az Ulbricht-rezsimből hiányzik a bátorság – noha képes lenne rá –, hogy saját hatáskörében rendelje el a parasztság kollektivizálását, egy az általa mindenféle ellenzék nélkül összeállított Volkskammerben hozott törvénnyel. Ezzel ezer és ezer parasztot kímélne meg a lelkiismeret kínjaitól. Amiért ellenállnak – apáik és ősapáik emlékének adózva, akik ugyanazt a gazdaságot birtokolták előttük – az a szégyen, hogy tulajdonukról úgy mondjanak le, mintha az szabad akaratukból történnék. A szenvedés és a baj törvényi rendezéssel sem lenne kisebb. De a lelkiismeret kínjától – mert mindenki alávetett egy felsőbb hatalomnak, legyen az a szabadságpárti jogállam értelmében legitim vagy sem –, rengeteg paraszt megkímélhető lenne.

Mivel most csak a Szövetségi Kormány álláspontjáról van szó röviden, nem szolgálok önöknek részletes adatokkal a menekültek számának növekedéséről. Mindössze arra utalok még egyszer a világ közvéleménye előtt, hogy miközben a Szövetségi Statisztikai Hivatal számításai szerint a Szövetségi Köztársaság (Nyugat-Berlinnel) népessége már átlépte az 55 milliós határt, a Német Szocialista Egységpárt uralma alatt álló térség lakossága 17 millió alá süllyedt. A menekülő parasztok növekvő áramát érzékeljük, ami abszolút számokban ugyan nem tűnik jelentősnek, de – amit szintén a világ elé kell tárni – ez csak azért lehet, mert a zóna parasztságát rendőrségi biztonsági intézkedésekkel hermetikusan elzárták Berlintől, hogy menekülésüket megnehezítsék. Minden Kelet-Berlinbe tartó járművön ellenőrzik a személyi igazolványokat, és amennyiben gazdálkodóként vagy parasztként nevezik meg az adott személyt, azonnal őrizetbe veszik és – ha szerencséje van – visszaküldik a falujába. Mint megfigyelhettük, azon falvak, amelyek ezen általunk elutasított intézkedések műveleti célpontjai, erőteljes ellenállást tanúsítanak, és a Volkspolizei erői blokád alatt tartják őket, mert minden eszközzel meg akarják akadályozni, hogy a mezőgazdasági munkaerő – ami az önálló parasztok utolsó társadalmi értéke maradt – netán Nyugatra szökjön.

A sajtó, a rádió és a televízió köszönetet érdemlő támogatását követően eltekinthetek attól, hogy tételesen is bemutassam az ezrekkel megtörténő tragédia képeit. Az újságokban olvashatnak az öngyilkosságokról, a kétségbeesett tettekről, amelyek ott történnek, miközben mi itt abban a kegyben részesülünk, hogy félelem nélkül és szabadságban élhetünk. Olvashatnak arról, hogy emberek kétségbeesésükben öngyilkosok lesznek, hogy emberek kétségbeesésükben kioltják saját életüket, mert most el-

űzik őket apáik földjéről és alávetik őket a leninista-szocialista szövetkezetnek,[21] aminek semmi köze a demokratikus szövetkezéshez.

Ahogyan az egész német népet, úgy a Szövetségi Kormányt is aggasztja, hogy nem segíthetünk és még e helyről sem hívhatjuk az elkeseredett embereket ellenállásra, mert mindez csak fokozná a tragédiát. Szemtanúként bősz haraggal állunk, anélkül, hogy beavatkozhatnánk. Az érintett lakosságnak tudnia kell, hogy szenvedésükre úgy tekintünk, mintha a sajátunk lenne.

Szabadjon mindnyájunk nevében kijelentenem – a Házban nincs megosztottság e téren –, hogy a Szövetségi Kormány és a szabad Németország polgárai soha nem fogják elismerni a társadalmi struktúrának a szovjet érdekszféra[22] időszakában történt változtatásait. Ezek a tettek a szemünkben semmisek és érvénytelenek, mivel a lakossággal nem egyeztettek. Egy napon a szabad jogállamban újraegyesült német nép maga dönt majd társadalmi rendjéről, így minden korábbi jogszabály csak átmeneti jellegű lehet.

Hadd tegyek még egy utolsó megjegyzést. Agrárszakemberek feltették a kérdést: honnan jött az Ulbricht-rezsim számára az az ötlet, hogy egy csekély mértékben ellátott terület mezőgazdasági termelését egy pillanat alatt felfordítsa, éppen akkor, amikor a tavaszi művelési munkák megkezdődnek, és amikor a gazdának nyugalomra volna szüksége, hogy a vetést elvégezze? Miért nem a betakarítás után, a tél elején kezdték a kollektivizálást?

Itt mint az össznémet kérdésekért felelős részlegigazgató[23] csak személyes feltételezésemet oszthatom meg, mégpedig hogy a negyedik világhatalom, amely a következő hetekben népünk sorsáról a saját fővárosában akar tanácskozni, elhatározta, hogy a csúcskonferencia összeülését megelőzően kész tényeket teremt, hogy kinyilatkoztathassa: Németország másik felének szocialista-leninista átalakulása bevégeztetett. Biztos vagyok benne, hogy a baráti hatalmak államférfiai és a világ nyilvánossága is tudják, hogy mindez átverés – az önkéntesség, amelynek látszatát keltik, hazugság – és hogy az államosítás ezen fajtájának tökélyre fejlesztését nemcsak mi, hanem az érintett népesség is elutasítja.

Szabadjon megalapozott aggodalmamnak erről a helyről hangot adnom: az iparos és kereskedő középosztály utolsó önálló egzisztenciáit nagyon rövid időn belül ugyanennek az eljárásnak vetik majd alá.

Ulbricht rezsimje talán azt gondolja, hogy a társadalmi struktúrának ez a teljes megváltoztatása – amely ellentétes népünk hagyományaival és a lehetséges organikus fejlődéssel – majd akadályt emel a német újraegyesítés elé azáltal, hogy a két Németországot olyan szembetűnően különbözővé teszi, ami elbátortalanít minket, hogy tovább fáradozzunk a német egység ügyén. Ha ez volna a helyzet, akkor zárásként kijelenthetem a Szövetségi Kormány és minden bizonnyal az Önök nevében is, hogy ezeket az akadályokat elsöpörjük majd azon a napon, amikor mi, németek végre élhetünk az önrendelkezés jogával.

---

21 einem leninistisch-sozialistischen Kollektiv. Az angol verzióban: a Leninist-Socialist collective.

22 Az eredetiben: Machtbereich des Sowietismus. Az angol verzióban: the Soviet realm of power.

23 Ressortverwalter. Az angol verzióban: the departmental administrator.

Sulák Péter Sándor

A történeti tér kutatásának metodológiai kézikönyve[1]

Még 2003-ban látott napvilágot egy négy évvel azelőtti pécsi konferencia előadásaiból szerkesztett kötet, mely a hazai helytörténetírás addigi metodológiai hiányosságait igyekezett kiküszöbölni: a fő cél egy, az akadémiai történetírás szemében a dilettantizmus, a provincializmus, a túlzott lokálpatriotizmus és az elavult pozitivizmus által stigmatizált műfaj feltámasztása volt. A sokoldalú, alapos forrásfeltárás mellett az adott települések gazdasági-kulturális vonzáskörzeteinek vizsgálatával s a nemzetközi történetírás legújabb eredményeinek integrálásával egy, az amatőr helytörténet-kutatókat segítő módszertani kézikönyvet tettek le az asztalra, mely kötet tanulmányai az akkori magyar városbiográfia kutatásának metodológiai szintézisére, s a további kutatási irányok kijelölésére vállalkozott.[2] Ám az akadémiai történettudomány és a helytörténetírás problematikus viszonyára, a helytörténeti kutatások eltérő szintű léptékei közötti különbségekre, végül pedig a rokon társadalomtudományok módszertani eszköztárának hasznosítási lehetőségeire érdemben nem reflektált. Ezeket a hiányosságokat kívánták orvosolni a Magyar Történelmi Társulat, az MTA Pécsi Területi Bizottsága Város- és Helytörténeti Munkabizottsága és a Pécsi Tudományegyetem Levéltára által Pécsett (2017. november 29–30.), majd a megnövekedett érdeklődésre tekintettel Zamárdiban (2018. augusztus 14–16.) rendezett, műhelyvitákkal egybekötött konferenciák. Jelen kötet a szimpóziumokon elhangzott előadások szerkesztett anyagát tartalmazza.

A főszerkesztői feladatokat ezúttal is a PTE Történettudományi Intézet Modernkortörténeti Tanszékének professzora, Vonyó József vállalta, aki előszavában mintegy orvosolva a tizenhat évvel azelőtti kötet hiányosságait, a „lokális tér és a benne lakó ember" visszacsatoló rendszerének koncepciójából kiindulva kijelölte a tanulmánykötet tematikai sarokpontjait, felvetette a főbb kutatói problémákat és kérdéseket, s a műkedvelő helytörténet-kutatók segítségnyújtását változatlanul

1 A recenzeált kötet: Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Az ember helye – a hely embere. Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései*. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – MTA Pécsi Területi Bizottsága, Budapest–Pécs, 2019. 634 oldal.

2 Vonyó 2003.

szem előtt tartva, tisztázta a pontos kutatáshoz elengedhetetlen alapvető fogalmakat (13–18.). A „hely" definícióját nem szűkíti le egy földrajzilag-közigazgatásilag lokalizálható területre, hisz az adott térség politikai súlyával, gazdasági és kulturális szolgáltatásaival a környező településekhez is élénken kapcsolódott.[3] A fentiekből következik a könyv egyik alaptézise, hogy a helytörténet önmagában nem jelent lokális történelmet. Amennyire egyértelmű a mikroszint léptékének meghatározása, a mezoszint vizsgálati terepének kijelölése viszont legalább annyira problematikus – köszönhető ez talán a német gyökerű alkalmazott módszertan sajátos territoriális adottságainak, s ezek adaptálási nehézségeinek. Ehhez kapcsolódóan pozitív eredményként lehet elkönyvelni, hogy az elmúlt nyolc év régiótörténeti kutatásainak fényében lassan beérik a „vidéktörténet" mint komplex, a rokon társadalomtudományok metodikai elemeit integrálni képes társadalomtörténeti aldiszciplína intézményesülése. Annál is inkább, mert egy színvonalas országos szintézis átfogó, rendszerező leírása egy heterogén közegről csak jól körülhatárolható, szerves mikroközösségek összehasonlító vizsgálata, feltárása, a mikroszintű társadalomtörténeti folyamatok komplex elemzése révén lehetséges. Ahogy Tomka Béla is rámutatott: az etnocentrizmus gyakori csapdáját akár egyetlen tájegységen belüli, teljesen eltérő földrajzi-gazdasági-társadalmi-kulturális adottságokkal rendelkező települések vagy járási szintű közigazgatási egységek alapos összehasonlító vizsgálatával ki lehet kerülni, ezenfelül a fenti megközelítés erősíti az elméleti tudatosságot, kiegyensúlyozza a deskriptív tendenciákat, korrigálja az ideologikus megközelítéseket, elmélyíti a nemzetközi beágyazottságot és egyéb tudományszervezési problémákra is megoldást jelent.[4]

A fenti szempontokat figyelembe véve a huszonkilenc tanulmányt tartalmazó vaskos kötet hét nagy tematikai egységre tagolódik: a hazai helytörténetírás történetelméleti és historiográfiai hátterének áttekintésére (I.), a történeti biográfiák és a helytörténet-kutatás (II.), a módszertanilag hasznosítható rokontudományok (III.), a kurrens helytörténeti kutatások jellegzetes forráscsoportjai és azok feldolgozásának módszertani problémái (IV.), a gazdaságtörténet- és helytörténet-kutatás metszéspontjai (V.), a helytörténet-kutatások tudományszervezési, adminisztrációs és anyagi kihívásai (VI.), s végül a határon túli magyar területek helytörténet-kutatásának jelen állapota (VII.).

Az első blokkban terítékre kerülnek a helytörténet-írás hazai előzményei a 19. századi pozitivizmus „hőskorától" a két világháború közötti „népiségtörténeti" iskolán és a Rákosi-korszak internacionalista szemlélete által lefojtott, majd a kádárizmus utolsó harmadában reneszánszát élő honismereti kutatásokon keresztül az új évezred jelentette metodológiai kihívásokig. Ezenkívül a magyar vidék társadalomtörténeti kutatásainak 19–20. századi tudománytörténeti áttekintése mellett egy, a történeti tér átalakításának csoportdinamikai hatásairól

3 A térszerkezet változásainak interdiszciplináris kutatási eredményeiről, illetve ezek szintéziséről lásd: Nemes, 2009.

4 Tomka, 2004.

értekező történetelméleti esszé is terítékre kerül. Mind a négy tanulmány a nemzetközi történetírói trendek makrokontextusában szemlélte a hazai kutatások új útjait: a húszas években a német *Ortsgeschichte* és *Territorialgeschichte* magyar viszonyokra való adaptálásának problémáit, a hazai marxista történetírást érő kihívásokat az Annales-iskola három nemzedékének a képében, valamint az ezredforduló tájékán jelentkező mikrotörténelem új módszertani paradigmáját.

A hazai helytörténetírás alapvető nehézségét az jelentette, hogy az ismeretelméleti horizont kiszélesedésével párhuzamosan képtelen volt lépést tartani az akadémiai történetírás módszertani fejlődésével, mivel az nem tulajdonított neki akkora tudományos értéket. Ezáltal a helytörténetírás benne rekedt a 19. századi historizáló, identitásépítő szándékkal művelt, a felkutatható források felhalmozásában és deskriptív közzétételében kulmináló pozitivizmusban. Az akadémiai történetírás és a helytörténet szembenállásának másik aspektusa, hogy míg előbbi ez utóbbit a lokálpatrióta helyi értelmiség hobbijának tekintette, addig a hosszú, bonyolult, absztrakt, a szakmai elvárásoknak megfelelő munkákkal nem lehetett megszólítani szélesebb olvasóközönséget. Gyáni Gábor és Kövér György tanulmányaiból kirajzolódik a helytörténetírás professzionalizálódásának útja (23–87.): a népiségtörténeti irányzat a német történetírás hatására a lokális vizsgálatok terepéül nem a közigazgatási egységek határait vette alapul, hanem a természeti környezet jól körülhatárolható objektumait, melyek az adott közösség létfeltételeit biztosítják és mozgásterét meghatározzák. Horváth Sándor a desztalinizáció nyomán megenyhült ideológiai keretek által lehetővé vált helytörténeti kutatások újjáéledését tekinti át, ennek kapcsán felvetődik az emlékezetpolitika és kultúrpolitika szerepe a helytörténet-kutatások generálásában: a Kádár-rendszer és a társadalom között köttetett alku rávetül a rezsim és a tudományos élet kapcsolatára is. A lokális tanulmányok elkészülésének támogatásával a rezsim teret adott a regionális identitásoknak, bár szándéka szerint a marxizmus–leninizmus által kanonizált történelmi események helyi szintű feltárásával a rendszer társadalmiasítása és legitimálása volt a célja – ugyanakkor ezen kutatások a lokálpatriotizmus központjává válva akár szembe is mehettek a hivatalos szovjet történeti diskurzus internacionalista logikájával, így viszont megjelent a kanonizált nemzeti emlékezet regionális szintű megkérdőjelezésének lehetősége (92–93.).

Keszei András írása (105–113.) a társadalomtudományokban az ezredfordulót követően lezajlott, az ember és tér viszonyát, a térszerkezet megváltozásának az emberi tapasztalásra gyakorolt hatásait vizsgálja. A szerző abból indult ki, hogy egy adott település térszerveződésének gazdasági és társadalmi specifikumaiból kibontakozik az ott élő ember gondolkodása és ideológiája, így a cselekvés egyszerre érték- és érdekracionális. Ebből következik, hogy adott földrajzi tér és az ott élő ember viszonyának multidimenzionális, azaz fiziológiai, pszichológiai, gazdasági, valamint társadalmi aspektusai vannak a tér és idő relációjában, tehát az ember egyszerre van jelen a konkrét térbeli cselekvésben, valamint a gondolkodás és a fantázia mentális terében. Normális esetben az ott élő ember a

szükségletek és a tér relevanciájára törekszik, vagyis életvilágának természeti-gazdasági-társadalmi dimenzióiban alkalmazkodik a térbeli struktúrákhoz: figyelembe veszi a földrajzi és gazdasági adottságokat, valamint az ezekre épülő társadalmi-kulturális hagyományokat. A szerző Maurice Halbwachs[5] társadalmi emlékezetének tézise alapján rámutat arra, hogy az ilyképpen értelmezett történeti tér a társadalmi emlékezet materiális lenyomata. A globalizáció makrofolyamatainak s az információtechnológia villámgyors térhódításának következtében a hagyományos struktúrák megszokott értelmezési keretei széthullanak, és új formákat vesznek fel. Azonban úgy gondolom, pont a hagyományos struktúrák feltöredezése és az ennek nyomán fellépő bizonytalanság generálja az idealizált múltképhez menekülés posztmodern folyamatait.

A következő tematikai egységbe szerkesztett tanulmányok reprezentálják leginkább a kötet legfontosabb alaptézisét. A hat tanulmányt tartalmazó blokk egyaránt a természetes és épített történeti tér, s a benne élő, azt formáló és általa szocializálódó történeti aktorként ábrázolt ember kölcsönhatásait vizsgálja. Alapvető probléma a történeti aktor individuális vonásainak, illetve társadalmi paramétereinek kérdése. Kövér György a problémát úgy fogalmazta meg, hogy a vizsgált történeti alak önmagán kívül reprezentál-e valamiféle csoportspecifikus jelenséget.[6] Habár tematikailag és kronológiailag rendkívül sokszínűek a tanulmányok, mindegyiknél közös pont a városbiográfia- és életrajzi biográfia-kutatások metodológiai keresztmetszetében a település, illetve régió fejlődéstörténetének perspektívájában az alkotó „nagy ember" pályaképének ábrázolása.[7] Az első magyar bíborosi família családtörténeti kutatásaiból kibontakozik a nepotizmus intézményének történeti problémája: bár a nepotizmus egy kora újkori familiáris kliensrendszer spiritualizált csúcsformája, mely az egész Egyházi Állam berendezkedését meghatározta, ennek gyökerei a középkorra vezetnek vissza. Ehhez hasonló kutatásokból a nepotizmus hazai kifejlődésének intézménytörténeti előzményei is sikerrel feltérképezhetőek, bár a felsőpapság holdudvarának és kapcsolatrendszerének alaposabb prozopográfiai vizsgálatánál módszertani előnyt jelentenének a hálózatkutatásnak a történettudományra adaptálható eredményei a történeti aktorok cselekvési terének, a mindennapi élet és a társadalmi gyakorlatok feltérképezésének regionális és interregionális kontextusában egyaránt (119–142.). Míg a százéves háború geopolitikai fordulópontjaként sikerült egy Loire menti kistelepülés alig egyéves ostromepizódját azonosítani, addig ezen események következményének magyar történelmi jelentősége – az alapos forrásfeltárás és a zsoldosok által uralt területek hétköznapjainak olvasmányos és magával ragadó ábrázolása mellett, a bevezetésben megfogalmazott bizonyítandó kérdésfelvetés ellenére – nem egyértelmű (143–162.).

5 Halbwachs, 2018.

6 Kövér 2014, 375.

7 Módszertani szempontból példaként lásd: Horváth, 2018.

Ugyanakkor a múzeumi intézményrendszer 19. századi kialakulását szemléltető írás már bátran használja a hálózatelmélet módszertani eszköztárát. Tipikus problémaként szokott jelentkezni az egyéni életrajzok és az intézményrendszeri struktúra kategóriái közötti hézag összekötése anélkül, hogy ne váljanak adattárakká vagy mozaikos, példatárszerű válogatásokká. Wéber Adrienn ezt kiválóan oldotta meg: egyrészt tipológiai modellalkotásában pontosan kategorizálja a jelöltek egyéni habitusait és „osztályhelyzetét" illető kritériumait, melyek a városi múzeumok megalapításához szükségeltettek, ugyanakkor a családtörténeti vizsgálatokon túl a műkincsek adományozóinak motivációs hátterét, s az intézményesítés társadalmi folyamatát is szociometrikusan ábrázolja Baranya és Pécs összehasonlító vizsgálata során (173–204.). Hasonló mikroszintű művelődéstörténeti vizsgálatok az életrajzi és várostörténeti kutatások peremvidékén egyensúlyozva olyan makroszintű társadalmi folyamatok epizódszerű vizsgálatára is alkalmasak, mint a polgárosodás és az asszimiláció (205–227.). S míg az Illyés Gyula által keletkeztetett egodokumentumok fényéből kibontakozik a költő politikai identitását és irodalmi pályafutását meghatározó szociokulturális miliő jelentősége (228–248.), addig Mindszenty József zalai „pontifikátusa" már mikroléptékben leképezte későbbi főpásztori tevékenységét (249–264.).

A helytörténeti kutatások során hasznosítható interdiszciplináris megközelítésekről mindössze két műhelytanulmány értekezik: egyik az intézménytörténet-pedagógiatörténet-művelődéstörténet ingatag határai között egyensúlyozó iskolatörténeti kutatások műfaji buktatóiról (267–281.), másik a strukturális társadalmi változások regionális szinten kvantifikálható indikátorainak néprajzi és antropológiai értelmezési lehetőségeiről szóló írás (282–303.). Előbbi a vizsgálati szintek (mikroszint: egyházi iskola; mezoszint: azt fenntartó egyházmegye) dimenzióinak egyidejű vizsgálata és az intézmény története mellett az intézmény környezetének kutatását is érvényesíti, ezáltal is az adott kor egyházi iskoláinak makrokontextusába helyezi a vizsgált sárospataki gimnáziumot, képet kapva a tananyagról, az oktatás színvonaláról, szélesebb perspektívában pedig a régió felekezeti viszonyairól, gazdaságföldrajzi jellemzőiről. Utóbbi Kiskanizsa község polgárosodásának mikroszintű gazdasági-társadalmi-kulturális folyamatait szemlélteti: a munkaszervezet működésének kialakítását, s a háztartások és a családszerkezet változásainak belső vizsgálatát, a népességstatisztikai adatok mélyén megbúvó történeti valóságot a közösség társadalmi interakcióira és szokásrendjére összpontosítva, a „hely kutatása" helyett helyben kutatással, etnográfiai terepmunkával tárta fel. Mindkét munka tanulságai egyaránt figyelmeztetnek a kutatási problematika alapos meghatározására, a források kijelölésének pontosságára, s hogy az adatelemzés, valamint az alkalmazott módszertan esetében egyrészt ügyeljünk a léptékváltások arányaira, másrészt pedig, hogy az alkalmazott módszertani eklekticizmus ne bonyolítsa, hanem segítse a történeti folyamatok megértését.

Érdekes lett volna olvasni egy műhelytanulmányt a hálózatelmélet helytörténeti kutatásokban való hasznosíthatóságáról. Lokális kereteken belül az emberek

és intézmények közötti kapcsolatrendszer grafikus ábrázolása, bár önmagában nem képes egy gazdaság- vagy társadalomtörténeti folyamat pontos leírására, de fontos segédeszköz lehet, hogy bizonyos adatsorozatokat értelmezzünk általa. Juliane Brandt rámutatott, hogy a hálózatelméleti megközelítés kiváló instrumentuma lehet a makro- és mikroszint közötti léptékváltásnak, mivel az alkalmazott módszer mikroszinten az emberi interakciók összekapcsolását, makroszinten pedig az ily módon felvázolt minták meghatározását célozza.[8] Mivel a módszer az egyes elemek közötti kölcsönhatások által generált komplex rendszer viselkedését vizsgálja, ezért kiválóan alkalmazható regionális szintre leképezett, braudeli értelemben vett konjunkturális és strukturális gazdasági és társadalmi folyamatok alulnézeti megközelítésére.[9]

A „helytörténeti kutatás forrásai" című blokk tanulmányai ugyan egymáshoz nem kapcsolódó írások, ámde az alkalmazott forráscsoport tekintetében sokszínű repertoárt vonultatnak fel a központi hatalom érvényesülésének helyi feltételeit vizsgálva: a 18. századi társadalmi átalakulás transzformációs paramétereinek helyi szinten fellelhető forrásaira (307–325.), a demográfiai jelenségeket alakító életesemények nyomon követésének módszertani problémáira (326–343.), a társadalmi mobilizáció kutatásában kiemelt fontosságú közalapítványi árvaügyi iratok felhasználhatóságának korlátaira (344–358.), s végül az 1942-es újvidéki atrocitások rekonstrukciója kapcsán, a vonatkozó állambiztonsági és bírósági iratok erőszaktörténeti kutatásokban való felhasználási lehetőségeire, a katonai közigazgatás alatti mindennapok feltárására vonatkozóan (359–376.). A „regionális gazdaságtörténetekkel" foglalkozó tematikai rész a piacgazdaság kialakulásának lokális mintázatait vizsgálja a modern takarékszövetkezeti struktúra előtti mezővárosi hitelezési gyakorlattól kezdve (379–402.) a 19. század elejére a nyugat-magyarországi régió kereskedelmi központjává váló Szombathely kézműveseinek a város gazdasági fejlődésére gyakorolt hatásain (403–430.) és a dél-dunántúli nagybirtokrendszer modernizációjának, egyúttal a polgárosodásnak helyi adottságain keresztül (431–451.) Pécs város dualizmus kori helyhatósági választásainak a mobilitási lehetőségeket vizsgáló politikai társadalomtörténetéig (452–462.).

A történeti tér és az ember viszonyát tárgyaló tematikai blokkon kívül a kötet másik legfontosabb talapzata egyértelműen a helytörténetírás kutatásszervezési kihívásainak személyi és anyagi feltételeit vizsgáló része. Az akadémiai történetírás és a közművelődést (adott esetben identitásképzést) célzó helytörténeti kutatások közötti munkamegosztás kijelölésének hol húzódnak a határai? A politikatörténeti primátusú nemzeti narratíva érvényesítésének helyi szintű leképezése helyetti alternatíva a kutatások megrendelőinek mennyire illeszthető a kulturális-hatalmi reprezentációs szándékaiba? A szerkesztők érezhetően itt reflektáltak leginkább a 2003-as várostörténeti konferenciakötet hiányosságaira. A helytör-

8 Brandt 2003, 94–107.

9 Vö. a kötetben Kiss Gergely vagy Wéber Adrienn tanulmányaival.

téneti kutatások további sikerességét a szerzők a módszertani ismeretek birtokában álló akadémiai történész, a helyben lévő, az adott közösséget jól ismerő helytörténész, valamint a kutatások dologi költségeit finanszírozó megrendelők (önkormányzatok, alapítványok stb.) érdekeinek és céljainak összehangolásában, a feladatok pontos kijelölésében látják (465–487.). A fentiekből kiindulva három esettanulmányban (Szombathely, Zalakaros, Pécs) tekintik át a 20. század elejétől napjainkig az eddigi városmonográfiák sikeres és bukott próbálkozásait, további terveit, tudományszervezési, anyagi és politikai nehézségeit (497–547.). A *public history* által megcélzott szélesebb olvasóközönségre való tekintettel, egy jól felkészült kutatócsoport együttműködésének keretében, tematikailag teljességre törekedve mutatja be a városnak mint regionális központnak a történetét, a régióközpontnak a vonzáskörzetébe tartozó településekkel való gazdasági-társadalmi-kulturális kölcsönhatásait vizsgálva. Az antropológiai mélységű alulnézeti megközelítésmód a település életének komplexitását, különböző attribútumainak egymással való kapcsolódásának feltárását célozza, melyből a fejlődési trendek hosszú távú mintái is kirajzolódnak. Ezen feltételek maradéktalanul teljesülnek, ám mégis kissé hiányzott az összehasonlítás más fejlődési pályát bejáró hazai régiókkal (például Alföld, Észak-Magyarország),[10] valamint a nemzetközi történetírás eddigi módszertani eredményeire való reflexió is csupán esetleges volt.[11]

Ugyanakkor külön ki kell emelni pozitív példaként Bánkuti Gábor beszámolójelentését (548–560.). A Pécs8 program a hálózatelméletek módszertani lehetőségei által inspirálódva egy olyan innovatív, a helyi lakosságot a helytörténeti forrásfeltárásba bevonó demokratikus tudományszervezési stratégia kidolgozását jelenti, mely precedens értékű lehet. Kreatív lakossági felhívásaival, az „elbeszélt és tárgyi múlt töredékeinek pantheonjával", a „digitális bölcsészet" lehetőségeivel nemcsak közös üggyé tudták tenni a természetes és épített környezet múltjának feltárását, de a politikai és civil szervezetek olyan komplex és organikus kapcsolatrendszerét építették ki, mely a társadalomtudományi kutatások relevanciájának egyre inkább vitatott tendenciáit képes ellensúlyozni kedvezőbb piaci felhasználási lehetőségek felmutatásával.

A kötet zárásaként betekintést nyerhetünk a határon túli magyar területek helytörténet-kutatásainak módszertani problémáiba. A Partium kutatásai kapcsán rögtön felmerül a vizsgálati terület meghatározásának nehézsége, mivel nem egy szorosabban körülhatárolható közigazgatási egységről beszélünk (563–577.). A régiót a térszerkezet sajátosságai, az ebből fakadó gazdasági csomópontok kialakulása, s a természeti és épített környezetre rétegződő társadalom kulturális identitása teszik egyedivé; a probléma leginkább ott fogható meg, hogy az ilyképpen meghatározott régió a történeti időben dinamikusan változó entitást

10 Az északkelet-magyarországi régió strukturális és konjunkturális társadalomtörténeti fordulópontjairól, illetve azok mikrotörténeti megnyilvánulásairól lásd: Berecz–Gál–Péterffy, 2020.

11 Vö. Freitag–Kißener–Reinle–Ullmann, 2018.

jelöl. Ehhez kapcsolódó probléma az adott területen élő etnikai közösségek egymástól élesen elkülönülő regionális öntudata. Az azonos régióban élő, párhuzamos nemzetiségi történetek reménytelennek tűnő meghaladása a Délvidék rezisztens identitású nemzeti narratíváival foglalkozó tanulmányból is visszaköszön (578–597.). A jugoszlavizmus nem tudott (vagy nem akart) a térség összes etnikuma számára megfelelő nemzeti kánont teremteni, s folyamatosan ütközött az önálló etnikai alapú nacionalizmuskoncepciókkal – ez a napjainkban is létező nehéz örökség elsődleges fontosságúvá teszi a szemléletbeli disszonanciák megismerését célzó dialógus kezdeményezését, a közös szakmai fórumok megteremtését. Erre vonatkozóan reményteli próbálkozás a nemrég Bali János, Deáky Zita és Vámos Gabriella szerkesztésében megjelent tanulmánykötet,[12] mely a „rövid 20. század" perspektívájában a kelet-közép-európai és észak-balkáni országokat egyaránt, de eltérő jelleggel sújtó állami represszió regionális formáit térképezi fel, többek között a szomszédos országok kutatóinak családtörténeti és egyéb mikroközösségek tapasztalattörténeti kutatásainak fényében. A kötet utolsó tanulmányaként a 20. századi impériumváltások társadalomtörténeti biografikus ábrázolása is megjelenik a legtöbbször „gazdát cserélt" régió, Kárpátalja vonatkozásában (598–618.). A megfelelő forrásadottságokon túlmenően a kiválasztott történeti aktor reprezentativitása is fontos szempont – eme életrajzi vázlat tükrében betekinthetünk a kárpátukrán térség politikai-társadalomtörténeti mozgásaiba, mely kedvező kiindulópontja lehet a későbbi monografikus feldolgozásnak.

Kijelenthető, hogy *„Az ember helye – a hely embere"* korrigálta a 2003-as várostörténeti konferenciakötet metodikai hiányosságait, és széles körű tematikai spektrumon mozogva egy sokkal átfogóbb szintézisig sikerült eljutni. Az amatőr helytörténet szerepét és feladatait ezúttal újragondolták. A szerzők a történeti teret élő organizmusként, egy belsőleg koherens társadalmi szerveződésként vizsgáló szemlélettel a mikroszint önmagáért való értelmezhetősége mellett foglalnak állást,[13] vagyis a helytörténet immár városi vagy regionális szintű mikrotörténetet jelöl, ahol a település nem pusztán a társadalmi folyamatok színtere, hanem azokat éltető közege is. Ebből következően elsősorban nem országos folyamatokból kell kiindulni, nem azok regionális megnyilvánulásait, hanem az adott térség fejlődésének sajátos viszonyait és hatásait kell vizsgálni. S bár ezek értékelése, egyedisége nem nélkülözheti az országos trendekkel való összevetést, a kronológiai tagolást célszerű az adott térség vagy település belső fejlődésének fordulópontjaihoz igazítani. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy módszertani szempontból ennek a megközelítésmódnak kizárólagosnak kell-e lennie. Mert lehetséges, hogy az adott település annyira vonalasan igazodik a központi hatalom direktíváihoz, hogy kronológiai szempontból az adott település sorsdöntő változásai teljesen idomulnak, de legalábbis maximálisan igazodni törekszenek az országosan kialakított koncepcióhoz – főleg egy olyan kizárólagos hegemó-

12 Bali–Deáky–Vámos, 2022.

13 Nagy, 2006, 367.

niára törő politikai kurzus esetén, mint az államszocializmus. Anélkül, hogy állást foglalnék a történeti valóság általános és partikuláris szintjei közötti hierarchiát illetően, az mindenképpen látható, hogy a feltárt történelmi folyamatok belső logikája a történeti táj kontextusában nem abszolutizálható. A fő kérdés még mindig abban áll, hogy az ily módon vizsgált történeti tér mennyiben tekinthető az általános történelmi folyamatok színterének. Főként, ha a történeti vizsgálat célkeresztjében olyan korszak áll, ahol több részre szakadva vagy súlyosan sérült az ország területi integritása, vagy konkrétan meg is szűnt annak államisága. Vajon egységes ország hiányában beszélhetünk-e makrofolyamatokról? Mostanra szerencsére eljutottunk oda, hogy bármely komolyabb országos szintézis megírásához nélkülözhetetlenek a regionális szintű mikrotörténeti kutatások eredményei. Jelen kötetet ezért elsősorban műkedvelő helytörténészek és pályájuk elején álló fiatal kutatók módszertani okulása végett ajánlom. Remélhetőleg a munka folytatódni fog, s készülnek majd a helytörténetnek a történelemtanításban, a makroszintű folyamatok megértésében felhasználható lehetőségeire reflektáló tanulmányok, ahogy a 19–20. századi globalizációs és territorializációs trendek kistérségi szintű recepciói is jobban kidomborodnak majd.

Hivatkozott irodalom

Bali János – Deáky Zita – Vámos Gabriella (szerk.) 2022, *Családok a kitelepítések árnyékában. Tanulmánykötet.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest.

Berecz Anita – Gál Máté – Péterffy Gergely (szerk.) 2020, *Vörös és Fehér. Társadalmi-politikai átmenetek Magyarországon a 19–20. század fordulójától.* (Régiónk története II.) Líceum Kiadó, Eger.

Brandt, Julianne 2003, Társadalmi hálózatok és hálózatelemzés – egy lehetséges átmenet a mikro- és makroléptékek között? In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.).* Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 94–107.

Freitag, Werner – Kißener, Michael – Reinle, Christine – Ulmann, Sabine (Hrsg.) 2018, *Handbuch Landesgeschichte.* De Gruyter Oldenbourg, Berlin.

Halbwachs, Maurice 2018, *Az emlékezet társadalmi keretei* (ford.: Sujtó László). Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Horváth Gergely Krisztián 2018, *Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi Egyházmegyében. Dr. Kőgl Lénárd pályája az 1940–1960-as években*. Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

Kövér György 2014, *Biográfia és társadalomtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.

Nagy Ágnes 2006, Várostörténet, helytörténet. Elmélet és Módszertan. Tanulmányok Pécs történetéből 14. (recenzió) In: Á. Varga László (főszerk.): *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv* (1.) Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Nemzeti Kulturális Alapprogram, Budapest, 1. 366–370.

Nemes Nagy József 2009, *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tomka Béla 2004, Az összehasonlításról. Tanulságok a magyar történetírás számára. *Magyar Tudomány,* (7) 732–742.

Vonyó József (szerk.) 2003, *Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan*. Pécs Története Alapítvány, Pécs. (Tanulmányok Pécs történetéből 14.)

Tompa László

A történeti táj interdiszciplináris vizsgálata[1]

A történelemtudomány, különösképpen pedig a gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténet művelői között manapság már egyre szélesebb körben elfogadott, követett irány az interdiszciplináris kutatás; a múlt feltárása, amely századokkal ezelőtt, a magyarországi történeti vizsgálódás gyermekkorában még elsősorban a nagy, „sorsfordító" események okainak, körülményeinek és következményeinek felfejtését jelentette, napjainkra a múlt, az „idegen ország" minél teljesebb megismerésének komplex módszertanává nőtte ki magát. A kortárs történész számára – még az eseménytörténész számára is – mára már elengedhetetlen, hogy pontosan tisztában legyen a történések kereteivel: a népességgel, mely az események cselekvőjeként és közönségeként jelenik meg, a gazdálkodás, a kulturális transzferek és a csoportközi kapcsolatok bonyolult hálózatával, melyben az események megtalálják a helyüket, illetve – egyáltalán nem utolsósorban – a tájjal, mely az események színtereként, alakítójaként, nem ritkán céljaként és aktív részeseként egyre markánsabb teret követel magának a kutatás tárgyai között.

Ennek ellenére a történész alapvetően még mindig magányos kutató: a reáliákkal ellentétben a történetírás berkein belül továbbra is ritka (bár egyre gyakoribb) a társszerzőség, a szakmára inkább a korábbi vagy kortárs szakemberek munkáiból való építkezés, a hivatkozás és az életművek minél teljesebb átmentése jellemző.

K. Németh András régész és Máté Gábor néprajzkutató tanulmánykötete – talán éppen saját tudományterületeiknek a hagyományos történészi megközelítéstől eltérő módszertanából, illetve minden bizonnyal saját, hosszú ideje tartó, gyümölcsöző együttműködésükből is fakadóan – messze túlmutat a magányos, a levéltári forrásanyag és a létező szakirodalom kötöttségei által determinált történetíró lehetőségein. A kötetben a szerzőpáros korábbi tanulmányainak összegzett, egységesített és gondosan válogatott kollekciója vezeti be az olvasót a dél-dunántúli falvak, puszták és utak példáján a magyar történettudomány feltörekvőben lévő, egyre fontosabb területébe, a tájtörténetbe. Filep Antalnak és Laszlovszky Józsefnek a diszciplína historiográfiájával, illetve a kutatások történetével foglalkozó előszava hasznos fogódzót ad K. Németh és Máté munkájának kontextusba helyezéséhez. A kötet, a gondos szerkesztői és lektori munkának

1 A recenzeált kötet: K. Németh András – Máté Gábor: *Horhosok, puszták, búvólikak. Tájtörténeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról.* PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó, 2020. 211 oldal.

hála, könnyedén használható, az egységes lábjegyzetelés és annotáció az elkészítéséhez felhasznált szakmunkák környezetébe ágyazottan is jól értelmezhetővé teszik; néhány apróbb elgépeléstől, vesszőhibától (így 68., 83., 115.) eltekintve grammatikai és stiláris szempontból is kifogástalan.

A szerzők közötti, egyedülállóan szoros összedolgozás könnyen és jól forgatható, egységes és pontos tanulmánykötetet eredményezett, mely – minden, valóban történeti témaválasztása és jellege ellenére – érezhetően eltérő, értsd: frissítő módszertannal fog hozzá az elmúlt, elpusztult táj rekonstruálásának feladatához. Néhány kivételtől eltekintve az egész köteten keresztül dominál a jellegzetes „terepkutató" hozzáállás, mely – amint azt az olvasó minden bizonnyal az első oldalaktól kezdve nyilvánvalóan érzékelni fogja – látványosan több és színesebb eredményekre vezethet (és vezetett), mint a kizárólag forrásalapú rekonstrukció. A szerzők gyakran fordultak a terepbejárás, a régészeti feltárás, a rétegvizsgálatok, a talajelemzés és egyes komplex térképészeti eljárások (így például a levéltári forrásanyagban előforduló térképek „modern mappákra vetítése", illetve a fotogrammetria) eszközeihez. Ami talán még ennél is fontosabb: a vizsgálódásokba sok esetben szakemberek, tudósok, terepismerők és a legkülönfélébb segéderők széles rétegeit vonták be, így forrás- és terepismeretük optimalizálását minden körülmények között biztosították.

A kötetben ismertetett kutatások többnyire mikro- és mezoszintűek, gyakran egy-egy konkrét eseten (egy út, egy barlang, egy határjel vagy egy tó példáján) keresztül világítanak rá a tájtörténet beágyazhatóságára, módszertani fogásaira, a geológia, a település- és tájföldrajz, a régészeti és történészi eszköztár összedolgozásának lehetőségeire. Az első tanulmány – a két szerző közös írása – így a Kapos menti Enyőd falvának történetét dolgozza fel. A történeti névtan irányából közelítő, a középkorban a szokásos forrásanyag felhasználásával megírt birtoklástörténettel nyitó vizsgálat a régi település (később praedium) sorsának fonalát „elveszéséig" követhette nyomon, természetesen csak „papíron", „névleg" – a falu pontos helye, településének és elhagyatásának históriája követhetetlen lenne a történészek eszköztárával, melynek helyébe a régészeti-földrajzi terepmunka időigényesebb, de sok esetben kifizetődőbb módszere lép. K. Németh és Máté 2013-as terepbejárásának tapasztalatai önmagukért beszélnek: amennyiben az adott helyszínen nem változnak jelentősen a művelési ágak és nem végeznek jelentős földmunkákat, a fent nem tartott határjelek évszázadok távlatából is egyértelműen kimutathatók a határjárások valós terepviszonyokra vetítésének módszerével. A táj, amint azt a szerzők megállapítják, „visszavadult" az irtások előtti állapothoz, ám az avatott szem számára a megmunkált határ jóval pusztulása után is vizualizálható. A tanulmány végének képsorokkal is megtámogatott, veretes tanulsága a laikus olvasó számára is nyilvánvaló és megrázó: nagyszüleink generációjának ideje már régészeti módszerekkel is kutatható, a „máig érő múlt" gondolatának meghökkentő megvalósulásaként.

K. Németh András a következő írásban Tolna megye útjairól értekezik, általában szintén mikro- és mezoszintű adatokkal dolgozva, melyek az úttörténet

kutatásának nagyobb összefüggéseihez szolgálhatnak adalékul. A szerző igényesen, a teljességre törekedve mutatja be a releváns szakirodalmat. A munka különös fontosságú, ugyanis a vármegye útjait eddig csupán írásos források alapján elemezték, míg K. Németh a terepbejárás módszerével bővítette ismeretanyagát. Az utak keltezhetőségük módszerei alapján történő csoportosítása (középkori lelőhelyek közelsége, terepbejárás, írásos források, helynevek) után a szerző Kosba falu példáján folytatja az értekezését, az 57. oldalon a dongautak bemutatásával. Ezek régészeti leletek, melyek feltárásáról pontos és a laikus olvasó számára is követhető módon ír, informatív képanyag melléklésével.

Máté Gábor a helyi úthálózat etnográfiai szempontú kutatását bemutató tanulmányának elején az „út" történeti-régészeti jelentőségének frappáns megfogalmazását adja. A lokális úthálózatot, melynek feltárása és magyarázata a néprajztudomány prevalens hangsúlyai miatt kaphatott mind ez ideig „alacsonyabb rendű" szerepet, egyetlen történeti kistáj, a Mecsekhát példáján ismerteti, „helyi közlekedési" (local communication) szinten. A szerző azért választotta éppen ezt a helyszínt, mert a „jó erodálódás" miatt paradox módon könnyű a Mecsekháton a régi objektumok távérzékelési és terepi megfigyelése, illetve mert a közlekedés sokáig őrizte archaikus jellegét és irányait, ilyen módon pedig a „néprajzos" módszerű gyűjtés is reprezentatívnak tekinthető, akár évszázados jelenségekre is. Kiemelendő a 67. oldalon Erdősi Ferenc és többek nyomán a „helyi út" definíciója, mely a gazdálkodás és a társadalmi élet „lokális lenyomataként" jelentkezik; orientáltsága, kihasználtsága az aktuális életvilágot tükrözi; legfontosabb sajátosságai a változóképesség és az adaptivitás. Máté röviden, de kimerítően foglalkozik az utak névadásával. Funkcionális sajátosságaik alapján gazdasági, közlekedő-, dombháti/hegyháti és megyehatáron túlra vezető utakat különböztet meg, melyek futását a vidék domborzatának jellegzetességeivel magyarázza. A 77. oldaltól kezdve a szerző részletesen taglalja az utak morfológiai jellegzetességeit – ez a tudás igen hasznos a terepet kevéssé járó, „tradicionális" történészek számára. A tanulmányban felsorolt elméleti alapvetések gyakorlati alkalmazására térképek és határleírások (= hagyományos történeti források) összevetésével kínál lehetőséget. Lényeges ezen a ponton a szinkrón és a diakrón vizsgálatok közötti különbségtétel – előbbi egy adott időpillanatban ismerteti az útviszonyokat minden lehetséges forrás bevonásával, míg utóbbi ugyanegy út különféle időpillanatokból szerzett adatainak összevetése. Az elméleti fejtegetéshez Máté meggyőző példákat hoz, a forrás- és információgyűjtés minden lehetséges módját felhasználva.

Szintén Máté Gábor munkája a kötet következő tanulmánya, melynek témája a Dél-Dunántúl „pusztájának" tájrekonstrukciója. A szerző mindjárt az elején tisztázza a szó különféle jelentései közötti terminológiai különbségeket, aminek a szélesebb szakmai közösség is nagy hasznát látja. Megállapítása, mely szerint a „puszta" szó a török korban használatos, „deserta" állapotú, dezolált helység helyett a 18. században fokozatosan egyre inkább „praediumot" kezd jelenteni, lényeges, és a téma kutatói körében komolyabb megfontolást igényelne. A tanul-

mány fő kérdése a puszták török kori „visszavadulásának" mértéke, elsődleges forrástípusa pedig a metalis inquisitio, a határvizsgálati tanúkihallgatási jegyzőkönyv. A szerző lényeges, eredeti megállapítása, hogy a határjárásokat, határvizsgálatokat (elméletben) nem lehetett „pénzért elcsalni", hiszen a határ tényleges bejárásánál a jeleknek mindenképpen hihetőknek kellett lenniük. Máté a tagolt, geológiai-vízrajzi tényezőknek „engedelmeskedő" határhasználatot jellemzően kora újkori, török kori jelenségként írja le, mely a hódoltság idején helyben maradt lakosság jellemzője volt. Különösen üdvözlendő a „művelt erdő" bemutatása (107–108.) – a kultúrtáj premodern kiterjedtsége, a művelési formák változatossága és egyáltalán az „erdő", a „vadon" modernitást megelőző fogalmai véleményem szerint mind a hazai szakirodalomban, mind a történelemtudományt hivatásszerűen művelni kezdők ismeretanyagában sajnálatosan alulreprezentáltak. A „táj" igen széles körű, holisztikus (gazdaság- és társadalomtörténeti, néprajzi és földrajzi szempontú) bemutatása után Máté összegzi eredményeit: az egykorú országleírásoktól lényegében nem különböző, ám árnyaltabb vidékkép kialakítását, melynek értelmében „A puszta is emberformálta táj volt, ha úgy tetszik kultúrtáj" (115.).

A kötet a szerzők közösen megírt tanulmányával folytatódik. K. Németh és Máté a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságát tárgyazó írásuknak már legelején kijelentik, hogy nem a már egyébként is terjedelmes malom-szakirodalomhoz szeretnének hozzátenni; céljuk a folytonosság (tulajdonképpen térszerkezet- és tájhasználat-változás) vizsgálata a malmok példáján keresztül. A vizsgálódás spektruma ismét mezoszintű: a Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője. E koprodukcióban írt munkára szintén a forrásalapú differenciálás, illetve tagolás a jellemző: a szerzők írásukat a kutathatóság módjai szerint választják alfejezetekre és tartalmi egységekre. Érdemes kiemelni az ábrahámi malom példáját, mely országos szinten is párját ritkítja: e malomnak nem csupán a helye, hanem (kisebb javítgatásokkal) az egész épülete és szerkezete csaknem a teljes újkoron át használatban volt; az enyődi malom hasonlóan a 18. századtól az államosításig egyazon rendszerben üzemelt. A törökdúlást túlélő malmok a kutatás tanúsága szerint gyakorlatilag a mozdíthatatlan infrastruktúra részeként minden újratelepülésnél ismét használatba kerültek. A lábjegyzetekben gyakorta szemléletes, forrásidézetekkel megtámogatott esetleírások tarkítják a szöveget. A területi koncentráció változásaival foglalkozó alfejezet a magyarországi folyók 18. századi „malomleterheltségének" nagyon is valós, több kortárs szemlélő által is felemlegetett problémájára reflektál.

K. Németh következő tanulmánya a Barátok tava elnevezéssel illetett halastó nevének alapos kikutatása, a kötetben egyedülálló módon szinte kizárólag a történeti névtan által kirajzolt vonalon végzett feltárás, mely főként módszertani szempontból érdekes.

A tájtörténet „diakrón" jellegű vizsgálatának jó példája Máté Gábornak a Mecsekben folytatott gazdálkodás tájtörténeti emlékeivel foglalkozó írása, mely az erdősödés szakaszos bemutatásával, a határhasználati formák változásának do-

kumentálásával egyetlen táj(egység) korszakokon átívelő változástörténetének kibontását kínálja. Máté kutatásának elsődleges terepi forrásai az úgynevezett „reliktumelemek" – ezek a korábbi korok tájhasználatának maradványai, melyek – a szociológia-antropológia által vizsgált kulturális reliktumokhoz hasonlóan többnyire félreeső vidékeken, jellemzően hegyvidékeken maradnak fenn legtovább. A Mecsek középkori állapotára a nagy településszám, az alacsony telepedési magasság volt a jellemző, mely állapotot a szerző okfejtése szerint a népességfelesleg felhalmozódása okozta populációs nyomás, illetve ennek nyomán a rosszabb adottságú területek kényszerű benépesedése formálta ki. A törökdúlások, az állandósuló háborús konfliktus hatására a helyzet természetesen megváltozott: a „kihelyezett" települések pusztásodása megindult, majd felgyorsult, és a védettebb helyzetű falvak népessége felduzzadt – fontos a szerző megállapítása, mely szerint a pusztán maradt falvak eredeti lakossága magával vitte a földhasználati jogokat az új szálláshelyre is. A 156. oldalon a komplex, premodern határhasználat jó példáját érte tetten Máté: „A »függőkertek« földje inkább szegény, mint jól termő, de a hegyaljai falvak állattartással, szőlőtermesztéssel kombinálva eredményesen művelték területüket." Az e helyütt említett szálláskertesség jelensége hangsúlyosan archaikus, a törökdúlást túlélt magyar településekre jellemző. Máté ezt a tájhasználati formát, kialakulásának okait a „telek" (trágyázott, jó minőségű szántóföld) és a szállás közötti kapcsolattal magyarázza, a két rendszer egymásra épülését feltételezve. A szerző a kérdést mindazonáltal nyitottan hagyja, teret engedve a további interpretációnak. A szövegben a felületes szemlélő számára helyenként nem teljesen világos, hogy a kutató mit ért „középkor" alatt; sok esetben tűnhet úgy, hogy a „középkor", legalábbis a tájhasználati struktúrák *longue durée*-jét tekintve, egészen a modernitásig tart. Ezt a csekély diszkrepanciát a 160. oldal pontosabb fogalmazása oldja fel: Máté itt az újkort a 18. századtól számolja, amikortól kezdenek elterjedni a Mecsek vidékén a monokultúrás, nagy területű szántások, illetve a talajhasználat ugaroltató rendszere. Ez – a „szakszerűbb" növénytermesztés és általában termelőmunka nyilvánvaló hasznától eltekintve – nagyban szegényítette az őstermelők „gazdálkodási mozgásterét"; ahogyan a tanulmány a 163. oldalon fogalmaz: „Egyúttal szűkült a jobbágyság tényleges élettere, az erdő éléséből származó különféle haszonvétel-lehetőségek." Kiemelendő Máténak e cikkével kapcsolatosan a 161. oldal 73. ábrája, melyen keresztül jó rálátásunk nyílik az interdiszciplináris megközelítésre, illetve a modern informatikai lehetőségek kihasználhatóságára: a szemléletes kép modern légifelvétel darabjait felelteti meg a korabeli térképeken látható, mára már jórészt elpusztult táj lokalizálásához.

A tanulmánykötetet a szerzőpáros – jó érzékkel – K. Németh András érdekfeszítő, a kötetcímben is szereplő „búvólikak" feltárását dokumentáló tanulmányával zárja. Különös figyelmet érdemel itt mindjárt a 212-es lábjegyzet, mely – köszönetnyilvánítás keretében – hosszadalmasan sorolja a kutatásban részt vevő szakemberek és segítők neveit, rámutatva ezzel a helyi tájtörténet magas szintű műveléséhez szükséges roppant összefogás mértékére. A tanulmány elején a szer-

ző a külföldi és hazai szakirodalom alapos bemutatásával szolgál, mely önkéntelenül is reflexióra készteti a magyarországi olvasót. A már sokszor emlegetett interdiszciplináris jelleg a tamási Likas-hegy történetének kikutatása kapcsán a K. Németh egyéni metodológiájában is tetten érhető, aki geológiai, település- és tájföldrajzi, régészi és történészi eszköztárat mozgat meg egy komplex jelenség leírásához: a különféle búvólikak (tulajdonképpen löszbe vájt, mára jórészt feltöltődött vagy beszakadt barlangok, melyek sokszor meghökkentő tárgyi leletanyagot tartalmazhatnak) bemutatása egyszerre történik a hozzáférhető forrásanyag, a helyi „legendárium", a régészeti leletanyag és a térképész, a földrajzos terepbejáró munkája felhasználásával. Összegzésében a szerző leszögezi, hogy a búvólikak egy része korábbi, bizonyíthatóan Árpád-kori eredetű (minden bizonnyal dézsmabor-pincék lehettek); a később általában egységesen menedékként használatos formációk emlékét K. Németh kutatásai szerint a (helyben maradt, kontinuus) lakosság fenntartotta. A tanulmány előirányozza egy jövőbeni búvólyuk-kataszter elkészítését is, mely – tekintve csak ennek az egy írásnak az informatív, különféle kutatásokat kisegítő részletességét – igencsak szükséges lenne a nagyobb volumenű munkák alapkutatásának megkönnyítése végett éppúgy, mint a helytörténeti kutatások előmozdítása szempontjából.

K. Németh András és Máté Gábor tanulmányaik során a dél-dunántúli tájat mint a történeti kutatás tárgyát dolgozták fel, tiszteletre méltóan magas színvonalú és sokrétű módszertan, széles körből a legkülönfélébb módokon szerzett forrás- és tényanyag, illetve a külföldi és hazai szakirodalom alapos bedolgozásának segítségével. Munkájuk értéke ugyanakkor a „hagyományosabb", forrásközpontú szemlélettel rendelkező történész számára nem feltétlenül a módszerek vagy a vizsgálati formák iránymutató jellegében domborodik ki (hiszen az efféle kutatáshoz szükséges szakértelem és tapasztalat többnyire meghaladja a hagyományos képzésben részesült szakemberek lehetőségeit), hanem az összedolgozás fontosságának hangsúlyozásában, melyre az olvasó lépten-nyomon ráakad a sorok között. A régészet, a néprajz és egyes reáliák bevonásával a tisztán forrásközpontú történetírásnak induló kutatás színt, mélységet, nemritkán komoly tárgyi tévedések kijavításának lehetőségét nyerheti, melyet – úgy vélem – a felelősen gondolkodó történész nem tagadhat meg a saját munkájától sem.

Szilágyi Zsolt

Tanyatörténet jogtanácsosi szemmel[1]

A Zala Vármegyei Ügyvédi Kamara ügyvédi nyilvántartása alapján Ódry Viktória a Zala Vármegyei Kormányhivatal jogtanácsosa.[2] A korábban megjelent *Ady és a hatóság,*[3] illetve az ezt követően napvilágot látott *A tanya nyilvántartásának történeti alapjai* című kötetei kapcsán a vele készült interjúból megtudható, hogy előbb igazgatásszervező, majd környezetszervező igazgatási szakon szerzett diplomát az 1990-es években, később jogot végzett és közigazgatási jogi szakvizsgát tett.[4] Két évtizedig foglalkozott ingatlan-nyilvántartással másodfokon, s amikor ezt maga mögött hagyta, ígéretet tett kollégáinak, hogy a tanyákkal kapcsolatos ügyekben megszerzett tapasztalatait egy, a hivatali munkához gyakorlati segédeszköznek, lényegében kézikönyvnek szánt kötetben összegzi. Erre azonban nem került sor. Helyette inkább, saját megfogalmazásában, történeti vizekre evezett: azt „próbáltam felmérni, hogy a tanyát, ezt a mai napig fennálló, nyilvántartási szempontból is létező, mezőgazdaságilag is rendkívül fontos gazdasági és agrárjogintézményt, a kezdetektől hogyan tartották nyilván, vagy ha nem tartották nyilván, akkor miként kezelték".[5]

Ódry Viktória kötetének egyik központi gondolata arra épül, hogy egyszerre többféle tanyafogalom van használatban. Ezek mentén az egyes tudományterületek más és más aspektusát vizsgálják a tanyáknak. Bár élesen eddig nem artikulálódott ingatlan-nyilvántartási tekintetben a tanya fogalma – különösen történészi körökben nem –, mégsem vitás, hogy erre a szemléletmódra is szükség van, ha szeretnénk idővel még összetettebb formában megérteni a tanyák keletkezését, korszakonként eltérő funkcióit és változó gazdasági-társadalmi-politikai jelentőségét. Más indíttatásból ugyan, de a szerző a későbbi fejezetekben a felhasznált történeti forrásokra építve, implicite megkonstruálja az *ingatlan-nyilvántartási tanyafogalmat,* párhuzamba állítva a „mezőgazdasági" tanyafogalommal. Ehhez a megközelítésmódhoz mindenekelőtt jogi, jogtörténeti perspektívát nyit, és általában ilyen jellegű forrásokhoz is nyúl, amikor konstruál. Ahogyan azt a kötet előszavában kiemelte: feladatának főként azt tekintette, hogy *kezdetektől* a második világháborúig nyomon kövesse a tanya keletkezéstörténetét. Azt viszont,

1 A recenzeált kötet: Ódry Viktória: *A tanya nyilvántartásának történeti alapjai. A kezdetektől a II. világháborúig.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 150 oldal.

2 A nyilvántartást lásd: https://www.zalaiugyvedikamara.hu/ugyved/638/Dr-odry-Viktoria.

3 Ódry 2019.

4 Horváth 2021.

5 Uo.

hogy pontosan mit is ért kezdetek alatt, közvetlenül nem tisztázta, hanem közvetett módon, a fejezetek szerkesztésével inkább csak sugalmazza.

Ezen a ponton érdemes hosszasabban időzni, amennyiben nem mindegy, hogy milyen kontextusban, milyen jelentésadási szándékkal kívánjuk tanulmányozni a tanyát, mint funkciójában (is) változó ingatlant, „intézményt". Márpedig, ha egészen a honfoglalásig vagy még korábbra vezetjük vissza a kezdetet, s e keletkezéstörténeti látószöget helyezzük az értelmezés középpontjába, ahogyan azt a szerző teszi, akkor a jelenleg elérhető történelmi, néprajzi, földrajzi vagy szociológiai alapkutatások eredményei – ekképp a rendelkezésünkre álló, tudományterületenként eltérő kánonok – *nem* használhatók. Ez a tudományos alapállás több szempontból is különösen fontos. Egyfelől azért, mert jelenlegi ismereteink szerint a hiányzó források miatt nem verifikálható, nemhogy az ókori, de még csak a középkori kontinuitás sem a tanyák esetében (erre később még visszatérek). Másfelől, a múlt haladásszemléletű (fejlődésközpontú) történeti interpretációja napjainkban már egyre inkább meghaladott nézet, szemben az alkalmazkodás-központú, a szüntelen változást középpontba állító cselekvőséggel (jelen esetben a tanyákat létrehozó és működtető ágenciával). Tehát az, hogy úgy beszéljük el a tanyák történetét a múlt diszkurziválása közben, mintha „egyenes vonal mentén" egy lineáris fejlődéstörténet bontakozna ki, mintha az egyik állapotból következne a másik (anélkül, hogy az átmenetet bizonyíthatnánk), ma már nem lehet opció; kivált akkor nem, ha ehhez nem társul elemző-értelmező kontextualizálás. Ennek belátása nélkül a szerző vállalkozása eleve lehetetlen feladat.

Visszatérve az említett fogalomalkotáshoz, megállapítható, hogy Ódry Viktória ehhez nem végzett alapkutatást, pusztán másodlagos szakirodalomra támaszkodott úgy, hogy közben kritika nélkül interpretált közel évszázados szakmunkákat a nyomukban kialakult tudományos viták diskurzusából kiemelve, figyelmen kívül hagyva a legújabb történeti kutatások eredményeit. Az alkalomszerű primer források megszólaltatásakor is a már meglévő szakmunkák értelmezésére szorítkozott. A levéltári források, forráskiadványok elemzése, újraértelmezése, új jelentéssel történő felruházása minden esetben elmarad. Ehelyett a történeti kánont pörgeti, mantrázza újra meg újra – leíró jelleggel. A források összeválogatása és megkérdőjelezhető narratívába illesztése *esetleges.* A szerző az ambiciózus címadás ellenére nem törekedett a teljességre, jóllehet a kijelölt, meglehetősen tág időszak, amelyet a kutatás során bejárni kívánt, épp ezt az illúziót kelti. A „teljesség" illúziója itt nem más, mint egy „mondvacsinált" (pszeudo-) longue durée vizsgálat, ami látszatra elfedi az alapvető hiányosságokat: a szakmai (történészi) felkészületlenséget. A szerző mentségére szóljon, nem állította, hogy történész, pusztán csak annyit, amennyit a címben exponál, miszerint a tanya nyilvántartásának *történeti* alapjait kínálja. Lássuk be, ez így, igencsak merész vállalkozás! Ebben a helyzetben kézenfekvő megoldás volna, ha jogi és közigazgatási végzettséggel ezeken a tudományterületeken állva, valóban csak átemelné és az általa művelt tudományterületekbe beágyazná elemzéseivel a történeti kánont

vagy annak egy részét, létrehozva ezzel a tudástranszfert a két diszciplína között. Ennek azonban nincs nyoma, ezzel a lehetőséggel nem élt a szerző. Ellenben úgy döntött, elvégzi a munkát a történészek helyett. Másodszor kelve védelmére – belátva közben, hogy nem cserélhetek szerepet vele – nem vitatom, hogy puszta jó szándék és kíváncsiság, a megismerés vágya hajthatta őt a kutatás, az írás közben. Jósolni sem jósolhatok, hiszen erre a történelemtudomány is alkalmatlan, de talán az már most is látszik, hogy a szerzőtől távol áll minden olyan lépés, amely idehaza az elmúlt években mások sajátjává vált. Tudniillik mások, mint az állam vagy az emlékezeti közösségek is, igényt formáltak a múlt történelmiesítésére, ami korábban kizárólag a történészek faladata volt. (Következményeik pedig, egyelőre, beláthatatlanok. Talán nincs szükség ilyen messzire hajtani a gondolatokat Ódry Viktória könyve kapcsán, pusztán egy értelmezési mező, mely nem hagy nyugodni…)

A szerző tehát gyakran idéz primer forrásokat eredeti szövegkörnyezetükből kiragadva, mindenféle történeti értelmezés, jelentésadás nélkül. Ráadásul ezekkel a legtöbb esetben másodközlésből vett forrásokkal kapcsolatban az az érzet támad, mintha diszkurziválásuk öncélúan történt volna. Gyakran önmagukban állnak egy-egy szerzői állítás előtt vagy után elhelyezve, feleslegesen megismételve ezzel magát az állítást a forrás szövegével is. E *kettős szövegezési gyakorlat,* mely (talán?) az elemzések hiányát kívánja elfedni, kétségtelenül uralja a teljes kötetet. Ennélfogva a mű nagy hiányossága épp ebben jelölhető meg: olyan szövegalkotásról van szó, ahol a szerző úgy ír a tanyák múltjáról s e múltbéli viszonyokról, hogy azok saját korukban történő értelmezése mindvégig elmarad. Emiatt a könyv címében szereplő „történeti" jelző is öncélú. Nem tudjuk meg ugyanis, hogy ezek a szerző által homogenizált tanyák, külterületi (városok-falvak határában) állandóan vagy időszakosan lakott helyek, hogyan változtak az adott korszakban. Milyen körülmények befolyásolták eme változásokat, és vajon regionálisan milyen (táji) differenciák alakulhattak ki esetükben? Ezekre tehát nem kapunk választ. Ráadásul a fejezet- és alfejezetcímek megválasztása is azt sugallja, mintha a – kontextusukból kiragadva diszkurzivált – múltbéli állapotok mentén egy összefüggő, helyenként azonban mozaikosságában meghagyott narratíva érvényre juttatható lenne. Minthogyha ezzel a narratívával a tanyáknak bármiféle kontinuitása igazolható lenne. Szemléletes példa erre a *Tanyafejlődés tömören* című fejezet nyitó táblázata, mely folyamatábraként is értelmezhető. Ezzel előttünk áll a láncolat: villa rustica (ókor), szállás (Árpád-kor), praedium (középkor), tartozéktelepülés (korai újkor) s végül a szórványtanya (modern kor).[6] Eltekintve egyfelől attól, hogy általánosan elfogadott, még a tankönyvírók szerint is, hogy az Árpád-kor egyértelműen része a középkornak; másfelől attól, hogy a pusztai szállások évszázadokkal később, még az újkorban is bőven megtalálhatók voltak a határban; egészen nyilvánvaló, hogy bizonyítékok hiányában az idézett levezetés nem több puszta fikciónál. Ez még önmagában nem probléma, akkor sem, ha

6 Ódry 2020, 29.

tudományos munkákban kap teret – már amennyiben a helyén kezelik a dolgot. Mindez inkább akkor válik tudományosan súlyos problémává, amikor a szerző elhiszi, hogy birtokába jutott *az (egyetlen)* igazságnak. Itt mutatkozik meg, hová vezet a kritika, az elemzés és a kontextualizáció teljes hiánya. Márpedig nem *egyféle* igazság létezik, hanem kontextusonként *többféle* igazság is megfér egymás mellett, mi több, kiegészítik egymást, elősegítve ezzel az összetettebb megértés folyamatát. Erről mond le a szerző, amikor könyve megírásakor a könnyebben járható, ám közel sem méltányolható utat választotta. A tanya időbeli kontinuitása, jelenlegi tudásunk szerint tehát nem bizonyítható, hiszen évtizedek óta jól ismert tézis Solymosi László kutatásai nyomán,[7] hogy a középkori *mezei kertek* s a későbbi, 17–18. századi *tanyák* között nem igazolható tudományosan a kapcsolat. Mindezt a szerző figyelmen kívül hagyja, pedig ismeri az említett munkát, amikor egészen a római korig vezeti vissza a keletkezéstörténetet, amelyet a kötetre végig jellemző pontatlan szövegalkotás kísér. Ez utóbbi egyik példája, amikor úgy fogalmaz: a „Magyarország területén élő rómaiak".[8]

Történettudományi szempontból elfogadhatatlan, még akkor is, ha a kötetet tudományos ismeretterjesztő műként kezelnénk, hogy a szerző a későbbi tanyát[9] – mint a jelenben ismert gazdasági telephelyet, mint a társadalomtörténeti vonatkozásban vett életformát – vetíti vissza a múltba; egyik helyen úgy fogalmaz: „az idők folyamán a tanya, szállás, puszta elnevezések mögött mindig a tanya képe állt a háttérben".[10] Bizonyos esetekben jól alkalmazható a retrospektív eljárás, de ebben a helyzetben aligha. Itt nem lehet releváns módszer, hiszen így épp a lényeg vész el, az, hogy megértsük, mikor, mit jelent(het)ett a tanya. Ezzel pedig végre pőrén felsejlik a szerzői cél is: nem az a szándék, hogy összetettebb módon *megértsük* az egykorvolt helyzeteket (körülményeket, tág értelemben vett környezeteket) s folyamatokat, hanem az, hogy a szerző megadja a *magyarázatát* a tanyák kialakulásának és értelmének.[11] Különös élmény valami értelmének a magyarázata a megértéssel szemben… Olyan kimaradt ziccer ez, amely döntő (mindent eldöntő) hatással van a mű egészére nézve.

„Összevetve egyes szerzők kutatását, fogalmi elhatárolásait, azt lehet megfogalmazni, hogy minden korban volt a tanyának valamilyen elnevezése, nyilvántartása, de bujtatott formában" – olvasható a szerzői megállapítás.[12] Mivel ebben a szövegkörnyezetben a *bujtatott* jelző elsőre nehezen értelmezhető, ezért más irányból nyitnék. Úgy tűnik, Ódry Viktória általában azzal az elvárással közelít az egyes korszakokhoz, mintha azok viszonyai nagyban hasonlítanának egymás-

7 Solymosi 1980, 90–92. – Érthetetlen, miért nem használta Solymosi László kutatási eredményeit Ódry Viktória a saját álláspontja kialakításakor, holott hivatkozik is a tanulmányra (vö. Ódry 2020, 30).

8 Ódry 2020, 15.

9 A tanya szó jelentéstörténeti kérdéséhez lásd: Pusztai 1980.

10 Ódry 2020, 124.

11 A tanyák kialakulásával kapcsolatban lásd: Rácz I. 1980. Általánosan lásd: Orosz 2020.

12 Ódry 2020, 33.

hoz. Mintha a *jelenből* jól ismert tanya (mint struktúra!) minden korban fennállt volna. Csakhogy ez az általa elvárt, jelenben konstruált és múlt felé támasztott igény mint rendezettség (és mint nyilvántartás) korábban nem lehetett „felszínen", tekintve hogy *későbbi strukturáltságában* a tanya ekkor nem is létezhetett. Szerinte viszont létezett, csak bujtatott formában. Ebben a megvilágításban új értelmet nyer a *bujtatott* szó fent idézett használata. A szerző múlttal szemben támasztott elvárása valószínűleg abból (is) fakadhat, hogy nincs meg benne az igény, hogy az egyes korszakokat, ezzel együtt a korszakokban fennálló állapotokat s a bennük lejátszódó változásokat (tanya mint állapot, tanya mint folyamat) belülről, belső kontextusukból próbálja meg megérteni. Így a jelentésadás utólagos aktusa is csak egyoldalú lehet, a jelenből történő elvárások mentén formálódhat.

Ma már jóval árnyaltabb képünk van a mezei kertekről, a szállásokról és a tanyákról, nemcsak fogalomtörténeti, hanem keletkezéstörténeti vonatkozásban is. Az elmúlt években világossá vált, hogy az újkori és a modern kori éghajlatváltozás hatással volt a Kárpát-medencei településállományra, konkrétan a városhálózat formálódására, a tanyák elterjedésére és a táji gazdaságszerkezet átalakulásával a tanyák funkcióváltására is. Ezek a folyamatok, a kutatások jelen állása szerint, összhangban lehettek például az éghajlatváltozás által is befolyásolt tájak átalakulásával, a tájakban lejátszódó demográfiai folyamatokkal.[13] Mindez természetesen nem kérhető számon a szerzőtől, hiszen többnyire olyan publikációk ezek, amelyek csak könyvének megjelenése után születtek. Ellenben a klímatörténeti kutatásokra adható reflexió hiánya már felróható, kivált a kötet témája miatt. Annál is inkább, mert a történeti éghajlatkutatás – mint lehetséges módszer és perspektíva – már az ezredfordulón kibontakozott és azóta egyre inkább elterjedt a hazai történészi körökben is.[14]

Mindent egybevetve *történettudományi szempontból* Ódry Viktória munkájával kapcsolatban komoly hiányosságok merülnek fel. Nem az a gond, hogy jogi végzettséggel történeti perspektívában a tanyákat választotta kutatási témájául, ellenkezőleg, ez igencsak üdvözlendő; hanem inkább az, hogy az általa megfogalmazott téma szakszerű kutatásához *elengedhetetlen* a történészi felkészültség, végzettség. Ugyanakkor nem kérdéses, hogy amikor kifejezetten közigazgatásjogi vagy ingatlan-nyilvántartási vonatkozásban foglal állást, akkor azok a megállapításai kétségtelenül a legértékesebb részei könyvének.[15]

Hivatkozott irodalom

Horváth Eszter 2021, Interjú. Dr. Ódry Viktória – Ady és a hatóság. *Jogi Fórum* (Online: https://www.jogiforum.hu/interju/2021/05/06/dr-odry-viktoria-ady-es-a-hatosag/), 2023. március 29.

13 Bővebben: Szilágyi 2020, 2022.

14 Rácz L. 2001, 2008; Pinke 2015.

15 Ódry 2020, 109–118.

Ódry Viktória 2019, *Ady és a hatóság.* Gondolat Kiadói Kör Kft., Budapest.

Orosz István 2020, *Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról.* Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen. (Speculum Historiae Debreceniense 30.)

Pinke Zsolt 2015, *Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás: kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon.* Doktori (PhD-) értekezés kéziratban. Témavezető: Majdán János. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs.

Pusztai Ferenc 1980, Tanya szavunk jelentéstörténeti kérdései. In: Pölöskei Ferenc – Szabad György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 61–70.

Rácz István 1980, A tanyarendszer kialakulása. In: Pölöskei Ferenc – Szabad György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 97–148.

Rácz Lajos 2001, *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején.* Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.

Rácz Lajos 2008, *Magyarország környezettörténete az újkorig.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest. (Környezettörténelem 1.)

Solymosi László 1980, A tanyarendszer középkori előzményeinek historiográfiája. In: Pölöskei Ferenc – Szabad György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 71–96.

Szilágyi Zsolt 2020, Alkalmazkodó mezőváros. A kecskeméti tanyák kialakulásának éghajlattörténeti kontextusa. *Forrás,* (52) 7–8, 13–36.

Szilágyi Zsolt 2022, *Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején.* ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések, A vidék vonzásában 3.)

Gárdonyi Máté

Az egyházi birtokosság hatása a helynévadásra[1]

Egy nyelvtörténeti szakmunka minőségét, újdonságát nyilvánvalóan a nyelvészet tudományos normái alapján lehet és kell mérlegelni elsősorban, mivel azonban a kötet elején és végén az olvasó mintegy felhívást kap a történelem oktatásában is lehetséges hasznosításra, illetve a „táj változó, kultúra- és művelődésfüggő emberi konceptualizációjának" továbbgondolására, a címből kiindulva talán nem illetéktelen kérdésfeltevés Bölcskei Andrea kutatási eredményeinek egyháztörténeti és gazdaságtörténeti relevanciáját is keresni. A szerző azokat a Kárpát-medencei magyar helyneveket teszi vizsgálata tárgyává, amelyek az egyház valaha volt földbirtokosi szerepkörére utalnak, akár máig hatóan, hogy ezáltal fény derüljön a táj gazdasági célú megváltoztatásának tükröződésére a „nyelvi tájképben". Az elemzés alapjául egy 1455 denotátumot (ma is létező vagy elpusztult települést, külterületet, határrészt) és 5289 névformát tartalmazó adatbázis szolgál, amelynek összeállításához régebbi és újabb adattárak átvizsgálására volt szükség. A régebbiek között szerepel Vályi András országleírása (1796–1799), Lipszky János Repertoriuma (1808), Fényes Elek geographiai szótára (1851), Rupp Jakab egyházi helyrajza (1870–1876) és Csánki Dezső történelmi földrajza (1890–1913), a 20. században kiadott munkák közül pedig a középkori oklevéltárak és történeti szótárak, illetve hivatalos helynévtárak és helytörténeti gyűjtések feldolgozására került sor. Jellemző Bölcskei Andrea munkájának frissességére, hogy a felhasznált forrásgyűjtemények sorában találjuk Timár Péter középkori topográfiáját (2019) és a Zsigmond-kori oklevéltár XIV. kötetét (2020).

Módszertani szempontból a szerzőnek előzetesen tisztáznia kellett, hogy mit tekint az egyházi birtokosság biztos jelének. Az „egyházi helynevek" fogalma különféle csoportosításokat tesz lehetővé, Bölcskei Andrea szemantikai alapon két alaptípust különböztet meg: az egyházi rendeltetésű építményekre vonatkozó információt közlő névadást (ideértve a patrocíniumot is), és az egyházi személyek és intézmények birtokosságára utaló névadást. Utóbbit akkor tartja vizsgálódása körébe tartozónak, ha az egyházi birtoklás ténye forrásokkal igazolható, s ha a névalak legalább egyik része nyelvileg is azonosítja a tulajdonost. Lexikálisan nézve a tulajdonos lehetett egyházi személy (püspök, apát stb.) vagy egyházi intézmény (káptalan, keresztes konvent stb.), ám valójában az egyházi személy sem

1 A recenzeált kötet: Bölcskei Andrea: *Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021. (Károli Könyvek. Monográfia)

saját jogán birtokolt ilyen esetben, hanem egy intézmény (püspökség, apátság stb.) vezetőjeként. A középkori névadatok elemzése során szembesült a szerző azzal a filológiai nehézséggel, hogy az oklevéltárak, történeti földrajzok nemegyszer ugyanarra a forrásra hivatkozva eltérő névformákat hoznak; ilyen esetekben megpróbálta az oklevélbeli hiteles írásmódot érvényre juttatni az átírt, modernizált – s tegyük hozzá: néha téves olvasaton alapuló – formával szemben.

Mivel Bölcskei Andrea nyelvészeti elemzésre vállalkozott, ezért a névalakok változásait a magyar nyelvtörténet periodizálásának megfelelően követi nyomon (korai és kései ómagyar kor, középmagyar kor, korai és kései újmagyar kor). E helyütt azonban engedtessék meg, hogy az egyház- és gazdaságtörténeti megközelítéshez igazodva a középkori és az újkori jellegzetességekre irányuljon figyelmünk. Egyébként maga a szerző is él ezzel a felosztással, amikor a történeti háttér kurrens szakirodalom alapján történő felvázolását a középkorra korlátozza (Alapok: A világi egyházszervezet és a szerzetesrendi intézmények a középkori Magyar Királyságban). Ebből az időből számos helységnév utal nyilvánvalóan az egyház egykori birtokos voltára (Püspöki, Apáti stb. nevű települések), sőt néhány esetben a legkorábbi okleveles említés még latin nyelvű (például villa abbatis – Apátfalva). Ezek a helységnevek nagyrészt tovább éltek – néha ugyan eltorzult formában – az újkorban is. Viszont a török kiűzése után nemcsak a birtokviszonyok alakultak másként, mint a középkorban, hanem a gazdálkodási formák is, s ezt tükrözi a névadás változása is: az egyházi birtoklás már nem annyira a települések, mint inkább a puszták, majorok, határrészek, dűlők elnevezésében érhető tetten. Kár, hogy a szerző nem írt az újkori egyházi földbirtokosság jellemző vonásairól a középkorihoz hasonló összefoglalást, például Dóka Klára, Fülöp Éva Mária és – lokális szinten – Bárth János publikációira támaszkodva. Az újkori egyházi birtoklás sajátossága továbbá, hogy a falvakban a felekezetiség is hatott az egyházi személyzet használatában lévő javadalmi földek névadására: nemcsak a katolikus háttérből értelmezhető „papfőd", „dékány főggye" tűnik fel a külterületeken, hanem az evangélikus „Pfarrerfeld", a református „eklézsia földje", vagy a görögkatolikus parókusra utaló „görögpaptag" elnevezés is. Ilyen típusú névadások a 20. század első felében tovább adatolhatóak, miközben település(rész) esetében már alig lehet új, az egyházi birtokossággal összefüggésbe hozható helynevet találni, bár Bölcskei Andrea gyűjtése néhány adatot mégis tartalmaz, például Káptalanfüredet (a veszprémi káptalan által parcellázott üdülőtelep, ma Balatonalmádi része), és Kálvinházát (a debreceni református kollégium tulajdonában lévő birtok, ma Tiszadadához tartozik). A kötet persze ennél sokkal gazdagabb tárházát kínálja az egyházi gazdálkodásra utaló helyneveknek, s további – az elvégzett nyelvészeti elemzésre épülő – kiértékelésre ad lehetőséget.

Csak érdekességként jegyezzük meg, hogy a címben szereplő „egykori" jelző az egyházi birtoklással kapcsolatban a mai magyar államterületre érvényes ugyan, de a határokon túl nem, ami – legalábbis elméletileg – lehetővé teszi az ilyen típusú helynévnévadás folytatódását. Ausztriában az egyházi intézmények földtulajdona bár megfogyatkozott, de fennmaradt; például a könyvben is szereplő

burgenlandi Barátudvar (Mönchhof) jeleneához is hozzátartozik a ciszterci rend, nemcsak a múltjához. Szlovákiában és Romániában az elkobzott egyházi vagyon egy részét restitúció formájában visszaszolgáltatta az állam; másként nem működhetne a nagyváradi római katolikus püspökség keretében a Segítő Szűz Máriáról nevezett Egyházmegyei Erdészeti Hivatal. A rendszerváltás Magyarországon ettől eltérő politikai premisszák mentén közelített az 1945 után tulajdonjoguktól megfosztott egyházi intézmények földbirtoklásának kérdéséhez. Az Alkotmánybíróság 1993-ban még azt is megakadályozta, hogy a helyi egyházközségek legalább kárpótlást kapjanak azokért a kisebb termőföldekért, amelyeket 1951-ben kellett „felajánlaniuk" az államnak. Az indoklás szerint nem lett volna alkotmányos olyan juttatás, amely a korábban ingatlannal nem rendelkező vagy nem is működő vallási közösségek számára elérhetetlen. Ez persze nem zárta ki a vallási közösségek vásárlási lehetőségét, s így jelentek meg az egyházi birtoklásra utaló olyan újabb névadások, mint a Somogyvámos melletti legelő átnevezése Krisna-völgyre, vagy egy kőbányai gyártelep rekultiváció utáni átkeresztelése Hit-parkká.

Radák Kálmán

Források a hajdani katolikus tanítók, kántortanítók világából[1]

Bárth János néprajzkutató, történész születésének helye, a bácskai homok fedte, a mai Jánoshalma határában elterülő tanyavilág meghatározta több évtizedes kutatásai érdeklődését. Ilyen módon teljes eltökéltséggel vált saját kultúrájának elemzőjévé. Felmenőim révén magam is kötődöm a tájhoz, így még inkább meg tudom erősíteni a szerzői leírásokat. A könyv írója számos művében sajátos nézőpontot és forrásbázist választva, élvezetes módon hozza közel a letűnt mindennapokat. A Kalocsai-Sárközön és a történelmi Bácskán kívül a Székelyföld válik Bárth János fő kutatási területévé. Ha csak a könyvei és tanulmányai címét olvassa el az érdeklődő, láthatja, hogy a szerző munkáiban visszatérően megjelenik a településnéprajz, társadalomnéprajz, vallási néprajz, agrártörténet, népesedéstörténet, életmódtörténet.

A 2022-ben megjelent *Tanítók, kántorok, iskolamesterek, a hajdani kalocsai főegyházmegyében (1762–1848)* című művében a Trianon előtt még egységes földrajzi területen élő tanítókkal, kántorokkal kapcsolatos forrásokat rendszerezte, kutatta. Ahogy megfogalmazza: „A történeti személynevek, illetve általában a különféle összeírások közreadásának fontosságát fiatal korom óta nemcsak vallottam, hangoztattam, hanem lehetőségeimhez mérten meg is valósítottam."[2] A könyv külső megjelenése már sejteti, hogy az olvasónak korabeli dokumentumokkal lesz dolga. A kötet hat fejezetből áll, további két fő egységre osztható, melynek első négy fejezetében a szerző segít értelmezni az olvasó számára a forrásokat.

Bárth János leszögezi, hogy könyve elsősorban forrásközlésre szorítkozik, és csak korlátozott mértékben kívánja azokat magyarázni. Egyértelműsíti az időbeli, térbeli és felekezeti meghatározottságokat, azt is jelezve, hogy a bemutatott források kizárólag a katolikus iskolákban dolgozó tanítók életviszonyaiba engednek betekintést. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a szerző által vizsgált földrajzi egység a török hódoltság alatt részben vagy egészen kihalt.

A török megszállást követő évtizedekben a katolikus lakosságon kívül református magyar, református és evangélikus német, görögkeleti vallású szerb,

1 A rezenzált kötet: Bárth János: *Tanítók, kántorok, iskolamesterek, a hajdani kalocsai főegyházmegyében (1762–1848).* Wojtyla Ház Nonprofit Kft., Kecskemét, 2022. 160 oldal.

2 https://www.baon.hu/helyi-kozelet/2022/06/kalocsa-multjabol-ad-izelitot-barth-janos-ket-ujabb-konyve, 2023. február 2.

görögkatolikus ruszin és zsidó népesség települt be,[3] akik iskolákat működtettek. Történeti összehasonlításuk, elemzésük érdekes következtetéseket hozhatna egy átfogó kutatás során.

A kötetben a 18. század közepétől kezdődően követhetjük nyomon a Kalocsai főegyházmegye területén lévő településeken élő és dolgozó kántortanítók, tanítók és iskolamesterek sorsát, továbbá, hogy a kántortanító mint foglalkozás mikor és milyen módon került szétválasztásra kántorrá és tanítóvá – vagy éppen a tanítókhoz milyen más foglalkozás(ok) kapcsolódnak az adott településeken. A szerző a források értelmezésével betekintést nyújt a kántortanítók kiválasztásának és a feladatköreik meghatározásának mikéntjébe. A dokumentumok szerint a 18. század közepétől a katolikus egyház részéről elvárás volt a kötelező tanítófogadás, továbbá a gyermekek iskolalátogatása. Ennek az elvárásnak a települések vonakodva tettek eleget, végrehajtásához sok esetben érseki utasításra volt szükség. A szerző megemlít egy dusnoki példát, amikor az érsek a több évszázados múltra visszatekintő, iskolás gyerekek által végzett makkoltató sertéstartást rendeleti úton eltörölteti, és ezért a településnek külön pásztort kellett fogadni. A 19. századra a leírás szerint a települések egyre kevésbé tűrik a „felülről" történő irányítást, mondván, hogy ha a saját pénzükből hoznak létre és működtetnek iskolákat, akkor az azzal kapcsolatos döntéseket is maguk hozzák. A kötet ezen a része alapján az olvasó képet alkothat a településeken élő tanítók jövedelmi és társadalmi viszonyairól. A szerző a könnyebb áttekintés és összehasonlítás céljából táblázatba rendezi a tanítók (iskolamester) és plébánosok jövedelmét az 1778-ból 27 településre fennmaradt forrás alapján. A fejezet további oldalain olvashatunk a tanítókról és az általuk fogadott és fizetett segédtanítókról, valamint elgondolkodhatunk azon is, hogy a 19. század elejére miért tartják szükségesnek a kántortanító foglalkozás szétválasztását.

A települések tanítói a pénzbeli járandóságon kívül egyéb juttatásokban is részesültek (gabona, szalonna, bor és tüzelőanyag). E rendszer megértéséhez ismerni kell az érintett területek földrajzi adottságait és gazdasági körülményeit. A fejezet külön kitér az illetményföld mint juttatás mivoltára, azonban annak nagyságára sajátos megfogalmazásokat találhatunk, mint „egy napi őszi és egy napi tavaszi" vagy „két szekérre való fű nyilas". A tanítók részére az illetményföldek biztosítása az ország számos uradalmán elterjedt volt, egészen a második világháború végéig. A szerző úgy fogalmaz a fent leírtakkal kapcsolatban, hogy ezek jogszokásszerű járandóságok, illetve ajándékok.

Bárth János a kötet negyedik fejezetében a források további definiálásával betekintést ad arra vonatkozólag, hogy a települések lakosságának életkörülményeit milyen módon nehezítették meg a tanítók ellátására, iskolaépítésekre és azok fenntartására, vagy a gyermekek iskolalátogatási kötelezettségének betartá-

3 Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2021. 140.

sára vonatkozó kötelezések. Más történeti munkák tükrében tudhatjuk, hogy a körülmények a kiegyezésig jelentősen nem változtak.[4]

A szerző 75 panaszlevelet, szerződést, összeírást választott ki, és tett betűhűen közzé a könyv függelékében. Az itt közreadott források korabeli magyar nyelven íródtak, ezzel közkinccsé téve a korabeli írásmódot, mondatszerkesztést, és a ma már kevésbé vagy egyáltalán nem használt szavakat. A könyvet különös érzülettel forgathatják azok, akik fellelhetik őseiket a forrásokban szereplő nevek között. A kötetet a használhatóságot elősegítő mutatók zárják. A személynevek és a helynevek mutatói, helynév-azonosítók, rövidítések és szómagyarázatok közlése megkönnyíti a könyv értő olvasását.

Összességében a könyv életszerű képet nyújt a 18. és 19. században szerény körülmények között élő római katolikus tanítók, iskolamesterek, kántorok világáról, amelyben az azt megelőző száz évben az írás-olvasásnak szinte egyáltalán nem volt becsülete. A történeti dokumentumok közreadásával megelevenedik hajdani életük, különös tekintettel a tanítótartásra, a kántortanítói életmódra, a Kárpát-medence egyik déli nagytájának művelődéstörténeti vonatkozásaira. A kötet kortársi összefüggéseket felidéző leírásai, konkrét helyekhez kötődő információi fontosak lehetnek egy lehetséges, más régiókat érintő összehasonlító kutatás számára is.

4 Uo. 261–264.

Koloh Gábor

Az ellenállás örvényei[1]

A neoabszolutizmus megregulázó és kontrolláló jellege ellenére a „haladás szellemét" tovább éltető társas élet és közélet tereit mutatja be Kiss Zsuzsanna a közelmúltban megjelent monográfiájában.

A szerző disszertációján alapuló, azt az általános gyakorlattal szemben inkább szűkítő, mint bővítő kötet szoros társadalomtörténeti vizsgálata egy összetett problémakörnek, jelesül a szabadságharc leverése és a kiegyezés közti két évtized „mély tespedésének" (Mocsáry Lajos) kritikai vizsgálata. A könyv több újdonsággal is szolgál, hiszen egyrészt egy még mindig elhanyagoltnak tekinthető korszakra fókuszál, másrészt a nyilvánosság szociológusok körében alaposan, történészek körében viszont kevéssé kiaknázott fogalmát állítja középpontba és ezen keresztül értelmezi a nemzeti emlékezet sötét tónusú éveinek finom rezdüléseit.

A történeti és szociológiai megközelítés szoros összedolgozása mögött a szerző ez irányú képzettsége áll, hiszen szociológus diplomája megszerzése után az ELTE BTK Társadalom- és gazdaságtörténeti doktori programjában írta és védte meg disszertációját. Ugyancsak ennek a két területnek a párbeszédét segíti elő munkásságában, hogy jelenleg az ELTE Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszékének egyetemi docense.

A szerző pályája és a kötet hangvétele tükrözi annak a hazai társadalomtörténeti iskolának, szellemi környezetnek a hatását, amelyet az említett intézmények képviselnek, és célkitűzésük tömören a politikai és gazdasági kérdések társadalmi és kulturális vetületükkel együtt történő, a regionális és globális folyamatok kontextusába való helyezéssel és a problémaorientált, a lokális, mikroregionális szintet vizsgálati terepül kijelölő eljárásban fogalmazható meg. A kötet historiográfiai bevezetője, értelmezési kerete ennek a lenyomata, amennyiben témafelvetésével szorosan reflektál Jürgen Habermas, Andreas Gestrich és Richard Sennett nemzetközi, hazai vonatkozásban pedig mások mellett Pajkossy Gábor, Gyáni Gábor, Lipták Dorottya, Bősze Sándor, Tóth Árpád, Előry Gabriella és Deák Ágnes vonatkozó eredményeire.

Kiss Zsuzsanna első monográfiája tehát a neoabszolutizmus „szűk levegője", a megszüntetett intézményes közélet világában a társadalom válaszát, rezilienciáját tárja fel. Célja annak bemutatása, hogy a társas élet miképp, milyen nyilvános

1 A recenzeált kötet: Kiss Zsuzsanna: *Az egyedüli tér. Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában.* Kijárat Kiadó, Budapest, 2020. 244 oldal. (Compass. Társadalomtörténeti tanulmányok 1.)

és félnyilvános térben működött a korban. Ehhez a szerző első lépésként a sajtó, majd az egyesületek, végül a félnyilvánosság olyan tereit mutatja be, mint amilyenek a bálok, színházi előadások, ünnepélyes kulturális megemlékezések, szántóversenyek, állatkiállítások. Ezek elemzése előtt magát a korabeli vármegyét, Zalát ismerhetjük meg közelebbről a maga társadalomtörténeti megközelítésből klaszszikus, ám elengedhetetlen oldaláról: közigazgatása és demográfiai profilja a kötet egésze szempontjából különben is mellőzhetetlen.

A nyilvánosság és félnyilvánosság tereinek bemutatása során a szerző a sajtó elemzésével indít. Élettartamuk, üzenetértékük függvényében hosszabb-rövidebb terjedelemben kerít sort a *Dunántúli Társadalmi Közlöny és Közhasznú Ismeretek Tára,* a *Zala-Somogyi Közlöny,* a *Balaton-Füredi Napló* és a *Balaton,* valamint a *Zala-Somogyi Népnaptár* bemutatására, tekintettel profiljuk mibenlétére, szerkesztőik célkitűzéseire. Összegzésében Kiss Zsuzsanna kiemeli, hogy a lapok tartalmát illetően „a hagyományos témák racionális, profán, modern megközelítése jelentette az újdonságot. Ami pedig a közéletiséget illeti, a *Zala-Somogyi Közlöny* szerkesztőinek kimondott célja volt a kultúrát és az ilyen értelemben vett polgárosodást mind szélesebb közönség számára hozzáférhetővé tenni" (117.).

A következő fejezetben Zala vármegye egyesületeinek, majd az egyesületi élet dinamikájának bemutatására kerül sor. A szerző itt jelentős mértékben alapoz Bősze Sándor munkásságára, akinek jóvoltából a megye dualizmus kori egyesületi katasztere 1997-ben jelent meg a *Zalai Gyűjtemény* 42. kötetében (az egyesületek nevét, székhelyét, alakulásának időpontját, működési területét, az alapszabályára és tagjaira vonatkozó alapvető információkat tartalmazó adatbázis teljes egészében, szabadon hozzáférhető a Hungaricana portálon). Kiss Zsuzsanna ki is egészíti azt és felhasznált adatait könyve mellékletében közli. Az egyesületek és az azokban folyó élet fontosságának összegzéseként a szerző hangsúlyozza, hogy „a gazdasági egyesületek a korszak progresszív intézményei voltak. Mindenekelőtt a szűkebben vett gazdasági értelemben, hiszen [...] tevékenysége során elemi erővel vetődött fel és artikulálódott a mezőgazdaság modernizálásának igénye [...]. Másfelől a gazdasági egyesületek politikai szerepvállalása is ismert már, hiszen tudjuk, hogy 1860 őszén több megyében is a gazdasági egyesületek alakuló közgyűlésére összesereglett megyei birtokosok kezdték meg az októberi diploma megvitatását, amely megbeszélések több helyütt az alkotmány visszaállításáról szóló politikai értekezletté alakultak át" (145.).

A következő, *Az egyesületek mint a nyilvánosság fórumai – az egyesületek és a nyilvánosság viszonya* című fejezetben központi helyet foglal el a Zala Megyei Gazdasági Egyesület szervezetének, tevékenységének és esettanulmányi jelleggel, az 1863–1864. évi aszály alföldi károsultjainak megsegítésében játszott szerepének bemutatása. Ugyancsak ebben a fejezetben mutatja be Kiss Zsuzsanna a megye más egyesületeit is. A korszak viszonyainak ábrázolása mellett annak hangulatát is megelevenítő leírásokat olvashatunk itt, például a nagykanizsai Zöldfa vendéglő miliőjéről vagy a Dalárda estélyeiről. Kiss összegző megállapítása szerint a korszak sajtójának és egyesületeinek kulcsfontosságú szerepe volt abban,

hogy a reformkor társadalmi átalakulási folyamatai nem szakadtak meg, hanem a társas élet tereibe visszahúzódva bár, de folytatódni tudtak.

A félnyilvános tereket bemutató zárófejezetben a szerző Deák Ágnesnek a titkos besúgóhálózatok működését feltáró kutatásaira alapozva ad átfogó képet a nyilvánosság nem intézményesített formáiról. Esettanulmányi jelleggel kapunk képet Ferenc József zalai látogatásáról, az azon megjelentekről és távolmaradottakról, különösen pedig mindennek üzenetértékéről. A fejezet végén a szerző ismételten hangsúlyozza, hogy a korszak gazdasági fellendülése hozzájárult a nyilvánosság fórumainak gazdagodásához, formálva a fogyasztói magatartást és a szabadidő egyre sokoldalúbb kihasználását.

A kötet, közel tíz évvel a disszertáció megvédése után, jelentős átdolgozáson esett át. Érezhető a feszessége, szerkezeti arányossága és mindezt nyelvezete, olvashatósága is erősíti. Ami viszont a disszertációval összevetve feltűnik, az elsősorban a térképek hiánya, különösen hogy a könyv szövegszerűen is igényelné azokat („térképre vetítve látható" [157. o.]). A témát feldolgozó jövőbeli elemzések, kötetek számára a hálózatkutatások módszertani vívmányai, különösen ábrái is informatívak lehetnek, hiszen a rokoni és ismerősi hálózatok grafikus ábrázolása és ennek elemzése számos új, releváns eredményt hozott az elmúlt években a hazai társadalomtörténeti kutatásokban. A vizualitás más formái, így különösen a képek, mint a metszetek, festmények, szintén jól hasznosulhattak volna. A foglalkozásszerkezeti és demográfiai táblázatok értékeinek diagramok felhasználásával történő ábrázolása a járási különbségeket jobban tükrözte volna.

Összességében azonban kijelenthető – mint ahogy a kötet korábbi méltatói, Deák Ágnes és Dobszay Tamás is tették –, hogy Kiss Zsuzsanna könyve tanulságos panorámáját adja, miként próbálta a hatalom a népet megregulázni és kontrollálni, és miként volt az képes annak valamelyest ellenállni.

Kosztolányi Tímea

Egyéni és kollektív traumák az elhurcolás világából[1]

„Egyszer eljő még az idő, s leszünk boldogok,
Amikor a szív felderül, s minden szem ragyog.
Ölelő karok várnak majd haza…
Megtört apját fogadja majd a kisgyermek szava.
Felszáradnak mind a könnyek, lesz újra mosoly,
Ha hazatér otthonába az elhurcolt fogoly.
Minden vágy, szép álom hazahív,
Csak értük dobog a szív…"[2]

Magyarország szovjet megszállásának tragikus körülményeit, a szovjet hadsereg civil lakosság elleni erőszakosságát, a deportálásokat, a hadifogságot és a kényszermunkatáborok világát napjainkban egyre élénkebb párbeszéd kíséri. A 2015-ben meghirdetett Gulag (Gupvi) emlékév nyomán indult új kutatások, valamint emléktábla-avatók, kiállítások és más megemlékezések is hozzájárultak ahhoz, hogy a történelem e sokáig elhallgatott tragédiája szélesebb figyelmet kapjon. A mélyebb összefüggések és következmények megértését szolgálja a Muskovics Andrea Anna és Ritter György szerkesztésében megjelent tanulmánykötet, amely nyolc szerző munkáját, valamint további 24 forrásközlést tartalmaz. A könyv tematikáját a 2017. május 26-án a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága által hasonló címmel – *„Elhurcolva" – Kényszermunka, deportálás és ezek formái a középnyugat-magyarországi régióban, 1944/1945.* – rendezett konferencia előadásai adják. A szerzők arra vállalkoztak, hogy az ország középső régiójában végzett kutatások alapján tapasztalattörténeti, alulnézeti szempontból árnyalják a Szovjetunió felé indított deportálásokat.

A kötet kapcsán figyelmünk az emlékezetkutatás szempontjaira irányul. Általános megfigyelés, hogy elsősorban a szenvedések és katasztrófák vésődnek bele legmélyebben az emlékezetbe, ezért a deportálások tapasztalatai az emlékezettörténet fontos aspektusát adják. Az elmúlt évtizedek során sokrétű, interdiszciplináris vizsgálatok indultak az áldozatiság mibenlétének megismerésére. A fogalom értelme is változáson ment keresztül korunk kultúrájában: a heroizálást felváltotta a viktimizálás, az áldozat aktív szerepe (sacrifice) elhalványult, és he-

1 A recenzeált kötet: Muskovics Andrea Anna és Ritter György (szerk.): *„Elhurcolva". Kényszermunka, deportálás, és ezek formái a középnyugat-magyarországi régióban, 1944/1945.* Napkút Kiadó, Budapest, 2021. 481 oldal.

2 Ismeretlen szerző verséből részlet. Cegléd, 1945 áprilisa. W. Müller 2017, 123.

lyét átvette a passzív magatartás (victim).[3] Traumatikus események későbbi narratívái könnyen abba a hibába eshetnek, hogy az áldozatiság bemutatása önmagában áll. Különösen igaz ez a diktatórikus rendszerek kapcsán, amikor az elkövetett bűnök fő mozgatója sokszor a személytelen ideológia, így – az okok és következmények vizsgálatának hiányában – túlzottan általánossá válhat az áldozatfogalom. Egyéni sorsokat háttérbe szorítva a szenvedés ábrázolása könnyen tipizálhatja az áldozatiságot egy csoportra, etnikumra vagy nemzetre.[4] A tanulmánykötet egyik fontos érdemének tartom, hogy a szovjetdeportálások elszenvedői nem válnak arctalan tömeggé. A szerzők teret engednek a személyes hangvételű visszaemlékezéseknek, interjúknak, emellett differenciálva mutatják be az elhurcolások körülményeinek és a deportáltak státuszának sokféleségét. Ezek változékonysága arra indít, hogy a köznyelvben elterjedt „málenkij robot" kifejezést is felülvizsgálat alá vessük, ahogy a szófordulatot problematikájával és az orosz nyelvből történő hibás átvételével a jelen kötetben is több tanulmány foglalkozik.

A könyv szerkezete a bevezető, átfogó jellegű tanulmányoktól vezeti az olvasót az egyre szűkebb területek, a mikrotörténetek világa felé. Az első munkában Stark Tamás elemzi az elhurcoltak létszámával kapcsolatos becsléseket. A Szovjetunióba hurcolt magyar foglyok számáról nincs konkrét, átfogó és megbízható adat, s azt is figyelembe kell venni, hogy a hadifogolyként vagy civilként történő elhurcolás elkülönítése pontos listák hiányában továbbra is problematikus. A létszámadatok mellett lényeges az elhurcolások különféle típusait elkülöníteni, amivel Bognár Zalán korábban már több tanulmányban is foglalkozott. A differenciálás a középnyugat-magyarországi régióban azért is lényeges, mert Budapest ostroma miatt a vizsgált időintervallumban a deportálások és a fogolystátuszok különböző formái (hadifogolylétszám-kiegészítés, németként való internálás) érintették nagy számban a civil lakosságot.

Tamáska Máté *Proletarizálás és gyarmatosítás. Fogódzók az elhurcolások társadalomtörténeti olvasatához* című munkájában a szovjet háborús logikát és annak hatásait vizsgálja. A kényszermunka célja nem pusztán a fizikai szenvedéssel előidézett megtörés, hanem hogy a láger élettapasztalatai visszakerüljenek a társadalomba és az ott kialakult reflexek lépjenek a korábbi kulturális kódok helyébe. Hasonlóképpen Zombory Máté *Az elűzetések emlékezettörténete* című írásában a tapasztalatok tovább élésével és azok változásával foglalkozik a német identitáskérdés és az oral history kapcsán. Mindkét munka alátámasztja, hogy a láger tapasztalata, majd az események tabusítása egyaránt drasztikus társadalmi változásokat okozott. Ha elfogadjuk, hogy a kulturális, valamint a strukturális erőszak is képes olyan károkat előidézni, mint az erőszak látható formái, sőt ezek a metódusok egymást erősítve mindig egy önmagukba visszatérő folyamatot al-

3 Balogh 2019, 9.
4 Uo. 13.

kotnak,[5] akkor a deportálások történetében sem ragadhatunk le kizárólag a táborok bemutatásánál. Ezenkívül a kötetben szereplő kutatások mellett tanulságos eredményeket hozhatnak más „kicsi munkák" vizsgálatai, mint például a szovjet hadsereg civilekkel végeztetett helyi háttérmunkái, amelyek rövidségük és lokális vonatkozásuk ellenére ugyancsak súlyos anyagi, morális és strukturális károkat okoztak a társadalom széles körében.

A visszaemlékezések vizsgálatakor figyelemreméltó különbségek lehetnek abban, hogy az egyes szemtanúk miként konstruálják meg a múltat és milyen pozíciót tulajdonítanak magukénak az átélt eseményekben.[6] Sántha István tanulmányában antropológiai módszerrel vizsgálja, hogy a kényszermunkatáborok tapasztalatai hogyan élnek tovább az emlékezetben, illetve az ott szerzett készségek, képességek hasznosításának milyen határai voltak. A deportáltak identitásában meghatározó, hogy a helyi társadalom sem támogatta sokszor a családi tragédiák feldolgozását, és a kényszerű hallgatás megerősítette a táborokban megtanult képességeknek, mint például a színlelésnek további elsajátítását. A deportálást követően nem csak a traumatikus tapasztalatok nehezítik a korábbi élethez történő visszatérést. A szellemi kiüresedés és átprogramozottság állapota olyan nyomokat hagy az egyén identitásában, hogy a diktatúra terhétől később is nehezen szabadul.[7] A tanulmányban megszólaló személyek mellett a Szovjetunióba hurcolt dudari leventék tapasztalatai is alátámasztják, hogy a hazatéréssel viszontagságaik nem zárultak le. Nagy nehézségek árán tudták újrakezdeni életüket, az anyagi kisemmizettség mellett a társadalmi megbélyegzést sem kerülhették el. A kényszermunkában eltöltött évek után egy megváltozott faluba kellett beilleszkedniük, ahol az újonnan nyitott bányában a múltjuk miatt nehezen fogadták őket, vagy a legnehezebb, legalantasabb munkát végeztették velük.[8]

Ritter György munkája a narratívák közötti eltérésekre világít rá a Dunakanyarban, valamint a Gerecse–Vértes térségében készített interjúk összehasonlításával. A kibeszéletlen emlékek olyan meghökkentő formákban jelennek meg az elbeszélésekben, mint a félelem „eltűnése", kompenzálása, vagy hogy az alanyok még évtizedek múltán is a propaganda fényében határozzák meg saját magukat. A személyes visszaemlékezések és a helyi dokumentumok ugyanakkor számos kérdést pontosítanak a deportálások története kapcsán. Az elhurcoltak emlékezetében gyakran a Szovjetunióban átélt traumákkal szemben hangsúlyosabban van jelen a bevagonírozás és a szállítás körülményeinek embertelensége, valamint a gyűjtőtáborban a járványok okozta pusztítás. Márkus Beáta tanulmánya a helyi források több szempontú használhatóságát mutatja be. Különböző élettörténetek összehasonlításával lehetővé válik annak elemzése, hogy a deportálandók összeszedésében milyen körülmények játszottak szerepet (például a német szárma-

5 Vö. Galtung 2004.
6 Middleton–Brown 2008, 242.
7 Gyáni 2010, 292.
8 Ale–Lencsés 2013, 179.

zás eltérő értelmezése), valamint rávilágítanak olyan máig tabusított témákra, mint a magyar hatóságok felelőssége.

Muskovics Andrea Anna tárnoki lokális források segítségével ismerteti az elhurcolás körülményeit, amikről a hivatalos, közigazgatási iratok rendszerint hallgatnak. Bizonyos – főleg morális – kérdésekre viszont nem lehet egyértelmű választ adni, és a szenvedés nyomasztó képei a túlélők számára magyarázat nélkül maradtak. Miért kellett átélniük a szenvedéseiket? Ki ezért a felelős? A külső szemlélőben felmerülhet az is, hogy miért hitték el az elhurcoltak, hogy csak összeírásra vagy kisebb munkákra viszik őket? „Hittünk, mert jó keresztények voltunk" – ahogy az egyik elhurcolt visszaemlékezett arra, hogy kétely nélkül mentek a megadott gyülekezőhelyre.[9] Ez a mondat jó példa arra, hogy az emlékező beszédmódját olyan értelmi összefüggések jellemezhetik, amelyekkel megpróbálja az átélt megaláztatásokat a jelentések egy magasabb szintű rendszerébe sorolni, és így azokat utólagosan értelmezhetővé tenni. Az áldozat szemszögéből az erőszak materiális szinten sokszor értelmetlen, ezért a traumatikus események hitből fakadó, vallási magyarázatot kaphatnak.[10]

A deportálások történetének további feldolgozása kapcsán sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az emlékezet nemcsak egy helyhez és időhöz kötött képesség, hanem egy folyamat eredménye. A kollektív emlékezet rétegei különböző cselekedetekben, szimbólumokban érhetők tetten, ezért a jövőben is olyan elemző kutatásokra van szükség, amelyek érzékenyek a múlt elbeszélésének és reprezentációs eszközeinek változásaira.[11] Az elhurcolások és kényszermunkák megítélésében fordulatot jelenthet, hogy a „jogos kárpótlás" diskurzusa, valamint a szovjet hadsereg puszta retorziója helyett a meglevő struktúrák átprogramozását és a társadalom szovjetizálásának egyik korai lépését lássuk benne.

Hivatkozott irodalom

Ale Éva – Lencsés Gyula 2013, A hazatérés után. A málenkij robot a hozzátartozók emlékeiben. In: Lencsés Gyula – Feleky Gábor (szerk.): *Múlt és jelen. Szegedi társadalomkutatók Dudaron 1937–2012.* Településszociológiai tanulmányok 4., Belvedere Meridionale, Szeged. 171–181.

(http://real.mtak.hu/79849/1/kiadoi_honlaprol___Lencses___Feleky_Szegedi_tarsadalomkutatok_Dudaron_u.pdf, 2023. január 20.)

Balogh László Levente 2019, Az áldozat elbeszélései. In: Balogh László Levente – Takács Miklós – Valastyán Tamás (szerk.): *Áldozat-narratívák.* Kijárat Kiadó, Budapest, 9–14.

Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.) 2021, Gupvi, Gulag – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/1945–2019/2020. A Gulág- és Gupvikutatók

9 Muskovics 2021, 425.

10 Paris 2019, 75–76.

11 Olick 2008, 159.

Nemzetközi Társasága VIII. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete, Miskolc.

Galtung, Johan 2004, Violence, War, and Their Impact. On Visible and Invisible Effects of Violence. *Forum for Intercultural Philosophy*. 5 (https://them.polylog.org/5/fgj-en.htm?classId=05ac6996-903b-4cb3-be0f-0dc2e0667c7f&assignmentId=65dfcc2c-318e-444f-afd4-307b334d3542&submissionId=a4c18009-f97f-2196-f229-edc2cae1fb66, 2022. február 28.)

Gyáni Gábor 2010, *Az elveszíthető múlt. Tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.

Middleton, David – Brown, Steven D. 2008, Experience and Memory: Imaginary Futures in the Past. In: Earll, Astrid – Nünning, Ansgar (ed.): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook.* Walter de Gruyter, Berlin – New York, 241–250.

W. Müller Judit (szerk.) 2017, *„Oroszföldön meggyötörve, aranyló hagymakupolák vigaszában". Elhurcolt magyarországi fiatalok szovjet kényszermunkán 1944–1949.* „Málenkij robot – 70". Dél-Pannon Múzeumokért Közhasznú Egyesület – Janus Pannonius Múzeum, Pécs.

Olick, Jeffrey K. 2008, From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practies and Products. In: Earll, Astrid – Nünning, Ansgar (ed.): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook.* Walter de Gruyter, Berlin – New York, 152–159.

Paris, Rainer 2019, A tehetetlenség mint a nyomásgyakorlás eszköze. Gondolatok az áldozatiság retorikájáról. In: Balogh László Levente – Takács Miklós – Valastyán Tamás (szerk.): *Áldozat-narratívák.* Kijárat Kiadó, Budapest, 70–84.

Csikós Gábor

A román vidék hangja sztetoszkópon[1]

Constantin Bărbulescu 2019-es kötetének témája a román parasztság megjelenése az első világháborút megelőző fél évszázad orvosi diskurzusában. A könyv egyik olvasata – hogy a modernizációval az állam miként terjesztette ki hatalmát olyan területekre, amelyet korábban a család vagy a kisebb közösség szabályozott – nem új keletű a szakirodalomban. Új viszont két szempontból: a korábbi szakirodalom döntően a városokra koncentrált, a vidéki életterek kevéssé jelentek meg. És különösen elhanyagolt kutatási terület volt a szovjet uralom alá került országok ilyen szempontú vizsgálata. Ezekből a hiányosságokból azonban az elmúlt bő évtizedben sokat pótoltak.[2]

Kötetünk olvasóinak minden bizonnyal evidens, miért érdekes és fontos a parasztság történetének kutatása, Constantin Bărbulescu, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem oktatója mégis annak a beszűkültségnek az említésével kezdi könyvét, amelynek következményeként a paraszt mindössze akkor jelent meg a román történetírásban, ha lázadt vagy ha földet kapott. Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy ennél komplexebb megközelítés szükséges a parasztság kutatásához, hiszen történetük feltárásával lesz csak teljes a kelet-európai társadalomtörténeti tabló. A történész azonban számos akadályba ütközik, ha a 19. század történetét alulnézetből kívánja ábrázolni: mint erre Bărbulescu is felhívja a figyelmet, kevés a parasztok által ránk hagyott forrás. Jelen kötet forrásbázisának gerincét a jogi szabályozások, az egészségügyi dokumentumok, orvosi memoárok és a korabeli tudományos diskurzus adják (6–11.). Vagyis a vidék döntően medikális értelmezéseken keresztül jelenik meg. A kötet eredményei mégsem korlátozódnak a népegészségügy témájára, mivel – mint erre a szerző is felhívja a figyelmet –, a jelentésekből és memoárokból már a néprajzi gyűjtések előtti időszakra is jól rekonstruálhatók a paraszti életnek olyan mozzanatai, mint az étkezési szokások (30.). Talán azt sem túlzás állítani, hogy valóságos etnográfiai adattár áll ily módon rendelkezésünkre (49.).

A könyv döntően a Román Fejedelemségre, illetve Királyságra koncentrál, de beemel kortársi megfigyeléseket az erdélyi románságról (99., 127.) is. Ismerteté-

1 A recenzeált kötet: Bărbulescu Constantin: *Physicians, peasants and modern medicine. Imagining rurality in Romania, 1860–1910,* translated by Angela Jianu. Central European University Press, Budapest, 2019. 308 oldal.

2 A teljesség igénye nélkül e helyütt említhető a szerző angol és francia nyelvű kötete: Bărbulescu–Ciupală (szerk.) 2011. A CEU sorozatából pedig: Karge–Kind-Kovacs–Bernasconi 2017. A Routledge kiadónál nemrég jelent meg: Klich-Kluczewska–Puttkamer–Rebitschek 2022.

semben azon megállapításokkal foglalkozom, amelyek akár alapot is képezhetnek egy kelet-európai összehasonlításra.

Bărbulescu kötetének fő témája annak a változásnak a követése, amelynek során az 1870-es évekbeli alapvetően pozitív parasztkép eltűnik az orvosi irodalomból, hogy az 1890-es évekre átadja a helyét az elmarasztalásnak (13.). Miközben a vidék védelmezői úgy írják le a parasztokat, mint a hagyományok letéteményeseit és a falusi idill részeseit, a kritikusok szegénységről, nyomorról, valóságos szociális pokolról értekeznek (51.). Nyilvánvalóan lehetnek világnézetből fakadó ellentétek is ezekben az értékítéletekben, az azonban tagadhatatlan, hogy a 19. századi modernizáció és urbanizáció jelentősen formálta a vidékképet. Kelet-európai kontextusban azt is tárgyalni kell, hogy ezen kép módosulásában milyen szerepet kapott a nemzetté válási folyamat és az elitek törekvése arra, hogy országukat Európában európaiként pozicionálják. Románia esetében ennek azért is volt nagy jelentősége, mert a románok csak 1859-ben szabadultak fel a török gyámság alól, ez a hosszú befolyás pedig hatással volt az ott lakók társadalmára és kultúrájára. Jól érzékeltetik ezt a jelenséget Manolescu doktor sorai, aki 1895-ben úgy fogalmazott, hogy a buggyos nadrágok viselete túlzottan keleti egy európai királysághoz (64.). Amikor mindezt papírra vetette, az orvosi hivatás már rendelkezett egyfajta presztízzsel: ez azonban nem volt adott. Románia közegészségügyének fejlődése szoros kapcsolatban állt az orvosok elismertségének növekedésével, sőt már a magát a modernizációt jelző esemény az is, amikor egy bojár fia úgy dönt, orvos lesz (43–47.). Ez a presztízs falusi viszonylatban azonban már törékeny volt: az orvosok (és gyógyszerészek) csak hosszas politikai küzdelem után érték el, hogy az állam jogszabályokban is rögzítse tekintélyüket és a népi gyógyítókkal szembeni fölényüket. Ez a paragrafusok szintjén sikerülhetett, ám a lelkekben már kevésbé: számos faluban még a két világháború között is elismertebbek voltak a hagyományos népi gyógyítók, mint a falusi orvosok, akik valamiféle egzotikus kívülállást mindvégig megőriztek (275.).

Az adminisztráció dokumentumai és a memoárok komplementer forrásoknak tekinthetők: az első megírását a jogi szabályozásnak való megfelelés motiválja, míg a második egyéni teljesítmény, erős a szubjektív színezete (49.). Így például jól igazolható, hogy az állami hierarchiában felfelé haladva egyre növekszik az elmarasztalás mértéke is, a kritika mind élesebb lesz (32.), míg a körzeti jelentések vagy a páciensei között élő orvosok sokkal megértőbbek a román parasztság helyzetével. Látványos ezen attitűdök megjelenése például a paraszti öltözködést tárgyaló munkákban, amelyek rendszeresen illogikusnak, inadekvátnak bélyegzik a viseletek némely darabját (63.). A (szak)politika döntéshozóit viszont frusztrálták a jelentések, hiszen kétségbe vonták a Bukaresten kívüli modern Románia modernségét. De Bărbulescu könyve említést tesz egy másik frusztrációról is, amely ennek a problematikának egy másik vetülete. Vasile Gomoiu vidéki szocializáció után kerül be a bukaresti orvosi egyetemre, és emlékiratában hosszasan ecseteli az ott tapasztalt korrupciót és egyéb visszaéléseket, ad hangot csalódottságának (50.).

A kor orvosi szakirodalmát elsősorban a rossz morbiditási mutatók okainak keresése mozgatta, figyelmük elsősorban a lakáshigiénia és a táplálkozás kérdéseire irányult. Mindkét téren elmarasztaló ítéleteket fogalmaztak meg: a kezdeti, ételek bemutatásán alapuló orvosi leltárakat a 19. század végére kiszorítják az ételek összetevőinek leírásai, illetve a kalóriabevitel kiszámolása, de a konklúzió ugyanaz: a román parasztok életviszonyai szörnyűségesek. Az orvosok állandóan ismétlődő következtetései, hogy a parasztok műveletlenek, sőt primitívek, egyes extrém esetekben még növényevő állatokkal is azonosítják őket, amiért étrendjükben központi szerepet kap a kukoricadarából készült puliszka (mămăligă vagy polenta) (91–96.). Ehhez az ételhez kapcsolódik a bőrgyulladással, hasmenéssel és különböző pszichés zavarokkal járó pellagra nevű betegség, amelyet a román orvosok jellegzetes paraszti betegségnek tartanak (158.). (A betegségre egyébként a korabeli magyar pszichiátriai szakirodalom is korán reagált.)[3] A ma már az egyoldalú táplálkozás következtében kialakuló hiánybetegségként leírt pellagrát a korban mérgezésnek tartották és a népegészség egyik fő veszélyeztetőjének. Noha látszólag elsődleges népegészségügyi probléma és a politika is reagál rá, az esetszámok mégis folyamatosan növekedtek. Bărbulescu mindezt a nagyobb tudatossággal és a modernizálódó Románia javuló adminisztrációjával magyarázza (162.). A pellagra azért is fontos betegség, mert a diskurzusban egyfajta civilizálatlansági fokmérőként jelentkezik, hiánya mutatná a valódi modernitást. Ehhez képest még az 1960-as években is körülbelül 1300 pellagrás beteg állt kórházi ápolás alatt (172.).

Az orvosok részéről azonban nemcsak az elmarasztalás hangjai szólalnak meg, még ha a parasztok betegségeit döntően a parasztok tudatlanságával és vallási hagyományaival magyarázzák, megjelennek azért társadalomkritikus elemek is. A betegségek ráirányítják a figyelmet a szegénységre és arra is, hogy a nagybirtok által megkövetelt munka, valamint az ott kapott – az otthoninál rosszabb minőségű – élelem egészséget veszélyeztető tényezők lehetnek (100–101.). Igaz, a szegénység okát elsősorban mégis a parasztok viselkedésében, attitűdjeiben vélik megtalálni. Ez a következtetés azonban egyfajta kiindulópontja lesz a modernizálás programjának, amelybe éppúgy beletartozik a gazdasági felemelés (földosztás), mint a népesség általános műveltségének emelése (102.).

Külön fejezet tárgyalja az alkoholizmus kérdéskörét, amely szintén egy nemzetet veszélyeztető jelenségként lép fel a degenerációs elmélet közvetítésével. A darwini ihletésű degenerációs teória szerint a civilizáció kiiktatta az emberiség életéből a természetes kiválasztódást, a jómód és ehhez kapcsolódva egyes szociálpolitikai intézkedések is lehetővé tették a nemkívánatos tulajdonságokkal ren-

3 „A kukorica (tengeri) tartós élvezete után főleg Észak-Olaszországban, Romániában, de hazánkban is az erdélyrészi megyékben észlelhető az úgynevezett pellagra, a mely ideges tünetekkel, emésztési zavarokkal, lesoványodással, bőrkiütésekkel kezdődik s aztán kifejlődnek a psychés jelenségek: ingerlékenység, kábultság, lehangoltság, zavarosság, hallucinatiók, agitáltság, öngyilkosságra való hajlam és elbutulás.” Moravcsik 1914, 52.

delkezők felszaporodását, illetve a nem életképesek túlélését, akik rossz tulajdonságaikat továbbadták. Vagyis, ami a szülőknél még esetleg idegességként jelenik meg, az a gyermekeknél már súlyosabb elmebajban manifesztálódik. Az alkohol központi szerepet kapott az érvelésben, mivel a szülők alkoholizmusa beteg sejtkészletet ad tovább az utódnak. A későbbi eugenikát megalapozó elmélet francia közvetítéssel érkezett Romániába (221.), de Kelet-Európában a nyugatinál sokkal drámaibb hatású: Romániában (de például Oroszországban is[4]) a nemzethalál vízióját kötötték hozzá. A román degenerációs diskurzus állandó eleme volt az elnéptelenedéstől való félelem, még az egyébként nagyon kritikus Victor Babeș sem vonta ki magát a hatása alól, mint ezt morális és biológiai degenerációról szóló fejtegetései mutatják (194.).

Az alkoholizmus azért is lehetett nemzetet veszélyeztető tényező, mert szoros összefüggést feltételeztek a járványokkal (140.). Ennek statisztikai igazolása azonban nem volt lehetséges, a korabeli román adminisztráció hiányossága miatt: mivel a halálokok rögzítése nem volt pontos, így nem dönthető el, mennyi az alkohollal összefüggő halálozás. A periféria szabadságfokát mutatja azonban dr. Ștefan Possa kezdeményezése, aki a jászvásári Pașcanu kórház 1898 és 1900 közötti betegforgalma alapján 12%-ra tette az alkoholisták arányát. Possa doktor kreativitását és elhivatottságát mutatja, hogy alkoholizmussal kapcsolatos kérdőíveket küldött ki Moldova falvaiba, ahol a tanítók azokat megválaszolhatták. A kérdőív olyan szociális tényezőkre is kitért, mint az anyagiak, a leszármazottak mentális és fizikai egészsége, vagy a törvénnyel való összeütközés. A visszakapott kérdőívek alapján a jászvásári orvos úgy következtetett, hogy a tíz megye lakosainak negyedét érinthette az alkoholizmus (129–130.). Fontos vállalkozás volt ez minden módszertani nehézségével együtt.

A parasztság ezen orvosi szövegekben két minőségben jelenik meg. Egyrészt a város–vidék dichotómiában az utóbbit képviseli: változatos a kép, vajon Bukarestet vagy a falvakat tartják-e veszélyeztetettebbnek az alkoholizmus szempontjából. Egyértelműbb az állásfoglalás a másik dichotómiában, amely a román–zsidó felosztás (125.). A zsidókat nemcsak úgy ábrázolják, mint akik az italméréseikkel rombolják a román parasztok egészségét, hanem úgy is, mint olyanok, akik jó születési mutatóikkal idővel a románság felé kerekednek majd, Moldáviát új Palesztinává formálják. Bărbulescu kellő érzékenységgel mutatja be, hogy voltaképp ebben az érvelésben sem szerepelnek statisztikai bizonyítékok, illetve hogy a nagy fertilitást már a kor is premodern jelenségnek tartotta (193.): a csökkenő román termékenység voltaképp tehát a modernizáció sikerességét igazolhatta volna. A nemzethalál víziója olyan erős volt, hogy a népesség növekedésének lassulását is vészjelzésként értékelték. A zsidók különösen 1880-ban váltak a degenerációs gondolatkör központi figuráivá, ami a romániai zsidók emancipációjának éve. (Ez külső hatásra, a berlini kongresszus döntése nyomán valósult meg.) Később a degenerációs félelmek parasztkérdésként jelentkeztek, ebbe bele-

4 White 2014.

érthető a csecsemőhalálozás, illetve az alacsony várható élettartam kérdésköre is (223–224.).

Bărbulescu kötete tehát egyrészt a vidéki életterek medikalizációjának története, nem véletlen, hogy a CEU Pressnek az orvoslástörténeti sorozatában[5] jelent meg. A téma azonban ennél sokkal általánosabb problémát is felvet: a (megkésett) modernizáció kérdését. A román orvosok elmarasztalták ugyan a parasztokat, de helyzetük javítása érdekében kétféle modernizáció mellett is kiálltak, a parasztkérdést voltaképp föld- és iskolakérdésként artikulálták. Noha Románia 1859 és 1920 közötti története politikai sikertörténet, a modernizációs célkitűzések nem valósultak meg maradéktalanul a két világháború közti időszakban sem. Bărbulescu tanulságos gyakorlata, hogy fejezeteinek végét jellemzően a hatvanas évekig, vagy akár napjainkig kifuttatja, nagyobb keretbe helyezve ezzel az adott témát. Egyik ilyen érvelése szerint a román parasztság végleges eltűnése az 1980-as évek végén következik be,[6] amikor a paraszt csoportképző jelzője többé már nem lesz releváns. Már nem szandálosok, és a búzaliszt elterjedésével már nem lehet őket puliszkaevőknek se nevezni (65.).

Hivatkozott irodalom

Bărbulescu, Constantin – Ciupală, Alin (szerk.) 2011, *Medicine, Hygiene and Society from the Eighteenth to Twentieth Centuries.* Mega, Cluj-Napoca.

Karge, Heike – Kind-Kovacs, Friederike – Bernasconi, Sara (szerk.) 2017, *From the Midwife's Bag to the Patient's File: Public Health in Eastern Europe*. Central European University Press, Budapest – New York.

Klich-Kluczewska, Barbara – Puttkamer, Joachim von – Rebitschek, Immo (szerk.) 2022, *Biopolitics in Central and Eastern Europe in the 20th Century. Fearing for the Nation*. Routledge, London.

Kovách Imre 2016, *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest.

Moravcsik Ernő 1914: *Elmekór- és gyógytan*. Universitas Könyvkiadó Társaság. Budapest.

White, Frederick H. 2014. *Degeneration, decadence and disease in the Russian fin de siècle.* Manchester University Press, Manchester.

5 https://ceupress.com/series/ceu-press-studies-history-medicine, 2023. április 14.

6 Magyar viszonyok esetében hasonló datálás mellett érvel Kovách 2016.

Horváth Gergely Krisztián

Föld – hatalom – nemzetépítés[1]

Amikor a nemzetközi történetírás eredményeit kézbe vesszük, kimondatlanul él bennünk az a várakozás, hogy egy adott művet mennyiben lehet saját kutatásainkhoz adaptálni, illetve annak megállapításai mennyiben vágnak egybe a hazai historiográfia eredményeivel – különösen akkor, ha az adott mű régiónkkal, Kelet-Közép-Európával foglalkozik. Az adaptálhatóság kérdése elsősorban két síkon merül fel: egyrészt milyen historiográfiai tradíciók, premisszák mentén indul el a szerző, másrészt mindehhez szorosan kapcsolódva, műve a vizsgált problémához milyen módszertannal közelít.

Recenziómban e két szempontot szem előtt tartva mutatom be Dietmar Müller monográfiáját, amelyben a román, a jugoszláv és a lengyel nemzetépítés és a földkérdés alakulását elemzi az 1918 és 1948 közötti időszakban. Müller könyve a bevezetőt követően öt további részből áll. A bevezetőbe sűríti nemcsak kérdéseit és téziseit, de munkájának elméleti-módszertani, fogalmi kereteit is itt mutatja be.

Könyvének kiindulópontja, hogy az 1918 után létrejött új kelet-közép-európai államok megerősödése és politikai elitjeik legitimációja szempontjából egyaránt fontos volt a földkérdés rendezése. Ezen agárnépesség dominálta államok csak akkor remélhettek belső stabilitást, amennyiben a paraszti népességnek nemcsak szociális viszonyain javítanak, de e politikailag előtte kevéssé emancipált csoportot a nemzetépítés szolgálatába is tudják állítani. Felértékelődött tehát a földtulajdon mint nemzeti létalap szerepe – annál is inkább, mert míg az új államok agárnépessége földnélküli, kis- vagy középparaszt volt, a nagybirtokok jobbára még az 1918 előtti, a régi államot megjelenítő nemzeti elitekhez tartoztak.

A második világháborút követően a Szovjetunió befolyási övezetébe került Kelet-Közép-Európában ismét átfogó, a német nyelvű historiográfiában hatalomtechnikai funkciójúként értékelt „földreformokra" került sor. Müller könyve abban hoz újat, hogy nézőpontja szerint a második világháborút követően a földtulajdonban beállt változásokat – elsőbbséget adva a kontinuitás szempontjának – az 1920 utáni földreformok folytatásaként és kiteljesedéseként kell értékelnünk. (8.) Véleménye szerint az 1945. évi földreformok a háború előtti agrárpopulizmus légkörét idézték meg, s általuk – csakúgy, mint 1920 után – valójá-

1 A recenzeált kötet: Dietmar Müller: *Bodeneigentum und Nation. Rumänien, Jugoslawien und Polen im europäischen Vergleich, 1918–1948*. Wallstein Verlag, Göttingen, 2020. 479 oldal. (Moderne europäische Geschichte 17). A recenzió az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport uradalomtörténeti munkacsoportjában készült.

ban az állami befolyás növekedett, nem pedig az agrárnépesség tulajdon- és egyéb rendelkezési jogainak köre szélesedett. Jóllehet, a magyar olvasó számára evidencia, de az új demokráciák vajúdási körülményeit kevéssé ismerő Lajtán túli olvasóknak fontos információnak bizonyulhat, hogy már az 1920 utáni földreformok is markáns nemzeti kisebbségellenes éllel bírtak, ami azután 1945-ben s a következő években is erőteljesen jelen volt. Az agrárreformok összességében az új, homogén nemzetállamok útját egyengették, különösen azáltal, hogy a homogenitás masinériájában homokszemnek tekintett nemzetiségek gazdasági gyengítésére–elüldözésére törekedtek. Az új államokban ekként kapcsolódott össze a földtulajdon-politika, a nemzetépítés (homogenizálás) és a modernizáció kérdése. A modernizációhoz természetszerűen társított tulajdonosi lét tehát egyáltalán nem olyan magától értetődő, mint azt elsőre gondolnánk. A tulajdon a 18. századtól válik a társadalmi emancipáció egyik eszközévé, s a tulajdonlást szavatoló jogi környezet a 19. századtól válik csak a Kelet-Európában létrejövő polgári társadalmak egyik ismérvévé. E tradícióval szakít a vizsgálatba bevont, az első világháborút követően a győztesek oldalán megerősödő, etnikai homogenizációra törekvő három állam. (13.)

Müller a tulajdonrendszereket („Eigentumsregime") a „normák és elképzelések, valamint intézmények és gyakorlatok együttesén" keresztül véli feltárhatónak, amihez három síkon, három módszertani megközelítéssel közelít. (10.)

A földtulajdonnal kapcsolatos normákat, elképzeléseket mint a nemzet- és gazdaságpolitikai elitprojektek síkját az alkotmányok, vonatkozó jogszabályok, agrárreform-rendelkezések mentén rekonstruálja. Számos izgalmas elméleti, elmélettörténeti fejtegetése, levezetése közül kiemelném, hogy a román és jugoszláv joggyakorlatot a francia Léon Duguit tanaiból vezeti le, aki a múlt századfordulón azt képviselte, hogy a jognak a tényleges kihívásokra kell választ adnia, s „a tulajdon társadalmi funkcióját" kell szem előtt tartani. (15.)

A második síkon tárgyalja mindazon kormányzati intézkedéseket (Governance), amelyek a földtulajdon-politikát akár az adminisztratív, akár technikai vagy szakmai részletek oldaláról meghatározták (pl. földnyilvántartás, földmérés intézményrendszere stb.). (10.) Az eltérő bürokratikus tradíciójú részekből létrejött új államokban óriási jelentőséggel bírt (volna) a földnyilvántartás és a földjog egységes nemzeti rendszerének megteremtése. (18.) Az a tény, hogy nem sikerült a földtulajdon intézményrendszerének modernizálása, jelzi, hogy a hatalmi szempontok inkább voltak fontosak a diszfunkcionális rendszer fenntartásának társadalmi-gazdasági költségeivel szemben.

Míg az első kettő síknál diskurzuselemzést végez, a harmadiknál, a „földtulajdon társadalmi dimenziójánál" a földtulajdonlás tényleges, a paraszti népesség által megjelenített gyakorlatát vizsgálja az elitprojektek eszmei síkja és az ezek tényleges megvalósulása között adódó térben. (10.)

Müller témaválasztása ennyi izgalmas és feltáratlan problémasík láttán nem kíván további indoklást, annál inkább az, hogy miért pont Romániára, Jugoszláviára és Lengyelországra esett a választása. Érvei meggyőzők. Az első világhábo-

rút követő kelet-európai földreformokat nemzetközi kitekintésben is egyedülállóvá teszi a szétosztott föld mennyisége és a kedvezményezettek nagy száma. A földreformok nemcsak az új államok belső megerősödését, de a régi államot megjelenítő, kisebbségi sorsba kényszerült népesség gazdasági meggyengítését, sőt: az általuk korábban dominált területek kolonizációját is szolgálták. Ráadásul csak ebben a régióban fordult elő, hogy a második világháborút követően ismét átfogó földreform következett. További szempont, hogy Kelet-Közép-Európa három legnagyobb államáról van szó, ahol paradox módon az újonnan megszerzett területek a fejlettebb bürokratikus gyakorlatot (földkönyv, kataszteri nyilvántartás, közjegyzők ez irányú funkciói) hordozó Habsburg és porosz joghagyományt képviselték, szemben az új államok régi magterületeivel. (27.) Állandósult az eltérő joggyakorlatokból eredő feszültség, ráadásul nemzetiségileg kevert környezetben.

A fentebb vázolt három vizsgálódási síkhoz az összehasonlítás további három dimenziója társul. A három állam nemzeti politikáinak összevetése mellett másodikként Müller az egy-egy államon belüli régiók gyakorlatait tartja szem előtt – különös tekintettel az ott honos nemzetiségekre. A harmadik összehasonlítási szintet a két világháborút követő agrárreformok egymással való összevetése jelenti.

Az eddigiek alapján a kötet bonyolult szerkezetűnek tűnhet, de ez koránt sincs így. Az első rész címe: *Tulajdon és politikai nemzet a két világháború között (1918–1939)*, amit *A liberális-individualista tulajdonfogalom átalakulása. Alkotmányok és agrártörvények európai összehasonlításban* című fejezet nyit. Ezután következik a három országtanulmány. A második rész címe *A földtulajdon kormányzása,* ahol először ismét európai kitekintésben olvashatunk a kelet-európai agrárreformokról, majd megint az országtanulmányok következnek. A harmadik rész a *Földtulajdon és etnikai nemzet nemzetközi kontextusban* problémakörbe avatja be az olvasót, ahol a nemzetiségeket ért veszteségek tematizáltan is bemutatásra kerülnek, országok szerint is. A negyedik rész *A népi demokráciák agrárreformjai (1945–1948)* címmel tekint előre, megteremtve az időbeli összehasonlítás másik végpontját, szintén országtanulmányokkal. Az ötödik részben a szerző összefoglal és kitekint – ahogy ez egy német tudományos értekezésben szokás.

Müller könyvének fontos hozadéka, hogy – szemben a nyugati historiográfiában uralkodó, az egykori utódállamok történészei által mai napig sulykolt képpel – kimutatja, az új demokráciákban már 1918-ban „szakítottak a liberális-individualista tulajdonnal". (29.) A két világháború között az állam szerepe mindenütt növekedett, az állam határozta meg, hogy ki mennyi földre jogosult, vagy éppen melyik csoporttól mennyi földet kell kisajátítani. Legfőbb érdeme, hogy a jelenig ható érvénnyel hívja fel a figyelmet: a föld kérdése mindenkor a politikai hatalom kérdése is. E problematika kibontása során igen szimpatikus, hogy a magyar kisebbségeket ért jogsértéseket folyamatosan súlyuknak megfelelően érinti, az optánsok perére s a magyar kisebbségi kérdés népszövetségi tárgyalására pedig külön fejezetben is kitér.

Csikós Gábor

A másodrendűek lázadása[1]

Noha a *Vidéktörténet* első kötetének beköszöntője a Kárpát-medence vidéki életvilágainak interdiszciplináris vizsgálatára vállalkozott[2] és a recenzeált könyv eseményei ezen a földrajzi egységen kívül esnek, a kötet mégis helyet kap a recenziós blokkban. Indokolható lenne a döntés Cazin elhelyezkedésével, mivel a település északnyugat Boszniában, az Osztrák–Magyar Monarchia által egykor annektált területen fekszik. Mégsem elsősorban földrajzi szempontok miatt lehet releváns ez az angol nyelvű munka, hanem főként azért, mert a szerző által tárgyalt események közös kelet-európai tapasztalatról szólnak és a paraszti társadalom felszámolásának tablójához járulnak hozzá.

A kommunista társadalomátalakítás projektje univerzális volt, az átalakítás mikéntje és eredményei azonban már helyi jellegzetességeket hordozhattak. Nagyban befolyásolta ugyanis a kollektivizálás végeredményét a helyi paraszti népesség reakciója, amely a „csendes csatatér" passzív ellenállásától a „lázadó falvak" aktivizmusáig terjedhetett.[3] A kommunista rendszerek jugoszláv válfaja kapcsán szakirodalmi közhely, hogy a kollektivizálást végül nem teljes mértékben hajtották végre. Erre a különutasságra az angol nyelvű összefoglaló munkák kitérnek,[4] és az is elmondható, hogy a jugoszláviai kollektivizálás története ma már magyar szakirodalom alapján is jól megismerhető.[5] Ezen tanulmányok láthatóvá teszik azokat a mezőket, amelyek külpolitikai (Tito és Sztálin konfliktusa), ideológiai (a nagyüzem szükségszerűségének megkérdőjelezése), helyi hatalmi (agrárszakemberek és politikusok konfliktusa) vagy a társadalmi válaszok (paraszti ellenállás, korábbi társadalmi bázis óvása) irányából hatottak a kollektivizálás 1953-as befejezésére.

Kržišnik-Bukić könyve a társadalmi válaszokra helyezi a fókuszt, amikor egy esettanulmányon keresztül mutatja be a paraszti ellenállás módozatait. A szerző a második világháborút követő „egyetlen" parasztlázadást tárgyalja, amely lehet (ön)definíció kérdése is, hiszen romániai példák is ismeretesek a kollektivizálással való fegyveres szembenállásra.[6] Kétségtelen viszont, hogy a cazini eseményekben vettek részt a legnagyobb számban. A kötet nem helyezi tárgyát nemzetközi

1 A recenzeált kötet: Kržišnik-Bukić Vera: *The 1950 Cazin Rebellion – from Truth to Justice.* Platform of European Memory and Conscience. Prága, 2020, 615 oldal.
2 Horváth et al. 2017.
3 Lásd: Oláh 2001; Nagy 2013 és Farkas 2016.
4 Bokovoy 2014.
5 Lukács B. 2015; Kovács 2016.
6 McDermott–Stibbe 2006 vagy Petrescu 2013, 18.

kontextusba: tudatos szerzői szándék lehetett, hogy a horizontális nézőpontot vertikálisra cserélje és az 1950-es év eseményeit minél mélyebben feltárja. Tekintve hogy manapság vélhetően még a 20. század társadalomtörténete iránt érdeklődőknek sem cseng ismerősen Magyarországon Cazin neve,[7] a következőkben kivonatos ismertetőjét adom a könyvnek, s csak ezután térek ki kritikai észrevételeimre és arra, hogy a kötet milyen esetleges tanulságokkal szolgálhat a magyar társadalomtörténet számára.

A szerző a parasztságot olyan társadalmi tömbnek tekinti, mint amelyet a munkásságot középpontba állító kommunista ideológia másodrendűként kezelt (50.). Mindez különös anomáliákat okozott egy olyan agrárországban, mint amilyen Jugoszlávia volt. A helyzet feszültségét jelzi, hogy a kommunista projekt véghezvitele során éppen agrárkérdésekben vállalt a legtöbb konfrontációt a jugoszláv vezetés, amiért aztán a leginkább Tito-ellenes időszakban a Kominform egyenesen kulákpártnak bélyegezte a Jugoszláv Kommunista Pártot (51.). A külső nyomást fokozta, hogy az nem csak keletről jött. A pártvezetésnek meg kellett akadályoznia azokat a nyugati szándékokat is, amelyek visszatérítették volna az országot a „kapitalista" rendszerbe (56.). Ezenfelül meg kellett küzdeniük a belső elégedetlenséggel is: 1949-ben Szlavóniában komoly társadalmi ellenállás követte a magas beszolgáltatási kvóták bevezetését: a harcokban és az azt követő brutális megtorlásban mintegy ötvenen vesztették életüket (55.).

A régi katonai hagyományokkal rendelkező határvidéket, Cazint megtépázta a háború. A békés mindennapok elé már 1945-ben akadályok gördültek, mivel egy „földreformmal" összekötött telepítési program keretében jelentős számban, mintegy háromezren költöztek a Vajdaságba és Bácskába, főként olyan családok, amelyek tagjai között prominens partizánokat tudhattak. Sokaknak bizonyulhatott ugyan ez életük nagy lehetőségének, a Cazinban maradottak viszont egy még inkább csonka és felbolydult közösségben éltek tovább (73.).

A térség etnikailag sokszínű volt: a horvátok és a szerbek mellett jelentős csoportot alkottak a muszlimok is. Mentalitásuk különbözőségét a szerző az interjúk alapján a következőképpen érzékeltette: amikor Jugoszlávia kommunista lett, a muszlimok úgy gondolták, nem tart ez soká és majd megváltozik. A szerbek általános véleménye volt, hogy harcolni kell és majd győzünk; míg a horvátok visszafogottan úgy vélekedtek, imádkoznunk kell, hogy elmúljon ez a rendszer. Különösen a muszlimokra volt igaz a patriarchális szerveződés: ha az állam

7 Az Arcanum adatbázisa szerint az eseményeknek volt kortárs recepciója, hiszen a lázadás jó apropót biztosított Tito gyalázására. Igaz, az 1950 és 1952 között megjelent cikkek jellemzően elhallgatták a kollektivizálással szembeni ellenállást mint fontos motivációs tényezőt, és nagyon formalizált módon adtak hírt (Romániában és Magyarországon szó szerint ugyanaz a cikk ismertette az eseményeket). A cikkek: A jugoszláv parasztok fegyverrel szállnak szembe Tito banditáival címen. Vö. a romániai *Falvak Népe* 1951. január 7. (7) 1. 8. és a *Szabad Föld* 1950. december 24. (6) 52. 2. A nyugati sajtómegjelenés még sporadikusabb: Svédországban egyedül a munkásújság számolt be az eseményről: *Arbetartidningen* 1951. március 31. https://tidningar.kb.se/.

képviselői nem mutattak fel nagyobb tekintélyt, mint a klánok helyi vezetői, akkor semmi esélyük sem mutatkozott céljaik megvalósítására (84–85.). A szerbek és muszlimok együttélését számos konfliktus terhelte (121.), ám az állami nyomással szemben végül mégis hajlandóság alakult ki az összefogásra. A parasztfelkelés közvetlen előzményei között találjuk az irreálisan magas beszolgáltatási kvótákat, amelyek elszegényítették az itt élőket. Mindennaposak voltak a razziák, a bíróságok akár két évig terjedő kényszermunkával is büntethették azokat, akik értékelésük szerint hátráltatták a szocializmus építését. Egy 1950 februárjában készült jelentés szerint Cazinban a kukoricabeszolgáltatást csak 48%-ban teljesítették, az alulteljesítők között 62 párttagot is találunk (94–98.).

Mindezen állapotok nem idegenek a magyarországi helyzetképtől sem, ám fontos különbség, hogy míg a magyar vidéki társadalom „államellenes összeesküvései" állampárti fikciók voltak csupán,[8] Cazin szerb és bosnyák parasztjai valóban szervezkedni kezdtek, a spontán konfliktusok helyett itt nagy fokú tervezést találunk. Gyűléseik jellemzően a jelen helyzet nyomorúságával foglalkoztak, és az 1950 májusában kirobbant felkelés célja is a „gyűlölt rendszer" megsemmisítése volt (142.), nem pedig valamiféle társadalmi alternatíva kialakítása. Még akkor sem, ha voltak, akik számoltak az egykori jugoszláv király támogatásával (129.): II. Péter Görögországban állomásozó negyvenezres serege szóbeszédnek bizonyult csupán. A felkelés méretei ennél végül szerényebbek lettek: a hatóságok 714 főt tartóztattak le és indítottak ellenük eljárást. A bizonytalanságot azonban jól érzékelteti, hogy a jugoszláv lapok elsősorban azért nem számoltak be az eseményekről, mert attól tartottak, ezzel információval szolgálnak és megkönnyítik a külföldi intervenciót. Jellemző a korabeli közhangulatra, hogy a vezető jugoszláv politikusok főként egy Keletről vezényelt államcsínytől tartottak (268.). És joggal tartottak más vidékek tömegmozgalmaitól is, mint azt az ugyanebben az évben a szerbiai Smederevóban lezajlott incidens mutatta: erről a konfliktusról csak akkor tudósított egy rövid hír, amikor a résztvevőket már elítélték. Nem volt túl aktív a kérdésben a keleti blokk államainak sajtója sem, holott elviekben lehetőséget biztosított volna Tito kárhoztatására: a szerző szerint a szovjet hozzáállást az magyarázza, hogy figyelmüket ekkor inkább a koreai helyzet kötötte le. Levéltári dokumentumokkal nem igazolható ugyan a folyamat, a szovjet, csehszlovák, albán, magyar és román cikkek sematizmusa mögött feltételezhetjük a különút hiányát és a Kominform uniformizáló hatását a kérdésben (289.).

A cazini eseményeket a hatalom elsősorban államellenes felkelésként értelmezte, amelyben banditák, usztasák és csetnikek, valamint kulákok vettek részt (223–225.). A szerző ezt a sematikus képet alapos forráskritikával boncolja, illetve összeveti oral history kutatásainak eredményeivel. 1990-ben készített interjújában az egyik résztvevő például arról beszélt, hogy az olyanféle igazságtalanságok ellen harcoltak, mint amilyeneket a háború alatt is megtapasztaltak, vagyis az 1950-es évekbeli kommunista agrárpolitikát egyfajta parasztság elleni háború-

8 Ö. Kovács 2019; Jobst 2020.

ként[9] fogta fel (237.). Az egész kötetre jellemző, hogy a levéltári források és sajtó felhasználásán túl nagy teret kapnak a visszaemlékezések.

A kötet impozáns, több mint 600 oldalas vállalkozás és több évtizedes kutatómunka eredménye. A szerző Vera Kržišnik-Bukić a bosnyák akadémia tagja (nem mellesleg egykori jugoszláv sakknagymester) és az 1980-as évek óta foglalkozik a bosnyák, majd pedig 1990-től a szlovén, valamint jugoszláv vidéktörténet kérdéseivel (595–596.). A régi bölcsesség – habet sua fata libelli – tragikusan vonatkoztatható erre a könyvére. A kötet első, bosnyák nyelvű változata 1991-ben jelent meg, előtte a kutató fenyegető telefonhívások és névtelen levelek hatására úgy döntött, elköltözik Banja Lukából, ahová majdnem negyedszázadnyi emlék fűzte. A könyv végül több mint kétezer példányban elkelt ugyan, fél év múlva, 1992 februárjában találat érte a raktárt, s a porig égő épületben az ötezer eladatlan kötet is megsemmisült. Vera Kržišnik-Bukić megpróbálkozott ugyan az újrakiadással – ez 1993-ban mintegy ötszáz új példányra korlátozódott csak. Az újabb kiadásra 2012-ig kellett várni, ezt követte 2018-ban az Európai Emlékezet és Lelkiismeret Platformjának felajánlása a könyv angol nyelvű megjelentetésére (527–586.). Az angol nyelvű fordítás addigra már elkészült, hála John Farebothernek, aki nem sokkal a daytoni szerződés megkötése előtt segélymunkásként érkezett Boszniába és tanulta meg a bosnyák nyelvet. A kötet keletkezésének története tehát mint cseppben a tenger, hűen tükrözi a térség kaotikus viszonyait, és akkor a fogadtatástörténetről még említést se tettünk.

Vera Kržišnik-Bukić könyve szenvedélyes írás, és ezt már a címbe emelt fogalmak – igazság és igazságosság – is érzékeltetik. Mindez nem von le a mű tudományos értékéből: gazdag forrásbázison alapul, a szerző lényegében valamennyi fellelhető írásos és szóbeli nyomot a kötetbe rendezett. Olvasóként az volt az érzésem, hogy nagyon erős az egykori áldozatok előtti tisztelgés vágya és az, hogy rehabilitációjukat minden lehetséges eszközzel megtámogassa. Ez egyúttal erős közlésvágyat is jelent azonban: mintha az írónak az volna az érzése, hogy most van lehetősége beszélni és mindent el kellene mondania. Ez tiszteletet ébresztő gesztus, ugyanakkor a külföldi olvasók sokszor nehezen értelmezhető információtömeget kapnak, sokszor deskriptív formában. Különösen érvényesül ez a fajta leíró jelleg a paraszti gyűlések egyenkénti bemutatásakor (307–371.).

Feltételezem, hogy a sakknagymester szerző részéről ez tudatos lépés volt: a szövegekkel tanúságot kívánt tenni az eseményekről. A könyv egyik fő célja, hogy dekonstruálja az ellenséges felbujtás toposzát, amely sztereotip fordulatként volt jelen a rendszerváltás előtti könyvekben, ahogyan az is, hogy döntően „kulák" szervezkedésről van szó. Kržišnik-Bukić meggyőzően ábrázolja, hogy ennél sokkal komplexebb a felkelés társadalmi háttere: abban volt partizánok és számos etnikum képviselői is részt vettek.

A szerző tézisei között szerepel az is, hogy a jobbágyságot a modern korban az első szocialista állam, a Szovjetunió hozta vissza a kolhozokkal. A jugoszláv

9 Nemzetközi áthallás: Viola et al. 2005.

kommunizmusnak alapvető ellentmondása szintén a parasztpolitikában mutatkozott meg: miközben még Tito is azt hangoztatta, hogy tiszteletben tartják a paraszti földtulajdont, a parasztok növekvő állami nyomást tapasztaltak abba az irányba, hogy földtulajdonukról lemondjanak. Fontos jellegzetesség az is, hogy a vidék mindennapjaiban a belgrádi felső vezetés döntött, globális szemléletben. A hierarchiában lefelé haladva azonban az adminisztráció mind több kérdésben ütközött a helyi társadalmakkal. 1950 végéig azonban ezeket a helyzeteket jellemzően úgy oldották fel, hogy a helyi káderek mindenben a belgrádi direktívákhoz tartották magukat és ezáltal voltaképp – egyes esetekben egészen a fegyveres ellenállásig – eszkalálták a konfliktusokat. A felkelés rávilágított a rendszer belső ellentmondásaira: a nép egy olyan államban lázadt, amelyben a politikai legitimitást a nép képviseletére való folyamatos hivatkozás jelentette (505–521.).

Vera Kržišnik-Bukić évtizedes munkája és a téma iránti elkötelezettsége tiszteletet ébreszt, de mint arra maga is kitér, a keleti blokkon belüli analóg folyamatok feltárása még további történészi feladat, mivel a szovjetizált vidékek parasztlázadásainak kérdését transznacionális összehasonlításban még senki sem vizsgálta. A könyvéhez hasonló esettanulmányok – és ez a szerző óhaja is – azonban tablót adnak a kelet-európai parasztságnak a kollektivizálásra adott válaszairól és egy jövőbeni szintézis fontos elemét képezik majd.

Hivatkozott irodalom

Bokovoy, Melissa K. 2014, Collectivization in Yugoslavia: Rethinking Regional and National Interests. In: Arnd Bauerkamper – Constantin Iordachi (szerk.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. CEU Press. Budapest, 293–327.

Farkas Gyöngyi 2016, *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon 1951–1961.* Korall, Budapest.

Horváth Gergely Krisztián – Csikós Gábor – Hegedűs István – Ö. Kovács József 2017, Miért éppen Vidéktörténet? In: *Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században. Vidéktörténet 1.* MTA BTK, Budapest, 7–8.

Jobst Ágnes 2020, *Csepreg a 20. századi történelem viharában (1900–1960).* Szülőföld Könyvkiadó, Szombathely.

Kovács Csaba 2016, A mezőgazdaság jugoszláviai kollektivizálásának propagandája a sajtóban és megélése visszaemlékezések tükrében In: Molnár Tibor (szerk.): *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából.* Történelmi Levéltár Zenta, Zenta, 107–150.

Ö. Kovács József 2019, Pócspetri, a „rendőrgyilkos falu" Kommunista szómágia és társadalmi reakciók az egyházi iskolák államosítása idején. In: Fazekas Ferenc – Fedeles Tamás – Nagy Levente (szerk.): *Évszázadok forgatagában. Keresztényüldözés – Krisztianizáció – Egyház.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 131–150.

Lukács B. György 2015, Kollektivizálás a szocialista Jugoszláviában (1949–1953). In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.

McDermott, Kevin – Stibbe, Matthew, 2006, Revolution and Resistance in Eastern Europe. An Overview. In: McDermott, Kevin – Stibbe, Matthew (szerk.): *Revolution and Resistance in Eastern Europe Challenges to Communist Rule.* Berg, Oxford – New York, 1–17.

Nagy Netta 2013, *A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapok a beszolgáltatás éveiben*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Oláh Sándor 2001, *Csendes csatatér: kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén, 1949–1962.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Petrescu, Cristina 2013, *From Robin Hood to Don Quixote. Resistance and Dissent in Communist Romania*. Editura Enciclopedică, Bukarest.

Viola, Lynne – Danilov, V. P – Ivnitskii, N. A – Kozlov, Denis 2005, *The War Against the Peasantry, 1927–1930. The Tragedy of the Soviet Countryside*. Yale University Press, New Haven & London.

Horváth Gergely Krisztián

Alapkutatási minta a megyetörténetekhez[1]

Jóllehet a magyar államiság talán legidőtállóbb intézményeként a megye membránt képez az országos és a lokális szint között, kevés a megye kínálta vizsgálati keretet kiaknázó történeti kutatás. A megye a politikai uralom középszintje, ahol rekonstruálható, hogy a lokális érdekek és politikai ambíciók miként keresnek utat felfelé, míg a központi hatalom intézkedései miként realizálódnak a mindennapokban. Az is könnyen belátható, hogy eközben a megye egy könnyebben átlátható struktúra, mint az országos szint, egyúttal szélesebb összefüggésrendszert ölel fel, mint a lokalitások. Történészi szemszögből a társadalom mentális struktúrái itt könnyebben letapogathatók, ráadásul több párhuzamos vizsgálat eredményeként az alulról építkező megyei modellekből az országos szint talapzata is rekonstruálható. E felismerések is vezették a szerzőt, aki a zalaegerszegi megyei levéltár munkatársaként végül nem a megyeszékhely életét, hanem Zala megye egészét választotta kutatása tárgyául: „a legtöbb folyamatot plasztikusabban lehet bemutatni és illusztrálni a maga komplexitásában, ha nem egy viszonylag marginális kisvárost, hanem egy egész megyét választok történeti térnek". (11.)

Monográfiájában a magát elsősorban levéltárosnak, s csak másodsorban történésznek tartó Káli Csaba egy jó emberöltő kutatásait foglalta össze. A szerző elsődleges identitásának a kötet sokat köszönhet: Káli számára az iratok nemcsak kijegyzetelendő forrást jelentenek, hanem egy hatalmi rend lenyomatai is, s mint ilyenek, már csupasz materiális voltukban is árulkodnak arról a környezetről, amelyben keletkeztek. A szerző folyamatosan dekódolja az iratok másodlagos jelentéseit, a korlenyomatokat. Az 1945 tavaszán bekövetkezett politikai rendszerváltás tudatosságát jelzi például, hogy áprilisban, a szovjet megszállással 1-es sorszámmal újraindult az iktatás a megye hivatalaiban. Kálinak az is feltűnik, hogy miközben az MKP-MDP-MSZMP emlékezetpolitikai tettként dokumentálta és strukturáltan archiválta saját működését, a többi párt anyagának szétszórása ezek működésének utólagos eljelentéktelenítését célozta. Az olvasót segíti, hogy az éppen tárgyalt kérdésnek minden egyes esetben (bíráskodás, választások, szalámitaktika) bemutatja a jogi és közigazgatás-történeti hátterét is. Az is feltűnő, hogy Káli Csaba – megtapasztalva, hogy a közigazgatási szintek közötti kommunikáció során milyen metamorfózison mehetnek át a továbbkül-

1 A recenzeált kötet: Káli Csaba: *Zala megye szovjetizálása, 1945–1950.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2020. 460 oldal. (Magyar vidék a 20. században 6.)

dött adatok – még a közkeletűen kanonizáltnak vélt adatokban sem bízik („ahol csak lehetett, magam végeztem el a számszaki alapadatok felvételét". (9.)

A könyvet az teszi megkerülhetetlenné, hogy az 1945 és 1950 közötti éveket egyszerre képes a szovjetizálás mint politikai struktúraváltás látószögéből és a diktatúrába történő átmenet politikai antropológiai perspektívájából megjeleníteni. Eleddig nem készült ilyen érzékeny elemzés ennek tényleges lefolyásáról. Hatalmas mennyiségű kutatást tükröz e letisztult szerkezetű, kiválóan megírt monográfia. Ugyan a szerző politikatörténeti irányultságúnak tartja a vállalkozását, én inkább egy a politika ürügyén született elmélyült társadalomtörténeti, politikai szociológiai/antropológiai elemzésnek mondanám, amelynek kiindulópontja a szovjet csapatok megjelenése, záróakkordja pedig a kommunista diktatúra végső intézményesülése, az 1950. évi tanácsválasztások. Természetszerűleg utóbbi nem képez merev határt: akár életrajzok, akár egy-egy résztörténet lezárása esetében tovább tekint a szerző.

A könyv krimiként is olvasható, s eszerint is van megírva. Amennyiben egy diktatúra kiépítése bűntény az adott társadalom ellen, akkor a kiépülés folyamatát felderítő történész a nyomozó szerepében van. A könyv in medias res-szel indul, a szöveget nem terheli a hasonló munkáknál elmaradhatatlan szakirodalmi áttekintés, elméleti-módszertani bevezető. Mindez a disszertációban maradt, ugyanakkor a bevezető is tanúskodik róla, hogy Káli nemcsak ismeri, de állást is tud foglalni makro- és mikro-; eseménytörténet vs. társadalomtörténet vitáiban, s egy adott problémához a legadekvátabb módszert és perspektívát választja. A könyv tematikája igazodik a nagypolitika fordulóihoz, pontosabban ahhoz, hogy azok miként csapódtak le Zalában, így az olvasót végig kalauzolja a diktatúrába történő átcsúszás stációin (szovjet megszállás, földosztás, nemzeti bizottságok, igazolóbizottságok, 1945. novemberi választások, a közigazgatás pártosodása, a politikai rendőrség kiépülése, B-listázás, 1947-es, ún. „kékcédulás" választások, a megye a fordulat évében: az új megyei hatalmi elit rekrutációja, a kollektivizálás első hulláma és az államosítás, az egyház elleni támadás, az 1949-es népfrontos, majd 1950-es tanácsi választások).

Nóvuma a könyvnek, hogy míg makroperspektívában az MKP/MDP expanzióját logikus pusztán a szovjet jelenléttel és a párt moszkovita felső vezetésének gátlástalanságával magyarázni, itt megismerhetjük a hátország szerveződését is, ami nélkül a kommunisták nem érhettek volna el tartós sikert. Káli mozgásában ábrázolja és a párt stratégiájának napi szintű rekonstruálásával hozza közel a kommunisták kibontakozó fölényének összetevőit. Ennek során részletesen kitér a szimbolikus térfoglalás aktusaira is, mint amilyen például a szovjet hősi emlékművek építése, de a politikai mező uralásának olyan elemeire is, mint amilyen a sajtómédia kialakítása, illetve megszerzése, vagy éppen az igazolóbizottságok és népbíróságok működése. Zala sajátosságát adja, hogy lévén az ország egyik legnyugatibb megyéje, ide utoljára érkezett meg a front, s a közigazgatási karnak már nem volt hová menekülnie. Tekintve, hogy állomáshelyüket nem hagyták el, szinte mindenkit igazoltak, ezért itt először csak a B-listázással sikerült rést ütni

a régi közigazgatási karon. Példásan elvégzett kutatás az 1946-ban erőteljesebb fokozatba kapcsolt szovjetizálás lokális mechanizmusainak feltárása, ahol Káli a falusi jegyzők megfélemlítésén, a politikai rendőrség működésén, a B-listázáson s nyomában elsősorban a régi, kisgazdaérzelmű jegyzői kar lefejezésén keresztül a közigazgatás megszállásának gyakorlatát tekinti át. Kutatása ugyanakkor azt is láttatja, hogy a kommunista diktatúra csak lépésről lépésre tudta bevenni a közigazgatást, sokszor egyéni bosszúállás keretében, ami a lokális társadalom szövetének erősségét mutatja.

Káli Csaba a két, még téttel bíró választás elemzésekor sem pusztán kronológiailag és tartalmuk fényében rekonstruálja az eseményeket, hanem belső logikájuk tükrében teszi megérthetővé azokat. Részletesen bemutatja a kampányokat, miközben hihetetlenül gazdag – sokszor életrajzokkal kiegészített – névanyagot mozgat, ami a kötetnek archontológia-funkciót is ad. Úttörő, hogy a szavazók neme szerinti bontásban is vizsgálja az egyes pártok eredményeit (tudniillik külön voltak férfi és női szavazólapok), ami árnyalt politikai szociológiai következtetéseket tesz lehetővé. Az 1945-ös választásokon a kisgazdapárt országos sikerét is meghaladó Zala megyei eredményét a szerző a háború szomorú örökségeként jelentkező nőtöbblet jelenségével magyarázza: a szélsőségességek nők körében erőteljesebb elutasítottsága tette felülreprezentálttá a nőket a kisgazda szavazóbázisban. A recenzens számára legimponálóbb kutatási elem az 1947-es választások kékcédulás szavazatainak újraszámlálása, a valódi és a hamis választó névjegyzékkivonatok megkülönböztetése, amelynek során Káli hozzávetőleg 640 elcsalt szavazatot tudott azonosítani. Ennek jelentőségét mérlegre téve állapítja meg, hogy e választáson a választói névjegyzékek manipulálása (–14 ezer fő) jóval több szavazatot hozott az MKP számára, mint a kékcédulás csalásokkal elért szavazattöbblet. Mesteri elemzések a politika vegykonyhájáról, a sajtó szerepéről, a közvéleményt befolyásoló technikák eredményességéről.

Ezt követően Káli a pártpaletta 1947–48-ban végbement einstandolását tekinti át. Egyenként végigmegy az NPP, FKGP és az SZDP beolvasztásának Zala megyei lépésein, majd az új kommunista elit szociológiai jellemzőinek bemutatásával folytatja. A megyei pártbizottság tagjai karriermintáinak prozopografikus vizsgálata pontos képet ad az új megyei hatalmi elitről és az apparátusról, a hatalmi szerkezet intézményesüléséről.

A monográfia több olyan kompakt elemzésnek is helyet ad, amelyek még életközelibbé teszik a szovjetizálás folyamatát. A Zalában folyó államosításnak különös hangsúlyt ad a MAORT-per (Papp Simon), továbbá a háború előtti, valódi szövetkezetek bekebelezésének folyamata. A zalaegerszegi pontház megépítésének és belakásának története jól példázza a lakások kvázi rendi hűség és szolgálat alapján történő kiosztását az új elit tagjai között. Káli további esettanulmányban mutatja be a káderforgót, a fluktuáció mechanizmusait. Seress János (MDP Zalaegerszegi Városi Biz. titkára 1948–1951) karrierpályája kézzelfogható közelségbe hozza a káderelit előtt tornyosuló kihívásokat és… buktatókat (alkohol, nőügyek).

Az 1948-ban meginduló első kollektivizálási hullám megyei fejleményei plasztikussá teszik az egész vállalkozás voluntarizmusát és irracionalitását. A felülről és erővel létrehozott szövetkezetekről sokat elmond, hogy maga a párt is csak hozzávetőleg hatot tartott „életképesnek". A hatalom cinizmusát tükröző forrásokat és a hatalom arroganciáját elszenvedő parasztságról hírt adó dokumentumokat mesterien használja fel elemzése során a szerző. A tsz-szervezést annak taktikai elemeivel (tagosítás, majd „földfelajánlás") mint a parasztság ellen irányuló „bekerítési hadműveletet" értelmezi. A paraszti ellenállás egyik általam eddig nem ismert példájaként említi, amikor a betagosított földbe az ekeszint alá verték be a határkarókat, hogy később is tudható legyen a birtokhatár. A társadalom ellen a kollektivizálással megkezdett nyílt támadás a katolikus egyház és iskolák elleni hadjárat ismertetésével folytatódik, aminek egyik központi epizódja az 1948-as Boldogasszony-év zalaegerszegi ünnepségének (Kisboldogasszony: szept. 8.) mint ütközetnek a leírása, a Mindszenty elleni kampány. A szabadtéri szentmisén Mindszenty mellett jelen volt csaknem az egész dunántúli püspöki kar (Bánáss László, Kovács Sándor, Papp Kálmán, Shvoy Lajos), továbbá Grősz József, aki mikrofon nélkül volt kénytelen prédikálni…

Az 1949-es népfrontválasztás és az 1950-es tanácsválasztás bemutatása zárókeretet adó epilógusa a könyvnek. E fejezetek nagyszerű összefoglalók a diktatúra információhiányos légköréről, a rémhírek beteljesülését megváltásként váró kisemberi vágyhorizontokról. A szerző ez esetben sem ragad bele csupán e két választás ismertetésébe, hanem a szovjetizálás politikai fordulatait, eseményeit a társadalmiasítás fogalmával értelmezve azt is kibontja, hogy a társutasok, szerepkényszerbe szorultak akarva-akaratlan miként szolgálták ki az MKP érdekeit.

A monográfia külön értéke, hogy a szerző amellett, hogy szikár értelmezést ad, magával ragadó stílusának köszönhetően mindig olvasmányos marad. A kötetben közzétett 94 darab fénykép sem pusztán illusztráció, hanem ténylegesen is hozzásegítenek egy-egy szituáció, miliő jobb megértéséhez. A könyvet olvasva okkal tölti el az embert az az érzés, hogy nemcsak Zaláról tudunk meg többet, hanem Zala tükrében a szovjetizálás anatómiája tárul fel. Káli Csaba könyve a továbbiakban megkerülhetetlen, kérdésfelvetéseiben, szemléletében, briliáns forráshasználatában adaptálandó munka!

Csikós Gábor

Kuláktalanított falvak, humortalanított viccek

Kulákkérdés a Ludas Matyiban[1]

Mindig fenntartással kezeltem az olyan munkákat, amelyek egy forráscsoportra alapozva törekedtek megrajzolni egy korszak képét. Címe alapján még azt is gondolhatnánk, hogy Tóth Judit monográfiája ezen könyvek sorába illeszkedik, de ha a kezünkbe vesszük a 2021-ben megjelent *Kulákbánat*ot, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy nem erről van szó. A szerző széles és sokrétű forrásbázist vizsgált, mivel a digitalizált dokumentumokon túl a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban és megyei levéltárakban (Heves, Pest, Jász-Nagykun-Szolnok) is kutatott, az írott forrásokon túl beemelve diafilmeket és a filmhíradók digitalizált változatait, valamint dokumentumfilmeket is. A kötet sok minőséget egyesít: a propagandában kulákként hivatkozott gazdagparaszti rétegnek 1950-es években elszenvedett megpróbáltatásait agrár- és társadalomtörténeti szintézisben tárgyalja, amelyhez sajátos nézőpontot ad a sajtótörténet.

A címválasztás teljes mértékben visszaadja a kor hangulatát. Noha a karikatúra humoros műfaj és nevetésre ingerelne, a Rákosi-korszakban ez is a visszájára fordult: a bánat hordozója lett. Tóth Judit maga is reflektált arra, hogy a *Ludas Matyi*ban megjelent karikatúrák elenyésző számban voltak csak viccesek, általában a gyalázás, a gúnyolódás, a megalázás volt a céljuk (38.). A szórakoztató lap célja nem annyira a szórakoztatás volt (114.), hanem fontos ideológiai eszköz (121.), a pszichikai hadviselés fontos eleme (163.), így válhatott a karikatúra is a szovjetizálás egyik eszközévé.

Értelmezésem szerint a könyv négy nagyobb témát dolgoz fel, amelyek a videktörténet szempontjából fontosak lehetnek. Az első mozgósítja, tömöríti és szintetizálja is Tóth Judit korábbi monográfiájának[2] ismeretanyagát: a parasztság terheinek alakulását. A paraszti termények elvonása nem a kommunisták újítása volt: azt még 1942-ben vezette be Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter. 1945-ben még konszenzus volt a pártok között, hogy a beszolgáltatás „világháborús maradvány" és „szükséges rossz", ám a kommunisták egészen 1956. október 30-ig fenntartották a rendszert (17.). Tekintve hogy ezek a terhek később még adókkal is kiegészültek és hogy a „kuláknak" bélyegzett parasztokat nagyobb kulccsal sújtotta, feltehető, hogy az ország élelmezésén túl olyan politikai fegy-

1 A recenzeált kötet: Tóth Judit: *Kulákbánat. Kulákellenes propaganda a Ludas Matyiban*. Világok, Székesfehérvár, 2021. 336 oldal.

2 Tőth 2011.

verként is felfogható, melynek célja a vidéki társadalom átrajzolása. Vagyis az adó markáns politikai motivációt kapott ezekben az években, mint ahogyan ez történt a karikatúra műfajával is. Olvasatomban ezt tárgyalja a második nagyobb téma: a nagygazda ellenségképként való megkonstruálása.

Tóth Judit felhívja a figyelmet arra, hogy az 1945-ös földosztással felszámolták a nagybirtokrendszert, s ezáltal a korábban földbirtokukat tekintve középen elhelyezkedő parasztgazdák hirtelen a társadalom legnagyobb birtokosainak számítottak, következő ellenségnek a kommunista rendszer szemében (13.). Noha „kuláklisták" hivatalosan csak 1952 őszétől készültek, a helyi gyakorlat nagy különbözőségeket mutat: Szolnok megyében például már 1950-re datálható egy ilyen lista (43.).

Általában közhelyként kezeljük, hogy Rákosinak Kecskeméten, 1948. augusztus 20-án elmondott beszéde jelentette a „kulákellenes" fellépések nyitányát, a kötet meggyőzően érvel amellett, hogy Gerő Ernő és Rákosi Mátyás már másfél hónappal korábban kijelölte ezen politika mikéntjét (136.). Sőt, továbbmenve: a *Ludas Matyi* már 1947 novemberében közölt olyan karikatúrát, amely a későbbi sztereotip „kulák"-ábrázolás számos elemét tartalmazta, igaz, a „kulák" megnevezés nélkül (168.). Ezen gazdák kövérsége a „mások verejtékének kihasználása nyomán szerzett meggazdagodás" jelképe (184.) volt, egy rendszereken átívelő logika mentén.[3] Ez a sematikus ábrázolás természetesen nem fedhette le a társadalmi gyakorlat sokféleségét, mint erre Tóth Judit is utal: „A karikatúrákon [...] érdemtelenül csak a [rossz tulajdonságokkal] találkozhatunk eltúlozva, felnagyítva, sematizálva azokat, hiszen minden – részben tehát valós gyökerekből eredő, illetve nagyrészt kreált – negatív jellemvonásnak a propaganda által kialakított sztereotípiát kellett alátámasztania." (185.) Ennek legextrémebb, leginkább dehumanizáló megjelenési formái között az állatokkal való azonosításokon (315.) túl 1951 szeptemberében olyan karikatúrát is találhatunk, amely kövér ördögként ábrázolta a „kulákot" (231.). A hozzájuk kapcsolt negatív tulajdonságok és vádak köre azonban nem teljesen statikus: Tóth Judit 1948 nyarát látja olyan fordulatnak, amikor a korábbi kizsákmányolási toposzt felváltja az aknamunka és a szabotázs (193.).

Harmadik, általam fontosnak tartott kérdés annak körüljárása, hogy a szándékolt üzenet eléri-e a társadalom tagjait, azok miként reagálnak rá.

Ez az üzenet két ponton is gellert kapott: egyrészt a „kulák" terminológia szovjet import volt, a magyarországi tapasztalatokat nem fedte le (36.). Miközben az államhatalom ennek a paraszti rétegnek a megtörésére törekedett – a bíróságok működése a szerző meglátása szerint ezekben az években iparszerű volt és ugyanazt a tervteljesítési logikát folytatta, mint a gazdaság más területei (79.) –, a mindennapok változatos viszonyokat mutattak. „Kulákkérdésben" volt ugyan

3 A testi jellemzők mint ellenséget leíró kategóriára lásd: Apor 2021.

néminemű magyar módosítás,[4] ám még ez sem közelítette meg a vidéki társadalom megéléseit. Vélhetően a döntéshozók is érzékelték ezt, hiszen ily módon is értelmezhető például az, hogy a filmhíradók „kulákellenes" propagandájában nem jelentek meg valódi arcok: a „leleplezett nagygazdára" mint a népi demokrácia megkárosítóira hivatkoztak, képi formában nem mutatták be őket (106.).[5]

A másik pont, hogy az úgynevezett „kulákkérdést" közvetítő emberek budapesti értelmiségiek voltak, akik a paraszti világban nem mozogtak otthonosan: ez olykor politikai vétségeket eredményezett. (117.) A pártvezetés szempontjából azonban inkább az volt problematikus, hogy a karikatúrák jobbára életszerűtlenül, idegenül ábrázolták a vidéki mindennapokat. Ahogy a kötet 204. oldalán olvashatjuk: „Míg a propaganda minden erejével azt igyekezett sulykolni, hogy [...] a kulákok rendre kibújnak kötelezettségeik alól, ezáltal pedig folyamatosan ártanak a népi demokráciának, addig a valós helyzet merőben más képet mutatott. A gazdatársadalmat alapvetően a kötelességtudat vezérelte, és a becsületes helytállás jellemezte. A pártállam kizsigerelő politikája viszont olyan élethelyzetet teremtett, amely az élni akarás legmélyebb, elemi ösztöneit hozta mozgásba." A szabotáló kulák képét is próbára tette a valóság, mint erről a váci párttitkár 1951-es panaszából értesülünk: Still Ferenc arról beszélt, hogy a „kulákok" elleni harcot megnehezíti, hogy ők végzik el legelőször a munkákat. Drámai egy poroszlói gazda esete: a férfit börtönbüntetésre ítélték „szabotázs" miatt, az üggyel kapcsolatban a *Szabad Föld* cikkein túl karikatúra is megjelent 1951 márciusában. 1953-ban amnesztiával szabadult, újra gazdálkodott, 1956-ban pedig a poroszlói forradalmi tanács elnöke lett. A szerzői értékelésben: „Esete egyrészt azt példázza, hogy míg sokakat a börtön megtört, és akár öngyilkosságba is hajszolt, másokat viszont megerősített, hogy még eltökéltebbé váljanak, és a rendszer elleni küzdelemre sarkallta őket. Az újrakezdésben az elszánt egyéni gazda öntudata mellett minden bizonnyal az ezzel járó életforma és a föld szeretete is nagy súllyal eshetett latba. [...] Szerepe arra is rávilágít, hogy a helyi társadalmak miképpen reagálhattak a kulákokat lejáratói propagandakampányokra. [...] Megannyi különbözőség lehetett abban, hogy [...] mennyire sikerült az állampárti politikának az egyes paraszti csoportok tagjai körében esetleg ellenszenvet szítani, vagy ellenkezőleg, ezekkel az eljárásokkal épp a szolidaritást és a jóindulatot erősítették a meghurcolt emberek iránt" (321–322.).

Végül, Tóth Judit artikulálja azt a problémát is, hogy a kuláktéma meddig él. Cezúrát jelent-e Sztálin halála a *Ludas Matyi* karikatúráit illetően? Vagy nagyobb képben elhelyezve a kérdést: vannak-e kontinuus elemek az úgynevezett kulákkérdésben az ötvenes évek során vagy elkülöníthetők bizonyos alszaka-

4 1949 tavaszán tizenhat településre kiterjedő felmérés történt az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság felügyeletével. A projekt célja egy javaslat kidolgozása arra a választóvonalra, amely a „falu legmódosabb elemeit" és a középparasztságot elkülöníti (40.).

5 Sághy 2003, 37 felidéz egy esetet, amikor ez a képi megjelenítés ellentétben állt a valósággal. „Ki is tették a szégyenplaccra az édesapámat. Az egy vékony, magas ember volt, kifestették a szégyentáblára nagy hassal, kövérnek, de azt a táblát én sajnálom, hogy nem vehettem le."

szok? Fontos megállapítás, hogy Rákosi Mátyás politikai bukása nem jelentette azt, hogy megszűnt volna a politikai befolyása: 1953. július 11-én elmondott beszédének egy mondata – „a kulák kulák maradt, listával vagy lista nélkül" – a későbbiekben is meghatározta a gazdákkal szemben folytatandó politikát. Jellemző adalék, hogy a tételmondat Fehér Lajos 1954 januárjában megjelent cikkének címéül is szolgált (60–61.). A könyv egyik legfőbb erősségének tartom, hogy a kérdést Tóth Judit számos vetületben elemzi. Bár az utolsó kulákrajzot a *Ludas Matyi* 1955 októberében közölte, a Belügyminisztérium által 1957. november 27-én kiadott, 57. számú parancs az államvédelmi szervek politikai nyomozó munkájára vonatkozóan előírta a kulákok nyilvántartásba vételét is. Sőt, a hatvanas évek elején – mint a kötet által idézett orosházi példa is mutatja –, még a vagyonvesztett, egykori kulákokat is számontartották. A szerző értékelése szerint azért, mert „a Kádár vezette hatalom be kívánta fejezni mindazt, amit a Rákosi-rendszerben nem sikerült, a mezőgazdaság újabb átfogó átszervezésére készült a kollektivizálás harmadik, minden addiginál elsöprőbb hulláma keretében" (75.). Vagyis: egy-egy fogalom társadalmi tapasztalatot formáló ereje korántsem fullad ki akkor, amikor erről a paragrafusok döntenek. Izgalmas a téma kulturális kifutása is, bár ezekre Tóth Judit inkább csak utal, kijelölve egy lehetséges jövőbeni kutatás irányát. Elsősorban a filmekre gondolhatunk. A kötetben a kortárs filmeken *(Körhinta, Hintónjáró szerelem)* kívül olyanokat vont rövid elemzésébe a szerző, amelyek utólag, akár a kádári önlegitimizáció részeként tárgyalták a kulákkérdést *(Dúvad, Húsz óra)*. Érdemes volna a kérdés szisztematikus vizsgálata az olyan propagandafilmek elemzésével, mint amilyen például a *Kis Katalin házassága* vagy azokkal, amelyek a két rendszer közti diszkontinuitást *(Felmegyek a miniszterhez),* esetleg a kontinuitást *(Egymásra nézve)* hangsúlyozták (104–107.).

Mindezek alapján mindenesetre az látható, hogy már a rendszerváltás előtt is volt lehetőség az 1956 előtti kurzus „parasztellenes politikájának" bírálatára, sőt mint ezt a *Húsz óra* vagy a *Tízezer nap* mutatta, akár bizonyos részigazságok exponálására is. A *Kulákbánat* című könyv erősségének éppen azt tartom, hogy egy akár túltárgyaltnak is érzékelhető témát, a korai ötvenes évek „kulákellenes" hadjáratait közelíti meg új nézőpontból, ahol a sajtótörténet egy olyan lencseként szolgálhat, amin keresztülnézve további történetkutatói kérdések és válaszok válnak láthatóvá.

Hivatkozott irodalom

Apor Péter 2021, *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946*. Jaffa Kiadó, Budapest.

Sághy Gyula 2003, *Kulákgolgota*. Hunyad Kiadó, Gyomaendrőd.

Tóth Judit 2011, *Padlássöprések kora. A beszolgáltatás Pest megyében*. Pest Megye Monográfiája Közalapítvány, Budapest.

Horváth Gergely Krisztián

A téeszlobbi esete a történetkutatással[1]

Legfrissebb könyvében Varga Zsuzsanna a kollektivizálás történetének összefoglalására vállalkozott. A szerző a témában megjelent eddigi publikációit fűzte az események láncolatát követő fejezetekké, amelyekből így egy takaros kismonográfia kerekedett. A kötet egy nemes küldetést is szem előtt tart, mert szeretné megszólítani a fiatalokat és előmozdítani „a generációk közötti párbeszédet". (182.) Erre valóban óriási szükség lenne, ezért a könyvet nem pusztán történetírói narratívaként olvastam, hanem olyan szemmel is, hogy az az interneten szocializálódott mai fiatalság, amely a pár évtizeddel ezelőtti történésekhez fogódzót már a saját családjában sem, vagy csak hosszas rákérdezéssel lel, milyen útravalót vihet magával, ha elolvassa a könyvet.

A főcím és az alcím viszonya feszültséggel terhes. Míg a „magyar parasztság esete" formula óhatatlanul is áthallást hoz Mikszáth *A Noszty fiú esete...* című regényével, ami indításként nem a legszerencsésebb párhuzam, hiszen Noszty Feri nem egy pozitív hős, ráadásul a regény voltaképp a sikeres magyar polgárosodás története, hisz az etikus nagyvállalkozó Tóth Mihály végül átlát a dzsentri machinációkon – tehát a szocializmus viszonyában ennek a címadásnak külön pikantériája van. A könyv alcíme, az „átalakuló életvilágok" megfogalmazás spontán folyamatokat sejtet, szemben a kommunista állam által generált, mostanra jól feltárt erőszakhullámokkal, nyomukban a kényszerű alkalmazkodási stratégiákkal. Az életvilágok fogalom címbe emelését követően mindenesetre még nagyobb várakozással fogtam kézbe a könyvet, egy alulnézeti, antropológiai perspektívából megírt művet várva.

Az előszót követően kilenc fejezet következik, amelyek közül hat már megjelent, három pedig most lát először napvilágot.

Nem kell sokat lapozzunk ahhoz, hogy polemikus állításokra leljünk. Varga Zsuzsannának már egyik fő tézise is ellentmondásokat hordoz. A kollektivizálás kapcsán azt írja, hogy „nálunk nem két, hanem három kampány [...] és közte egy forradalom vérbe fojtása kellett ahhoz, hogy végül a hatalom elérje a célját" (7–8.), ami azt jelenti, hogy a pártállami diktatúra a parasztság szívós védekezése ellenére vitte végig az akaratát, s fosztotta meg földjüktől és kényszerítette be a téeszekbe a gazdákat. A parasztság és általában a vidéki társadalom totális veresége szemszögéből, ami leginkább megfelelne az életvilágok sugallta alulnézeti perspektívának, véleményem szerint ezért meghökkentő ugyanazon bekezdésen

1 A recenzeált kötet: Varga Zsuzsanna: *A magyar parasztság esete a szovjet kolhozzal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes–hatvanas években.* L'Harmattan, Budapest, 2021. 204 oldal.

belül azt állítani, hogy „az az üzemszervezet, a téesz, amely 1961-re kiformálódott, nem volt azonos a párt kollektivizálási célkitűzésében szereplő szovjet kolhozzal". (8.) Ha netán már 1961-ben volt is eltérés a mintaalapszabály és a tényleges eljárásrend között, tapasztalattörténetileg, a gyakorlat oldaláról ez a különbség egyáltalán nem volt érzékelhető. A parasztságot az állami erőszak fosztotta meg földjétől, az egyéni gazdálkodás útját jószerivel lehetetlenné tették.

A szerző által használt „három kampány" és a „vérbe fojtott" forradalom kifejezések mindenesetre jelzik, hogy a meglehetősen elszánt, ráadásul a korabeli politikailag korrekt nyelvhasználat szerint az „ideiglenesen hazánkban állomásozó szovjet csapatokkal" megerősített pártállam véresen komolyan vette az osztályharc fokozódásának lenini–sztálini tanát. Mégis, mindezek alapján meglepő következtetésre jut el Varga Zsuzsanna. Nem a diktatúra kiteljesedését látja mindebben, mert – mint fogalmaz – „[a]kkoriban az állami mindenhatóság hirdetése része volt a rendszer önképének. Manapság újra divatja van ennek a tételnek – a történeti kutatásban. E megközelítés képviselői a szocialista korszak értelmezésével kapcsolatban azt hangsúlyozzák, hogy a pártállam lényegében mindig keresztülvitte az akaratát. Voltak és vannak másfajta társadalomértelmezésen alapuló kutatások is. Ezek arra hívják fel a figyelmet, hogy a társadalom különféle csoportjai még a sztálinizmus legkeményebb időszakában sem pusztán szenvedő alanyai voltak a totális állami elnyomásnak." (8.) Egyrészt tehát miközben mintegy beharangozza, hogy a következő oldalakon dekonstruálni fogja ezt a hamis pártállami önképet, rávilágítva, hogy a „totális állami elnyomásnak" nemcsak szenvedő alanyai voltak (nyilván voltak haszonélvezői is), eközben a BTK–NEB Vidéktörténeti témacsoportjának is odaszúr (mindezt nem nevesítve, de azzal, hogy jegyzetben utal a 2021. októberi MTA jelenkortörténeti konferencia „eltérő megközelítéseire", egyértelművé teszi, hogy ránk, ezen belül különösképp Ö. Kovács József munkásságára gondol). Fura helyzet áll elő, mert Varga Zsuzsanna érvelésében a publikációinkban képviselt álláspont egy oldalra kerül a pártállam önképével, csak amíg utóbbi az elbizakodott, de korántsem omnipotens diktatúra lenyomata, addig a diktatúra erőszakos jellege, az állami erőszak formáinak kiterjedtsége itt a mi állítólagos doktrinerségünknek válik bizonyítékává.

Fájó, hogy Varga már az előszóban egymást kizárónak tételezi a totális állammal szembeni, senki által nem vitatott autonómiák („a szabadság kis körei") meglétét azzal az Ö. Kovács József munkássága nyomán kikristályosodó állásponttal, hogy az állam a saját szervei által szervezett és fenntartott erőszak és politikai diktatúra révén végeredményben sikeresen fel tudta számolni a parasztságot, a kommunista diktatúrával szemben gazdaságilag és világnézetét tekintve utolsó autonóm társadalmi nagycsoportot. Azt, hogy a parasztság mind a kollektivizálás folyamatában, mind már majd a téeszekbe kényszerítetten törekedett a rázúdult csapások semlegesítésére, elviselhetővé tételére, nem értelmezhetjük a diktatúra felvilágosultságának bizonyítékaként: lám, a rendszer még ezt és ezt is lehetővé tette. A pártállami diktatúrával, s ezen belül a kollektivizálással szembe-

ni, senki által nem vitatott egyéni és közösségi ellenállási-túlélési stratégiák megléte nem feledtetheti velünk, hogy a pártállam lenyomta akaratát a vidéki társadalom torkán, visszafordíthatatlan gazdasági és demográfiai válságba taszítva a falvakat. A következmények oldaláról visszatekintve egyértelmű, hogy az állami túlhatalom nem pusztán a gumibotok szintjén volt jelen a kollektivizálás időszakában, hanem ennek lezárultát követően is jelen maradt, számtalan fondorlatos módon gyarmatosítva a paraszti életvilágokat (egyenlőtlen csereviszonyok fenntartása, diszkriminatív szabályzók hatályban tartása a társadalompolitikában, a falvakat sújtó beruházás- és közigazgatási centralizációs politika).

Az egyes fejezeteket figyelmesen olvasva óhatatlanul is tetten érhető az a kettős érzés, amivel Varga Zsuzsanna közelít története szereplői, köztük a kommunista állam irányába. Amennyi szöveghely tanúskodik arról, hogy a szerző tisztában van a kommunista diktatúra emberellenes, a paraszti életvilágokat végérvényesen szétforgácsoló természetével, legalább annyiban érvel a kommunista kísérlet modernizációs jellege, vagy éppen az úgynevezett „agrárlobbi" érdekvédő és kármentő tevékenysége mellett – mintha a kettő nem ugyanazon egypárti diktatúrából fakadt volna, s az egyéni gazdálkodás, s általa a paraszti társadalom felszámolásának forgatókönyve nem ugyanahhoz a politikai elithez fűződne. A kötet célja számomra egyértelmű: az események történészi rekonstrukciójának örve alatt, kiegyensúlyozott, mértéktartó hangvételű értékelések formájában valójában az erőszakkal összetákolt téeszeket mint a rendszer adta kereteken belül evolutív fejlődésen átment korszerű nagyüzemeket szeretné elfogadtatni, az egykori kommunista agrárlobbi tagjainak nézetrendszerét, munkásságát pedig szeretné nemcsak rehabilitálni, de mint friss, konszenzusra törekvő tudományos eredményt is kanonizálni. Bírálatomban bemutatom eljárásának technikáit, érvrendszerének megbicsaklásait.

1. Varga Zsuzsanna érvelés- és értelmezéstechnikájának azon sajátosságát, hogy állításainkat kifordítva, azokat ellenünkben kívánja felhasználni, jól példázza kötete első oldalain az 1945. évi földosztás értékelése. Ha arra gondolok, hogy *Váltóállítás* című kötetünkig az 1945. évi földosztást historiográfiánkban szinte kizárólag a félrevezető és eufemisztikus „földreform" kifejezéssel illették (kötelező eposzi toposza: demokratikus), s Ö. Kovács Józsefnek a kötet elé írt bevezető tanulmánya számolt le mindennek mítoszával, akkor felettébb furcsa – a 12. oldal 5. jegyzetében – arról olvasni, hogy az az amúgy Ö. Kovács által társszerkesztett könyvben „kibontakozó »tabló« jóval összetettebb átalakulásról tanúskodik annál, amit a kötet bevezető tanulmányában Ö. Kovács József kifejtett". Főleg azután, hogy egy jegyzettel feljebb a szerző nemcsak felmondja a normatív leckét arról, hogy kire-mire vonatkozott a 1945. évi 600. M.E. rendelet, de ugyanezzel a normativitással tekinti át a szovjetizálódó Kelet-Közép-Európában bevezetett földreform-rendelkezéseket, ahol a földreformok demokratikus álarca épp a lényeget volt hivatva kitakarni.

2. Áttérve a kollektivizálás folyamatára, Varga teljesen pontosan jelenti ki, hogy „a térségben mindenütt kialakult egy tartós érdekkonfliktus, amely maga

után vonta az állami erőszak teljes eszköztárának bevezetését. Az óriási paraszti ellenállás magyarázza, hogy a kelet-közép-európai kollektivizálás több mint egy évtizedig elhúzódott." (18.) Az ezt követő oldalakon az állami erőszakot mégsem nevezi néven a szerző. Az olvasó azt várná – én legalábbis történészként biztosan –, hogy a történet kibontása során közel kerüljek ezen „több mint egy évtized" mindennapjaihoz, s legyen fogalmam a társadalmat ekkor sújtó terror mértékéről. Ehelyett a 18–19. oldalakon az iparosítás ürügyén a mezőgazdaságból kiszivattyúzott munkaerőről, jövedelmek elvonásáról, átcsoportosításáról, a paraszti termelvények alacsony áron történő elvonásáról olvashatunk. A padlássöprés képzetét sokkal barátságosabbá téve úgy fogalmaz, mindezek „jelentősen csökkent[ették] a felhalmozási lehetőségeiket. Jövedelemelvonás folyt emellett az ár- és adórendszeren keresztül is. Itt is határozottan érvényesült a módosabb rétegeket sújtó progresszivitás elve." (19.) Olyan steril sorokba öltözteti az ötvenes évek terrorját, hogy a progresszív adózás érintésénél már mintha egyenesen Svédországban barangolnánk. Vajon ha a címben előkelő helyre emelte a paraszti életvilágokat, akkor mi lehet az oka, hogy éppen az ötvenes évek első felének bemutatásánál nem engedi szóhoz jutni azon forrásokat, amelyek az akaratlanul is a részt vevő megfigyelők pozíciójába szorított gazdák szemszögéből értékelik a kommunizmus építését? Az osztályharc, a „kulákság likvidálásának" leninisztálini programja nem elvi síkon zajlott, hanem a harc nyers konkrétságában emberi sorsokat tett tönkre, sok verejtékkel összerakosgatott többgenerációnyi családi felhalmozási stratégiákat tett semmissé. A következő, *Célkeresztben a falusi osztályellenség, a kulák* című fejezetben azután a politika- és eseménytörténeti szál mellett a társadalomtörténeti szempontú tapasztalatok is szóhoz jutnak, mégis elbizonytalanítók a szerző olyan jellegű megjegyzései, mint például a feketevágásnak minősülő esetek is igazolják, hogy „[a]z alkotmányban rögzített törvény előtti egyenlőség helyébe egyértelműen az osztályhelyzet alapján történő diszkrimináció lépett" (35.). Mintha a rendszer jellegének megismeréséhez szükség lenne afféle indikátorokra, mint amilyen a feketevágás, általánosabban: mintha 1950-re lett volna bármiféle jelentősége annak, hogy mi volt rögzítve a szovjet franchise alkotmányban. A fejezet záró bekezdésében az a megfogalmazás, miszerint „[a] kuláküldözés brutális végrehajtásával három-négy év alatt likvidálták a kuláknak minősített gazdaságok közel felét" (35.), az én olvasatomban megint csak instrumentalizálja az egyéni-családi tragédiákat, s ezzel relativizálja azokat.

Először majd csak a 21. oldalon kerül leírásra, hogy „annak a kolhozmodellnek az erőszakos átültetése indult meg, amelyet a Szovjetunióban az 1935-ös alapszabály rögzített". Teljesen jogos ezért a szerzőnek azon kérdése, hogy „vajon mennyiben tekinthető modernizációnak egy olyan modell átvétele, amely egy másfél évtizeddel korábbi szervezeti formán alapult?" (22.), bár tegyük hozzá, nem önmagában a szóban forgó tizenöt év képezte itt a fő akadályát a modernizációnak, hanem a sztálinista tartalom.

A kuláküldözés gyakorlatának, elvi megfontolásainak bemutatása pontos, ugyanakkor az a megfogalmazás, hogy a Nagy Imre-kormány megalakulásáig a

25 kh föld és 350 AK kulák-kategória volt érvényben (31.), azt az érzetet kelti, mintha utána ez az egész probléma már másodlagos kérdéssé szelídült volna. Egyáltalán, feltűnő Nagy Imre nevének szelektív felbukkanása. Minden, amiről negatívumként olvashatunk az ötvenes évekből, az Rákosi, Péter, Kádár nevéhez kötődik.

3. Nagy Imre neve először 1948, a kollektivizálás meghirdetésének időszakából kerül elénk, összességében pozitív konnotációban. Jóllehet moszkovita volt, azt képviselte, hogy az állam a mezőgazdaságban nem mondhat le a magánszektorról. (23.) De hogy milyen szerepet vitt ezután, arról nem esik szó, Varga Zsuzsanna titokzatosan csak annyit ír, hogy „a fokozatos átmenet koncepciónak már nem volt realitása, ő maga önkritikára kényszerült". (23.) Hogy a szervesebb, az európai tradíciókat követő úthoz képest mit is jelenthet az „önkritika"? Igen, azt: a sztálini agrárpolitika felvállalását, és lojalitást Rákosihoz. „[A]z agrárszakértőnek számító Nagy Imre" (87.) 1950–52-ben a begyűjtés koordinálásáért is felelős élelmezésügyi miniszter. Az agrárügyekért felelős miniszterkollégája ugyanekkor (sőt, már 1949-től) az az Erdei Ferenc, akinek személyénél feledésbe merül, hogy tisztségét aztán majd 1955 áprilisa után, Nagy Imre miniszterelnöksége bukását követően is megtartotta. Ő majd csak tudós szakpolitikussá reinkarnálódva jelenik meg a könyvben, először 1961-ben mint a „korrekciós politika kezdeményezésében és kivitelezésében [...] mind szervezettebben fellépő agrárlobbi" tagja (153.; 57. j.), majd az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet vezetőjeként (153–154.).

4. Varga Zsuzsa további vitára hívó tézise az 1967-es téesztörvény megítélése, különösképp annak fényében, hogy azt egy korábbi munkájában[2] az agrárlobbinak az ipari lobbival szembeni sikereként értékeli: azzal, hogy az állami mellett kodifikálásra került a szövetkezeti tulajdon kategóriája, nagyban nőtt az agrárium autonómiája. Nem közismert, hogy itt valójában két törvény került elfogadásra. Az 1967. évi III. törvény a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és az 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről.

Hogy a „továbbfejlesztés" iránya mit is jelentett, arra a könyvben is találunk egyértelmű megfogalmazást, Kádár János 1966 októberében elhangzott frappáns kijelentését: „tulajdonképpen az alkotmány alaptörvényével ellentétes helyzet van [...a téesztag] a tulajdonával mindent tehet, csak egyet nem: nem rendelkezhet vele". (158.) A könyvben ez azonban csak a téeszekből történő kilépések ellehetetlenítésére vonatkozik. Az viszont nem jelenik meg, hogy a szövetkezeti tulajdon kategóriájának bevezetésével a pártállam a szövetkezet lényegét számolta fel. Mindez valóban alkotmányellenes volt, mert amíg az 1949. XX. tc. – mint arra Tanka Endre rámutat – „biztosítja a dolgozó parasztok jogát a földhöz, a munkával szerzett tulajdont, az öröklési jogot", addig „a magyar jog jogszabály útján is elvonta a szövetkezeti tag földmagántulajdonát".[3]

2 Varga 2018, 4–5.

3 Tanka é. n. 172. és 171.

Az 1967. évi IV. tc. motivációi ugyanakkor a kötet egy-egy szöveghelye segítségével valódi tartalmában is kitapinthatók. A szerző az ötvenes évek három téesztípusa kapcsán megjegyzi, hogy „a III. típus hasonlított leginkább a kolhozra". (39.) Pár oldallal később a különbség okát is megtudjuk egy 1950-es, Hegedüs András és Kristóf István által szignált jegyzőkönyv alapján: a mezőgazdasági termelőszövetkezet „csak annyiban fog különbözni a szövetkezet kolhoz-típusától, hogy még nem nacionalizált földön gazdálkodik". (43.) Magyarán: ha államosítják, akkor immár kolhozjellegű. Azt, hogy a szövetkezeti földek államosítása még nem történt meg, Vorosilov is szemrehányóan tette szóvá 1955-ben. (95.) Az 1967-es IV. törvénycikkel, a téeszföldek kvázi állami tulajdonná minősítésével a hiányzó puzzle-darabot is sikerült beilleszteni, hogy hiánytalanná váljon a kolhozrendszer képe. Ezért bár igaz ugyan, hogy a doktriner kommunista elgondolásokhoz képest a hatvanas évek utolsó harmadától egy élhetőbb keretrendszer jött létre, arról szó nincs, hogy „az 1967. évi téesztörvény távolította el a kolhoz-modell utolsó elemeit" (160.) – miként azt Varga Zsuzsanna értékeli. Ekkortól vált a parasztság jogi értelemben is földönfutóvá.

5. Feltehetően azért sem nyújt egyenletes ívű elbeszélést a könyv, mert az azt eredetileg alkotó tanulmányok is más és más hangsúlyokkal készültek. A paraszti ellenállás tablóin jól érzékelhető mindez. Az ötvenes évek kollektivizálási kampányában a parasztok arra törekedtek, hogy bérbe adott földjeikkel lépnek be, lehetőleg csak az 1–2. típusú szövetkezetekbe, majd amint tudnak, igyekeznek kilépni. (40–41.) A források itt is felülnézetiek, a pártállam szemszögéből készültek. Mintha egy macska dokumentálná az egérfogás menetrendjét, s közben próbálna rájönni az egerek által követett stratégiákra. Annyiban azonban sántít e hasonlat, hogy a macska-egér párharcban nem egyenrangú felekről van szó. A Varga Zsuzsanna által a pártiratok alapján elmondott történet ugyanakkor azt sugallja, hogy a paraszti társadalom nem pusztán méreténél fogva, de tagjai mozgásterét, lehetőségeit tekintve is mintha egyenrangú ellenfele lett volna a pártállamnak. Azt, hogy a falu társadalma miként is fogadta az ellene irányuló hadjáratot, vagy éppen milyen hatással volt a kollektivizálás a dűlőhasználat történetileg kialakult rendjére (amely kérdésnek mostanra komoly néprajzi irodalma van), arról sajnos nem olvashatunk. A sok felülnézeti tabló mellett éppen ezért üdítő az a fejezet, amelyben a szerző szülőfalujának, Mihálygergének a sorsát rekonstruálja az ötvenes években, teret engedve a lokális tapasztalatoknak.

A parasztság 1956-os forradalom alatti viselkedésének értékelése, miszerint „[a]z agrárnépesség különböző csoportjai nem egyszerűen elutasították a korábbi évek sztálinista agrárpolitikáját, hanem határozott elképzeléssel rendelkeztek a kilábalás, a normalizáció miként jéről" (111.), éles ellentétben áll azzal a képpel, amelyet az agitátorokra késsel támadó vagy őket forró vízzel fogadó parasztok képe sugall (130.).

6. A forradalmat leverő hatalom bemutatása is ambivalens érzéseket kelt. A hatalom nemcsak politikai ellenfeleivel számolt le, mint azt a 112. oldalon olvashatjuk, hanem a korábbi kulákverő brigádok mintájára szerveződő pufajkás

különítmények révén 1956 végén és 1957 első hónapjaiban terrorizálta a falvakat. Eufemizmus, hogy ugyanez a hatalom „kezdettől fogva kereste a társadalommal való kiegyezés eszközeit is". (112.) Sajnálatosan egybecsúszik itt a hibáiból felvilágosult önkényúrként tanulni képes állampárt képe a taktikai okokból egérutat hagyó, Sztálin nevével fémjelezhető hatalomgyakorlással, arról most nem szólva, hogy az életszínvonal-politika és az úgynevezett „kiegyezés" nem szinonim fogalmak. Varga Zsuzsanna is óvatosan mozog ezen az ingoványos talajon, s nem is sikerül mindig az ellentétes tartalmakat egyazon bekezdésbe gyömöszölnie. A kötelező beszolgáltatás eltörlésével a Kádár-kormány „a parasztság legnagyobb sérelmét orvosolta", majd három sorral lentebb beismeri, hogy e „nagy horderejű döntést több tényező kényszerítette ki". (113.) Milyen az az orvoslás, amit úgy kell kikényszeríteni? Hogy ne beszéljünk a legfőbb, semmibe vett ígéretről, az egyéni keretek között történő gazdálkodás víziójáról.

7. Ezt követően a szerző az általa harmadik kollektivizálási hullámnak tekintett eseménysorozat bemutatása során igencsak meglepő érvelést alkalmaz. Eszerint a levert forradalmat követően „[a] hruscsovi vezetés Magyarországot különleges, a Birodalom számára kiemelten fontos területként kezelte. Ez a »különleges kezelés« egy relatív toleranciát jelentett". (119.) Azaz, ha a Kádár-rezsim fenntartotta a belpolitikai stabilitást, akkor a szovjetek rugalmasan viszonyultak a magyarországi megoldásokhoz (uo.). A hazai kollektivizálás második hulláma a Gulagon begyakorolt szovjet mércével nyilván a bársonyos átalakulások kategóriájába tartozott. Ha jobban végiggondoljuk, Varga premisszáiból az következik, hogy a hozzávetőleg háromezer falusi jellegű településen falvanként – a „relatív tolerancia" jegyében – mindössze néhány gazdát kellett megdolgozni, hogy a többit kezessé tegyék. A parasztság milliós tömegéhez mérten csak pár ezer személyen kellett példát statuálni. Mily csekély költség egy szebb jövő elérése útján! Ehhez képest a szerző arra helyezi a hangsúlyt, hogy az életmód-politika feltételeinek biztosítása elsődleges fontosságú volt, „[a] mezőgazdasági termelés mennyiségi és minőségi visszaesése miatt ugyanis veszélybe került a Kádárék által felvállalt életszínvonal-politika élelmiszerbázisa. Ennek a drámai küzdelemnek (!) a fordulatait állambiztonsági iratok elemzése révén rekonstruálom". (119.) A parasztság kolhozba terelésének valóban drámai, tragédiákkal teli három évének bemutatása helyett az olvasó innentől a pártállam korifeusainak szurkolhat, vajon sikerrel megbirkóznak-e az előttük álló óriási kihívással.[4] S ezt követően (120–129.) ugyan a szerző próbál érvelni a paraszti ellenállás mellett, számtalan késleltető-szabotáló technikát említve, de kérdem én: alakult-e akár csak eggyel

4 Arra, hogy a kegyetlenség is relatív és nem vizsgálható mechanikusan, lásd Pünkösti Árpád gondolatait még 1988-ban megjelent könyvéből: „Nálunk talán kegyetlenebb volt a kollektivizálás, mint a Szovjetunióban. Bár itt »csak« megalázták, meggyötörték a parasztot, de a két parasztság között évszázadnyi volt a különbség, Magyarországon nem feudális, hanem polgárosult volt a földdel bíró parasztság. A szövetkezetesítést többen – Donáth, Erdei, még a politikához nem, de a mezőgazdasághoz értő Nagy Imre is – próbálták magyarosítani, nem ment." Pünkösti 1988, 9.

kevesebb téesz is a sikeres paraszti ellenállásnak köszönhetően? (Továbbgondolva: ezt követően öt-tíz évvel mennyi, az apparátus berkeiben kitervelt téeszegyesülést sikerült a szövetkezetüket öntudatosan védelmező tagoknak megakadályozni?) Felhívnám a figyelmet arra is, hogy a túlélés érdekében tett lépéseket nem szerencsés összekeverni az ellenállással, még ha a kettőnek lehet is közös metszete, de a hátterükben meghúzódó attitűdök egészen mások lehetnek. Mivel a kollektivizálási hadjárat – hogy néven nevezzük e kvázi polgárháborús időszakot – a súlyponti megyék irányából haladt a szomszédos megyék irányába, az elkeseredés és az erőszak szintjét nem az szabta meg, hogy ki maradt a végére, hanem hogy mely tájakon mikor jelentek meg az agitátorok. Itt is kénytelen vagyok megjegyezni,[5] hogy nemcsak történelmietlen, hanem egyenesen hamis a családi földért folytatott küzdelem olyatén beállítása, hogy „[a]z 1960/61 fordulóján lezajlott kampány során felerősödött a téeszszervezésben résztvevő népnevelők szidalmazása és bántalmazása is. Volt, ahol konyhakéssel támadtak rájuk, másutt pedig forró vízzel akarták leönteni őket". (130.) Varga Zsuzsanna az agresszorokat hozza áldozatszerepbe, mélyen hallgatva azokról az Ö. Kovács József által nagy számban publikált panaszlevelekről, jajkiáltásokról, amelyek hitelesen adnak hírt a kollektivizálás embertelenségéről és az azt kierőszakolók cinizmusáról – a legfelsőbb pártvezetéstől egészen az agitátorokig bezárólag. Merész tézisét sem minőségi, sem pedig mennyiségi forrásokkal nem tudja igazolni, ahogy más, szovjetek által uralt országban sem volt ez így. S miközben az MSZMP azon ígéreteit – mint amilyen a háromévnyi tagságot követő kilépés lehetősége, vagy a bevitt eszközök és jószágok visszajuttatása – most sem teljesítette (171.), a pártelit agrárlobbinak nevezett részéből kiemeli Fehér Lajos személyét, aki Robin Hood-i hőssé nemesedik, mert „mint a belügyi szerveket felügyelő miniszterelnök-helyettesnek" szerepe lehetett a Mezőgazdasági Szabotázselhárító Osztály felszámolásában, sőt „abban is, hogy a pártvezetés – ha nagy viták árán is, de – megértette: azok az érdekeltségi kezdeményezések, amelyeknek a kollektivizálás alatt átmeneti engedményként teret engedtek, nem felszámolandók". (132.) Kár, hogy e nagyvonalú gesztus értékéből levon az a beismerés, „hogy az említett érdekeltségi megoldásokat hangsúlyozottan csak átmeneti időre szánták" (152., lásd még: 169.). S hogy mi is volt a legtipikusabb „érdekeltségi megoldás"? Hát a részes művelés és a néhai cselédföld megadása háztáji formájában! A szocializmus szekerét nem más, mint a feudális nagybirtok sokszor kárhoztatott kizsákmányoló, embernyomorító technikája emelte ki a kollektivizálás kátyújából. Ez volt a nagy know-how, a híres magyar modell titka, amikor a téesztag családjából minden mozogni képes családtag ott hajladozott hétvégente a határban. Nyilván ha a hetvenes-nyolcvanas évek román vagy bolgár realitásával vetjük ezt össze, akkor kihúzhatjuk magunkat, lám, a kecske is és a káposzta is megmaradt – a szocializmus is épült s a nép sem éhezett, de csak akkor, ha nem veszünk tudomást arról, hogy időközben a világ, akár csak a szomszédos Burgenlandban, mennyit haladt

5 Horváth 2022, 813.

előre. A könyv azonban ezt követően is, a 173–174. oldalakon szinte idilli képet sugall: „a vegyes foglalkozásúvá váló népesség falun maradása stabilizálta [!] a falvak helyzetét" (173.), míg „[a] téeszben végzett munka azért felelt meg a falusi asszonyoknak, mert a munkaidő nem volt olyan kötött, mint egy ipari munkahelyen. Így, ha kellett, hazaszaladhattak az állatokat megetetni, főzni [! – némileg ellentmondva a professzionálisan működő nagyüzem által sugallt képnek], a gyermekeket rendben tartani". (174.) Hogy épp a lényeg: a földingatlan-vétel és a gépesítés tilalma megmaradt, s hogy ezen úgynevezett eredmények milyen fokú önkizsákmányolás mellett valósulhattak meg, azzal a kötet adós marad. A felszámolt parasztság hangja csak egy-egy, lokalizáció nélküli interjúfoszlány erejéig jelenik meg a kötetben, az átalakuló életvilágokba nem kapunk betekintést. Az olvasmányos stílusú könyv egy olyan narratívát közvetít, ami úgy ábrázolja az államszocialista rendszert, mintha abban a korrekciósmechanizmusok összességében egy élhetőbb és gazdaságilag hosszú távon is menedzselhető világ kialakulását mozdították volna elő. A kötet zárólapjain az az üzenet, hogy a parasztság túlmunkán alapuló boldogulási technikáit végül az egész társadalom átvette, ami kimondatlanul visszamenőleg is legitimálja a történteket. Nehéz e perspektívából átkötést találni a nyolcvanas évekre beköszöntő mind nagyobb, s végül a rendszert is maga alá temető gazdasági csődhöz. De ez nem is cél. Varga Zsuzsanna narratívájában a nagyüzemek köré szerveződő szocialista falu oázisa zárványként létezik a pártállamban, amit belülről a falu és a téesz finom összhangja cementez össze, kívülről pedig az agrárlobbi hős lovagjai védenek (– minő skizofrén helyzet: a saját pártjuktól). E kép ébreszthet ugyan valamiféle nosztalgiát, de nyilvánvalóan nem alkalmas arra, hogy eligazodást, hiteles történelmi tudást nyújtson, főleg nem a fiataloknak.

Hivatkozott irodalom

Horváth Gergely Krisztián 2022, A magyar típusú jelenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből. *Történelmi Szemle,* (64) 4. 805–824.

Pünkösti Árpád 1988, *Kiválasztottak.* Árkádia, Budapest.

Tanka Endre é. n., *Föld és elsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében.* Agroinform Kiadó, Budapest.

Varga Zsuzsanna 2018, Az Új Gazdasági Mechanizmus elfeledett sikertörténete: a termelőszövetkezeti szektor. *Betekintő,* 2. 1–11.

Horváth Gergely Krisztián

Tiszai anziksz[1]

A címében Erdei Ferenc *A város és vidéke* szociográfiáját megidéző monográfia a Tiszapalkonya/Tiszaszederkény-Leninváros metamorfózist re-/dekonstruálja társadalomtörténeti-történeti néprajzi megközelítésben. A vidék ez esetben nemcsak az egykori falu örökségét jelenti, hanem az új centrumra szert tett Mezőcsáti járás egészét is. Izgalmas kísérlet ez, mert a szocialista városok kutatása elsősorban a bányászati-kohászati központokra irányul, az Alföld iparosításának, vagy éppen a vegyipari profilnak – amellett, hogy számszerűleg is jóval kevesebb ilyen településünk van – kevesebb figyelmet szentel a szakma.[2]

A kötet a bevezetőt követően nyolc, egymáshoz lazán kapcsolódó fejezetben járja körbe a társadalmi átrétegződés s a nyomában járó életmódváltás feszültségeit, a mai olvasó számára akár vicces szituációkat is eredményező kihívásait. Az elsőben a térhasználat, a másodikban a foglalkozási átrétegződés, a harmadikban a szocialista rendszer működésének reprezentációjaként felfogott panaszlevelek, a negyedikben a kulturált viselkedés, az ötödikben a villamosítás, a hatodikban a kereskedelem, a hetedikben az utazás s végül a nyolcadikban egy idős asszony önéletírásában tükröződő mentalitástörténeti elemek vizsgálata kerül terítékre.

Társadalomtörténész szemmel olvasva a kötetet, mind jobban foglalkoztatott a diszciplináris háttér problémája. Nyilvánvaló, hogy minden tudományterületnek megvannak a maga hangsúlyai, amelyek természetszerűen köszönnek vissza egy adott munkában. Izgalmas, hogy a magyar parasztság felszámolásának, s ezzel összefüggésben részben munkássá válásának általában társadalomtörténeti, történeti szociológiai megközelítésű rekonstrukciójához képest miben más, adott esetben milyen többletet hordoz, ha néprajzkutató kezébe kerül e téma.

A szerzőnek azért esett a fenti nyolc metszetre a választása, mert a kommunista társadalomátalakítás egyik fő célja a falu és a város közötti különbségek felszámolása volt, ezért okkal érezhette, hogy ezek hitelesen reprezentálják az épülő és izmosodó Leninváros mindennapjait. Döntéseivel alapvetően egyet tudok érteni. A sollen és a sein tartalmait megkülönböztetendő viszont szerencsés lett volna, ha Leninvárost elhelyezte volna a fejlesztett ipari centrumok sorában. E városok ugyanis nem egyszerűen ipari profilú szocialista városok voltak, hanem

1 A recenzeált kötet: Ispán Ágota Lídia: *A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2020. 284 oldal.

2 A geográfusok és a történészek közül Belényi Gyula, Zoltán Zoltán, Beluszky Pál munkásságát emelhetjük ki, de például Martfű felfejlesztésének története mind ez ideig feltáratlan.

előre rögzített funkcióik mentén „kapták meg" az infrastruktúrát. A tervasztalon középfokú központnak vizionált Leninváros és a valóság esetleges eltérései segíthették volna nemcsak a pártállam szemszögéből diszfunkcionális mechanizmusok feltárását, hanem a társadalom életének sajátszerűségéből fakadó jellegzetességek megragadását is.

A szerző sok olyan forrást használt, amely nem áll a kutatói érdeklődés homlokterében. Nem részletezve ezeket teljes mélységükben, a tanácsi iratokon túl ilyenek az ágazati szaklapok, s a néprajzkutatói hangsúlyokkal készített, nagyon értékes részletekkel szolgáló 40 interjú is. A településről készült fotók a többi forrással egyenértékűként jelennek meg, s interpretálásuk érdemben gazdagítja az elemzés szempontjait. Komoly értéke a könyvnek, ahogy Ispán a struktúraközpontú elemzést virtuóz módon ötvözi a mikroléptékű s ezen belül is az akár oral historyn alapuló megközelítéssel, amire jó példa a foglalkozási átrétegződés házassági anyakönyvek alapján történő vizsgálata.

A szerző hozzásegít a kötet kicsit széttartó szerkezetének, közelítésmódjának megértéséhez: „Kutatásom térbeli határai olykor a források függvényében – mintegy pulzálva – valamelyest szűkülnek-tágulnak, időnként indokoltnak tűnt a lokális keretekből kilépni…" (26.) Nem feltétlenül értek egyet e megközelítéssel. Amennyiben a létező szocializmus jelenségeit Leninváros példáján, a perspektívától függetlenül lokális bekötésű források segítségével szeretnénk rekonstruálni, akkor zavaróan hatnak a máshonnan vett, nem is annyira példák, mint inkább a helyi folyamatokkal kimondatlanul is analógnak vett jellegzetességek. Hasonlóan túlságosan bátor eljárásnak érzem azt, amikor e rendkívül sűrű és tagolt korszakban egymás mellé kerülnek a hetvenes években született források az 1989-ben keletkezettel (KNEB-levelek). Ebben számomra az a néprajzban gyakori eljárás köszön vissza, amikor a vizsgált problémakörhöz kapcsolódó, a szakirodalomban feltárt, felszíni jegyeiket illetően analóg jelenségeket pusztán e hasonlóság alapján összevethetőnek tekintik. Úgy vélem, e ponton ütközik az az antropológiai/mikrotörténeti igény (vö. 17.) – ti. hogy mind a forrásbázist, mind pedig a vizsgált jelenségek társadalmi beágyazottságát tekintve, alulról építkezve, egy közösség belső viszonyrendszerét annak normarendszere, kapcsolathálója felől megértve rekonstruálja a kutató – azzal a 19. század végéig visszavezethető néprajzi hagyománnyal, amely már ismert mozaikokat különösebb aggály nélkül helyez el egy megfejtés alatt álló feladványon. Más esetben ugyanakkor, amikor a néprajzi irodalom véleményem szerint továbbgondolható párhuzamokat kínál, mint például a férfiaknak a garázsuk vonzásában eltöltött szabadideje kapcsán (60–69.), ezzel a lehetőséggel nem él a szerző. Átányban például egyes tanyakertek istállói töltöttek be a garázséhoz hasonló funkciót. Leninvárosban a garázs voltaképp nemcsak a találkozás színhelye, de – valódiak híján – voltaképp az autó is folyamatos gondozást kívánó jószággá lépett elő. Egy további példa: a földesúri attitűdökkel rendelkező tészelnök – aki beosztottjaival kapáltat, majd a bort a sajátjaként tárolja a lakásán (109.) – viselkedésének értelmezé-

séhez tág keretet kínálna a korabeli szociológia is (pl. Bánlaky Pál, Pünkösti Árpád, Hankiss Elemér).

A panaszlevelek s szélesebb kitekintésben: a besúgás hátterében érdemes lenne végiggondolni az ezen cselekedeteket motiváló háttértényezőket, értékrendet. A jogos reklamációs eseteken túl miként lesz az irigység társadalmi dezintegrációs mechanizmussá? Az ennek hátterében megbúvó társadalomnéprajzi összetevők és szociálpszichológiai összefüggések feltárása érdemben hozzájárulna a magyar társadalom felszínen individualista, valójában erősen atomizált szerkezete létrejöttének megértéséhez.

A címben megjelölt cél – a falusi lakosságnak az urbanizáció hatására bekövetkezett életmódváltása – vizsgálatához az egyes fejezetekben kidolgozott metszetek („a kötet felépítése szándékosan mozaikszerű" – 25. o.) jó iránynak tűnnek, főleg hogy egy sor esetben eddig nem vizsgált területeket von be a szerző a kutatásba. Kiváló gondolat a kulturált viselkedés elvárásrendjének vagy éppen a villamosítás hatásának a vizsgálata, de véleményem szerint az lett volna igazán gyümölcsöző, ha minden ilyen esetben – mint a villamosítás kapcsán – lokális forrásbázison építette volna fel narratíváját a szerző. A központi lapok s egyéb kiadványok megjelenítette értékhorizont, még ha nyilvánvalóan fedésben is volt a helyi hatalom által elvárt és megjelenített értékekkel, nem feleltethető meg egy az egyben annak, ezért a sajtóreprezentáció vizsgálatára épülő fejezet kilóg a kötetből. Hasonló érzésem támadt az utolsó fejezet, a településhez mindössze a szomszédos sajószögedi születése miatt kötődő idős memoáríró asszonyról olvasva. Ezzel szemben, amennyiben a Leninvárost alkotó Tiszapalkonya és Tiszaszederkény erőszakos átalakítását, majd ennek a mindennapokra tett hatását vizsgáljuk, gyümölcsözőbb lett volna például azt megvizsgálni, vajon a régi falusi övezetek idővel magasabb presztízsű kertvárosi részekké alakultak-e át (mint például Dunaújváros pentelei része), vagy az új építésű részek tartósan föléjük kerekedtek? Vagy éppen miként alakult át a vallásgyakorlás, elsősorban a református egyház integrációs funkciói e paraszti miliőjű szocialista városban? A szocialista közösségépítés eszménye és ennek helyi gyakorlata mennyiben tudta az egyházak talajvesztését kompenzálni?

Kritikai észrevételeim mellett Ispán Ágota Lídia monográfiáját alapvető munkának tartom az alföldi iparosítás néprajzi-társadalomtörténeti aspektusainak feltárásában. Üdvözlendő lenne a folytatás, nemcsak az előbb vázolt kérdések, hanem újabb települések bevonásával is. Mindez lehetővé tenné, hogy a hatalmas tradíciójú történeti és társadalomnéprajzon belül jelentőségének megfelelően kerüljön kidolgozásra a szocializmus mindennapjainak e kevéssé látványos, de annál nagyobb jelentőségű szegmense.

Jankó Ferenc

A kockaház el van vetve[1]

A terepi vizsgálatokkal foglalkozó tudományok képviselői sok esetben mondhatják, hogy „a téma előttünk hever", és ez igaz a kockaházak világára. Talán nem egy égető és aktuális problémáról van szó, mégis, különösen vidéki szemszögből megállapíthatjuk, hogy a vonatkozó épületállomány meghatározó keretét adja a magyar (vidéki) társadalom mindennapi életének. Kockaház, sátortetős családi ház, Kádár-kocka (akár egy sütemény is lehetne); sokáig, sokunk számára szinte észrevétlenül bújtak meg falvainkban, városainkban; a településeket kutatók csak a legutóbbi időkben figyeltek fel e háztípusra. S immár egy összefoglaló kötet is napvilágot látott, e könyvismertetés tárgya, ami jelzi, hogy számos építészet- és művészettörténész, szociológus, néprajzos foglalkozik a témával.

Ahogy nő a történelmi időtávolság, a perspektíva, ahogy megerősödött a nosztalgia, a retroérzület a rendszerváltás előtti korszakkal kapcsolatosan, úgy vált potenciálisan értékké, örökséggé minden, ami a szocializmus korszakát jellemezte. Függetlenül attól, hogy ki élt jól vagy rosszul ebben a korszakban, a ma élő idősebb generációk számára, akik fiatalságukat ekkor élték, egyre fontosabbá vált az a tárgyi világ, amely akkori életüket meghatározta, különösen ha ma is fellelhető, s ha akár eltűnés is fenyegeti. A kockaházak ilyen veszélyben egyelőre nincsenek, mivel állományuk meglehetősen nagy. Bár ahogy több tanulmány is érinti a témát, modernizációjuk, ezzel kisebb-nagyobb átalakításuk – vagy bontásuk – egyre inkább napirenden van.

A kockaházak problematikája a maga korában építészeti, szociológiai és néprajzi kérdésként jelent meg, az eltűnő paraszti építési kultúra és életforma kontextusában többnyire negatív értékítélettel, elutasítással, helyenként a megértés vagy a megoldás szándékával.[2] Ahogy a könyv előszavában Germuska Pál és Ö. Kovács József rámutat, a jelen kutatói számára ennél többről van szó: a kockaházon keresztül az egész szocialista korszak magyar társadalmának történelmét érthetjük meg. A közvélemény számára a téma szempontjából áttörést jelentett a kötetbe is író Katharina Roters fotóprojektje-könyve.[3] Nem lehet véletlen, hogy egy nem magyar származású művész reprezentálta szerethető tárgyakként a magyar kockaházakat a házak homlokzatdíszítésére irányítva a figyelmet. Valójában eb-

1 A recenzeált kötet: Tamáska Máté (szerk.) – Szolnoki József (társszerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa.* Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2021. (Térformák – Társadalomformák 8.)

2 Pl. Südi 1961; Virágh 1972; Tóth 1976; Ilyés 1977; Gulay 1981; Farkas–Vajda 1988.

3 Roters 2014.

ben az időszakban a szakmai körökben már egész sokan foglalkoztak e házakkal, ugyanis akarva-akaratlan, de felmerült a kérdés, mit kezdjünk velük, hogyan viszonyuljunk hozzájuk mint épített és társadalmi örökségünk tárgyaihoz. Különböző szerzők kutatásai nyomán egyre bővült az ismeret e házak eredetét, funkcionálását, esztétikáját, társadalmi szerepét illetően. E szerzők között találjuk a könyv szerkesztőjét, társszerkesztőjét, és legtöbb szerzőjét is. A rendszerváltás utáni első összefoglaló értékelést Székely Juditnál, az első empirikus vizsgálatokat Tamáska Máténál, az összefoglaló genezistörténetet pedig Tóth Zoltánnál találjuk meg.[4] Természetesen a témában még rengeteg a kutatási lehetőség, ezt a kötet is jelzi azzal, hogy nem a szintézis szándékával íródott, hanem a további kutatási perspektívákat is jól mutatják a tanulmányok.

A kötetet bevezető tanulmányában[5] Tamáska Máté szerkesztő törekvése is az, hogy bemutassa az eddigi kutatásokat – feltárva a különböző szerzők, tudományterületek vagy generációk közötti szemléleti különbségeket, kutatási hangsúlyokat –, és jelezze a további feladatokat is. Definíciós kísérletében jól foglalja össze, hogy a kockaházak esetében valójában egy igen összetett jelenségről van szó. Nemcsak a forma, az anyaghasználat meghatározó azonosításukban, hanem látni kell társadalomtörténeti helyzetüket, szerepüket is, amennyiben a vidék szocialista modernizációjára, az utóparaszti átalakulásra, a falvak építészeti karakterének homogenizációjára gondolunk. Ezekben sok szempontból az átmenet szó írja le a legjobban azokat a megtapasztalt folyamatokat, amelyeket a kockaház mint fizikai és társadalmi keret is katalizált a társadalomszerkezetben, gazdálkodásmódokban, kultúrában, életmódban. Tamáska egyértelműen amellett teszi le a voksot, hogy értékeljük át a kockaházak esztétikai értékét is, amely korántsem olyan egyveretű az egész országban, hanem itt is táji, regionális jellegzetességek vannak, amelyek feltárása további kutatások feladata. Így a kutatási perspektívákban a kötet szerkesztője egy jövőbeli kockaházatlasz képét is felvillantja, amelyhez rendelkezésre állnak levéltári források, de a terepi munkálatok lehetősége is adott. Hozzá lehet tenni, hogy a közelmúltban elkészült települési arculati kézikönyvek összeolvasása, kockaház fókuszú szintézise is adódó lehetőség.

A bevezető tanulmány után a könyvben négy fejezetet találunk. Az első fejezet a kockaház fogalmát igyekszik körüljárni. Az első tanulmány, Katharina Roters és Szolnoki József írása,[6] a kockaházak kapart kőporos formanyelvét helyezi a középpontba. Miután értelmezték a házakat a szocializmus társadalomtörténetében, a díszítés eredetét magyarázzák írásukban. Megmutatva annak gyökerét a ruházkodásban, a paraszti díszítések kialakulására vonatkozóan, a vakolatdíszítések szerepét az átmeneti, közvetítő funkcióban látják meg, miszerint a „modern világ korszelleme találkozott benne össze a félig még autentikus nép díszítő ked-

4 Székely 2001; Jékely 2005; Tamáska 2006, 2008; Sári 2009; Tóth 2010; Báli 2015; Prakfalvi 2015; Istvánfy 2020.

5 A kockaház. Kutatási előzmények és perspektívák.

6 A magyar kocka.

vével" (59.). Kiemelve Vasarely fontos, ám nem kizárólagos szerepét a jelenségben, a szerzők szuggesztív nyelvezettel igyekeznek hangsúlyozni e társadalmi folyamatok és a művészeti rétegek összefonódását. „Tehát a kőporos posztfolklórban és ezzel egyidőben a neoavantgárd képzőművészetben is, egymással párhuzamosan, egy geometrikus fordulat következett be. Ezzel tulajdonképpen az ideológiailag kívánatos szocialista realizmussal szemben egy antirealista irányzat vette át a vezető szerepet az esztétikai csatatéren. A Vasarely és a Bauhaus modernitás nyomdokain haladó neoavantgárd Pécsi Műhely által meghirdetett optikai demokrácia meg is valósult a kőporos homlokzatok ornamentikáján keresztül." (60.) Mindezt a „posztparasztok" a magánerős lakásépítés keretei között, az állam által magára hagyva valósították meg. Az így létrejött népi örökség, a fotóprojekt által bemutatott „gerilla skanzen" jelentőségének értékelésében a szerzők azt hangsúlyozzák, hogy a néprajztudománynak újra kell gondolnia a szocializmus népi kultúrájával kapcsolatos negatív, elutasító hozzáállását.

Sok tanulmányon végigvonul a kockaházak eredetének vizsgálata. Roters és Szolnoki szerint „a hivatalos vélemény" a városszéli munkástelepeken találta meg a kockaházak előképeit, s a nép pedig „nem a hivatalos építészek által a számára létrehozott típustervek közül választott, hanem a rendelkezésére álló minták felhasználásával, a »vadak logikája« szerint, a modernizmust megtestesítő kocka és az ősi sátor összekapcsolása által hozta létre a saját épület bricollage-át" (57.).

Zuh Deodáth és Hausmann Cecília tanulmánya[7] Roters könyvének[8] képanyagát is felhasználva érvel amellett, hogy a kockaház sokkal inkább egy jelenség, mint egy forma, hiszen maguk a díszítési megoldások túlmutatnak a kockaházon. A szerzők ezzel összefüggésben arra is felhívják a figyelmet, hogy a kocka, avagy a téglalap forma, a funkcionális alaprajz a két világháború közötti korai modern építészetben, a képviselői által kimunkált falusi típusterv-javaslatokban, vagy a szociális lakásépítési programok (például ONCSA) által preferált típusokban is testet öltöttek, vagyis a modern és a népi építészet ebben a tekintetben rokonítható. A tanulmány záró része a téma kutatásának módszertani ajánlásait fejti ki. Így célként jelöli meg az alulról felfelé építkező vizsgálatok révén a kockaház fogalmának dekonstruálását, a népi ornamentika változásainak folyamatában történő vizsgálatát, és a kiterjesztett szociális régészetet, melynek révén nemcsak a házak, hanem lakóik, tárgyaik, állataik, kertjük stb. együttes elemzése valósulhat meg. Ezzel a szemlélettel kerülhetünk közelebb a szerzők szerint mind a háztípus, az alaprajz, a térformálás és az ornamentika mélyebb megértéséhez, a Kádár-kori vidéki családi ház – ahol a kockaház fogalom szerintük túlságosan leegyszerűsítő – mibenlétének feltárásához, amihez együttesen kell alkalmazni az építőművészet, a díszítőművészet és a szociológia szempontrendszerét. Mert

7 Kocka vagy modern? Történeti-módszertani megjegyzések a „kockaház"-jelenség kutatásához.

8 Roters 2014.

nemcsak az az érdekes, hogy milyen társadalomban, társadalmi feltételek között jött létre a ház, hanem hogyan hatott vissza a benne élők életére, mentalitására.

Jász Borbála cikke[9] az előző tanulmány által is röviden bemutatott Ligeti Pál vidéki építészeti elgondolásainak megy utána,[10] kibontva azt, miképp gondolkodtak a két világháború között a vidék kívánatos építészetéről, s ez miképpen jelentette az 1956 után megjelentő vidéki modern családi házas építkezés táptalaját. Bár Ligeti típustervében a hagyományos hosszú ház mellett tette le voksát, Jász szerint koncepcionálisan hatott a kockaház kialakulására: „Ligeti nyeregtetős paraszthá́z-koncepciója és standardizációs elmélete fontos alapot jelentett a Kádár-kocka kidolgozásában is. Megmarad a két szoba utcafronti elhelyezése, ám az egyes helységek már nem a konyha köré szerveződnek, hanem egy központi közlekedőből nyílnak." (95–96.) A szerző arról viszont nem ejt szót, hogy ez a kidolgozás hogyan történhetett.

A könyv második része *A kockaházjelenség* nevet viseli. Itt olyan tanulmányok kaptak helyet, mint Perényi Tamás cikke,[11] amelyek a típustervek kérdését boncolgatják tovább, tárgyalva a 20. század során megjelent típustervgyűjteményeket. Vagyis nem szorítkozik a szocializmus időszakára, ezért is járul hozzá a kockaházjelenség tágabb kontextusban való megértéséhez. Szövegével akaratlanul is azt sugallja, hogy egyik-másik terv szerepet játszhatott a kockaház népszerűvé válásában, viszont mégis adós maradt ezek értékelésével, gyakorlati jelentőségének megítélésével. Emlékezhetünk viszont Tóth Zoltán munkájára, aki a típusterveket „eső után köpönyeg"-ként értékelte, vagyis azok akkor jöttek létre, felsőbb utasításra, amikor a kockaház már rég megszületett.[12]

Fontos adalékot jelent a kockaházak megszületésének megértéséhez Juhász Katalin tanulmánya is,[13] aki az 1939–1944 között létrejött angyalföldi OTI-telep lakóházait elemzi terepmunka alapján, nemcsak a formákra, alaprajzokra, hanem a lakókra is figyelemmel. Ez a tanulmány is aláhúzza, hogy a szocializmus időszakában épült kockaházak előképeit nemcsak a városi villaépítészetben, hanem a munkáslakóházak és kertvárosi telepek építészetében is megtalálhatjuk. Sári Zsolt tanulmányának elején visszakanyarodik a kockaházak eredetének kérdésére, és aláhúzza a típustervek és a korabeli divat szerepét a kockaházak megjelenésében.[14] Aztán felteszi a kérdést: „voltak-e igazán típustervek?" (131.) Ezzel rövid időre elbizonytalanodik az olvasó a típustervek szerepét illetően, kár, hogy itt nem volt valami párbeszéd a szerzők között, vagy valamiféle szerkesztői koordináció. De aztán visszatér Sári Zsolt Tóth Zoltán tanulmányához, és annak meg-

9 A rurális típusterv-elméletek esete a Kádár-kockával. Ligeti Pál vidéki építészete.

10 Némi kritikára ad okot, hogy a Ligeti-féle típusterv illusztrációja mindkét tanulmányban megjelenik, talán szerkesztői figyelmetlenségből, talán szándékoltan.

11 Mintatervek és kockaházak.

12 Tóth 2010, 15–16.

13 Kockaházak (?) az angyalföldi OTI-telepen. Néhány adalék a kockaháztípus kialakulásához.

14 Kádár-kocka: presztízs és szimbólum.

állapítását teszi magáévá. A tanulmány azonban mégsem a típustervekről szól, hanem ahogy a cím is mutatja, a háztípus presztízsjellegét, szimbolikus jellegzetességeit tárja fel, amihez az 1960–1970-es évek közéleti és szakmai diskurzusait vizsgálta meg.

A könyvben ezután átveszik a szerepet az esettanulmányok. Ispán Ágota Lídia még ebben a fejezetben az Őrségben vizsgálja a kockaházak elleni viszonylag sikeres „harcot",[15] a többi tanulmány viszont már a *Közelképek* és a *Kitekintés a Kárpát-medencébe* részt alkotja. Kovács Zsuzsa gazdag zalai interjúanyaga az építtetők motivációinak megértésében segíti az olvasót, s némiképp árnyalja a képet a típustervek kapcsán is. Ezek szerint egyes építtetők utóbb, az OTP-kölcsön megléte esetén használhattak típusterveket.[16] A következő néprajzos szemléletű tanulmány szerzője, Nagyné Batári Zsuzsanna észak-magyarországi vizsgálatai – itt is részben interjúk – alapján a nyári konyhák problematikájára hívja fel a figyelmet. Ez a kiegészítő épület fontos tárgyi bizonyítéka a kockaházjelenség átmenetiségének, a paraszti és az utóparaszti társadalom közötti kapcsolat meglétének, a szerző szerint „a vágyott városi és a tényleges falusi életforma közötti konfliktus egyik megtestesülése és szimbóluma" (209–210.).[17] Írásában még mélyebbre ás Ament-Kovács Bence, aki egyetlen ház építéstörténetét elemzi egy fennmaradt kockás füzet segítségével a tolnai német faluban, Hőgyészen, amelynek segítségével a korabeli kaláka működését is jobban megérthetjük.[18]

Az utolsó fejezet a külhoni esettanulmányokat sorakoztatja fel. Ahogy arra már Tóth Zoltán is rámutatott idézett tanulmányában, a kockaházak a Kárpát-medence Magyarországon kívüli részein is elterjedtek. Vajda Barnabás segítségével megtudhatjuk, hogy Szlovákiában, ezen belül Dunaszerdahelyen is nagyon elterjedt a kockaház, az országban számukat 300 ezerre teszik.[19] Itt kerül elő a kötetben, hogy bizony ezek a házak energetikailag meglehetősen korszerűtlenek, s felújításuk során ez feltétlenül orvosolandó probléma. Gagyi József Marosvásárhelyről jelentkezett egy írással,[20] a kötet zárótanulmányában Szilágyi Márta pedig a Vajdaságba kalauzolja el az olvasót.[21] Előbbi saját – szüleinek – házát, annak történetét mutatja be Románia és Marosvásárhely városfejlődésének történetébe ágyazva, de szociografikus kitekintést tesz a lakónegyedre is, majd pedig Erdély más területeinek kockaházait is tárgyalja. Szilágyi tanulmányából megtudjuk, hogy milyen fontos volt a második világháború utáni Jugoszláviában a kockaházakkal elképzelt szocialista falu eszményének megvalósítása, amely a vajdasági betelepítési programokban kapott szerepet, de hatással volt a meglévő épületállomány modernizációjának irányaira (oromzatos házak lekontyolása,

15 Modern házak népi építészeti környezetben.
16 Kockaházak Zala megyében.
17 Kockaházak és a nyári konyha.
18 Házvásárlás: munka és kiadás. Egy kockaház felújítása 1986. 01. 30. – 1986. 10. 11.
19 Családi ház vagy panel? Magánház- és lakásépítés a csehszlovákiai Dunaszerdahelyen.
20 Kockaház a Postaréten és társai.
21 Kockaházak a Vajdaságban.

téglahomlokzatok kialakítása) is. A szerző szigorú, akár vitára is okot adó következtetéssel zárja a tanulmányát és a kötetet. „Az, hogy a kockaház milyen értéket képvisel a falvak építészetében, talán még korai eldönteni. Az bizonyos, hogy nem tekinthetjük őket a népi építészet részének, hiszen a vajdasági kockaházak nem hordoznak magukon tájegységi sajátosságokat, de kétség kívül egy korszak lenyomatai, s mint ilyeneket, nem szabad őket eltüntetni, jelentőségüket tagadni." (283–284.)

A könyv gazdag képanyaggal illusztrált, ezek zöme a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött Magyarország 1984-ben című települési fotógyűjteményből való. Az illusztrációk többsége jól mutat az építészkiadványokban megszokott minőségi műnyomó papíron. Talán némi kritika illetheti a főszöveghez választott betűtípust, amelynek olvashatósága az átlagosnál nehezebb.

Végezetül megemlíthetjük, hogy a könyv nem átlagolvasónak íródott, hanem a szakmai közönséghez szól. Az építészettől a szociológiáig, a néprajztól a vidékföldrajzig számos szakmabeli érdeklődését keltheti fel, adhat kedvet a téma tanulmányozásához, és akár kutatásához is. De az olvasó izgalommal várhatja a könyv alkotógárdájának jövőbeli munkáit is.

Hivatkozott irodalom

Báli János 2015, A „Kentaur-ház" – A falusi lakóház atipikus változata Magyarországon, a 20. század második felében. In: Bereczki Ibolya – Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Ház és Ember, A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve 27.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 179–202.

Farkas E. János – Vajda Ágnes 1988, A lakásépítés második gazdasága. Szociálpolitikai Értesítő. In: *Arat a Magyar* (A Szociálpolitikai Értesítő és a Fejlődés – Tanulmányok sorozat különszáma), 166–176.

Gulay István 1981, Exkluzív parasztházak? *Városépítés,* (17) 3. 13–15.

Illyés Gyula 1977, A népi építészet tanulsága. *Műemlékvédelem,* (21) 2. 68–70.

Istvánfy Gyula 2020, Népi építészetünk értékvilága. *Műemlékvédelem,* (64) 6., 357–364.

Jékely Berta 2005, 20. századi falusi épületek műemlékvédelmi problémái. Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve 18.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 5–8.

S. Nagy Katalin 1984a, Életünk tükre: a lakás. *Élet és Tudomány,* (38) 18. 552–554.

S. Nagy Katalin 1984b, Életünk tükre: a kockaház. *Élet és Tudomány,* (38) 28. 885–887.

Prakfalvi Endre 2015, Háztűznéző. Epizódok a házhomlokzat díszítés XX. századi történetéből, különös tekintettel az úgynevezett kockaházakra. *Műemlékvédelem,* (59) 5. 286–301.

Roters, Katharina 2014, *Hungarian Cubes. Subversive Ornaments in Socialism.* Park Books, Zürich.

Sári Zsolt 2009, Típusterves építkezések és az életmód átalakulásának kapcsolata. In: Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Vidéki életmódváltozások a 20. században*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 21–52.

Südi Ernő 1961, Családi házak tipizálása. *Magyar Építőipar,* (10) 8. 372–375.

Székely Judit 2001, Sátortetős családi házak – egy régi vita felidézése. *Magyar Építőművészet – Arc'* (5) 6. 30–43.

Tamáska Máté 2006, Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle,* (16) 4. 36–62.

Tamáska Máté 2008, Kockaházat a skanzenbe? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfejlődésben. *Múltunk,* (53) 3., 98–108.

Tóth Zoltán 1976, Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. *Valóság,* (19) 4. 74–84.

Tóth Zoltán 2010, Melyik ház a „kockaház"? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztípusról? *Korall,* (11) 40. 5–44.

Virágh Pál 1972, A családi- és társasház-építés tervezése és telepítése. *Magyar Építőipar,* (21) 2–3. 78–88.

Szerzőink

Bedők Péter (PhD) történész, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Buzgó Gábor történész, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Csikós Gábor (PhD) történész–pszichológus, BTK–NEB Vidéktörténeti Témacsoport – MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport
Gárdonyi Máté (PhD) katolikus pap, történész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar, Közép- és Újkori Egyháztörténeti Tanszék
Gyimesi Réka (PhD) történész, Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet Újkortörténeti Tanszék
Horváth Gergely Krisztián (PhD) történész, BTK–NEB Vidéktörténeti Témacsoport – MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport
Illés Tamás (PhD) geográfus, Székelyföldi Közpolitikai Intézet
Jankó Ferenc (PhD) geográfus, egyetemi docens, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék
Kimmel Máté történész, PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Koloh Gábor (PhD) történész, BTK Történettudományi Intézet – ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoport
Kosztolányi Tímea történész, PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Kurucz Réka néprajzkutató–muzeológus, Janus Pannonius Múzeum, Pécs
Laczkó-Albert Elemér polgármester (Gyergyóremete) – PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Humántudományok Doktori Iskola Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program
Luka Dániel (PhD) agrártörténész, kommunikációs főelőadó, MH 47. Bázisrepülőtér, Kommunikációs Főnökség
Nagy Bertalan földrajz–történelem szakos középiskolai tanár
Radák Kálmán történész, PhD-hallgató, Dunaújváros Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala
Sulák Péter Sándor történész, PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Szilágyi Zsolt (PhD) történész–geográfus, Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet
Tompa László (PhD) történész–levéltáros, Budapest Főváros Levéltára

Contents

Methodologies

Gyimesi, Réka
The population of Bonyhád in the second half of the 19th century in the light of the first civil censuses 7
Illés, Tamás
The characteristics and spatial patterns of the pre-transition fertility of the Catholic and Unitarian communities in Szeklerland 35
Nagy, Bertalan
Deaths in the Spanish flu epidemic in the Derecske district (1918–1919) ... 57
Buzgó, Gábor
Possible ways groups formed in Nagyléta in the first third of the 20th century 85
Laczkó-Albert, Elemér
One possible way of analysing narrative life stories 119

Articles

Koloh, Gábor
"The dollar is our normal means of payment". Perception of the countryside by the Hungarian economic and social elite at meetings on emigration (1907–1908) 145
Bedők, Péter
The Croatian lower clergy and the Hungarian authorities between 1941 and 1945 175
Luka, Dániel
The introduction of large-scale land use in the first years of the Rákosi era based on the analysis of legal regulations 213
Kurucz, Réka
The relationship between resettlement, return, emigration and viticulture in Ormánság after 1945 239
Kimmel, Máté
Abolition of small farms and village-formation: the example of Imrehegy (1952–1990) 269

Source

Csikós, Gábor – Horváth, Gergely Krisztián
Collectivization in the light of the contemporary rule of law. Statements by the parliament and government of the Federal Republic of Germany on the practice of the Ulbricht regime 301

Book reviews

Sulák, Péter Sándor
A methodological handbook for research on historical space 309
Tompa, László
Interdisciplinary study of the historical landscape 319
Szilágyi, Zsolt
Farm history through the eyes of a solicitor 325
Gárdonyi, Máté
The influence of ecclesiastical land tenure on the naming of settlements 331
Radák, Kálmán
Sources from the world of former Catholic teachers and cantors 334
Koloh, Gábor
The vortices of resistance 337
Kosztolányi, Tímea
Individual and collective traumas from the world of displacement 340
Csikós, Gábor
The voice of the Romanian countryside through the stethoscope 345
Horváth, Gergely Krisztián
Land – power – nation-building 350
Csikós, Gábor
The rebellion of second-class citizens 353
Horváth, Gergely Krisztián
A research sample for county histories 359
Csikós, Gábor
De-kulakization of the villages and the de-humorization of jokes. The kulak question in Ludas Matyi 363
Horváth, Gergely Krisztián
The case of the agrarian lobby with historical research 367
Horváth, Gergely Krisztián
Postcard from the Tisza 376
Jankó, Ferenc
"Alea iacta est – the dice shaped house is cast" 379

A *Demográfia & Politika. Kihívások, korlátok, alkalmazkodási módok* címválasztással azt szerettük volna érzékeltetni, hogy az egyéni és a társadalmi létezés egyaránt függvényei a demográfiai adottságoknak és a mindenkori politikának. Sőt, miként a ránk maradt egykori népszámlálási források elemzése mutatja, az állam érdeklődését tükröző egykori statisztikai kategóriák, de akár a betegségek megnevezései is a mai napig nagyban meghatározzák, hogy milyen fogalmak mentén, hogyan gondolkodunk a letűnt társadalmakról. A *Módszertanok* című blokkban található elemzésekből Bonyhád, Nagyléta, a Derecskei járás és a Székelyföld szociodemográfiai viszonyai tárulnak fel, míg egy további írás egy Gyergyóremetén végzett interjús kutatás elméleti-módszertani problémáit osztja meg.

Tanulmányok rovatunkban, sorozatunk fórumjellegét hangsúlyozandó, olyan vidéktörténeti témák kaptak helyet, amelyek jelenleg is zajló történeti mélyfúrásokba engednek betekintést. A Muraközhöz, Ormánsághoz és a Homokhátsághoz kötődő kutatások mellett ilyen a századfordulós gazdasági elit vidékképét és a Rákosi-korszak nagyüzemi földhasználatát elemző írás is.

A *Forrás* rovatban két olyan beszédet teszünk közzé, amely a Német Szövetségi Köztársaság parlamentjében hangzott el 1960-ban, a kelet-németországi kollektivizálás befejező szakaszára adott reakcióként. E szövegek új támpontokat adhatnak az ezzel analóg lefolyású magyarországi kollektivizálás értelmezéséhez is.

Kötetünket könyvismertetések, bírálatok zárják, amelyek reményeink szerint nemcsak a tájékozódást könnyítik meg, de hozzájárulnak egyes társadalomtörténeti kérdések megvitatásához is.

A szerkesztők

MTA BTK Lendület Kutatócsoport
10 generáció (1767–2017)

9 789634 163800

Ára: 4490 Ft